ਆਪ ਬੀਤੀ

ਮੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ

ਅਨੁਵਾਦਕ

ਤ੍ਰਿਪਤ ਕੌਰ

ਨਾਲ
ਮਨਮੀਤ ਕੌਰ

ਜੂਨ 2020

ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 1985 ਵਿੱਚ ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ (ਗੁਰਮੁਖੀ) ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ
ਅਨੁਵਾਦ 2014 ਦੇ ਪੁਨਰ-ਪ੍ਰਿੰਟ ਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਓਰੀਐਂਟਲ ਟ੍ਰਾਂਸਲੇਸ਼ਨ ਫੰਡ ਦੁਆਰਾ ਫੰਡ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ
ਰਾਇਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ਼ ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਐਂਡ ਆਇਰਲੈਂਡ।

© ਰਾਇਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ਼ ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਐਂਡ ਆਇਰਲੈਂਡ
ਅਨੁਵਾਦਕ ਦਾ ਨੋਟ

ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੰਮੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਦੋ ਤਾਰੀਖਾਂ - ਜਨਮ ਅਤੇ ਮੌਤ - ਨਾਲ ਘਿਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਕਸਰ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਨਤਕ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਅਤੀਤ ਦੇ ਇਸ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਥਿਰ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਜਿੱਤ, ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇ ਚਲਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ

ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਜੀਵਨ ਪਿਘਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ, ਜਿਸਦੀ ਮੂਰਤੀ ਐਂਡਰੇਟਾ ਵਿੱਚ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਰਟ ਗੈਲਰੀ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਗਲਿਆਰਿਆਂ ਅਤੇ ਮਾਰਗਾਂ ਤੋਂ ਗੂੰਜਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਆਤਮਕਥਾ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਤਰਲ ਧਾਰਨਾ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨਾਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਹਰ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਛਾਪ ਛੱਡੀ ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਨੇ ਦੇਖਿਆ।
ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕੈਰੀਅਰ ਵਿੱਚ, ਰੰਧਾਵਾ ਨੇ ਕਈ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਪਾਰ ਕੀਤੇ: ਭਾਰਤੀ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੋਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ; ਸੰਯੁਕਤ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਤੱਕ; ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਨ ਤੱਕ; ਵੰਡ ਦੇ ਦੰਗਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ; ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਏ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦਾ ਪੁਨਰਵਾਸ ਕਰਨਾ; ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ; ਕਾਂਗੜਾ ਅਤੇ ਗੁਲੇਰ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਅਤੇ ਗੱਦੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀਕਰਨ ਕਰਨਾ; ਭੋਜਨ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ; ਅਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਮੁੱਖ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਜੋਂ ਆਕਾਰ ਦੇਣਾ। ਇਹ ਲੰਬੀ ਸੂਚੀ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰੰਧਾਵਾ ਨੇ ਕਲਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵੰਡ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਪੁਨਰਵਾਸ ਵਰਗੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਕਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਆਪਣੀ ਆਤਮਕਥਾ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੇ ਆਰਕੀਟੈਕਟਾਂ ਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਮੁਲਾਂਕਣ ਸਾਂਝੇ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਲੁਕਦਾਰਾਂ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰਿਕ ਚਿੱਤਰ ਪੇਂਟ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ, ਸੰਯੁਕਤ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਬੀਤੀ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਨਹਿਰੂ ਅਤੇ ਪਟੇਲ ਨੇ ਫੈਸਲੇ ਲਏ ਸਨ, ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਖਿੰਡੇ ਹੋਏ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ। ਰੰਧਾਵਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਆਪ ਬੀਟੀ ਆਪਣੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਹਰਬੰਸ ਕੌਰ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਇਕਬਾਲ ਕੌਰ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਵੀ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹਰਬੰਸ ਕੌਰ ਨੇ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੱਤ ਅਧਿਆਇ ਲਿਖੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੰਸ਼, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ

ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਪਨ ਅਤੇ ਸਕੂਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ। ਰੰਧਾਵਾ ਦੀ ਪਤਨੀ ਇਕਬਾਲ ਕੌਰ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਅੰਤ ਇੱਕ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ (ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ) ਦੇ ਵਰਣਨ ਨਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ; ਨੇੜਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਭਰਪੂਰ।
ਰੰਧਾਵਾ ਇੱਕ ਸਪੱਸ਼ਟ, ਗੱਲਬਾਤ ਵਾਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਰਜਿਸਟਰ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਟੈਕਸਟ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਗੁਣਵੱਤਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਛੋਟੇ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਚਾਨਕ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਉਹ ਅਗਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੇ ਹਵਾਲੇ ਵੱਲ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤੇ ਐਪੀਸੋਡ ਅਕਸਰ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਜਾਂ ਦੁਹਰਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇੱਕ ਸੰਭਾਵਤ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲੜੀਵਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ।
ਮੈਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਉਹ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਅਣਜਾਣਤਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਦੋਆਬੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ (ਮੈਂ ਪੋਆਡੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦਾ ਹਾਂ) ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲ, ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਬਿਲਕੁਲ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਰੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਪੌਦਿਆਂ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਨਾਮ, ਸੰਗੀਤਕ ਯੰਤਰ, ਪੰਛੀ, ਜਾਤੀ ਦੇ ਨਾਮ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਨਾਮ ਜੋ ਵਾਪਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ, ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਤੋਂ ਪੈਸਿਵ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਅਤੇ ਉਸੇ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ, ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਮੁੱਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਮੂਲ (ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਰੋਟੀ) ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰੂਪ (ਬੇਖਮੀਰੀ ਰੋਟੀ) ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਟਕਰਾਅ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਨਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਲਿਖਤ ਦੇ ਅਸਲੀ ਸੁਆਦ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਤੁਲਨ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ।
ਇਹ ਲਿਖਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗਮ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ: ਦੁਆਬੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਛਪੇ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਾਕਾਂਸ਼, ਕਾਂਗੜਾ ਖੇਤਰ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ

ਗੱਦੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਅਦਾਲਤੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਕਾਨੂੰਨੀ ਉਰਦੂ ਜੋ ਰੰਧਾਵਾ ਨੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਵਜੋਂ ਸੁਣੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ

ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਅਵਧੀ ਵਾਕੰਸ਼। ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਮੇਰੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਗਿਆਨ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਪਹਾੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਲਈ, ਮੇਰੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਚਰਚਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਮਨਮੀਤ ਕੌਰ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਦੁਆਬ ਖੇਤਰ (ਜੋ ਕਿ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ) ਵਿੱਚ ਅਨੁਭਵੀ ਗਿਆਨ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਦਦ ਸੀ। ਰਾਮਾਇਣ ਅਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਰਗੀਆਂ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ, ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ (ਜੋ ਰੰਧਾਵਾ ਦੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਈਆਂ ਸਨ) ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਨੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸੁਵਿਧਾਜਨਕ ਬਣਾਇਆ।
ਮੈਂ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਨੇੜਲੇ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਲੱਭ ਕੇ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਾਵਾਂ ਲਈ ਨਕਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲਈ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ ਪੌਦਿਆਂ ਲਈ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਮ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਨਾਂਵਾਂ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਟੈਕਸਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਲ ਅਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਸਿਵਾਏ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਅਰਥ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਾਨਵਰਾਂ ਅਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਪੰਜਾਬ ਜੰਗਲੀ ਪੰਛੀਆਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਐਕਟ 1933 ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇੱਕ ਕਾਨੂੰਨ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਖੇਤਰ ਦੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨਕ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੌਦਿਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਲਿਪੀਅੰਤਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਇਨਪੁਟ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੀਮਤੀ ਹੋਣਗੇ। ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ, ਜਿੱਥੇ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ, ਫੁੱਟਨੋਟਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਲਿਪੀਅੰਤਰਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੈਰ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਉਦੋਂ ਹੀ ਟੈਕਸਟ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਤਿਰਛੇ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।
"ਆਪ ਬੀਤੀ" ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਭਰਪੂਰ ਅਨੁਭਵ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਭਿਆਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਕੇ, ਇਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰੋਤਾਂ, ਗੱਦੀ ਸਮਾਜ, ਵੰਡ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੰਡਨ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਦਿਲਚਸਪ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਵੰਡ ਦੇ ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਰੂਪ

ਵਿੱਚ, ਦੰਗਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਰੰਧਾਵਾ ਦੇ ਵਰਣਨ ਨੇ ਵੰਡ ਦੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਦਖਲ ਦੇ ਮੇਰੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਸੂਖਮਤਾ ਜੋੜੀ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧ ਜੋ ਉਭਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦਾ: ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਰੰਧਾਵਾ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਕਿ ਸਾਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਕਿਵੇਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ, ਇੱਕ ਕੀਮਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੀ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, "ਆਪ ਬੀਤੀ" ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਾਕਾਂਖੀ, ਸਮਰੱਥ ਅਤੇ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਦੁਆਰਾ ਆਕਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਭਵਿੱਖ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਸੀ।
ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਸਾਂਝੇ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਅਤੇ ਮਨਮੀਤ ਕੌਰ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਉਭਰਿਆ। ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਿਆ, ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋੜਿਆ ਅਤੇ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਕੱਢਣ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕਿਆਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਮ੍ਰਿਣਾਲਿਨੀ ਵੈਂਕਟੇਸ਼ਵਰਨ ਦਾ ਵੀ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੈਂਬਰਿਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਪੀਐਚਡੀ ਥੀਸਿਸ ਦਾ ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਇੱਕ ਆਮ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਇੱਕ ਸੰਯੁਕਤ ਯਤਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਵਾਲਾਂ, ਸੁਝਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਲਈ ਮੈਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇਸ ਕੰਮ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਇਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੇ ਓਰੀਐਂਟਲ ਅਨੁਵਾਦ ਫੰਡ ਦਾ ਰਿਣੀ ਹਾਂ। ਮ੍ਰਿਣਾਲਿਨੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ, ਮੈਂ ਲੇਖਕ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼੍ਰੀ ਜਤਿੰਦਰ ਰੰਧਾਵਾ ਦਾ ਵੀ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋਏ।

ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕੌਰ
1 ਜੂਨ 2020

ਆਪ ਬੀਤੀ

('ਆਤਮਜੀਵਨੀ')

ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਦੁਆਰਾ

Table of Contents

ਅਧਿਆਇ 1
ਅਧਿਆਇ 2
ਅਧਿਆਇ 3
ਅਧਿਆਇ 4
ਅਧਿਆਇ 5
ਅਧਿਆਇ 6
ਅਧਿਆਇ 7
ਅਧਿਆਇ 8
ਅਧਿਆਇ 9
ਅਧਿਆਇ 10
ਅਧਿਆਇ 11
ਅਧਿਆਇ 12
ਅਧਿਆਇ 13
ਅਧਿਆਇ 14
ਅਧਿਆਇ 15
ਅਧਿਆਇ 16
ਅਧਿਆਇ 17
ਅਧਿਆਇ 18
ਅਧਿਆਇ 19
ਅਧਿਆਇ 20
ਅਧਿਆਇ 21
ਅਧਿਆਇ 22
ਅਧਿਆਇ 23
ਅਧਿਆਇ 24
ਅਧਿਆਇ 25
ਅਧਿਆਇ 26
ਅਧਿਆਇ 27

ਅਧਿਆਇ 28
ਅਧਿਆਇ 29
ਅਧਿਆਇ 30
ਅਧਿਆਇ 31
ਅਧਿਆਇ 32
ਅਧਿਆਇ 33
ਅਧਿਆਇ 34
ਅਧਿਆਇ 35
ਅਧਿਆਇ 36
ਅਧਿਆਇ 37
ਅਧਿਆਇ 38
ਅਧਿਆਇ 39
ਅਧਿਆਇ 40
ਅਧਿਆਇ 41
ਅਧਿਆਇ 42
ਅਧਿਆਇ 43
ਅਧਿਆਇ 44
ਅਧਿਆਇ 45
ਅਧਿਆਇ 46
ਅਧਿਆਇ 47
ਅਧਿਆਇ 48
ਅਧਿਆਇ 49
ਅਧਿਆਇ 50
ਅਧਿਆਇ 51
ਅਧਿਆਇ 52
ਅਧਿਆਇ 53
ਅਧਿਆਇ 54

ਅਧਿਆਇ 55

ਅਧਿਆਇ 56

ਅਧਿਆਇ 57

ਸਮੱਗਰੀ

ਮੁਖਬੰਧ 9

I. ਬਚਪਨ
1. ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਮਿੱਠੀਆਂ ਯਾਦਾਂ 17 2. ਇੱਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਘਰ 26 3. ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦਾ ਪਹਾੜ 33 4. ਊਨਾ 41 5. ਬੋਡਲਾਂ 48 6. ਮੁਕਤਸਰ 52 7. ਪਿੰਡ ਬੋਡਲਾਂ ਵਾਪਸ ਜਾਓ 62 8. ਪਿੰਡ ਦੀ ਭੀੜ-ਭੜੱਕਾ 70

II. ਵਿਦਿਆਰਥੀ
9. ਮਿਸ਼ਨ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ 81 10. ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ 86 11. 1 ਤਖ਼ਤ ਯਾ ਤਖ਼ਤਾ 90
12. ਵਿਦੇਸ਼ ਯਾਤਰਾ 97 13. ਲੰਡਨ 102

III. ਕੰਮ
14. ਸਹਾਰਨਪੁਰ - ਬਾਗਾਂ ਦਾ ਘਰ 109 15. ਫੈਜ਼ਾਬਾਦ (ਪਿੰਡ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ) 117 16. ਅਲਮੋੜਾ - ਕੁਮਾਊਂ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ 125 17. ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਅਤੇ ਆਗਰਾ 133 18. ਰਾਏ ਬਰੇਲੀ ਦੇ ਤਾਲੁਕਦਾਰ 140 19. ਰਾਏ ਬਰੇਲੀ ਦੇ ਡੀ.ਸੀ. ਦੇ ਹਿੱਤ 144 20. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਟਕਰਾਅ 150 21. ਰਾਏ ਬਰੇਲੀ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤੱਕ 155

____

1 ਸ਼ਬਦ, ਤਖਤ ਜਾਂ ਤਖ਼ਤਾ। ਇੱਥੇ 'ਤਖਤ' ਲੱਕੜ ਦੇ ਤਖ਼ਤੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਅਲੰਕਾਰਿਕ ਤਖਤ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਉਲਟ।

22. ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਹਵਾਈ ਯਾਤਰਾ 160 23. ਮੁਸੀਬਤ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦੇਣਾ 169 24. ਡਰ, ਡਰ ਅਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਡਰ 175 25. ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਗੂ 182 26. ਮਹਾਨ ਕੁਰਬਾਨੀ 186
27. ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਉਖਾੜਨਾ 191 28. ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਆਗੂ ਅਤੇ ਦੰਗੇ 197 29.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 200 30. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 208 31. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 212

IV. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

32. [illegible] [illegible] 221 33. [illegible] 228 34. [illegible] 230 35. 2 “[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]” 242 36. [illegible] 249 37. [illegible] 256 38. [illegible] [illegible] 263 39. [illegible] [illegible] 32003 36. 41. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 282 42. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 287 43. [illegible] 296 44. [illegible] [illegible] 306 45. “[illegible] [illegible], [illegible] [illegible]” 3 313 46. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 313 46. [illegible] 313. [illegible] 313. [illegible] 329 49. “[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]” 4 335 50. [illegible] [illegible] [illegible] 345 51. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 357 52. “[illegible] [illegible] [illegible]” 5 365

---

2 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਵਿੱਚ ਹੋਰ:

ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

ਸੰਖੇਪ ਸ਼ਬਦ

ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤੀ ਕੈਲੰਡਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ

(ਪੰਨਾ 9)6
1972 ਦਾ ਸਾਲ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸਫਲ ਸਾਲ ਸੀ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਪਦਮ ਭੂਸ਼ਣ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਓਹੀਓ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕੋਲੰਬਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਡੀ.ਐਸ.ਸੀ. ਦੀ ਆਨਰੇਰੀ ਡਿਗਰੀ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸੇ ਸਾਲ, ਪ੍ਰੋ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ 'ਦੀਪ' ਨੇ ਮੇਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਸਮਾਂ ਦਿਓ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਮੇਰੀ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖ ਸਕੇ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੀ ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰੇਗਾ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬੋਰਿੰਗ ਕਿਤਾਬ ਹੋਵੇਗੀ। ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਵੀ ਚੰਗਾ ਜਾਂ ਮਾੜਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਹ ਸੱਚਾਈ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਖੁਦ ਇਸ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। 'ਦੀਪ' ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਮੇਰੇ ਪਿਛੋਕੜ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਇਹ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਪੁਨਰਵਾਸ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਲਈ ਕੰਮ ਕੀਤਾ; ਮੈਂ ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਪੁੱਟਣ, ਖਿੰਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕਜੁੱਟ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਖੇਤੀ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਆਸਾਨ ਬਣਾਇਆ। ਮੈਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਪੌਦਿਆਂ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ, ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਬਣਾਏ, ਡਾਕਟਰਾਂ, ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ, ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਸਤੇ ਭਾਅ 'ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਪਲਾਟ ਵੰਡੇ ਅਤੇ ਇਸ ਨਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸੁਵਿਧਾਜਨਕ ਬਣਾਇਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਸਨ, ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਰੋਤ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ।

(ਪੰਨਾ 10)
ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਇਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਚਾਨਕ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੋਗਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ, ਕੁਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਿਨੇਮਾ ਮਾਲਕ ਵਿਚਕਾਰ

ਟਿਕਟਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਲੜਾਈ ਹੋ ਗਈ, ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ। ਇਹ ਟਕਰਾਅ ਵਧਦਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਦੋਲਨ ਫੈਲ ਗਿਆ - ਇਸਦਾ ਅਸਰ ਮੇਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ 'ਤੇ ਵੀ ਪਿਆ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਉਪਾਅ ਵਜੋਂ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਆਤਮਕਥਾਵਾਂ ਗਲਪ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦਿਲਚਸਪ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
ਮੇਰੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਹਰਬੰਸ ਕੌਰ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਬਚਪਨ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਯਾਦ ਸੀ। ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਬਿਹਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰਬੰਸ ਕੌਰ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਵੱਡੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਬਿਹਤਰ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਕੋਈ ਰੁਝਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਹੀ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਇੱਕ ਉੱਚ-ਪ੍ਰੋਫਾਈਲ ਪੇਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਾਲਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਵਿਆਹ ਦੌਰਾਨ ਮਿਲੇ ਸੀ। ਇਹ 1973 ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ; ਉਸਨੇ ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਸਾਡੇ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਭੇਜੀਆਂ। ਹਰਬੰਸ ਕੌਰ ਨੇ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੱਤ ਅਧਿਆਏ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਅਤੇ ਸੰਰਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਬਾਕੀ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਮੈਂ 1947 ਤੱਕ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀਆਂ ਮੁੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ।
ਮੈਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੇਖ ਸਰਦਾਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵੰਬਰ 1976 ਤੋਂ ਅਕਤੂਬਰ 1978 ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਰਸਾਲੇ ਆਰਸੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ। ਇਹ ਲੇਖ ਪੜ੍ਹੇ ਗਏ ਸਨ।

____

ਤੁਲਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ, ਮੂਲ ਲਿਖਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 6 ਪੰਨੇ ਨੰਬਰ।

ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।
1909 ਅਤੇ 1947 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਬਦਲਾਅ ਆਇਆ। ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲੀ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਕੀਮਤ ਚੁਕਾਉਣੀ ਪਈ। ਲੱਖਾਂ ਲੋਕ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਲੁੱਟੇ ਗਏ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ 'ਆਪਣੇ' ਦੇਸ਼ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ।
ਮੈਂ ਇਸ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਦੇਖਿਆ, ਉਹ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਕਾਂਗੜਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਖੋਜ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਾਂਗੜਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਅਤੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਂਗੜਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਖੋਜ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਹੈ:

(ਪੰਨਾ 11)
1945 ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਇੰਡੀਅਨ ਕੌਂਸਲ ਆਫ਼ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਰਿਸਰਚ (ਆਈ.ਸੀ.ਏ.ਆਰ.) ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਆ ਗਿਆ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੇਰਾ ਯੂ.ਪੀ. ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਤਬਾਦਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। 8 ਜਦੋਂ ਮੈਂ 1948 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਇਹ ਟੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਖੂਨ ਵਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਕੈਂਪਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। 1949 ਵਿੱਚ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਵੰਡ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਥ ਥਾਪਰ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਇਸਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ।9 ਅਸੀਂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਵਸਾਇਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨਵੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਕਾਂਗੜਾ ਵਿੱਚ ਵਾਹ ਟੀ ਅਸਟੇਟ ਨਾਮ ਦੇ ਚਾਹ ਦੇ ਬਾਗ ਸਨ। ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਾਹ ਦੇ ਬਾਗਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਲਾਟ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ 1951 ਤੱਕ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਦਾ ਬੋਝ ਘੱਟ ਸੀ, ਮੈਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਾਹ ਦੇ ਬਾਗਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਅਪ੍ਰੈਲ 1951 ਵਿੱਚ ਪਾਲਮਪੁਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਕੁਝ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਧੌਲਾਧਰ ਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਇੰਨੀ ਨੇੜਿਓਂ ਦੇਖ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਖੂਬਸੂਰਤ ਘਾਟੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਂਝਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਹੋਣਾ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੀਰ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਸੀ।10 ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੋਟੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦਾ ਮਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੌਰਾਨ ਮੈਨੂੰ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਐਂਡਰੇਟਾ ਦੇ ਇਕਾਂਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇੱਕ ਝੌਂਪੜੀ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਡੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦੌਰਾਨ ਕਾਂਗੜਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜੋ ਭਵਰਨਾ ਦੇ ਮੀਆਂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਇਆ।
ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, ਮੇਰਾ ਤਬਾਦਲਾ ਅੰਬਾਲਾ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਜੋਂ ਹੋਇਆ। ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਅੰਬਾਲਾ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਪੀਲਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਅਪੀਲਾਂ ਅੰਬਾਲਾ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੁਆਰਾ ਸੁਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਾਂਗੜਾ ਖੇਤਰ ਲਈ ਅਪੀਲਾਂ ਸੁਣੀਆਂ, ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਕਾਂਗੜਾ ਦੀ

ਜ਼ਿਆਦਾ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਸਕਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਕਾਂਗੜਾ ਦੀਆਂ ਚਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਅਜਾਇਬ ਘਰ, ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਲਾਹੌਰ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਕਲਾ ਦੀ ਸੱਠ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਘਾਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਅੰਬਾਲਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਿਉਹਾਰ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਆਮਦਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਕਾਂਗੜਾ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਅਜਾਇਬ ਘਰ, ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਅਤੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

____

7 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਸੁਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਮੇਰਾ ਜ਼ੋਰ। 8 ਫਿਰ ਸੰਯੁਕਤ ਪ੍ਰਾਂਤ, ਅਤੇ ਅੱਜ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪੁਨਰਗਠਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਹਿ-ਸਥਿਰ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਇਸ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਯੂ.ਪੀ. ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੋ। 9 ਜਾਂ ਤਿਰਲੋਕ ਸਿੰਘ, ਵਿਕਲਪਿਕ ਉਚਾਰਨ।
10 ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਮਹਾਂਕਾਵਿ; ਇਸਦੇ ਕਈ ਸੰਸਕਰਣ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੰਸਕਰਣ ਜੋ ਗਾਇਆ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦਾ 'ਹੀਰ'।

(ਪੰਨਾ 12)
ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਲਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਸਰਦਾਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਉੱਜਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ, ਸਾਨੂੰ ਕਾਂਗੜਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਹਰ ਸਾਲ 20,000 ਰੁਪਏ ਮਿਲਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਲਈ, ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜੋ ਵੀ ਕਾਂਗੜਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਮਿਲੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਰੀਦ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਕਲਾ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ 1953 ਵਿੱਚ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਇੱਕ

ਕਿਤਾਬ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਕਲਾਕਾਰ ਸੁਸ਼ੀਲ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਮੋਤੀ ਰਾਮ ਜੈਨ ਨੂੰ ਕਾਂਗੜਾ ਘਾਟੀ ਦੇ ਦੌਰੇ 'ਤੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਕਾਂਗੜਾ, ਗੁਲੇਰ, ਲੰਬਗ੍ਰਾਮ ਅਤੇ ਨਾਦੌਣ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਕਲਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗੜਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ। ਉਸੇ ਸਾਲ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਪੁਨਰਵਾਸ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਮੈਂ ਜੋ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖੁਸ਼ ਸੀ।
ਅਕਤੂਬਰ 1953 ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਸ਼ਿਮਲਾ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਵੀਂ ਰਾਜਧਾਨੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇੱਥੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ, ਮੈਨੂੰ ਪਹਾੜੀ ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਸ਼੍ਰੀ ਡਬਲਯੂ.ਜੀ. ਆਰਚਰ ਦੀ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਆਰਚਰ ਨੇ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਪਹਾੜੀ ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੀ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਆਰਚਰ ਦੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਅਤੇ ਤੀਬਰ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਕਾਰਨ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗਰਮਜੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਂਗੜਾ ਆਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਮਾਰਚ 1954 ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਕਾਂਗੜਾ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਿਆ ਹਾਂ। 1953 ਤੋਂ 1962 ਦੌਰਾਨ ਹੋਈਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਵੀ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਮਾਰਚ 1959 ਤੋਂ ਅਪ੍ਰੈਲ 1960 ਦੇ ਮੇਰੇ ਦੌਰੇ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਡਬਲਯੂ.ਜੀ. ਆਰਚਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਾਰਤੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਆਨੰਦ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਪ੍ਰੋ. ਗਾਲਬ੍ਰੈਥ ਨਾਲ 1962 ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਤਾਇਨਾਤ ਇੱਕ ਅਮਰੀਕੀ ਰਾਜਦੂਤ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ੁਭਚਿੰਤਕ ਅਤੇ ਦੋਸਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਨਾਲ ਵੀ ਪਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਦੋਸਤ ਬਣ ਗਏ। ਮੈਂ 1962 ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੰਡੀਅਨ ਪੇਂਟਿੰਗ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ।

(ਪੰਨਾ 13)
ਜਿਵੇਂ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ 11 ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰੀਤ ਰਸ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਸੁੰਦਰ ਹਰਨੀਆਂ-ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਅੱਗ ਨਾਲ ਤੜਫ ਰਹੇ ਹਨ, ਹਨੇਰੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਛੱਤਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ, ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਗਏ ਪ੍ਰੇਮੀ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿਲ ਦੇ ਪੱਤਰ ਭੇਜ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਬੱਦਲਾਂ ਅਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਤੇ ਗਾਣੇ ਵਧੇਰੇ ਆਨੰਦਦਾਇਕ ਹਨ। ਵਿਛੜੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਹੈ। ਰੂਹਾਂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਲਾਟ ਲਾਟ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਸਿਖਰ ਹੈ; ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਫਲਸਫਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੱਚੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਤੱਤ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨ, ਪਹਾੜ। ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਭਟਕਣ --

____

11 ਭਰਤ ਦੇ ਨਾਟਯਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ, ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਜਾਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਨੌਂ ਰਸਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ (ਜਿਸਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਸੁਆਦ/ਸਾਰ ਵਜੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ), ਅਤੇ ਇਹ ਕਾਮੁਕ ਪਿਆਰ, ਆਕਰਸ਼ਣ ਜਾਂ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨੌਂ ਰਸਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਕਲਾ ਰੂਪਾਂ ਲਈ ਬੁਨਿਆਦ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸੰਗੀਤ, ਥੀਏਟਰ, ਨਾਚ, ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ ਹੋਵੇ। ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਪ੍ਰੀਤ ਰਸ ਨਾਟਯਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਸੂਚੀਬੱਧ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇੱਥੇ, 'ਪ੍ਰੀਤ ਰਸ' ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਦੇ ਸਾਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਅਲੰਕਾਰਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਰਮਾਤਮਾ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਰਤ ਸੱਚਾ ਪਿਆਰ ਜੋ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਰੀਰ ਦੀ ਭੌਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਇੱਕ ਪਿਆਰ ਜੋ ਅਨੰਦ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਤੈਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਸੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਨਾਜ਼ੁਕ ਦੁਨੀਆਂ, ਸੱਚੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਂਗੜਾ, ਬਿਲਾਸਪੁਰ, ਸੁਕੇਤ, ਮੰਡੀ, ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਚੰਬਾ ਦੀ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ। ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਲੰਮੀ ਖੋਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਅੱਜ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਨ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਲੋਕ ਝੂਠ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਝਿਜਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਖੋਜ ਨੇ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਜਾਂ ਧਰਮ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਂਗੜਾ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਇਸ

ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਐਮਰੀਟਸ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਫੁਹਾਰਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਲਾਈਨਾਂ ਉੱਕਰੀਆਂ ਜਾ ਸਕਣ। ਮੈਨੂੰ ਅੰਬ ਦੇ ਪੌਦੇ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਆਈ ਪਰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਲੰਬੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਾਂਗੜਾ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਛੂਹ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਟੱਪੇ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਕੁੜੀ ਮਾਣ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ:
"ਓਏ ਚੂੜੀਆਂ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ, ਮੈਨੂੰ ਅਸਮਾਨ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸਕਰਟ ਸਿਲਾਈ ਕਰ, ਇਸਦੀ ਸਰਹੱਦ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ।" ਇੱਕ ਹੋਰ ਗਾਣੇ ਵਿੱਚ, ਨਾਇਕਾ ਜਿਸਨੇ ਇੱਕ ਹਾਦਸੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਆਪਣਾ ਦੁੱਖ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ:

(ਪੰਨਾ 14)
"ਜੇ ਮੇਰਾ ਬਲਾਊਜ਼ ਪਾੜ ਦੇਵੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਪੈਂਚ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ; ਜੇ ਮੇਰਾ ਅਸਮਾਨ ਪਾੜ ਦੇਵੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਿਵੇਂ ਸੀਵਾਂ?" ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸਵਾਲ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸੋਚਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਗੀਤ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ।
ਮੈਂ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਬਾਰੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਇੱਕ ਸਫਲ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਆਰਾਮਦਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਕਿ ਸਫਲਤਾ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਖੁਦ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਅੱਗ ਦੀ ਗਰਮੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੋਹਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਇੱਕ ਔਖਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦੇ ਮੇਰੇ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਕਾਮਨਾ ਕਰਨਗੇ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਣ।
ਮੈਂ ਸਤੰਬਰ 1976 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਖੋਜ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ (ਆਈ.ਸੀ.ਏ.ਆਰ.) ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਯੋਜਨਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਫਰਵਰੀ 1982 ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਇਹ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਸਰਦਾਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ

ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਅਕਸਰ 1949 ਤੋਂ 1980 ਤੱਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਤਜ਼ਰਬਿਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਲਿਖਣ 'ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਦੁਖਦੀਆਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸਰਦਾਰ ਬਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਜੋ ਵੀ ਲਿਖੋਗੇ, ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਾਂਗਾ।" ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਉਪ-ਸੰਪਾਦਕ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ ਨੂੰ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਜੋ ਵੀ ਮੈਂ ਲਿਖਾਂਗਾ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਕੰਮ ਮਾਰਚ 1985 ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

1 ਮਾਰਚ 1985 ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ

ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ: ਬਚਪਨ

ਅਧਿਆਇ 1

ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਮਿੱਠੀਆਂ ਯਾਦਾਂ
ਬੋਦਲਾਨ, ਜ਼ੀਰਾ, ਸਮਰਾਲਾ ਅਤੇ ਨਵਾਂਸ਼ਹਿਰ (1902 – 1913)

(ਪੰਨਾ 17)
ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਮਿੱਠੀਆਂ ਅਤੇ ਪਿਆਰੀਆਂ ਯਾਦਾਂ। ਸਰਦਾਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਸਰਦਾਰਨੀ ਮਹਿਤਾਬ ਕੌਰ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਦੇ ਘਰ 12 ਕੱਤਕ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਪਿੰਡ ਬੋਦਲਾਂ, ਤਹਿਸੀਲ ਦਸੂਹਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਮੇਹਰ ਸਿੰਘ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਭੈਣ ਦਾ ਜਨਮ ਅਤੇ ਕੱਤਕ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਜਨਮ ਮੁਸ਼ਕਲ ਜਨਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੱਤਕ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਬੱਚਾ ਜਿਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਅਤੇ ਜੇ ਉਹ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਜੀਵਨ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਹਰ ਸਾਲ ਕੱਤਕ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੰਗਰ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਚਮਾਰਦੀ ਸਮੇਤ ਪੂਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਸ ਦਿਨ ਕੋਈ ਵੀ ਖਾਣਾ ਨਾ ਬਣਾਵੇ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਭੋਜਨ ਖਾਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।13 ਸਰਦਾਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਪਿੰਡ ਬੇਰਚਾ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਬੇਰਚਾ ਦੇ ਰੰਗੜ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਮੁੰਡਾ, ਭੀਖੇ ਖਾਨ, ਉਸਦੇ ਪਿਆਰੇ ਦੋਸਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ; ਉਹ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਨੂੰ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਪਹੁੰਚਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਐਤਵਾਰ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਲਈ ਬੋਡਲਾਂ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਸੋਮਵਾਰ ਨੂੰ, ਭੀਖੇ ਖਾਨ ਉਸਨੂੰ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਾਪਸ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਚੰਗੇ ਦੋਸਤ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਹਨ। 1918 ਵਿੱਚ, ਉਹ ਟਾਂਗੇ ਰਾਹੀਂ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਹਾਦਸੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

(ਪੰਨਾ 18)
ਇਸ ਹਾਦਸੇ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀ ਲੱਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸੱਟ ਲੱਗ ਗਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਦਰਦ ਕਾਰਨ ਉਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੌਂ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬਿਠਾ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਸੀ।14 ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਉਦੋਂ ਛੋਟੇ ਸਨ। ਉਹ ਉਸਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਦਬਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸੌਂ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਮੈਂ ਵੱਡੀ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਰਾਤ ਭਰ ਜਾਗਦੀ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ

ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਠ ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਲੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਗਹਿਣੇ ਬੁਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਆਹ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਦਘਾਣਾ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰਨੀ ਬਿਸ਼ਨ ਕੌਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਪੇਂਡੂ ਔਰਤ ਸੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿੱਦੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਨਾਇਬ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਬਣੀ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਧੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਤੂੰ ਹੁਣ ਜਿਪਸੀ ਹੈਂ, ਤੂੰ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਘੁੰਮਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਘਰੋਂ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗੀ"। ਉਸਨੇ ਸਾਫ਼ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।" ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਕਰਵਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, "ਮੈਂ ਇਸ ਜ਼ਿੱਦੀ ਔਰਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ", ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ। ਸਰਦਾਰ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰ ਦਾਦੀ ਮਹਿਤਾਬ ਕੌਰ ਉਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸਨ। ਮਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, "ਪੁੱਤਰ, ਤੂੰ ਜਿੱਥੇ ਚਾਹੇ ਵਿਆਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈਂ।"

12 ਰਵਾਇਤੀ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। 13 ਬੋਲਚਾਲ ਸ਼ਬਦ 'ਚਮਾਰ', ਜੋ ਚਮੜੇ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਪੇਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਦਲਿਤਾਂ (ਅਤੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਅਰਥ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਜਾਤੀਗਤ ਗੰਦਗੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉੱਚ ਜਾਤੀ/ਸਵਰਣ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਦਲਿਤਾਂ 'ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲਿਖਤ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। 14 'ਮੈਂ', ਇੱਥੇ, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭੈਣ ਹਰਬੰਸ ਕੌਰ ਲਿਖ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਸ਼ਬਦ ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਦੇ ਨਾਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਅਤੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਕਈ ਵਾਰ ਅਸੰਗਤ।

ਪਿਤਾ ਤਹਿਸੀਲ ਜ਼ੀਰਾ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜ਼ੀਰਾ ਤਹਿਸੀਲ ਦੇ ਪਿੰਡ ਫੁਵਾਨ ਸਿੰਘਵਾਲਾ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦਾ ਵਿਆਹ ਉਸ ਨਾਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਦਾਦੀ ਜੀ ਨੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਾਈ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਦੁਲਹਨ ਲਈ ਗਹਿਣੇ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੈਸੇ

ਭੇਜੇ ਸਨ, ਪਰ ਨਾਈ ਨੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਦਾਦੀ ਜੀ ਨੇ ਡਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਨਾਈ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਕਦੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਿਰਪਾਲ ਕੌਰ ਨਾਮ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਲੈ ਕੇ ਆਏ, ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸਨ। ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਨੇਕ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੀ ਧੀ ਸੀ। ਦਾਦੀ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਪੁੱਤਰ, ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਛੱਡ ਦੇ।" ਪਿਤਾ ਜੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਬਿਸ਼ਨ ਕੌਰ ਟੀਬੀ ਨਾਲ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਦਿਆਲੂ ਕਿਰਪਾਲ ਕੌਰ ਨੇ ਉਸਦੀ ਪੂਰੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕੀਤੀ। ਬਿਸ਼ਨ ਕੌਰ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ, ਪਰ ਕਿਰਪਾਲ ਕੌਰ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਬਿਮਾਰੀ ਲੱਗ ਗਈ। ਉਹ ਦੂਜੇ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਮਰ ਗਈ।
ਹੁਣ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਤਬਾਦਲਾ ਤਹਿਸੀਲ ਸਮਰਾਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਸਟਾਫ਼ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਅਤੇ ਉਹ ਦੂਜੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 19)
ਇੱਕ ਪਟਵਾਰੀ ਪਿੰਡ ਬੱਧ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ ਤੱਖਰ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਜੋਗਿੰਦਰ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੋਤੀ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਹਜ਼ੂਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧੀ ਬਚਿੰਤ ਕੌਰ, ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਅਤੇ ਸਿਆਣੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸ ਵਰਗੀ ਪਿਆਰੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। "ਜੇ ਹਜ਼ੂਰ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਕੁੜੀ ਦੋਵੇਂ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਢਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।" ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਨੇ ਪਿੰਡ ਜਭਾੜਾ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।15 ਪਟਵਾਰੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਉਸ ਦਿਨ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਬਚਿੰਤ ਕੌਰ ਦੇ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੇਗੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕੇ। ਜਦੋਂ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਨੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਇਹ ਸੁੰਦਰ ਦੇਵੀ ਕਿੱਥੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ - ਉਸਦਾ ਸਰੀਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਰੰਗ ਗੁਲਾਬ ਵਰਗਾ ਗੁਲਾਬੀ ਹੈ, ਸੁੰਦਰ ਅੱਖਾਂ..."
ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ; ਉਸਨੇ ਪਟਵਾਰੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਤੈਅ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਟਵਾਰੀ ਨੇ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਨਾਲ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਮਨਾ

ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਬੱਚਾ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਸਮਰਾਲਾ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਬੋਦਲਾਂ ਗਏ, ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਚਾਰ ਬੱਚਿਆਂ - ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਧੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ, ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਸਰਦਾਰਨੀ ਬਚਿੱਤਰ ਕੌਰ ਇੱਕ ਸਿਆਣੀ, ਦਿਆਲੂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। "ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਵਾਂਗੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਨਰਮੰਦ ਬਣਾਵਾਂਗੇ।" ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਸਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਇੱਛਾ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਖੁਦ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ। ਹੁਣ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ - ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਲ ਕੱਟੇ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਬੀਬੀ ਬਚਿੱਤਰ ਕੌਰ ਇੱਕ ਸਿੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਸੀ, 16 ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਲਈ ਲੰਬੇ ਵਾਲ ਰੱਖਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੰਬੇ ਵਾਲ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸਾਫ਼ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 17 ਕੇਸ਼ਧਾਰੀ ਬਣਾਇਆ। ਬੱਚੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਦਾ ਤਬਾਦਲਾ ਫਿਰ ਜ਼ੀਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਲਾਲਾ ਮੱਲਾ ਮੱਲ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਅੱਜ ਵੀ ਅਗਰਵਾਲ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਧਾ ਕੱਚਾ ਅਤੇ ਅੱਧਾ ਪੱਕਾ ਘਰ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੇ

15 ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹਰਬੰਸ ਕੌਰ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ, ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ। ਉਸਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ('ਮਹਾਰਾਜ' ਜਾਂ ਹਜ਼ੂਰ)
16 ਇੱਥੇ ਸਿੰਘ ਉਸ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸੱਚਮੁੱਚ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। 17 ਉਹ ਜੋ ਲੰਬੇ ਵਾਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ: ਕੇਸ਼ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਾਲ, ਅਤੇ ਧਾਰੀ (ਪਿਛੇਤਰ) ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਉਹ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਨਦਾ ਹੈ।

ਦੋ ਕਮਰੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਇੱਕ ਕਮਰਾ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਇੱਕ ਰਸਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਡਰੈਸਿੰਗ ਰੂਮ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲਾਲਾ ਮੱਲਾ ਮੱਲ ਦਾ ਬੰਗਲਾ ਇਸ ਘਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸੀ, ਅਤੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਉੱਕਰੀ ਹੋਈ ਕਲਾ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਤਰਖਾਣ ਸਰਦਾਰ ਚੰਨਣ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਜ਼ੀਰਾ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ 19 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
ਜੌਹਰੀ ਛੋਟੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਗਹਿਣੇ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।
ਬਾਜ਼ਾਰ ਇੰਨਾ ਤੰਗ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਧੱਕਾ-ਮੁੱਕੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(ਪੰਨਾ 20)
ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਮਾੜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਭੀੜ-ਭੜੱਕਾ ਸੀ; ਔਰਤਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਪਰਾਂਦੀ, ਲਿਪ ਟਿੰਟ, ਮੋਮ ਆਦਿ ਖਰੀਦਣ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਜ਼ੀਰਾ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਮਹਾਜਨਾਂ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਵਾਲੇ ਸੁੰਦਰ ਉੱਕਰੀ ਹੋਈ ਲੱਕੜ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਹਵੇਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਲਾਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ 'ਸਾਥੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਲਾਕਾਰ ਸਰਦਾਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਨ। ਸਰਦਾਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜ਼ੀਰਾ ਦੇ ਇੱਕ ਤਰਖਾਣ ਸਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿਖਾਇਆ ਸੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਕਲਾਕਾਰ ਸਰਦਾਰ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੇਂਟ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇੱਕ ਨਾਮ ਕਮਾਇਆ।18 ਇਹ 19 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਤਰਖਾਣ ਦਾ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੰਗ ਗਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਸ ਕਲਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।
ਜ਼ੀਰਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜੈਨ ਮੰਦਿਰ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ 1891 ਵਿੱਚ ਲਾਲਾ ਮਹਿਤਾਬ ਮਲ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਮਾਈਕਧਾ ਨੇ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਇਸਦੀ ਛੱਤ ਅਤੇ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਚਿੱਤਰ ਹਨ ਜੋ ਗੋਪਾਲ 'ਚਿਤੇਰਾ' ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ।19 ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੋਪਾਲ ਬੀਕਾਨੇਰ ਤੋਂ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜੈਨ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਉਸਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਬਣੇ ਸਨ। ਮੰਦਰ ਦੀ ਛੱਤ ਤਰਖਾਣ ਥੰਮਨ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਕੱਚ ਦੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਸਜਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਲਾਲਾ ਸਾਵਨ ਮਲ ਦੀ ਸਰਾਏ ਜ਼ੀਰਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁੰਦਰ ਇਮਾਰਤ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਇਸਨੂੰ 1901 ਵਿੱਚ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਖਿੜਕੀਆਂ ਦੇ ਉੱਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਚੂਨੇ ਦੇ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਦਿਲਚਸਪ ਰਾਹਤ ਨੱਕਾਸ਼ੀਵਾਂ ਹਨ। ਚੂਨੇ ਦੇ ਪੱਥਰ ਨਾਲ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਇੱਕ ਹੱਥ, ਅਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਤੇ ਰਾਮਾਇਣ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼, ਪਾਸਿਆਂ 'ਤੇ ਉੱਕਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਸਰਾਏ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਕੰਧ ਚਿੱਤਰ ਹਨ। ਇੱਕ ਕੰਧ 'ਤੇ ਇੱਕ ਰੇਲਗੱਡੀ ਦੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਇੰਜਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਡਰਾਈਵਰ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਕੰਧ 'ਤੇ ਕਿੱਕਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮ ਭਲਵਾਨ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਤੀ ਕਰਦੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿੱਕਰ ਸਿੰਘ ਕਿੱਕਰ ਦੇ ਰੁੱਖ ਵਾਂਗ ਹਨੇਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮ ਮੇਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੌਣ ਜਿੱਤਿਆ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਲੋਕ ਅੱਜ ਵੀ ਇਸ ਕੁਸ਼ਤੀ ਮੈਚ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਟਕਰਾਅ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਡਾਂਗਾਂ ਨਾਲ ਲੜ ਕੇ ਕੌਣ ਜਿੱਤਿਆ ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਵਨ ਮੱਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਗਰੀਬ ਅਗਰਵਾਲ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਦੀ ਧੀ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਸਾਵਨ ਮੱਲ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੇਰੀ ਧੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ?" ਜਿਸ 'ਤੇ

ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਮੇਰੀ ਧੀ ਚਾਂਦੀ ਵਰਗੀ ਹੈ।" ਸਾਵਨ ਮੱਲ ਨੇ ਉਸ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਨਾਲ ਤੋਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਪੈਸੇ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ।

(ਪੰਨਾ 21)

ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਦੁਲਹਨ ਨੂੰ ਘਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਸੋਨੇ ਦੀ ਬਣੀ ਪਾਲਕੀ ਖਰੀਦੀ ਜਿਸ 'ਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ੰਜੀਰਾਂ ਦੇ ਪਰਦੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ।

18 ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੇਸ਼ਿਆਂ ਜਾਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਗੇਤਰ ਜਾਂ ਪਿਛੇਤਰ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਲਾਕਾਰ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਅਣਜਾਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸੰਦਰਭ ਦਾ ਇੱਕ ਆਮ ਰੂਪ ਹੈ।
19 ਚਿਤੇਰਾ: ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕਲਾਕਾਰ/ਚਿੱਤਰਕਾਰ। ਦੁਬਾਰਾ ਫਿਰ, ਚਿਤੇਰਾ ਕਲਾਕਾਰ, ਗੋਪਾਲ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਪਿਛੇਤਰ ਹੈ।

ਜ਼ੀਰਾ ਦਾ ਤਹਿਸੀਲ ਦਫ਼ਤਰ ਕਾਫ਼ੀ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਰਗੀ ਬਣਤਰ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਕੋਨਿਆਂ 'ਤੇ ਗੁੰਬਦ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ 1854 ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।
1 ਜਨਵਰੀ 1905 ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ, ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਦੇ ਘਰ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੇ ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੱਕ ਬੱਚੀ ਨਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਗੱਲਬਾਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਦਾਲਤ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਬੱਚੀ ਉਸਦੇ ਪੰਘੂੜੇ ਵਿੱਚ ਖੇਡ ਰਹੀ ਸੀ। ਮਾਂ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਬੱਚੀ ਵੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਸੋਟੀ ਦੇ ਹੈਂਡਲ ਨਾਲ ਬੱਚੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਛੂਹਿਆ, ਅਤੇ ਬੱਚੀ ਹੱਸ ਪਈ। ਉਸਨੂੰ ਉਸ ਲਈ ਪਿਆਰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਚੁੱਕਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਕੁੜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਦੇ ਨਾਮ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਹਰਬੰਸ ਕੌਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਹਰਬੰਸ ਕੌਰ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਮ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਅਤੇ ਸਫਲ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ ਜੀ ਸਕਦਾ।20 ਜਦੋਂ ਧੀ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ 23/24 ਸਤੰਬਰ 1908 ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਜੁੜਵਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਦੋਵੇਂ ਮੁੰਡੇ ਬਹੁਤ

ਸੋਹਣੇ ਸਨ ਅਤੇ ਰੰਧਾਵਾ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਮਾਣ ਦਾ ਸਰੋਤ ਬਣ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸਭਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਸਨ - 'ਰ' ਅਤੇ 'ਮ'। ਪਹਿਲੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਮ ਰਜਿੰਦਰ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦਾ ਨਾਮ ਮਹਿੰਦਰ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੰਗੋ ਅਤੇ ਮੌਂਗੋ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਇੱਕ ਘਰੇਲੂ ਨੌਕਰਾਣੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਜੁੜਵਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰੇ ਪਰ ਦੂਰਦਰਸ਼ੀ ਸਰਦਾਰਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਦੁੱਧ ਪਿਲਾਏਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ਦੁੱਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਗੁਆ ਦੇਣਗੇ। ਦੋਵਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਲਈ ਪੰਜਾਬੂ ਨਾਮ ਦੀ ਇੱਕ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਦਦ ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਚੀੰਬਾ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਤਾਡੋਕੇ ਦੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਉਹ ਚੰਗੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਇਮਾਨਦਾਰ ਔਰਤ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਵਿਧਵਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਇੱਕ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਸਾਡੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਹੱਸਣ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗ੍ਰਾਮੋਫੋਨ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਇਹ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਮਾਂ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦੋਵੇਂ ਇਸਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਬੈਠਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੱਸਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਨਾਈ ਦੁਆਰਾ ਇਸਨੂੰ ਮੁੰਨਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਬਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਦਸਤਕ ਦਿੰਦੇ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 22)
ਬੋਸਵਰਥ ਸਮਿਥ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਘਮੰਡੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿੱਦੀ ਆਦਮੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਟਾਫ਼ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਸਲੂਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਉਸਦੇ ਸਟਾਫ਼ ਦੇ ਇੱਕ ਮੈਂਬਰ ਨੇ ਉਬਾਸੀ ਲਈ, ਤਾਂ ਡੀ.ਸੀ. ਨੇ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਸਿਆਹੀ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਸਾਡੇ ਪਿਤਾ ਇੱਕ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਅਫ਼ਸਰ ਸਨ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਵੀ ਅਪਮਾਨ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਅਫ਼ਸਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਇੱਕ ਲੰਬੀ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਲਈ। ਹੁਣ, ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਾਡੀ ਵਾਰੀ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਮਾਂ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਘਰ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਤੁਲਨਾ ਨੇੜੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਘਰ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਇਸ ਸੁਝਾਅ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇੱਕ ਘਰ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇੱਟਾਂ ਅਤੇ ਸੀਮਿੰਟ ਖਰੀਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬੈਲਗੱਡੀਆਂ 'ਤੇ ਢੋ ਕੇ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਹਲਵਾ, ਸਬਜ਼ੀ, ਰਾਇਤਾ ਅਤੇ ਮਾਂਹ ਦੀ ਦਾਲ ਵਰਗੀ ਇੱਕ ਮਿਠਾਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਖੁਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ

ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਉਸ ਸੁਆਦੀ ਭੋਜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪਕਾਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਕੋਈ ਉਸਨੂੰ 'ਮਾਤਾ ਜੀ' ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।
ਇਹ ਬੋਦਲਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋਹਰੀ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਪਹਿਲਾ ਘਰ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ 'ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ ਇੱਟਾਂ' ਨਾਮਕ ਛੋਟੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਰੰਗੀਨ ਸ਼ੀਸ਼ੇ - ਨੀਲੇ, ਪੀਲੇ, ਸੰਤਰੀ, ਹਰੇ ਅਤੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨਾਲ ਫਿਕਸ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਮਰੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਗੈਲਰੀ ਸੀ ਜੋ ਵਕਰਦਾਰ ਗਰਿੱਲਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮਕਾਨ ਮਾਲਕ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਘਰ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਫਿਲੌਰ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਤਾਂ ਇੱਕ ਸੱਜਣ ਆਇਆ।

20 ਹਰਬੰਸ ਕੌਰ, ਐਮ.ਐਸ. ਰੰਧਾਵਾ ਦੀ ਭੈਣ, ਇਹ ਖੁਦ ਲਿਖਦੀ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਰਜਿੰਦਰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਗੱਲਬਾਤ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ ਅਤੇ ਰਜਿੰਦਰ ਇਹ ਵੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ: ਪਿਤਾ ਜੀ: "ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਰੰਗੀਨ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਲਗਾਏ ਹਨ।" ਰਜਿੰਦਰ: "ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਲੇਲਾਂ ਨਾਲ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।" ਪਿਤਾ ਜੀ: "ਅਸੀਂ ਫਰਸ਼ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਫ਼ ਸੀਮਿੰਟ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।" ਰਜਿੰਦਰ: "ਫਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਤਰੇੜਾਂ ਆ ਗਈਆਂ ਹਨ।"
ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਿਤਾ ਜੀ ਘਰ ਦੀ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਜਦੋਂ ਸਾਡਾ ਨਵਾਂ ਘਰ ਬਣ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਘਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਚਾਚਾ ਮੇਹਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਾਡੀ ਚਾਚੀ ਜੀ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੀ ਔਰਤ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 23)
ਸਾਡੀ ਮਾਂ ਸਾਨੂੰ ਮੱਕੀ ਦੇ ਆਟੇ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਖਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਮਾਸੀ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਲੈਂਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਹੀਂ ਅਤੇ ਖੰਡ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਂਦੇ ਸੀ; ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕ ਜਾਂਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਪਕਵਾਨ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਸੀ।

ਦੋਵੇਂ ਪੁੱਤਰ ਬੋਦਲਾਂ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਛੁਡਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਕਮਰੇ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਕੋਲ ਬੈਠ ਕੇ ਰੋਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦੇ ਸਨ, "ਚਾਚਾ ਜੀ, ਮਾਂ ਸਾਨੂੰ ਦੁੱਧ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਹੀ।" ਉਹ ਇੱਕ ਹਫ਼ਤੇ ਤੱਕ ਰੋਂਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਰੁਕ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਮੀਂਹ ਪੈਂਦਾ, ਬਿਜਲੀ ਡਿੱਗਦੀ ਅਤੇ ਬੱਦਲ ਗਰਜਦੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਡਰ ਜਾਂਦੇ ਸੀ - ਮਾਂ ਚਾਦਰ ਲੈ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲੁਕਾ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਨੂੰ ਹੁਣ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ।
ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਗ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਾਧੂ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਘਰ ਵਿੱਚ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ 'ਰਾਮ ਜੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, "ਰਾਮ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹੋ ਕਿ ਵੜੀ ਦੀ ਸਬਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪਰੋਸਣ।" ਭਰਾ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਜਾ ਕੇ ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਭਾਬੀ ਬਸੰਤ ਕੌਰ, ਭਰਾ ਹਰਕਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ, ਅਤੇ ਮਾਂ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਡੀ ਦਾਦੀ ਸਾਧੂ ਅੱਗੇ ਝੁਕਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ, "ਉਹ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਮੁਫ਼ਤ ਰਸੋਈ ਮੰਨਦੀ ਹੈ"; ਉਹ ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਲੁਕ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਕੁਝ ਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਲਈ ਨਵੇਂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਮਰਨ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਤਾਲੇ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਰਹੀ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਜਾਗੀ ਅਤੇ ਦਾਦੀ ਦਾ ਖਾਲੀ ਬਿਸਤਰਾ ਦੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਚਿੰਤਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ। ਦਾਦੀ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਤੁਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਧੀਏ, ਤੇਰਾ ਸਹੁਰਾ ਆਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਦੇਖੋ ਤੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਕਿੰਨਾ ਸੋਹਣਾ ਘਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ!" ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੂਰਾ ਘਰ ਦਿਖਾ ਰਹੀ ਸੀ।" ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਉਤਰਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਦੇਖੋ - ਉਹ ਇੰਨੀ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਪਈ ਸੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਉਸਦੀਆਂ ਸਫਾਈ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਪਿਆ, ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੂਰੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ, "ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਮਾਰੋ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੁਰਾਂਗੀ"।21 ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਉਹ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਰ ਗਈ।

(ਪੰਨਾ 24)
ਹੁਣ ਉਸਦੀ ਚਿਤਾ ਸਜਾਈ ਗਈ ਸੀ - ਖਸਖਸ ਦੇ ਮਣਕੇ ਚਾਂਦੀ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਫੁਆਇਲ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ

21 ਲਿਖਤ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਤਰਕਹੀਣਤਾ ਅਤੇ ਭੁੱਲਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਸੀ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਬੇਚੈਨ ਘੁੰਮਣਾ ਅਤੇ ਅਣਦੇਖੇ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲ ਮਾਰ ਖਾਣ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੰਧਾਵਾ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਬਨਾਰਸੀ ਦੁਪੱਟੇ ਨਾਲ ਢੱਕੀ ਹੋਈ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਵਾਂਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਵਜਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰਬਾਬੀ ਭਜਨ ਗਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਮਲ ਦੇ ਬੀਜ, ਮਿੱਠੇ ਸੁੱਕੇ ਮੇਵੇ ਅਤੇ ਸਿੱਕੇ ਜੋ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਭਾਂਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਗਏ ਸਨ, ਚਿਤਾ ਉੱਤੇ ਸੁੱਟੇ ਜਾਣੇ ਸਨ। ਦੋ ਆਦਮੀ ਰਜਿੰਦਰ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਖੰਭਾਂ ਵਾਲੇ ਪੱਖੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਲੂਸ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨਘਾਟ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਦਾਦੀ ਦੀ ਚਿਤਾ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਲੰਬਾ ਜਲੂਸ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨਘਾਟ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਿਆ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਦੇਸੀ ਘਿਓ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਸਾਲਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸਭਾ ਹੋਈ। ਸਤਾਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ, ਝਿਨਰਾਂ ਤੋਂ ਰਬਾਬੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੋ ਵਾਰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਤਾਰ੍ਹਵੇਂ ਦਿਨ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਇਕੱਠ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਭੋਜਨ ਪਰੋਸਿਆ ਗਿਆ।

ਅਸੀਂ ਉਸਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਰਹੇ। ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕੂੜਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਸਾੜਦੇ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸਵੇਰੇ ਨਹਾਉਂਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਫ਼ ਨਵੇਂ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਂਦੇ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਖੂਹ ਸੀ। ਖੂਹ ਦਾ ਪਾਣੀ ਡੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਤਲਾਅ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਡੱਡੂ ਫੜਨ ਲਈ ਇਸ ਤਲਾਅ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੱਪੜੇ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਚਿੱਕੜ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜੁਗਨੂੰ ਇਸ ਤਲਾਅ 'ਤੇ ਨੱਚਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੱਚ ਦੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੀੜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੀ ਸੁੰਦਰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਸੀ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਨਹਾਉਂਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਕੱਪੜੇ ਬਦਲਦੇ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਮੁੰਡੇ ਇੱਕ ਤੌਲੀਆ ਅਤੇ ਦਾਤਰ ਲੈ ਕੇ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਘਾਹ ਕੱਟਦੇ ਸਨ, ਇਸਨੂੰ ਤੌਲੀਏ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, "ਸਾਨੂੰ 'ਮਿਮੀ' ਲਈ ਘਾਹ ਮਿਲਿਆ ਹੈ"। ਵੱਛੇ ਦਾ ਨਾਮ ਮਿਮੀ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਸਾਧੂ ਨੇ ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਰੱਖਿਆ ਸੀ।
ਹੁਣ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂਸ਼ਹਿਰ ਲੈ ਗਏ। ਨਵਾਂਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਚੂੜੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕੱਚ ਦੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ

ਸਾਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਸਾਨੂੰ ਮਿੱਠੇ ਚੌਲ ਪਰੋਸਦੇ ਸਨ ਜੋ ਅਸੀਂ ਖਾਣ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਾ ਲੈਂਦੇ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਸਾਡੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਚੂੜੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਚਦੇ ਸੀ।
ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਭੌਰ ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਕੁੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਨਾਮ ਦੀ ਇੱਕ ਕੁੱਤੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਬਿਸ਼ਨਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹਾਇਆ। ਪਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਮਰ ਗਏ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਕੁੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁੱਤੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਬਚੇ। ਉਹ ਘੋੜੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਦੋ ਘੋੜੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ਇੱਕ ਬਛੜੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਖੰਡ ਅਤੇ ਘਿਓ ਖੁਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਘੋੜੀ ਅਤੇ ਬਛੜੇ ਨੂੰ ਖੁਆਉਣਾ ਮੇਰਾ ਫਰਜ਼ ਸੀ। ਬਿਸ਼ਨਾ ਘਿਓ ਚੁੱਕ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਸੀ, "ਬੀਬੀ ਕੀ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਖਾ ਸਕਦੀ ਹਾਂ?" ਮੈਂ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ, "ਇਹ ਖਾਓ, ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਘੋੜੀ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਖੁਆਵਾਂਗੇ।"

(ਪੰਨਾ 25)
ਉਹ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਖਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਘੋੜੀ ਨੂੰ ਖੁਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਨਵਾਂਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੰਧਵਾ ਫਰਾਲਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਸੀ। ਠੇਕੇਦਾਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਜਿਸਨੇ ਬਰਮਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਦੌਲਤ ਕਮਾਈ ਸੀ, ਉਸੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ।22 ਉਹ ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਵਾਲ ਉੱਠਿਆ - ਜੁੜਵਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸਦੀ ਮੰਗਣੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ? ਇਹ ਸਲਿੱਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਰਾਜਿੰਦਰ ਨੂੰ ਚਾਰ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਮੰਗਣੀ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਨਵਾਂਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਲਈ ਕਬੂਤਰ ਰੱਖੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਂਵਾਂ ਸਨ।

22 ਬਰਮਾ: ਅੱਜ, ਮਿਆਂਮਾਰ।

ਅਧਿਆਇ 2

ਇੱਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਘਰ
ਕਰਤਾਰਪੁਰ (1917)

(ਪੰਨਾ 26)
ਸਾਡਾ ਤਬਾਦਲਾ ਨਵਾਂਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਗ੍ਰੈਂਡ ਟਰੰਕ ਰੋਡ 'ਤੇ ਸਥਿਤ, ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਨੌਂ ਮੀਲ ਦੂਰ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਫਰਨੀਚਰ ਉਦਯੋਗ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਦੇ ਤਰਖਾਣ ਸ਼ੀਸ਼ਮ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਦੀ ਲੱਕੜ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੁਰਸੀਆਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਦਰਅਸਲ, ਇਹ ਕੁਰਸੀਆਂ ਅੱਜ ਵੀ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਪੰਜਾਬੀ ਘਰਾਣੇ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਰਖਾਣਾਂ ਨੇ ਜੀ.ਟੀ. ਰੋਡ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਆਪਣੀਆਂ ਆਰਾ-ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਲਗਾਈਆਂ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਹਰ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸ਼ੀਸ਼ਮ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਤਣੇ ਉੱਗਦੇ ਹਨ।
ਅਸੀਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀਆਂ ਤੰਗ ਗਲੀਆਂ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਸੋਢੀਆਂ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੇ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਬੁਰਜ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਮੇਖਾਂ ਨਾਲ ਲੱਗੇ ਮੁੱਖ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਅੱਗੇ ਤੁਰਨ 'ਤੇ, ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਰੰਗ ਮਹਿਲ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੋਢੀਆਂ ਦਾ ਮਹਿਲ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਾਸਿੰਗ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਥੁਮਜੀ ਸਾਹਿਬ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਇਸਦੇ ਪਾਰ ਅਮਰੂਦ ਦਾ ਬਾਗ ਹੈ।
ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 16 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਧੀਰ ਮੱਲ ਦੀ ਮੌਤ 1677 ਵਿੱਚ ਹੋਈ। 23 1750 ਵਿੱਚ, ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ 1785 ਵਿੱਚ ਕਿਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਤਲਾਅ ਬਣਵਾਇਆ। ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸੀਟ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ।

(ਪੰਨਾ 27)
ਉਸਦਾ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਇਸ ਟਕਰਾਅ ਵਿੱਚ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਉਲੀ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਡੱਬੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਭੇਟ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ 1854 ਵਿੱਚ ਹੋਈ।
ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੇ ਗੁਰੂਆਂ ਕੋਲ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੀ ਕਾਪੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ - ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਸੰਗਰਾਂਦ ਦੇ ਮੇਲੇ 'ਤੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ

ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕੁਝ ਨਿੱਜੀ ਸਮਾਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੈਗ, ਟੋਪੀ ਆਦਿ ਵੀ ਹਨ। ਸੋਢੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।24 ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਪੈਰ ਧੋਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਸ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਮੇਲਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਜਾਂ 'ਚਰਨ ਪਾਹੁਲ' ਵਜੋਂ ਪੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੇ ਸੋਢੀ ਗੁਰੂ, ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਨਾਬਾਲਗ ਪੁੱਤਰ ਸਨ, ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਅਦਾਲਤ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਰਟ ਆਫ਼ ਵਾਰਡਜ਼ ਦਾ ਮੈਨੇਜਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇੱਕ ਇਮਾਨਦਾਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਇਹ ਅਹੁਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮਹਾਜਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

23 ਧੀਰ ਮੱਲ ਛੇਵੇਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਸੰਸਕਰਣ ਨੂੰ ਪਾਠ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਅਤੇ 'ਗੁਰੂਆਂ' ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਾਈਨ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵੇਖੋ,
ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਇੱਕ ਸੰਸਕਰਣ ਲਈ https://www.sikhiwiki.org/index.php/Dhir_Mall। 24 ਧੀਰ ਮੱਲ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ, ਇਹ ਸੋਢੀ ਗੁਰੂ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੁਆਰਾ ਸਤਿਕਾਰੇ ਜਾਂਦੇ 10 ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗਿਆਰ੍ਹਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਹੀ ਹਨ।

ਇੱਕ ਘਰ ਦਾ ਨਾਮ ਰੰਗ ਮਹਿਲ ਸੀ। ਨੇੜੇ ਹੀ ਇੱਕ ਖੂਹ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਰਦੀਆਂ ਦਾ ਘਰ ਸੀ। ਬਾਲਟੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਖੂਹ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਇਸਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਘੱਟ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ - ਸਾਡੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅੰਦਰ ਡਿੱਗ ਨਾ ਪਈਏ। ਖੂਹ ਤੱਕ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪੌੜੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬੰਦ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਖੂਹ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਢਾਹ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਘਰ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਅਜੇ ਵੀ ਉੱਥੇ ਹਨ।
ਰਾਜਿੰਦਰ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦਰ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਮਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਉਬਲੇ ਹੋਏ ਚੌਲ ਅਤੇ ਦਹੀਂ ਦਿੱਤੇ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਚਾਰ

ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਮਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਨਹਾਉਂਦੀ, ਵਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਘੀ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਸਾਫ਼ ਕੱਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਸਕੂਲ ਭੇਜਦੀ। ਇੱਕ ਚਪੜਾਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਂਦਾ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਟਿਊਟਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਮੁੰਡੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ। ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਦੌਰਾਨ, ਮੁੰਡਿਆਂ ਲਈ ਤੀਹ ਭਿੱਜੇ ਹੋਏ ਬਦਾਮ ਅਤੇ ਇੱਕ ਲੀਟਰ ਦੁੱਧ ਸਕੂਲ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ।
ਸਰਦਾਰ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸਕੂਲ ਦੇ ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ ਸਨ। ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ; ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਰਮਨਾਂ ਨਾਲ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰ ਸਕੂਲ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।

(ਪੰਨਾ 28)
ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ 'ਰੱਬ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਬਚਾਓ' ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਸੁਣਾ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰ ਸਕੇ। ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਕੂਲ ਦੇ ਮਾਸਟਰ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਜ਼ਾਲਮ ਸਨ। ਇੱਕ ਮੌਲਵੀ ਸੀ ਜੋ ਪਾਠ ਦੌਰਾਨ ਗੁੱਸੇ ਹੋਣ 'ਤੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਚਾਕੂ ਨਾਲ ਧਮਕਾਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, 'ਆਓ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਜਿਗਰ ਕੱਢ ਲਵਾਂਗਾ।' ਕੁਝ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਗੱਲ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕਿੱਕਰ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਤੋਂ ਉਲਟਾ ਲਟਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 'ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੋਰ ਬਣਾਉਣਾ' ਅਤੇ ਮੇਜ਼ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਹੇਠਾਂ ਹੱਥ ਰੱਖਣਾ ਆਮ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਸਨ। 25
ਇੱਕ ਵਾਰ, ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਚਰਨ ਕੰਵਲ ਗਏ, ਜਿੱਥੇ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਤਲਾਅ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਉੱਥੇ ਨਹਾਉਣ ਗਏ, ਪਰ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਫਿਸਲ ਗਏ। ਤਲਾਅ ਦੇ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਐਲਗੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਜ਼ਮੀਨ ਬਹੁਤ ਤਿਲਕਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਮਹਿੰਦਰ ਡੁੱਬਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਪਰ ਇੱਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਬਚਾ ਲਿਆ।
ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਦੀਵਾਲੀ ਬਹੁਤ ਧੂਮਧਾਮ ਨਾਲ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸੋਢੀਆਂ ਦੇ ਮਹਿਲ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਦੀਵਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਲਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਲਾਈਨਾਂ ਤੈਅ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਅਸੀਂ ਦੀਵੇ ਜਗਾਉਂਦੇ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ, ਦੀਵੇ ਜਗਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਰਜਿੰਦਰ ਦੀ ਪੱਗ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ। ਮਹਿੰਦਰ ਨੇ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਰਜਿੰਦਰ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੱਗ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਬਚਾਇਆ।
ਮਹਿੰਦਰ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਵਿੱਚ ਤੁਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਵੀ ਸੀ।26 ਇੱਕ ਰਾਤ, ਉਹ ਉੱਠਿਆ ਅਤੇ ਨੀਂਦ ਵਿੱਚ ਤੁਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਅਸੀਂ ਰੱਬ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਛੱਤ ਤੋਂ ਡਿੱਗਣ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਹਾਦਸਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਮਹਿੰਦਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਵੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਾਈ

ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਰਾਜਿੰਦਰ ਨੂੰ ਖੇਡਣ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ। ਉਹ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਯਾਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਨੇ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।
ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਾਠਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਹਿੰਦੀ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਕਲਾਸਾਂ ਵੀ ਪੂਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ।

25 'ਮੋਰ/ਕੁੱਕੜ ਬਣਾਉਣਾ' ਜਾਂ ਮੁਰਗਾ ਕੇਲਾ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰਕ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕੁੱਕੜ ਵਾਂਗ ਬੈਠਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਬਾਹਾਂ ਨੂੰ ਲਪੇਟ ਕੇ ਹਰੇਕ ਕੰਨ ਨੂੰ ਫੜਦਾ ਹੈ।
ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਝਾਅ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੋਂ ਸਮਾਵੇਸ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੱਕ: ਤਿੰਨ ਦੇ ਕੇਸ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਵੇਖੋ
ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲ, (ਪੀਅਰਸਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇੰਡੀਆ, ਸਤੰਬਰ 2010)। ਪੰਨਾ 51. 26 ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ 'ਸੌਮਨਬੁਲਿਸਟ' ਟੈਕਸਟ ਹੈ।

ਦੋ ਸਾਲ ਵਿੱਚ । ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਿਲਾਈ ਕਲਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਵੀ ਮੌਖਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਹੈ।
ਅਸੀਂ ਦੋ ਘੋੜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਖਿੱਚੀ ਜਾਂਦੀ ਘੋੜਾ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਰਾਮਲੀਲਾ ਦੇਖਣ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਖਰਚ ਕਰਨ ਲਈ ਜੇਬ ਖਰਚ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਪੈਸੇ ਖਰਚ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਮਹਿੰਦਰ ਇਸਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਵਰਤੇ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਾਧੂ ਪੈਸੇ ਆਪਣੀ ਭਾਬੀ, ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਬਸੰਤ ਕੌਰ ਸੀ, ਕੋਲ ਰੱਖਦੇ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 29)

ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਰਾਮਲੀਲਾ ਦੇਖਦੇ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਹਿਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਬਿਠਾਉਂਦੇ ਸੀ।
ਅਸੀਂ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਜਦੋਂ ਰਾਵਣ ਅਤੇ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਲੜਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਸੋਚਦੇ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਸੱਚ ਹੈ... ਹਨੂੰਮਾਨ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਬਣੀ ਲੰਕਾ ਨੂੰ ਸਾੜ ਦੇਵੇਗਾ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਰੋਮਾਂਚਿਤ ਹੋਵਾਂਗੇ... ਢੋਲ ਦੀ ਤਾਲ ਨਾਲ ਕੁੰਭਕਰਨ ਜਾਗ ਜਾਵੇਗਾ।27
ਜਦੋਂ ਬਾਲੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅੰਗਦ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦੇ ਦੂਤ ਵਜੋਂ ਰਾਵਣ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪੈਰ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੈਰ ਹਿਲਾਉਣ ਲਈ ਲਲਕਾਰਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਕੋਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਵਣ ਆ ਕੇ ਆਪਣਾ ਪੈਰ ਹਿਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ, ਅੰਗਦ ਆਪਣਾ ਪੈਰ ਚੁੱਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਾ ਸੀ, 'ਹੇ ਰਾਜਾ, ਮੈਂ ਰਾਮ ਜੀ ਦਾ ਇੱਕ ਨੀਵਾਂ ਸੇਵਕ ਹਾਂ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਨੂੰ ਨਾ ਛੂਹੋ। ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਰਾਮ ਜੀ ਕੋਲ ਜਾਓ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲਓ।'28 ਰਾਵਣ ਦੀ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ 'ਤੇ ਸਾਰੇ ਹੱਸਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਰਾਮਲੀਲਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੇ ਸੀ।
ਅਸੀਂ ਰਾਮਲੀਲਾ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਘਰ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਨਾਟਕ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਪਾਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਲਗਾਉਂਦੇ ਸੀ, ਰਾਮ, ਲਕਸ਼ਮਣ ਅਤੇ ਸੀਤਾ ਬਣਦੇ ਸੀ, ਅਤੇ ਧਨੁਸ਼ ਅਤੇ ਤੀਰ ਫੜਦੇ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਾਲ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਸੀ, ਪੀਲੀਆਂ ਧੋਤੀਆਂ ਪਹਿਨਦੇ ਸੀ, ਅਤੇ ਬਨਵਾਸੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਮਹੀਨਾ ਖੇਡਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਸੀ।
ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸ਼ੀਸ਼ ਮਹਿਲ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਉਹ ਖੰਡਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨੇ ਪੈਂਦਾ ਖਾਨ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਲ ਜਾਂਦੇ ਸੀ, ਇੱਕ-ਇੱਕ ਛੈਣਾ ਫੜਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਭਜਨ ਗਾਉਂਦੇ ਸੀ। 'ਗਗਨ ਮੈਂ ਥਾਲ ਰਾਵ ਚੰਦ ਦੀਪਕ, ਬਨੇ ਤਾਰਿਕਾ ਮੰਡਲ ਜਨਕ ਮੋਤੀ' 29। ਅਸੀਂ ਧੰਨਾ ਭਗਤ ਦਾ ਭਜਨ, 'ਹੇ ਦਿਆਲ ਤੇਰਾ ਆਰਤਾ ਗੋਪਾਲ, ਤੇਰਾ ਆਰਤਾ/ ਜੋ ਜਨ ਤੁਮਰੀ ਭਗਤ ਕਰਾਂਤੇ, ਤਿਨ ਕੇ ਕਾਜ ਸਵਾਰਤਾ' ਗਾਉਣ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਸੀ।30 ਇਹ ਸਾਡਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦਾ ਰੁਟੀਨ ਸੀ।

27 ਇਹਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਲਈ ਰਾਮਾਇਣ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਵੇਖੋ। ਸੀ. ਰਾਜਗੋਪਾਲਾਚਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਰਾਮਾਇਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀਜਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸੀਤਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਮੂਲ ਸੰਦਰਭ ਅਤੇ ਪਲਾਟ ਲਈ, ਦੇਵਦੱਤ

ਪਟਨਾਇਕ ਸੰਸਕਰਣ: ਸੀਤਾ: ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੀ ਇੱਕ ਇਲਸਟ੍ਰੇਟਿਡ ਰੀਟੇਲਿੰਗ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
28 ਸ਼ਰਨ: ਆਸਰਾ/ਪਨਾਹ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਮੁਆਫ਼ੀ ਦਾ ਵੀ ਭਾਵ ਹੈ।
29 ਇਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਇੱਕ ਪੰਗਤੀ ਹੈ, ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਆਪਣੀ ਉਦਾਸੀ (ਜਾਂ ਯਾਤਰਾ) ਦੌਰਾਨ ਰਚੀ ਗਈ ਇੱਕ ਆਰਤੀ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੁਰੀ, ਓਡੀਸ਼ਾ ਵਿਖੇ ਜਗਨਨਾਥ ਮੰਦਰ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸੋਹਿਲਾ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਜੋਂ ਇਸਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
30 ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ (ਆਰਤੀ) ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੋਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸਦਾ ਭਗਤ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਪਰਮਾਤਮਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਕੇ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵੀਂ ਆਰਤੀ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਓ। ਸਾਨੂੰ ਅਰਦਾਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਤਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਮਿਲਦਾ ਸੀ
31। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸੀ। ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਥਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਹੋਣ। ਪਹਿਲੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਹਰ ਸਿੱਖ ਘਰ ਵਿੱਚ ਸਵੇਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 30)
ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਹਰ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਜਾਣਗੇ।32 ਘਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਅਰਦਾਸਾਂ ਕਰਨਗੀਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਉਣਗੀਆਂ। ਬੱਚੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿਆਲੂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ; ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿਨੇਮਾਘਰਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ...
33 ਨਰਸਿੰਘ ਉਦਾਸੀ ਨਾਮਕ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸੋਢੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਲਈ ਵਧੀਆ ਭੋਜਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਭੋਜਨ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਭਜਨ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਦਿਲਚਸਪ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ, ਸਾਡੀ

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਹ ਸੁੰਦਰ ਸਮਾਂ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿੱਚ ਬੀਤਿਆ, ਪਰ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਲਾਡ-ਪਿਆਰ ਦਾ ਸਾਡਾ ਅਨੁਭਵ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇੱਥੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।
ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਰੰਗ ਮਹਿਲ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਅਖਾੜਾ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੋਂ ਮਹਿੰਦੀ ਦਾ ਪਾਊਡਰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਵਾਲਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਸੀ ਜੋ ਪਿਤਾ ਜੀ ਲਗਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਹੇਠਾਂ ਆ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਰਾਜਿੰਦਰ, ਮਹਿੰਦਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੋਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਹਥੇਲੀਆਂ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਲਗਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਰੰਗ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਅਤੇ ਪੈਰ ਧੋਤੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਲੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਡਰ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਹੇਠਾਂ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਉੱਪਰ ਗਏ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਮਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵੇਖੇ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਪੁੱਤਰ, ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ 'ਤੇ ਕੀ ਲਗਾਇਆ ਹੈ?" ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਮਾਂ, ਭੈਣ ਨੇ ਸਾਡੇ ਹੱਥਾਂ 'ਤੇ ਮਹਿੰਦੀ ਲਗਾਈ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਕਾਲੇ ਹੋ ਗਏ।"
ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਉਦੋਂ ਹੀ ਉੱਪਰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੇਗੀ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਪਿਤਾ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਮਾਂ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਝਾਕਣ ਨਹੀਂ ਦੇਣਗੇ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਬਚਾਉਂਦੇ ਸਨ, 'ਮੇਰੀ ਇੱਕੋ ਧੀ ਹੈ, ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਨਾ ਮਾਰੋ'। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪਿਆਰ 'ਤੇ ਮਾਣ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸਾਡਾ ਸਮਾਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਬੀਤਿਆ।
ਇੱਕ ਘਰੇਲੂ ਅਧਿਆਪਕ ਸਾਡੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਉਰਦੂ ਪ੍ਰਾਈਮਰ ਖਰੀਦਿਆ, ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਸਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ।" ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਹਰ ਪਾਠ ਲਈ ਇੱਕ ਗਲਾਸ ਦੁੱਧ ਲਿਆਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸਿੱਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਲਿਖਣਾ ਸਿੱਖਿਆ। ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਸਿੱਖੀ - ਮੈਂ ਪੰਜ ਗ੍ਰੰਥੀ, ਦਾਸ ਗ੍ਰੰਥੀ 34, ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਬਾਈ ਵਾਰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਸਭ ਇੱਕ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ।

31 ਅਰਦਾਸ: ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ, ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ, ਪਰ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ

ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਬਲੀਦਾਨਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। 32 ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਇੱਕ ਵਾਕੰਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘਰਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
33 ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਨਰਸਿੰਘ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਇੱਕ ਤੁਰ੍ਹੀ ਵਰਗਾ ਸਾਜ਼। 34 ਇਹ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ।

ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਖੇਡਦੇ ਸੀ। ਬਾਗ਼ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੋਚਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਗੁਰੂ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਅੱਗੇ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।

(ਪੰਨਾ 31)
ਮੈਂ ਮੋਤੀਆ ਦੇ ਫੁੱਲ ਤੋੜਦੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਚਮਕਦਾਰ ਕਾਗਜ਼ ਪਾਉਂਦੀ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਹਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਹਾਰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਪਾਉਂਦੀ।
ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਲੋਹੇ ਦਾ ਪਿੰਜਰਾ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਬਾਂਦਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਸੁੰਦਰ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਖਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਿੰਦੇ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਇੱਕ ਸਹੇਲੀ, ਮਾਇਆ, ਇੱਕ ਡਾਕਟਰ ਦੀ ਧੀ ਸੀ। ਉਹ ਸੁੰਦਰ ਲਈ ਮੂਲੀ ਲੈ ਕੇ ਆਈ, ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਅਤੇ ਦੂਰੋਂ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮਾਇਆ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਵੇਗੀ, ਪਰ ਸੁੰਦਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਛਾਲ ਮਾਰੀ, ਇੱਕ ਹੱਥ ਨਾਲ ਮੂਲੀ ਫੜੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਲਈ। ਅਸੀਂ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਚੀਕਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮਾਲੀ ਨੇ ਸਾਡੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ - ਉਹ ਆਇਆ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਬਾਂਦਰ ਦੀ ਪਕੜ ਤੋਂ ਛੁਡਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਗਰੀਬ ਕੁੜੀ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੀ। ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ, ਡਾਕਟਰ ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਨੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੀ ਬਾਂਹ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਵੀ ਸੁੰਦਰ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਗਏ।
ਸਾਡੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਲਿਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ। ਸਾਡਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਪੁਲਿਸ ਵਿੱਚ ਸਬ-ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਭਰਜਾਈ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਲਾਹੌਰ ਗਏ, ਅਤੇ ਡੱਬੀ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਬਾਉਲੀ ਸਾਹਿਬ, ਚਿੜੀਆਘਰ, ਅਜਾਇਬ ਘਰ,

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਬਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਲੀਮਾਰ ਬਾਗ ਵਰਗੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਚਿੜੀਆਘਰ ਵਿੱਚ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਸ਼ੇਰ ਅਤੇ ਸ਼ੇਰਨੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ। ਸ਼ੇਰ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਛਾਲ ਮਾਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਸਲਾਖਾਂ ਤਿੱਖੀਆਂ ਬਿੰਦੂਆਂ ਤੱਕ ਮੋੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਛਾਲ ਮਾਰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸੱਟ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦਰਿਆਈ ਘੋੜਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਸ 'ਤੇ ਪੈਸੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਇਹ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਸੇ ਕੱਢਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦੇ ਰਹੇ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਮੋਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਖੰਭਾਂ ਅਤੇ ਪੂਛਾਂ 'ਤੇ ਡਿਜ਼ਾਈਨਾਂ ਵਾਲੇ ਦੇਖਿਆ। ਅਸੀਂ ਘੁੰਮਦੇ ਕਬੂਤਰਾਂ ਨੂੰ ਖੇਡਦੇ ਦੇਖਿਆ।
ਖੇਡਦੇ ਸਮੇਂ, ਅਸੀਂ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਮਧੂ-ਮੱਖੀਆਂ ਦੇ ਛੱਤੇ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਿਆ ਪਰ ਭਰਾ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅੱਖ 'ਤੇ ਡੰਗ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਉਸਦੀ ਅੱਖ ਸੁੱਜ ਗਈ। ਸਾਡੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸਾਡੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਫੋਟੋ ਖਿੱਚਵਾਈ। ਸਾਡੀ ਫੋਟੋ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ, ਲਾਹੌਰਾ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਖਿੱਚੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ, ਦਵਿੰਦਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਲਾਹੌਰਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇੱਕ ਕਲਾਕਾਰ ਸੀ - ਉਸਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਏ ਸਨ 35। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਕਾਪੀਆਂ ਵੇਚਦਾ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 32)
ਅਸੀਂ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ। ਕਪੂਰਥਲਾ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਮੇਲੇ ਲਈ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਕਿ ਟਿੱਕਾ ਸਾਹਿਬ ਸੀ, ਹਾਥੀ 'ਤੇ ਬੈਠਦਾ ਸੀ।36 ਹਾਥੀਆਂ ਦੀ ਪਿੱਠ ਨੂੰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਜਾਂ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਧਾਗੇ ਨਾਲ ਕਢਾਈ ਕੀਤੇ ਮਖਮਲੀ ਕੱਪੜੇ ਨਾਲ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਢੱਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਲੂਸ ਲਈ ਇਸ 'ਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਸੀਟ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਜੱਟ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਸਨ,

35 ਇਸ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ 'ਫੋਟੋ ਕਾਪੀਆਨ' ਜਾਂ ਫੋਟੋਕਾਪੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਲ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਫੋਟੋਕਾਪੀਅਰ ਦੀ ਅਜੇ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ।

36 ਇੱਥੇ ਟਿੱਕਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸੋਢੀਆਂ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਵਾਰਸ।

ਅਤੇ ਝਾਂਜਰਾਂ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਢੋਲ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਗੀਤ ਗਾਓ। 'ਗੁਰੂ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਵਰਗ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਲਗਾਈਆਂ ਹਨ', ਉਹ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਇੱਕ ਸੇਵਕ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨਾਲ ਸਜਾਉਂਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਉੱਪਰਲੀ ਗੈਲਰੀ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਜੱਟ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹੇਠਾਂ ਤੋਂ ਉਸਨੂੰ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ।
ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਲੂਸ ਨਿਕਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਡੀ ਵਾਰੀ ਹਾਥੀਆਂ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਭਰਾ-ਭੈਣ, ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਸਾਹਿਬ ਸੈਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹਾਥੀ 'ਤੇ ਬੈਠਦੇ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਹਾਥੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਕੁਝ ਦੂਰੀ ਤੈਅ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਨੀਂਦ ਆ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਮੀਲ ਹਾਥੀ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਬਚਪਨ ਦੇ ਦਿਨ ਬਿਤਾਏ। ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤੀਜੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ।

ਅਧਿਆਇ 3

ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦਾ ਪਹਾੜ
ਫਿਲੌਰ (1917–1920)

(ਪੰਨਾ 33)
ਸਾਡਾ ਤਬਾਦਲਾ ਫਿਲੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਡੇ ਉੱਤੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦਾ ਪਹਾੜ ਟੁੱਟ ਪਿਆ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਦਲ ਗਈ... ਫਿਲੌਰ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਸਾਡੀਆਂ ਅੰਤਿਮ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਚੌਥੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਪਿੱਹਾਈ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਦੋਵੇਂ ਪੁੱਤਰ ਉਸਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾਉਣ ਅਤੇ ਦੱਸਣ ਲਈ ਆਏ ਕਿ ਉਹ ਪਾਸ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਮਾਂ ਨੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਜੱਫੀ ਪਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋ, ਇਸ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਕਦੇ ਵੀ ਫੇਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਹੋਵੋਗੇ।"
ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਯਾਦ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਾਂ ਘਰ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ 37 ਸੁਖ ਆਸਣ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਚਾਨਕ ਵਾਪਸ ਆਈ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ?" ਉਹ ਉਲਝਣ ਵਿੱਚ ਪਈ, ਅਤੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਸੁਣਿਆ। ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਵੈਸਾਖ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਪਲੇਗ ਫੈਲ ਗਈ; ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਚਲੇ ਗਏ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਮੁੱਖ ਘਰ ਖਾਲੀ ਕਰਕੇ ਆਊਟਹਾਊਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਵੀ ਕਿਹਾ। ਭਾਬੀ ਬਸੰਤ ਕੌਰ ਨੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਾਂ ਨੂੰ ਬੁਖਾਰ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੌਰੇ 'ਤੇ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ... ਬੁਖਾਰ ਦੇ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਉਸਦਾ ਗਲਾ ਦੁਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

(ਪੰਨਾ 34)
ਪਿਤਾ ਜੀ ਵਾਪਸ ਆਏ, ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਸਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ 'ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਦੇ ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਪਲੇਗ ਦਾ ਟਿਊਮਰ ਹੈ; ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ੈਲ ਹਾਊਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।
ਇੱਕ ਦਿਨ, ਮੈਂ ਮਾਤਾ ਜੀ ਕੋਲ ਬੈਠੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਚਾਨਕ ਹੱਸਣ ਲੱਗ ਪਈ ਅਤੇ ਭਜਨ ਗਾਉਣ ਲੱਗ ਪਈ, ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਤੁਹਾਡਾ ਦਿਨ ਨੇੜੇ ਆ ਗਿਆ ਹੈ।"38 ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਈ। ਉਸਨੇ

ਮੈਨੂੰ ਭਜਨ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਕਹਿੰਦੀ ਰਹੀ, "ਦੇਖੋ ਕਲਗੀਧਰ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਹੈ,39 ਗੁਰੂ ਜੀ ਭਜਨ ਗਾਇਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਤਖਤ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਹਨ।" ਡਰਦੇ ਹੋਏ, ਮੈਂ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕੋਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ?" ਜਿਸਦਾ ਜਵਾਬ ਉਸਨੇ ਦਿੱਤਾ, "ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ 40 ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੋ ਪਰ ਇਹ ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਸਕਾਂ।"
ਜਲਦੀ ਹੀ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ, ਲੰਗਰ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਨਾਲ - ਕੋਈ ਵੀ ਗਰੀਬ ਵਿਅਕਤੀ ਆ ਕੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਸਕਦਾ ਸੀ।
ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਅਤੇ ਲੰਗਰ ਵੀ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਕੁਝ ਵੀ ਨਿਗਲ ਨਹੀਂ ਸਕੇ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁੰਭ ਤੋਂ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਇੱਕ ਗਲਾਸ ਲਿਆ। ਡਾਕਟਰ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੀ

37 ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਤੋਖ: ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਰਸਮ। 38 ਮੌਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਆਮ ਕਹਾਵਤ, ਦਿਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਅੰਤਮ ਦਿਨ'। 39 ਦਸਵੇਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ। ਕਲਗੀਧਰ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵਜੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਲਗੀ ਜਾਂ ਮੋਰ ਦਾ ਖੰਭ ਪਹਿਨਦਾ ਹੈ।
40 ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਪਾਠ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਕਸਰ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾ ਯੁੱਧ ਦੇ ਵਿਹਾਰਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੀਲਾ ਲੜਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਘੋੜੇ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰਬਾਣੀ (ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ) ਜਲਦੀ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਘਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ । ਉਸਨੇ ਉਸਦਾ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਟਿਊਮਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਮਾਂ ਬਹੁਤ ਬਹਾਦਰ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਬਿਨਾਂ ਅਨੱਸਥੀਸੀਆ ਦੇ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ... ਅਸੀਂ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਦੋ ਵਾਰ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਤੋਂ ਚਾਰ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਸਨੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨ ਖਰਾਬ ਨਾ ਕਰੋ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾ ਲਿਆਓ" - ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਦੇ ਹੋ, ਮੇਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੁਣ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।" ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਜੋ ਕਿ ਉਸਦੇ ਬਿਮਾਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਅੱਠਵਾਂ ਦਿਨ ਸੀ,

ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਵੇਰੇ 2 ਵਜੇ ਤੱਕ ਮਰ ਜਾਵੇਗੀ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ, ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ?" ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "41 ਸ੍ਰੀ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪਾਠ।"
ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸੇ ਪਲ ਪੁਜਾਰੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ... ਉਸਨੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਸਕਦੇ ਹੋ?" ਉਹ ਹੱਸ ਪਈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਾਠ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਸੁਣਾਈਆਂ... ਉਸਨੇ ਭਰਾਵਾਂ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਅਤੇ ਚਾਚਾ ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ - ਉਹ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਸੁਣਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਈ...
ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਜ਼ੈਲ ਹਾਊਸ ਵਿੱਚ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਉਦੋਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੀ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਉੱਠਿਆ ਅਤੇ ਭੱਜਿਆ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਮੈਨੂੰ ਜਾਣ ਦਿਓ, ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਰਹੀ।"

(ਪੰਨਾ 35)
ਮੈਨੂੰ ਦਿਲਾਸਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬੈਠਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਮੁੱਖ ਘਰ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾਈ। ਸਾਡੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਭੈਣ, ਗਰੀਬ ਬੱਚੀ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਸਿਰਫ਼ ਢਾਈ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਹਰਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿਰਫ਼ ਛੇ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ।
ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਰੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਨਹਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਚਿੱਟੀ ਕਮੀਜ਼, ਚਿੱਟੀ ਸਲਵਾਰ, ਲਿਲਾਕ ਦੁਪੱਟਾ ਪਹਿਨੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਦੋਂ ਬੋਲੇਗੀ, ਪਰ ਕੌਣ ਬੋਲਦਾ? ਉਸਨੂੰ ਭਜਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨਘਾਟ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ; ਉਸਦਾ ਸਰੀਰ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਢੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਰੋਏ, ਬੁਰੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਪਰ ਸਾਡੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਅਸੀਂ ਰੋਂਦੇ-ਰੋਂਦੇ ਥੱਕ ਗਏ... ਮਾਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਡੀ ਮਾਂ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਭਰੇ ਸਮੇਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਪੂਰਨ ਕੌਰ ਨਾਮ ਦੀ ਇੱਕ ਅਧਿਆਪਕਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਜੋੜੇ ਵਜੋਂ ਸੁਝਾਇਆ ਗਿਆ।

ਇੱਕ ਦਿਨ, ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਪਿਤਾ ਜੀ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਪੂਰਨੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ।" ਉਹ
ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, “ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੂਰਨੀ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਔਰਤ ਹੈ।”42 ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਨਹੀਂ, ਉਹ ਇੱਕ ਚਰਿੱਤਰਹੀਣ ਔਰਤ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਅੱਗੇ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਉਸ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ।” ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤੇਰੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕੌਣ ਕਰੇਗਾ?” ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭੈਣਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਾਂਗੀ। ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਦੇਖਭਾਲ ਵੀ ਕਰਾਂਗੀ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੋ ਅਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਆਹ ਨਾ ਕਰੋ।” 43 ਪਿਤਾ ਜੀ ਚੁੱਪ ਸਨ, ਅਤੇ ਹੈਰਾਨ ਸਨ ਕਿ ਇੱਕ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਇੰਨੀ ਨਿਡਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਬਲਵੰਤ ਕੌਰ ਨਾਮ ਦੀ ਇੱਕ ਔਰਤ ਨਾਲ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਕੌਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸੀ।

41 ਪੰਜਵੇਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚੀ ਗਈ ਇੱਕ ਬਾਣੀ।
42 ਪੂਰਨ ਕੌਰ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਛੋਟਾ ਰੂਪ ਹੈ।
43 ਪੰਜਾਬੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਮਰਾਜ ਚਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰਬਖਸ਼ ਕੌਰ ਇੱਕ ਗਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਪਿਤਾ ਇੱਕ ਕੰਜੂਸ ਸੀ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਦੁੱਧ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਹਰਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਮਿੰਡੋ ਲਈ ਦੁੱਧ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।44 ਸਾਡੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਮਿੰਡੋ ਸਿਰਫ਼ ਢਾਈ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ, ਗਰੀਬ ਕੁੜੀ ਦੁੱਧ ਮੰਗਦੀ ਸੀ - ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਲਈ ਰੋਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸਨੂੰ ਛਾਛ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪੀਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਮਿੰਡੋ ਛਾਛ ਪੀਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 36)

ਮੈਨੂੰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ... ਅਤੇ ਮੈਂ ਰੋਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਨਾਪਸੰਦ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਭਰਾ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਆਹ ਨਾ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ। ਇਸ ਲਈ, ਭਰਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਬੀ ਬਸੰਤ ਵੀ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਇੱਕ ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਅਦ ਚਲੀ ਗਈ।
ਮੇਰੀ ਬੇਬੇ 45 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬੋਰਡਿੰਗ ਸਕੂਲ ਭੇਜਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ, ਇਸ ਲਈ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਘਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸੋਮਵਾਰ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਇਕੱਲੀ ਅਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ। ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੀਤ ਗਏ।
ਮੇਰੀ ਉਂਗਲੀ ਵਿੱਚ ਫੋੜਾ ਨਿਕਲ ਆਇਆ। ਇਹ ਇੰਨਾ ਦਰਦਨਾਕ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਰੋਇਆ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਭਰਾਵੋ, ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਹੁਣੇ ਨਾ ਜਾਓ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਰੋਂਦੀ ਮਰ ਜਾਵਾਂਗੀ। ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਰੋਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿਆਂਗੀ।" ਮੈਂ ਚਪੜਾਸੀ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਘੋੜਾ-ਗੱਡੀ ਲੈ ਜਾਓ ਅਤੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਹੋਸਟਲ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਲੈ ਆਓ। ਉਹ ਹੁਣ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਜਾਣਗੇ।" ਸਾਮਾਨ ਵਾਪਸ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਪੰਜੇ ਫਿਰ ਇਕੱਠੇ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਭਰਾ ਵਾਪਸ ਆਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਦੁਖਦੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕੰਪਾਊਂਡਰ ਅਬਦੁੱਲਾ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਫੋੜੇ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੈਸੇ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਕਾਲੀ ਮੁਰਗੀ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਮੇਰੀ ਉਂਗਲੀ ਦਾ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕੇ। ਅਸੀਂ ਦੁਬਾਰਾ ਇਕੱਠੇ ਖੇਡਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਜੂੰਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਦਿਨ ਬਿਤਾਉਣੇ ਪਏ। ਹੁਣ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਘਰ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲਿਆ - ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਉੱਥੇ ਸ਼ਿਫਟ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਵੱਡਾ ਘਰ ਸੀ। ਘਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਉੱਚਾ ਪਿੱਪਲ ਦਾ ਦਰੱਖਤ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਗਿਰਝਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 37)
ਅਸੀਂ ਗਿਰਝਾਂ ਦੇ ਚੂਚਿਆਂ 'ਤੇ ਪੱਥਰ ਮਾਰਦੇ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਾਡੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਰੋਂਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪੱਥਰ ਸੁੱਟ ਰਹੇ ਸੀ, ਤਾਂ ਗਿਰਝਾਂ ਦੇ ਮਾਪੇ ਸਾਡੇ

'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਇੰਨੇ ਡਰ ਗਏ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਭੱਜ ਕੇ ਇੱਕ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਲੁਕ ਗਏ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਵੀ ਚੂਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।
ਸਾਡੀ ਬੇਬੇ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕ ਮ੍ਰਿਤ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੂੰ ਸਰਜਰੀ ਲਈ ਬ੍ਰਾਊਨ ਹਸਪਤਾਲ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਲੈ ਗਏ।
ਬੇਬੇ ਜੀ ਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਇੱਕ ਮਰੀਜ਼ ਜੋ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਵਰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ, ਨਾਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਪਈ ਸੀ।
ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਉਂ ਦੇਖਦੇ ਹੋ?" ਮੈਂ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸ ਵਰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖਦੀ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹਾਂ।" ਦੋਵੇਂ ਵੀ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ।

44 ਮਿੰਡੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੈਣ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦਾ ਇੱਕ ਪਾਲਤੂ ਨਾਮ ਹੈ।
45 ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ।

ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਫਿਲੌਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ। ਮੇਰੇ ਚਾਚਾ ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆ ਕੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਭਿਆਨਕ ਸਲੂਕ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੇਖਭਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਕਰਨਗੇ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਹੈਰਾਨ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰੇਗਾ। ਹੁਣ ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਇੱਕ ਗਲਤੀ ਸੀ। ਭਰਾ ਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਮਾਸ ਮਿਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਪੁੱਛਦੇ ਸਨ, "ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੁੱਧ ਮਿਲਿਆ? ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਾਸ ਮਿਲਿਆ?" ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿੱਚ ਲੁਕ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਪਿਆਰ ਜਿੱਤਣ ਦੀਆਂ ਲਗਾਤਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ।
ਬਿਰਕ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਪਟਵਾਰੀ ਮੇਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਬਰ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ

ਇੱਕ ਦੋਸਤ, ਜੋ ਕਿ ਤਰਖਾਣ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਸੀ, ਸਰਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਹਰ ਸਮੇਂ ਸੁੱਤਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਇੱਕ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਬੈਂਚ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਵੀ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਜਾਗਦਾ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚੋਟੀ ਦੀ ਗੰਢ ਉੱਪਰ ਲੱਕੜ ਦੇ ਸ਼ਤੀਰ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਫਿਰ ਵੀ ਸੌਣਾ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ,

(ਪੰਨਾ 38)
"ਇੱਕ ਵਿਧਵਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਪਾਰੀ ਦਾ ਘੋੜਾ ਬਹੁਤ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਘੱਟ ਤੁਰਦਾ ਹੈ।" ਜਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਸਰਕਾਰੀ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਦਾ ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ ਸੀ। ਉਹ ਚੌਥੀ ਅਤੇ ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਮਹਿੰਦਰ ਉਰਦੂ, ਫਾਰਸੀ, ਭੂਗੋਲ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਾਹਰ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਗਣਿਤ ਵਿੱਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਜਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮਹਿੰਦਰ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ, ਉਹ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਜਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਜਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਉਸਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।
ਰਜਿੰਦਰ ਨੂੰ ਪਤੰਗ ਉਡਾਉਣ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਕਟ ਖੇਡਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਜਗਦੀਸ਼, ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਅਤੇ ਮੇਹਰ ਚੰਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੇਡ ਸਾਥੀ ਸਨ। ਮਹਿੰਦਰ ਖੇਡਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਖੇਡ ਖੇਡਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਉਰਦੂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਸੀ।
ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਇੱਕ ਘਰ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਿਵ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ 'ਮੋਰਾਂਵਾਲੇ' ਸਾਡੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਅੰਬਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਟੋਕਰੀਆਂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਦੂਜੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਬ ਚੋਰੀ ਕਰਦੇ ਸੀ।
ਮੇਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਘੋੜਸਵਾਰੀ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੰਬਰਦਾਰ ਤਹਿਸੀਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਜ਼ੈਲ ਹਾਊਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸ਼ੀਸ਼ਮ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਰਾਜਿੰਦਰ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦਰ
ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋਸਤ, ਰਾਸ਼ਿਦ ਅਤੇ ਹਾਮਿਦ ਜੋ ਸਲੋਟਰੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ, ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।46 ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਰਾਰਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਆਨੰਦ ਆਉਂਦਾ ਸੀ।
ਫਿਲੌਰ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਕਣਕ ਦੀ ਕਟਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਲੇ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਦਲਿਤ ਔਰਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੇਲਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਕਰਸ਼ਣ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। 47 ਉਹ ਬਾਲਕੋਨੀਆਂ 'ਤੇ

ਬੈਠਦੀਆਂ ਸਨ ਜਾਂ ਛੱਤਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਜੱਟ ਗਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਨੱਚਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਸ਼ੋਰ ਮਚਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਫਲ ਸੁੱਟਦੇ ਸਨ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਾਬੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹੰਗਾਮਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਲੁਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

46 ਸਲੋਟਰੀ: ਜਾਤੀ ਦਾ ਨਾਮ।
47 ਚਮਾਰ: ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਜਾਤੀ ਟਿੱਪਣੀ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਦਲਿਤਾਂ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਫਿਲੌਰ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜੱਟ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸਪੋਰਟ ਤਸਦੀਕ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਤਹਿਸੀਲ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕੋਟ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਮਿਲਕਾਨੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। 48

(ਪੰਨਾ 39)
ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ ਤੈਅ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਵਿਆਹ ਲਈ ਬੋਡਲਾਂ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਫਿਲੌਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਰੇਲਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਟਰੰਕ ਸਨ ਪਰ ਦੁਲਹਨ ਲਈ ਗਹਿਣੇ ਅਤੇ ਕੱਪੜੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਟਰੰਕ ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਉਦੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਜਲੰਧਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਇੱਕ ਚਪੜਾਸੀ ਨੇ ਇਸਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਉਡੀਕ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬਿਠਾਇਆ ਅਤੇ ਟਰੰਕ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਅਗਲੀ ਰੇਲਗੱਡੀ ਰਾਹੀਂ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ।
ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਪਿੰਡ ਚਲੇ ਗਏ। ਵਿਆਹ ਦੀ ਜਲੂਸ ਲਈ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਤੋਂ ਇੱਕ ਹਾਥੀ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ; ਸੌ ਘੋੜੀਆਂ, ਘੋੜੇ-ਗੱਡੀਆਂ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਬੈਂਡ ਵੀ ਜਲੂਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਦੁਲਹਨ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖੁਆਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੈਸੇ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿਖਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਚਾਚੇ ਨੇ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਜੋਂ ਕਰੰਸੀ ਦਿਖਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਉਸਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਹ

ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਨਕਦੀ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦਲਿਤਾਂ ਨੇ ਸੁੱਟੇ ਹੋਏ ਪੈਸੇ ਚੁੱਕਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ ਮਚ ਗਈ। 49 ਇਹੀ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕੁੜੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਵਰ੍ਹਾਉਣਾ ਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ।
ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਵਿਆਹ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਲੜਕੀ ਦਾ ਚਾਚਾ 50 ਵੇਦੀ ਫੇਰੇ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਮੰਗਣੀ ਤੋੜਨ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ, ਪਰ ਲੜਕੀ ਦੇ ਭਰਾ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ। ਪਰ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਵੇਰੇ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚੇ, ਤਾਂ ਵੇਦੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਬਰਾਤੀਆਂ ਨੇ ਵੇਦੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਜੁੱਤੇ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਡਤ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੋ ਗਿਆ - ਉਹ ਚਲੇ ਗਏ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਰਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਗਏ ਸਨ। ਉੱਥੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਰਸਮ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਦੀ ਰਸਮ ਨਿਭਾਈ ਗਈ। ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਜਲੂਸ ਵਾਪਸ ਆਇਆ। ਸਾਡੀ ਭਾਬੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸਜਾਈ ਡੋਲੀ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੀ। ਅੱਠ ਪਾਲਕੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਲਾੜੀ ਨਾਲ ਆਈ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਭਾਬੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ; ਮੈਂ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, "ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਦੋਸਤ ਹੋਵੇਗਾ।"
ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਫਿਲੌਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ, ਪਰ ਭਾਬੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਮੈਂ ਇਕੱਲੀ ਸੀ ਪਰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜਲਦੀ ਆਵੇਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 40)
ਇੱਕ ਨਾਮਧਾਰੀ ਔਰਤ, ਉੱਤਮ ਕੌਰ, ਇੱਕ ਵਿਧਵਾ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹਨੇ ਸਿਖਾਏ। 51 52 ਉਹ ਉੱਨੀ ਮਣਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਬਣਾਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਤੋਹਫ਼ੇ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਭੇਡਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਝੁੰਡ ਸਾਡੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ, ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਭੇਡ ਲੈ ਕੇ ਇੱਕ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ।

48 ਬਾਹਰੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਛੇੜਛਾੜ ਦਾ ਹਵਾਲਾ।
49 ਚੂੜਾ: (ਮੂਲ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ) ਅੱਜ ਦਲਿਤਾਂ ਲਈ ਜਾਤੀਗਤ ਅਪਮਾਨ।
50 ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ: ਸਿੱਖ ਵਿਆਹ ਸਮਾਰੋਹ, ਵੇਦੀ ਫੇਰਸ: ਹਿੰਦੂ ਵਿਆਹ ਸਮਾਰੋਹ।
51 ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਪਰਦਾ ਹੈ।

52 ਮਣਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਨ ਲਈ ਹਨ, ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਸਿੰਘ ਧਾਰਮਿਕ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ 'ਸਿੰਘ' ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਆਦਮੀ ਦੀ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਉਲਟ।

ਅਸੀਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕੈਂਚੀ ਨਾਲ ਭੇਡ ਦੀ ਉੱਨ ਦੀ ਉੱਨ ਕਤਰ ਲਈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਉਹ ਉੱਨ ਉੱਤਮ ਕੌਰ ਨੂੰ ਮਣਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਤਾਰਾਂ ਚੋਰੀ ਹੋਈ ਉੱਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ, ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਚੋਰੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਪੁੰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ।

ਅਧਿਆਇ 4

ਏ
(1920-1921)

(ਪੰਨਾ 41)
ਸਾਡਾ ਤਬਾਦਲਾ ਫਿਲੌਰ ਤੋਂ ਊਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਊਨਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਘਾਟੀ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਲੌਰ ਤੋਂ ਊਨਾ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਾਰਾਂ ਜਾਂ ਬੱਸਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਤੱਕ ਟਾਂਗੇ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਰ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਮਸਰਾਲਾ ਦੀ ਚੋਅ ਪਾਰ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਇੱਕ ਗੈਰ-ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਤੱਕ ਇੱਕ ਸੜਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਯੂਕੇਲਿਪਟਸ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਨਾਲ ਕਤਾਰਬੱਧ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰੱਖਤਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਜਾਨ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਸੜਕ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਵਕੀਲਾਂ ਅਤੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਬੰਗਲੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਬੈਰਿਸਟਰ ਸਰਦਾਰ ਹਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਰਾਤ ਬਿਤਾਈ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਦੋਸਤ ਸਨ।
ਅਸੀਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਟਾਂਗਾ ਰਾਹੀਂ ਊਨਾ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਅਸੀਂ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਤਲਹਟੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਇੱਕ ਚੋਅ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। ਪਹਾੜੀਆਂ 'ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਅਲੀਆਰ ਪੌਦੇ ਹੀ ਉੱਗਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਵਰ ਖਾਣ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਬਨਖੰਡੀ ਦੇ ਬੰਗਲੇ ਵਿੱਚ ਰੁਕੇ। ਇਸ ਬੰਗਲੇ ਤੋਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਧੌਲਾਧਰ ਬਰਫ਼ ਦੀ ਕੰਧ ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਇੱਕ ਸੂਆ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਇਹ ਕਈ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਨਸੂਨ ਦੇ ਮੌਸਮ ਦੌਰਾਨ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 42)
ਊਨਾ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਯੂਕੇਲਿਪਟਸ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਕਤਾਰ ਸੀ। ਇਹ ਉਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਰੁੱਖ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਚੁੰਮਦੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਚੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾ ਕੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।

ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਦਾ ਘਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮੁਹਾਣੇ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਵਿਹੜੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਇੱਕ ਵਿਹੜਾ ਅੰਦਰ ਸੀ, ਤਿੰਨ ਪਾਸਿਆਂ 'ਤੇ ਚਾਰ ਪੱਕੇ ਕਮਰੇ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਦੂਜਾ, ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਬਾਹਰ ਸਥਿਤ ਸੀ। 53 ਬਹਤੀ ਗਲੀ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਪਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ
ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਜਵਾਨ ਬਹਾਤੀ ਕੁੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।
ਇਹ ਤਹਿਸੀਲ ਇੱਕ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਰਗੀ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਬੇਦੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨੇੜੇ ਹੀ ਬੇਦੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰਵਜ ਕਲਾਧਾਰੀ ਦੀ ਕਬਰ ਉੱਥੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ 54 ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਕਲਾਧਾਰੀ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਸਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਲਾਰੂ ਪਿੰਡ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ ਲਗਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਲਦੀ ਹੀ, ਸਥਾਨਕ ਲੋਕ ਇੱਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਅੰਬ ਦੇ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖਗੜ੍ਹ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਕਲਾਧਾਰੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਚੋਲਗੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਝਗੜੇ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀ ਪਹਾੜੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਊਨਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।
ਬੇਦੀਆਂ ਕੋਲ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇੱਕ ਕਾਪੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਬੇਦੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤੋਹਫ਼ੇ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। 1850 ਵਿੱਚ, ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦਾ

53 ਬਹਤੀ: ਜਿਸਨੂੰ ਘਿਰਥ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਜਾਤੀ ਹੈ।
54 ਜਨਮ ਸਾਖੀ: ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ।

ਪੁੱਤਰ ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗਾਵਤ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਫੌਜ ਊਨਾ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਊਨਾ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ 'ਤੇ ਕੰਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਵਾੜਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਫੌਜ ਨੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾੜਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਊਨਾ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ

ਅਜੇ ਵੀ ਊਨਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ - ਨਿਵਾਸੀ ਅੱਜ ਤੱਕ ਉਸਦੀ ਮੂਰਖਤਾ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਂਦੇ ਹਨ।
ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਹਿਸੀਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਇਆ। 55 ਉੱਥੇ ਆਮ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨਾਮ ਦੇ ਇੱਕ ਪੰਡਤ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸਹੰਸਰ' ਪੜ੍ਹਾਇਆ। ਮਹਿੰਦਰ ਇਸਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ਪਰ ਉਸਨੇ ਪੂਰਾ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਯਾਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਰਾਜਿੰਦਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮੁਸਲਿਮ ਲੜਕੇ, ਮੁਬਾਰਕ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ - ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

(ਪੰਨਾ 43)
ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਸਟਰ ਚੱਗੂ ਰਾਮ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿਖਾਈ ਸੀ। ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਹ ਮੁੰਡਿਆਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਵਰਾਜ 56 ਜਿੱਤਣਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕੀ ਕਰਨਗੇ। ਮੁੰਡੇ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕੇ। ਮੈਂ ਬੋਦਲਾਂ ਦੇ ਜੱਟਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹੀ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਅਸੀਂ ਸੜਕ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ੀਸ਼ਮ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਕੱਟ ਦੇਵਾਂਗੇ।" ਊਨਾ 84 ਪੌੜੀਆਂ ਹੋਣ ਲਈ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਪੌੜੀਆਂ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਮੰਦਰਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹਰ ਪੌੜੀ 'ਤੇ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਹ 84 ਲੱਖ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਣਗੇ।57
ਅਸੀਂ ਊਨਾ ਤੋਂ ਸੂਆ ਤੱਕ ਪੈਦਲ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ, ਤਿੱਬਤੀ ਲਾਮਾ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਲਾਮਾ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਡਰਾਉਣੇ ਡਿਜ਼ਾਈਨਾਂ ਵਾਲੇ ਝੰਡੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਲੰਘਦੇ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਪੁਲ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲੁਕ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਲਾਮਾ ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅਗਵਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।
ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ, ਐਡਗਰ ਅਬਰਾਹਿਮ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਉਹ ਸੁੰਦਰ ਲੈਂਡਸਕੇਪ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪੋਰਟਰੇਟ ਬਣਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਮਹਿੰਦਰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਊਨਾ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਡੱਬਾ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਡਾਕ-ਬੰਗਲੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਊਨਾ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਹਲਚਲ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਆਦਮੀ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਵਿਆਹ ਇੱਕ ਦਲਿਤ ਔਰਤ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ।58 ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ ਕਾਰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਈਸਾਈ

ਧਰਮ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਸਕੂਲ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਉਸਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪੁੱਛਦੇ ਸਨ, "ਯਿਸੂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਕੀ ਹੈ?" ਉਹ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ।
ਅਸੀਂ ਊਨਾ ਵਿਖੇ ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਉਹ ਸਾਡੀ ਸੌਤੇਲੀ ਮਾਂ ਦੇ ਭਰਾ, ਡਾ. ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋਸਤ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਮਾ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਬੇਬੇ ਜੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ ਉਪ-ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਪਰਿਵਾਰ ਇਕੱਠੇ ਸੈਰ ਕਰਨ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਸਾਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਮਿਲਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪੁੱਛਦੇ ਸਨ, "ਸਭ ਠੀਕ ਹੈ?" ਅਸੀਂ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੇ ਸੀ।

55 ਤਹਿਸੀਲ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਦੇ ਦੋਹਰੇ ਅਰਥ ਹਨ: ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਤਹਿਸੀਲ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ, ਤਹਿਸੀਲ ਦਫ਼ਤਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।
56 ਸਵੈ-ਸ਼ਾਸਨ, ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਵਰਾਜ ਵੇਖੋ।
57 ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ: ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਅਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ। 84 ਲੱਖ ਜਨਮ ਜਾਂ ਜੂਨੀਅਨ ਜਨਮ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਉਸ ਅਟੱਲ ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਇਸ ਚੱਕਰ, ਜਾਂ ਮੋਕਸ਼ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੰਘਣ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕੁਝ ਸਿੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
58 ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚੂਰੀ, ਅੱਜ ਇੱਕ ਜਾਤੀਗਤ ਗੰਦਗੀ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 44)
ਅਸੀਂ ਮੱਕੀ ਦੇ ਗੋਲੇ ਭੁੰਨ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਪਰੋਸਦੇ ਸੀ। ਉਹ ਮੱਕੀ ਦੇ ਗੋਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦਬਾ ਕੇ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤੋੜ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਚਰਖੇ 'ਤੇ ਧਾਗਾ ਕੱਤਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, "ਬੀਬੀ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਗੋਲੇ ਦੀ ਗਤੀ ਵਧਾ ਦਿਆਂਗਾ ਤਾਂ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕੋ।" ਉਸਨੇ ਇਸ 'ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਪਰ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧੀਆਂ ਸਨ। ਵੱਡੀ ਧੀ ਦਾ ਨਾਮ ਇਕਬਾਲ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਛੋਟੀ ਦਾ ਨਾਮ ਕਿਰਪਾਲ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਕਬਾਲ ਇੱਕ ਮਾਸੂਮ ਕੁੜੀ ਸੀ; ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਸਾਡੇ ਘਰ ਖੇਡਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ '59 ਵੱਡੇ ਬਾਪੂ ਜੀ' ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਰਜਿੰਦਰ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਸਪਤਾਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਕਬਾਲ ਨੂੰ ਘਰ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਦੇ ਸੀ, "ਦੇਖੋ ਉੱਥੇ ਕੌਣ ਬੈਠਾ ਹੈ?" ਉਹ ਸ਼ੀਸ਼ੇ 'ਤੇ ਹੱਸਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ, "ਦੇਖੋ ਇਹ ਇੱਕ ਬਾਂਦਰ ਹੈ!" ਉਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸੱਚ ਬੋਲ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਕਬਾਲ ਇੱਕ ਛੋਟਾ, ਮਾਸੂਮ ਬੱਚਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਮਰੀਜ਼ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਮਠਿਆਈਆਂ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸਿਖਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਅਜਨਬੀਆਂ ਤੋਂ ਮਠਿਆਈਆਂ ਨਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ, ਪਰ ਉਹ ਅਕਸਰ ਇਹ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।
ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਨੂੰ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ ਦੌਰਾਨ ਸੂਆ ਲੈ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੱਕ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਵਾਇਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਘਰ ਲੈ ਆਈ।
ਪੰਜਾਬੀ ਨੇ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਹੁਤ ਆਰਾਮਦਾਇਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ - ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨੇਕ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਸ਼ਾਮ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠੇ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਵੀ ਉੱਥੇ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਆਪਣਾ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਲਈ ਦੁੱਧ ਗਰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਹਵਾ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹੱਸਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਉਸਦੇ ਹਾਸੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਹੱਸ ਪਏ। ਸਾਡਾ ਹਾਸਾ ਬੇਕਾਬੂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੋ ਘੰਟਿਆਂ ਬਾਅਦ ਵਾਪਸ ਆਏ ਅਤੇ ਦੁੱਧ ਵੀ ਨਾ ਪੀ ਸਕੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਇਆ।

(ਪੰਨਾ 45)
ਸਾਡੇ ਇੱਕ ਚਪੜਾਸੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਢੋਲ ਦੀ ਤਾਲ ਵਿੱਚ ਭਜਨ ਗਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਦਾ ਭਜਨ ‘ਪਰਹ ਪੜੋਸਣ ਪੂਛੇ ਨਾਮਾ ਕੇ/ਪਹਿ ਚੰਦ ਚਾਵੈ ਹੋ/ਤੂੰ ਪਾਈ ਦੁਗਨੀ ਦੇਹੋ ਮਜੂਰੀ/ਮਾਈ ਕੋ ਬੇਧੀ ਕੇ ਬਧਾਈ ਹੋ।’ 60 ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ — ਭਜਨ ਗਾਉਂਦੇ, ਵਜਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਲੰਬੀਆਂ ਸੈਰ ਕਰਦੇ।

ਸ੍ਰੀ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਭਬੋਰ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਤਹਿਸੀਲ ਊਨਾ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਸਾਡੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਭਬੋਰ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਅਤੇ ਨੰਗਲ ਇਸ ਦੇ ਪਾਰ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਇੱਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਦੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਹੇਠਾਂ ਵਗਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪਾਉਂਟਾ ਅਤੇ ਗੋਦਾਵਰੀ ਵਰਗੇ ਸੁੰਦਰ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਭਬੋਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪੰਜ ਵੱਡੇ ਪੱਥਰ ਹਨ। ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਉਹ ਪੱਥਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ 61 ਚੌਪਠ ਦਾ ਖੇਡ ਖੇਡਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਉਤਰਦੇ ਹਨ।

59 ਸ਼ਬਦ 'ਬਜ਼ੁਰਗ ਪਿਤਾ', ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਸ਼ਬਦ।
60 ਮੋਟਾ ਵਾਕੰਸ਼: ਔਰਤ ਗੁਆਂਢਣ ਨਾਮਦੇਵ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਸੁੰਦਰ ਘਰ ਕਿਸਨੇ ਬਣਾਇਆ ਹੈ? ਮੈਂ ਆਰਕੀਟੈਕਟ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਪੈਸੇ ਦੇਵਾਂਗੀ, ਬੱਸ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ ਕਿ ਉਹ ਕੌਣ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਾਮਦੇਵ ਦਾ ਜਵਾਬ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸਨੇ ਇਸਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਉਸਦੀ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।
61 ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਤੋਂ।

। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਨਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਵਿਸਾਖੀ ਮੇਲਾ। ਔਰਤਾਂ ਰੰਗ-ਬਿਰੰਗੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪੱਥਰਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠਦੀਆਂ ਹਨ, ਮਰਦ ਨੱਚ ਕੇ ਅਤੇ ਗਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।
ਹਰ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕਿਸੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਜਾਣ ਲਈ ਭੇਜਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੇਦੀਆਂ ਤੋਂ ਟਾਂਗਾ ਮੰਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਭਰਾ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਭਾਬੋਰ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ। ਅਸੀਂ ਰਾਤ ਉੱਥੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਭਜਨ ਸੁਣੇ। ਮੈਂ ਇਸ ਤੋਂ ਇੰਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅੱਜ ਵੀ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਭਜਨ ਦੇ ਬੋਲ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਹਨ।

(ਪੰਨਾ 46)

ਅਸੀਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਨਹਾਇਆ। ਉੱਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਾਂਦਰ ਸਨ, ਉਹ ਸਾਡੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਊਨਾ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ।
ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਖੋਵਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨੈਣਾ ਦੇਵੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪਹਾੜੀਆਂ ਇਸਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਹਿਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਤਹਿਖਾਨੇ ਦੇ ਇੱਕ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ ਲਗਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਰ ਇੱਕ ਲੋਬਾਣਾ ਸਿੱਖ ਦੁਆਰਾ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਉੱਚਾ ਥੜ੍ਹਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ 'ਅਕਾਲ ਬੁੰਗਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।62 ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਸਭ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜ 63 ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ' ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਵਜੋਂ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।
ਤਹਿਸੀਲ ਊਨਾ ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਵਡਭਾਗ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇੱਕ ਡੇਰਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਨਾਖੁਸ਼ ਔਰਤਾਂ ਇੱਥੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਲੇ ਜਾਦੂ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ - ਉਹ ਵਾਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਨੂੰ ਮਹੰਤ ਚਿਮਟੇ ਨਾਲ ਕੁੱਟਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇੱਥੇ ਦੋ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਹਲਕਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਦਾਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਹੰਤ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵਿੱਚ 25 ਪੈਸੇ ਅਤੇ 50 ਪੈਸੇ ਲੁਕਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ।
ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਸਾਡੀ ਬੇਬੇ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਇੱਕ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਉਸਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਆਈ, ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਅੱਠ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਿਆ - ਉਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਨੀਲਾ ਜਾਂ ਪੀਲਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਉਦੋਂ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਠਾਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਇੱਕ ਔਰਤ ਬੱਚੇ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਈ। ਸਾਡੀ ਬੇਬੇ ਜੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਨਹਾਇਆ ਗਿਆ, ਉਸਦੇ ਕੱਪੜੇ ਬਦਲੇ ਗਏ। ਉਸ ਦਿਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਮੈਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਘਰ ਛੱਡ ਗਈ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਲੈਣ ਆਵੇਗੀ ਤਾਂ ਹੀ ਜਾਣ ਦਿਓ।

(□□□□ 47)

□□ □□□□□ □□□ □□ □□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□□

□□□ □□□□□ □□□□ □□□□□ □□ □□□□ □□ □□□ □□□ □□□□ □□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□□□□□□□□ □□ □□□□□ □□ □□□□ □□□ □□□□□ □□□□□ □□□ □□ □□ □□□□□ □□□ □□□□ □□□ □□□ □□□ □□□

□□□□□ □□ □□□ □□□ □□□ □□□ □□□□, □□□□ □□ □□□ □□□□□ □□□□□ □□□ - □□□ □□□ □□□ □□□, □□□ □□□ □□□, □□ □□□□□ □□□□ □□□□□ □□□□□ □□□□□ □□ □□□-□□□ □□□□□□ □□ □□□□□□□ □□□□, □□ □□□ □□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□□ □□ □□□□□ □□□□□ □□ □□□□□ □□□□ □□ □□□□□□□□□□ □□□□ □□□□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□□□ □□□□□ □□□□□□□ □□□□□ □□□ □□□ □□□ □□□□ □□ □□□□ □□□□□ □□□ □□□□ □□□□□ '□□ □□□□ □□□ □□□ □□□□□ □□□□

62 □□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□□□□□ □□□ □□□□

63 □□□ □□□□□□ □□ □□□□□□ □□ □□□□□ □□□ □□□□ □□□□□□ □□□□ '□□□ □□□□□' □□□□□

◌□□ □□□ □□□□□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□□□□ '□□ □□□ □□□□ □□ □□□ □□□□□ □□□□□□□ □□□□□ □□□□□□ '□□ □□□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□□□ □□□ □□□□□ □□□ □□□□ □□□ □□□ □□ □□□□□□ □□ □□□□□ □□□□ □□□□ □□□□□□ □□□ □□□□□□□ □□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□ □□□ □□□□□□ □□ □□□□□□□□ □□□□□□□□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□□□□□□□□□ □□□□□□□□ □□. □□□□□ □□□□ □□ □□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□ □□ □□□□ □□□ □□ □□□□□ □□□□□□ □□□ □□□ □□□□□ □□ □□□□ □□□□□ □□□ □□□ □□□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□□□ □□□□□□ □□ □□□ □□□□ □□ □□□□ □□□ □□□ □□□□□ □□□□□ □□□□ □□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□□□□□□ □□□ □□□□□ □□□□, □□□ □□□ □□□□□ □□□ □□□□□□□□ □□□□, □□□□ □□ □□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□□ □□ □□ □□□□□□□ □□ □□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□ □□ □□□ □□□□□ □□ □□□□ □□□□ □□□□ □□ □□□ □□□□ □□□□ □□ □□□□□□□ □□□ □□□ □□, □□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□ □□□□□□□ □□□ □□□□ □□ □□□□□ □□□□□□□ □□□□ □□ □□□□□ □□□□ □□□□□□□ □□□ □□ - □□□□ □□□ □□ □□□□ □□□□, □□ □□□ □□□□□ □□□ □□□ □□□□ □□□□, "□□□ □□□□□ □□□□□□□ □□ □□□□ □□□□"

ਅਧਿਆਇ 5

ਬੋਦਲਾਂ
1921

(ਪੰਨਾ 48)
ਅਸੀਂ ਬੋਦਲਾਂ ਆ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿਤਾ ਜੀ ਇੱਕ ਮਹੀਨਾ ਲਾਹੌਰ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਉਹ ਪਿੰਡ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ। ਉਹ ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਸਾਲ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਰਹੇ - ਉਹ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਨ; ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਿਸਤਰੇ ਤੋਂ ਉੱਠ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੈਲਥ ਟੌਨਿਕ ਅਤੇ ਤੇਲ ਦੀ ਮਾਲਿਸ਼ ਕਰਵਾਈ ਗਈ। ਸਾਡੇ ਭਰਾ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਦੇਖਭਾਲ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰਨ ਲਈ ਦੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਮਿਲਦੀ ਸੀ, ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਤੁਰਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੀਨਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ।
ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸਿਹਤ ਵਾਪਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, 'ਰੱਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਬਚਾਈ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਾ ਹੁੰਦੇ।'
ਅਸੀਂ ਸਰਦੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਰਹੇ। ਮਹਿੰਦਰ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਅਤੇ ਹਰਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਬਾਲਗੜੀ ਆਰੀਆ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਸਾਡੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਮਿੰਡੋ ਘਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ - ਕੋਈ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਖੇਚਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਘਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਬੇਬੇ ਜੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਪਿਤਾ ਜੀ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਬੋਲਦੀ ਸੀ ਜੋ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸਫਾਈ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸਫਾਈ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਵਿਕਲਪਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜੀਉਂਦਾ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 49)
ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕੱਠੇ ਚਰਖਾ ਘੁੰਮਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਚਰਖਾ ਘੁੰਮਾਉਂਦੇ ਸੀ, ਅਤੇ ਹਰ ਸਵੇਰੇ 4 ਵਜੇ ਘਰ ਦੇ ਖੂਹ 'ਤੇ ਨਹਾਉਂਦੇ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਰੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਤੇਜ਼ ਚਰਖਾ ਘੁੰਮਾਉਂਦੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪ੍ਰਾਈਮਰ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।64 ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਈਮਰਾਂ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਾਇਆ - ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੱਕ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਉਸ ਸਾਲ ਕਣਕ ਮਹਿੰਗੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਚੌਲ ਅਤੇ ਖੰਡ ਕਾਫ਼ੀ ਸਸਤੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ 1 ਰੁਪਏ ਵਿੱਚ 5 ਕਿਲੋ ਖੰਡ ਖਰੀਦ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਚੌਲ ਅਤੇ ਖੰਡ ਖਾਂਦੇ ਸਨ।
ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਰੁਮਾਲ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਰੋਟੀ ਅਤੇ ਅੰਬ ਦਾ ਅਚਾਰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਸ਼ਤੇ ਵਜੋਂ ਗੁੜ ਅਤੇ ਮੱਖਣ ਨਾਲ ਬਾਸੀ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਕੂਲ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਮੀਲ ਦੂਰ ਸੀ। ਉਹ ਖੇੜਾ ਕੋਟਲੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੇੜੇ ਚੋਅ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਸਨ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦਸੂਹਾ ਸੜਕ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਸਨ, ਪਿੰਡ ਬਲੱਗਣ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕੱਚੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਤੁਰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਪਹੁੰਚਦੇ ਸਨ। ਫਾਰਸੀ ਅਧਿਆਪਕ ਲਾਲਾ ਸ਼ਿਆਮ ਲਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲੰਬੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਲਾਲਾ ਸ਼ਾਦੀ ਲਾਲ ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ ਸਨ - ਉਹ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਸਨ। ਮੁੰਡੇ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਸ਼ੀਸ਼ਮ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਆਪਣਾ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦੇ ਸਨ।
ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਛੇੜਦੇ, ਹੱਸਦੇ, ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਘਰ ਤੱਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰ ਨੂੰ ਦਿਲਚਸਪ ਬਣਾਉਂਦੇ। ਕੁਝ ਮੁੰਡਿਆਂ ਕੋਲ ਚੱਪਲਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਗਰਮ, ਰੇਤਲੇ ਚੋਅ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ, ਉਹ ਪੁਰਾਣੇ ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਅੱਕੇ ਦੇ ਪੱਤੇ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਸਨ।

64 ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਕਾਇਦੇ। ਕਾਇਦਾ ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਵਰਣਮਾਲਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਈਮਰ ਹੈ।

ਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਦਾ ਦੋਸਤ ਸੀ। ਉਹ ਸੋਢੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ - ਉਹ ਇੱਕ ਲਾਪਰਵਾਹ ਅਤੇ ਗੁੰਮਰਾਹਕੁੰਨ ਮੁੰਡਾ ਸੀ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਮੂੰਗ ਦਾਲ ਦੀ ਪਿੰਨੀ ਆਪਣੇ ਕੋਟ ਦੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਪਰ ਆਪਣੇ ਕੋਟ ਦੇ ਬਟਨ ਲਗਾਉਣਾ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਪਿੰਨੀ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਚੋਰੀ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਉਸਨੂੰ ਕਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਸਕੂਲ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਮੁਸਲਿਮ ਪੀਰ ਦਾ ਡੇਰਾ ਸੀ। ਸੋਢੀ ਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਉੱਥੇ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਮੰਨਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜੱਟ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡੇ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ।
ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਦਾ ਸਹਿਪਾਠੀ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਗਊਆਂ ਦੇ ਚਾਰੇ ਦਾ ਭਾਰ ਚੁੱਕਦਾ ਸੀ।
ਮੇਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਔਖਾ ਕੰਮ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 50)
ਜਦੋਂ ਇੰਨੇ ਭਾਰੀ ਬੋਝ ਸਿਰ 'ਤੇ ਚੁੱਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਨਸਾਨ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਗੁਆ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਇਹ ਪੁੱਤਰ ਆਪਣੇ ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਗਊਆਂ ਦਾ ਚਾਰਾ ਢੋਣ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੀ ਊਰਜਾ ਖਰਚ ਕਰਨਗੇ, ਉਹ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਹਨਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉੱਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀ ਹੈ। ਸੈਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕੁਰਸੀਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਵਿਹਲੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸੈਰ ਕਰਨ ਦੀ ਊਰਜਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਤੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਖੇਡ ਸੀ। ਪਹਿਲਵਾਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੋਕ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਪਹਿਲਵਾਨ ਸਨ। ਰਾਜੂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੀ - ਉਹ ਗੋਰਾ ਸੀ, ਮਾਸਪੇਸ਼ੀਆਂ ਵਾਲਾ ਸਰੀਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੈਂਤ ਵਾਂਗ ਲੰਬਾ ਸੀ ਪਰ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਚਾਂ ਦੌਰਾਨ ਕਦੇ ਵੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲੜਦਾ ਸੀ। ਰਿੰਗ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੋਸ਼ ਗੁਆ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਿੱਤਦਾ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਉਹ ਲੇਟਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗੀ ਉਸਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ - ਇਹ ਮੈਚ ਘੰਟਿਆਂ ਤੱਕ ਚੱਲਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਟਾਈ ਵਜੋਂ ਐਲਾਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅਰਜਨ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪਹਿਲਵਾਨ ਸੀ। ਉਹ ਫੌਜ ਤੋਂ ਹਵਾਲਦਾਰ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਉਹ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਰਿੰਗ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਚ ਜਿੱਤ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਦਲਿਤ ਔਰਤ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ।65 ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਦਲਿਤਾਂ ਲਈ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਨਿੰਦਣ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸਨ। ਮਿਲਖੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਜ਼ਾਕੀਆ ਸੀ। ਉਹ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਦੌਰਾਨ 5 ਮਣ ਦੀ ਪੱਥਰ ਚੁੱਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਲੰਮੀ ਚੱਟਾਨ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਰਾਡਾਂ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮਿਲਖੀ ਲਾਲ ਲੰਗੋਟ ਪਹਿਨਦਾ ਸੀ, ਚੱਟਾਨ ਚੁੱਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਵਾਪਸ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਦਰਸ਼ਕ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਉਸ 'ਤੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਾਡਾ ਚਾਚਾ ਮੇਹਰ ਸਿੰਘ ਉਸਨੂੰ ਬਦਾਮ ਦੀ ਇੱਕ ਬੋਰੀ ਤੋਹਫ਼ੇ ਵਿੱਚ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

ਮਿਲਖੀ ਮੇਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਸਰਤ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਲਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੁਸ਼ਤੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਬੋਲਚਾਲ ਵਾਲਾ ਸੀ - ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਦੋਸਤ ਉਸਦੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਮਹਿੰਦਰ ਨੂੰ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸੋਢੀ ਨਾਲ ਡਰੇਕ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। 66 ਉਹ 'ਭਾਡਾ' ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਤੀ ਮੈਚ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੇਲੇ ਦੇਖਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।
ਮੁਕੇਰੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਝੋਨੇ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ 'ਭਾਡਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤ ਸਰਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਠੰਢੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਤੂੜੀ ਦੀਆਂ ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਕੰਬਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲਪੇਟਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਤੂੜੀ 'ਤੇ ਲੇਟਦੇ ਸਨ। ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀ ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਗਰਮਜੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਵਾਗਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਹੋਰ ਕੁਝ ਉਪਲਬਧ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਉਬਲੇ ਹੋਏ ਚੌਲ, ਦਾਲ, ਘਿਓ ਅਤੇ ਗੁੜ ਪਰੋਸਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਮੱਛਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਗੋਬਰ ਦੇ ਕੇਕ ਸਾੜਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧੂੰਏਂ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਮੱਛਰਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਸਕੇ।

65 ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਚਮਾਰੀ, ਅੱਜ ਫਿਰ ਇੱਕ ਜਾਤੀਗਤ ਗਾਲ੍ਹ।
66 ਡਰੇਕਸ: ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਮੁਰਗਾਬੀ।

(ਪੰਨਾ 51)

ਇੱਕ ਵਾਰ, ਮਹਿੰਦਰ ਅਤੇ ਮਿਲਖੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 'ਗਗਨ ਜੀ 67 ਦਾ ਟਿੱਲਾ' ਪਹੁੰਚੇ। ਇਹ 'ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਦੀ ਧਾਰ' ਦੀ ਇੱਕ ਖਾਸ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਹਾੜੀ 'ਤੇ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣਾ ਬੋਹੜ ਦਾ ਦਰੱਖਤ ਮੀਲਾਂ ਦੂਰੋਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ - ਸ਼ਾਇਦ ਇਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤੂਫਾਨ ਨੇ ਜੜ੍ਹੋਂ ਪੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਆਸ਼ਰਮ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਪਹਾੜੀ ਔਰਤਾਂ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਤੋਂ ਇਸ ਆਸ਼ਰਮ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਦਾਨੀ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਇੱਥੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬੋਲੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।
ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ 'ਤੇ, ਸਾਡੇ ਪਹਿਲਵਾਨ ਮਿਲਖੀ, ਬਿਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਕੱਪੜੇ ਨਾਲ ਢੱਕਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਦਸੂਹਾ ਸੜਕ 'ਤੇ ਤੁਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਔਰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਹਿਨਣ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ

ਜਾਂਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ - ਕਲਿੱਪ, ਮੇਕਅੱਪ, ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ - ਲੁੱਟ ਸਕਣ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਾਂਦੀਆਂ, ਮਣਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਅਤੇ ਚੂੜੀਆਂ ਵੰਡਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਅਤੇ ਡੋਗਰੀ ਔਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮੀ। ਇਹ ਪਹਿਲਵਾਨ ਖਰਬੂਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸੀਜ਼ਨ ਦੌਰਾਨ ਰਾਤ ਨੂੰ ਖਰਬੂਜ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਰਕਤਾਂ ਨੂੰ 'ਸਾਹਸ' ਜਾਂ 'ਮਜ਼ੇ' ਸਮਝਦੇ ਸਨ।68 ਪਿੰਡ ਦੀ ਏਕਤਾ ਇੰਨੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੀ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਕਦੇ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਦਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ।

67 ਜਾਂ ਗਗਨ ਜੀ ਦੀ ਟਿੱਲੀ।
68 ਇਹ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜੋ ਟੈਕਸਟ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ।

ਅਧਿਆਇ 6

ਮੁਕਤਸਰ
(1922-1925)

(ਪੰਨਾ 52)
ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ। ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 1922 ਵਿੱਚ ਮੁਕਤਸਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਖੁਸ਼ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਕਤਸਰ ਦੀ ਪੋਸਟਿੰਗ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਬਹੁਤ ਇਮਾਨਦਾਰ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਸਨ। ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅਤੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਸਨ।
ਪਿਤਾ ਜੀ ਮੁਕਤਸਰ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਮੁਕਤਸਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ: ਮਾਝੇ ਦੇ ਚਾਲੀ ਸਿੱਖ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਮੁਕਤਸਰ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਵਾਪਸ ਆਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਨੂੰ ਮੁਕਤਸਰ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਥੇ 'ਮੁਕਤੀ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਡਰ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਚਚੇਰੀ ਭੈਣ ਧਨਤੀ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਆਵੇ; ਮੈਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਤੋਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮੰਗੀ ਅਤੇ ਉਹ ਮੰਨ ਗਏ। ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਅਸੀਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ, ਆਪਣਾ ਸਾਮਾਨ ਪੈਕ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਕੁੱਕੜ, ਇੱਕ ਘੋੜਾ, ਮੱਝਾਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਗਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਯਾਤਰੀ ਰੇਲਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਸਵਾਰ ਹੋਏ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਮਾਨ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਮਾਲ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਗਏ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਕਪੂਰਥਲਾ ਅਤੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਲੰਘੇ। ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਫਰੀਦਕੋਟ ਮਹਿਲ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ।

(ਪੰਨਾ 53)
ਅਸੀਂ ਕੋਟਕਪੁਰਾ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਉਤਰੇ, ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ, ਅਤੇ ਅਗਲੀ ਰੇਲਗੱਡੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕੀਤੀ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਮੁਕਤਸਰ ਲੈ ਜਾਵੇਗੀ।
ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਸਾਡਾ ਸਵਾਗਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਟਾਂਗੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਘਰ ਅੱਧਾ ਕੱਚਾ ਅਤੇ ਅੱਧਾ ਪੱਕਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ

ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੀ, ਨੇੜੇ ਹੀ ਇੱਕ ਤਲਾਅ ਵੀ ਸੀ। ਇਹ ਘਰ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸੀ, ਜੋ ਸਿੱਖ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਸੀ। ਨੇੜੇ ਹੀ ਇੱਕ ਬੁਰਜ ਸੀ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਦੋ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਸ਼ੂਆਂ ਲਈ ਵੀ।
ਅਸੀਂ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਗਏ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਜਲਦੀ ਹੀ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ - ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ, ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਅਨਾਥ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਸਾਨੂੰ ਉਦੋਂ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਮੁਕਤਸਰ ਵਿੱਚ ਛੱਡਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨਘਾਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖਾਂਗੇ। ਕੋਈ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਦੁੱਖ ਕਦੋਂ ਆਵੇਗਾ।
ਰਜਿੰਦਰ, ਮਹਿੰਦਰ ਅਤੇ ਹਰਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਦੇਬੋ, ਬਚਨੋ ਅਤੇ ਦਿਆਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਖਾਲਸਾ ਸਕੂਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖੀ।
ਖਾਲਸਾ ਸਕੂਲ ਦੇ ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ, ਸਰਦਾਰ ਹਰਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਇੱਕ ਮਿਹਨਤੀ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਆਦਮੀ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਦਗੀ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਸਨ - ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਫੈਸ਼ਨੇਬਲ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਲਵਾਰ ਨੂੰ ਉਸ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਜੁੱਤੇ ਪੂੰਝ ਕੇ ਮੈਲਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਕੂਲ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਅਜੇ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ; ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ ਨੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਫੰਡ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਸੀ। ਮਹਿੰਦਰ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲਈ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਸੀਦ ਬੁੱਕ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਦੇਖਦਾ ਸੀ

ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਏ ਲੋਕ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦਾਨ ਮੰਗਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 300 ਰੁਪਏ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਇਮਾਰਤ ਫੰਡ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ।
ਇੱਕ ਵਾਰ, ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਟਕ 'ਜੂਲੀਅਸ ਸੀਜ਼ਰ' ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੋਹਿੰਦਰ ਨੇ ਮਾਰਕ ਐਂਟਨੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਔਖਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ ਪਰ ਮੋਹਿੰਦਰ ਨੇ ਪੰਦਰਾਂ ਪੰਨਿਆਂ ਦੇ ਲੰਬੇ ਭਾਸ਼ਣ ਯਾਦ ਕਰ ਲਏ ਅਤੇ ਇਸ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਨਿਭਾਇਆ।

(ਪੰਨਾ 54)
ਸਕੂਲ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ; ਕਲਾਸਾਂ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਭਜਨ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਪਤਲਾ, ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਲੰਬਾ ਵਿਅਕਤੀ ਮੁੱਖ ਗਾਇਕ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਭਜਨ ਗਾਉਂਦਾ ਸੀ; ਉਸਦਾ ਆਦਮ ਦਾ ਸੇਬ ਉੱਪਰ-ਨੀਚੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੁੰਡੇ ਉਸਨੂੰ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ।
‘ਕਿਰਲਾ ਗਿਆਨੀ’ ।69
ਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਬਹੁਤੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੁੰਡੇ ਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੌਰਾਨ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਟੈਸਟ-ਟਿਊਬਾਂ ਤੋੜ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਉਪਕਰਣ ਅਲਮੀਰਾ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਲੁਕ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਵੇਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ - ਇਸ ਲਈ, ਅਲਮੀਰਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭਰਿਆ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਕੂਲ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੈਸ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਟਾਕ ਕੀਤੀ ਗਈ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ, ਜਦੋਂ ਮਹਿੰਦਰ ਆਕਸੀਜਨ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਪਾਊਡਰ ਨਾਲ ਇੱਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਸਿਲੰਡਰ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਹਾਦਸੇ ਨੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਨਵਾਂ ਉਪਕਰਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।
ਜੇਕਰ ਮੁਕਤਸਰ ਦੇ ਖਾਲਸਾ ਸਕੂਲ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਸਕੂਲਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਇਹ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਆਖਰੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਚੰਗੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਫਰਨੀਚਰ। ਅਧਿਆਪਕ ਬਹੁਤ ਸਾਧਾਰਨ ਸਨ। ਇਸ ਸਕੂਲ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਮਹਿੰਦਰ ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ 'ਖਾਲਸਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਟਾਈਮਜ਼' ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਅਖ਼ਬਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ - ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸੰਪਾਦਕੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਐਡੀਸ਼ਨ ਖੁਦ ਲਿਖੇ।
ਮੁਕਤਸਰ ਵਿੱਚ ਤਲਾਅ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਤੁਰਨ ਵਾਲੇ ਰਸਤੇ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਸਨ, ਅਤੇ ਸੰਤ, ਫਕੀਰ ਅਤੇ ਨਿਹੰਗ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਸੰਤ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਲੰਬੀ ਦਾੜ੍ਹੀ, ਗੰਢਾਂ ਵਾਲੇ ਵਾਲ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੰਬੇ ਨਹੁੰ ਸਨ। ਲੋਕ ਉਸਨੂੰ 'ਧੱਟਾ ਸਾਧ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਰਜਿਸਟਰ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ 'ਸਚਖੰਡ ਰਜਿਸਟਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਕੂਲ ਦੇ ਬੱਚੇ ਰਜਿਸਟਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਦਰਜ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸੰਤ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਆਨਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ 70 ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਅਮਰ ਕੌਰ ਅਤੇ ਭਾਬੀ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਵੀ ਸਨ। ਰਜਿੰਦਰ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਗਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬਿਠਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਗਾਉਂਦੇ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। 'ਮੈਨੂੰ ਬੀਤ ਗਏ ਸਮੇਂ ਯਾਦ ਹਨ, ਬਾਗ਼ ਦੀਆਂ ਉਹ ਝਾੜੀਆਂ ਜੋ ਮੇਰਾ ਘਰ ਸਨ।'71

69 ਕਿਰਲਾ: ਕਿਰਲੀ, ਗਿਆਨੀ: ਪੁਜਾਰੀ, ਉਸਨੂੰ ਛੇੜਦਾ ਸੀ।
70 ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਭੈਣ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕਿ ਪਾਠਕ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਵੇਰਵੇ ਕੌਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਸਕੂਲੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਜੋੜੇ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।
71 'ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਬੀਤਿਆ ਸਮਾਂ, ਉਹ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ, ਉਹ ਮੇਰਾ ਘਰ।'

(ਪੰਨਾ 55)
ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਬੁਰਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਆਪਣੀ ਘੜੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੈੱਟ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇੱਕ ਘੰਟਾ ਲੇਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਪੁੱਛਦੇ ਸਨ, "ਬੀਬੀ, ਤਹਿਸੀਲ ਘੜੀ 10 ਵੱਜ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਸਾਡੀ ਅਜੇ ਵੀ 9 ਵੱਜ ਰਹੀ ਹੈ।" ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਘੜੀ ਖਰਾਬ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, "ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰੋ, ਤੁਹਾਡੀ ਘੜੀ ਸਹੀ ਹੈ।" ਉਹ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਭੋਲੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਘੜੀ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਜਾਂ ਬਦਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਮਹਿੰਦਰ ਇੰਨਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਜਲਦੀ ਖਾਣ ਲਈ ਦਾਲ, ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਦਹੀਂ ਮਿਲਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਾਲ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਭੜਕ ਉੱਠਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, "ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਹੀ ਖਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਚੁੱਕ ਸਕਦੇ ਹੋ।" ਪਰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤੀ ਸੀ, ਉਹ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਵੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਬਣਾਂਗਾ।
ਪਿਤਾ ਜੀ ਮਿਊਂਸੀਪਲ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਨ। ਕਮੇਟੀ ਕੋਲ ਇੱਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਅਲਮਾਰੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਮਹਿੰਦਰ ਚਪੜਾਸੀ ਤੋਂ ਅਲਮਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਉਧਾਰ ਲੈਂਦਾ

ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੇ ਡਿਕਨਜ਼ ਦੇ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਐਬਟ ਦਾ "ਦਿ ਲਾਈਫ ਆਫ਼ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਬੋਨਾਪਾਰਟ" ਪੜ੍ਹਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਅਮਰੀਕੀ ਲੇਖਕ ਹਾਥੋਰਨ ਦਾ "ਦਿ ਸਕਾਰਲੇਟ ਲੈਟਰ" ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਨੇ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ ਹੋਵੇ।
ਰਜਿੰਦਰ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਤੱਕ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਰਜਿੰਦਰ ਤਾਕਤਵਰ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦਰ ਕਮਜ਼ੋਰ, ਰਜਿੰਦਰ ਖੇਡਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦਰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੁੰਡੇ ਕ੍ਰਿਕਟ ਖੇਡਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਮਹਿੰਦਰ ਆਪਣੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਰਜਿੰਦਰ ਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਪੈਸੇ ਬਰਬਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਸੌਂਦਾ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ। ਕਈ ਵਾਰ, ਪਿਤਾ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, "72 ਪੋਸਟੀ ਜੀ ਉੱਠੋ!"
ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੈੱਨ, ਪੈਨਸਿਲ, ਹੋਲਡਰ, ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਭਾਲਦਾ ਸੀ। ਰਜਿੰਦਰ ਆਪਣੇ ਪੈੱਨ ਗੁਆ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦਰ ਦੇ ਦਰਾਜ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈੱਨ ਕੱਢਦਾ ਸੀ - ਮਹਿੰਦਰ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, "ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਅਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਵੀ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।" ਮਹਿੰਦਰ ਮਾਰਚ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਪੱਕੇ ਹੋਏ ਬੇਰ ਤੋੜਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧੁੱਪ ਵਿੱਚ ਸੁਕਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੁੱਕੇ ਬੇਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਜੁਰਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮੌਕਾ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਚੋਰੀ ਕਰਕੇ ਖਾ ਲੈਂਦੇ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਗੁੱਸਾ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 56)
ਇੱਕ ਵਾਰ, ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਸ਼ਰਤ ਲਗਾਈ ਕਿ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੌਂਦਾ, ਅਸੀਂ ਜੋ ਵੀ ਸੌਂਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਛੇੜਦੇ ਸੀ।73 ਰਜਿੰਦਰ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦਰ ਦੋਵੇਂ ਸੌਣ ਲਈ ਚਲੇ ਗਏ। ਮੈਂ ਅਤੇ ਅਮਰ ਕੌਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਗੁੱਤ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਡੂੰਘੀ ਨੀਂਦ ਵਿੱਚ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਲਾਲੀ ਲਗਾਈ। ਉਹ ਜਾਗ ਪਏ, ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇਖਣ ਲਈ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਬਹੁਤ ਹੱਸੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਿਹਰੇ ਸਾਬਣ ਨਾਲ ਧੋਤੇ, ਆਪਣੀਆਂ ਗੁੱਤਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਵੀ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਸੌਣ ਲਈ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਘੋੜੇ ਦੀ ਜ਼ੰਜੀਰ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤੇ, ਇਸਨੂੰ ਰੱਸੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਖਿੱਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਜਾਗ ਪਈ। ਮੈਂ ਰੱਸੀ ਫੜ ਲਈ ਅਤੇ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ, "ਮੈਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਾਂਗੀ।" ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜ਼ੰਜੀਰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪਿਤਾ ਜੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਲੈਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਕਰਨ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਹਾਰ ਮੰਨ ਲਈ।
ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਖੇਡਦੇ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਸਾਡੀ ਬੇਬੇ ਜੀ ਉੱਥੇ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਉਹ ਬੈਠਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਸਲਵਾਰ ਦੀ ਡੋਰ ਢਿੱਲੀ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਸਦੀ ਸਲਵਾਰ ਵਿੱਚ ਨਿੰਬੂ ਪਾਉਂਦੇ ਸੀ। ਜਦੋਂ

72 ਪੋਸਤੀ: ਜੋ ਅਫੀਮ ਦਾ ਆਦੀ ਹੈ, ਇੱਥੇ ਆਪਣੀ ਨੀਂਦ ਦੀ ਆਦਤ ਨੂੰ ਛੇੜਦਾ ਸੀ।
73 ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਭਾਬੀ: ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮੁੰਡੇ ਸੌਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁੜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਛੇੜਾਂਗੇ। ਦੂਜੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿੱਚ, ਭਾਬੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਭਾਬੀ।

ਉਹ ਉੱਠੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਤੁਰਨ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਸਲਵਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿੰਬੂ ਡਿੱਗਣ ਲੱਗ ਪਏ।
ਅਸੀਂ ਹੱਸਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਬੇਬੇ ਜੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਜੇ ਉਹ ਹੱਸਦੀ ਵੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਇਆ। ਅਸੀਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਚਾਬੀਆਂ ਲੁਕਾਉਂਦੇ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਚਾਬੀਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਉਦੋਂ ਹੀ ਵਾਪਸ ਕਰਦੇ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਪਟਾਸ਼ੇ ਦਿੰਦੀ ਸੀ।
ਸੁਨਿਆਰਾ (ਸੋਨਾ) ਜਾਤੀ ਦੀ ਇੱਕ ਧਾਰਮਿਕ ਔਰਤ ਰਾਜ ਕੌਰ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਭਜਨ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਨੀਲਾ ਘੋੜਾ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਘੋੜੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਖੱਬਾ ਖੁਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਦਾ ਨਾਮ 'ਚਿਰਾ' ਸੀ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਖੇਸਾਂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੌਂ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸਦੀ ਚਾਰਪੋਈ ਛਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ, ਉਹ ਸ਼ਾਮ 4 ਵਜੇ ਉੱਠਿਆ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਸਵੇਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ?" ਅਸੀਂ ਹੱਸ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।
ਪਿਤਾ ਜੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਜਨੂੰਨੀ ਸਨ।74 ਜਦੋਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਮੁਕਤਸਰ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨੂੰ ਮਹੰਤਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਲਿਆ 75, ਤਾਂ ਇਹ ਚਾਰਜ ਪਿਤਾ ਜੀ ਰਾਹੀਂ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਮੁਕਤਸਰ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਜੱਟ ਸਿੱਖ ਸਨ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ। 'ਖੁੰਡੀਆਂ' ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਸਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਦੋਸਤ ਸਨ। ਉਹ ਤੰਬੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਵਜੋਂ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਟਕਰਾਅ ਬਾਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਤੋਂ ਸਲਾਹ ਮੰਗੀ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਚਾਰਜ ਖੁਦ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣ ਦੀ ਸਲਾਹ

ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਚਾਬੀਆਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਪਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। 76 ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਤਾਲਾ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਲੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਤਾਲਾ ਨਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।

(ਪੰਨਾ 57)
ਹੁਣ, ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਕਰਿਆਨੇ ਦਾ ਸਮਾਨ ਨਾ ਦੇਣ। ਇਸ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ "ਮੈਂ ਪਿੰਡ 'x' ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ", ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਿੰਡ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਰਾਸ਼ਨ ਲੈਣ।77 ਉਹ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਰਾਸ਼ਨ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਦੇਣ, ਇਸ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਨਾ ਕਰਨ, ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਪਿੰਡ ਚਲੇ ਜਾਣ। ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, "ਹੇ ਸੱਚੇ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਵਾਓ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਹਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।" ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਰਕਾਰੀ ਦੌਰਿਆਂ 'ਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਜਦੋਂ ਵੀ ਘਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ - ਸਵੇਰੇ ਜਲਦੀ ਉੱਠਦੇ ਸਨ, ਸੈਰ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜ ਵਾਰ 78 ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ
ਸੈਰ ਕਰਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ।
ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਦੌਰਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣਾ ਰਾਸ਼ਨ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ; ਇੱਕ ਨੌਕਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।
ਉਸ ਲਈ ਖਾਣਾ ਪਕਾਉਣ ਲਈ। ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਟੂਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ - ਉਹ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦਾ ਸੀ। ਟੂਰ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਉਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਸ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ ਪੀਤੀ। ਉਹ ਚੰਗੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਮੁਕਤਸਰ ਸਕੂਲ ਦਾ ਹੈੱਡ ਟੀਚਰ ਚੰਗੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਸਕੂਲ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ, ਉਹ ਸਕੂਲ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਗਏ। ਹੈੱਡ ਟੀਚਰ ਸੌਂ ਰਹੇ ਸਨ - ਜੂਨੀਅਰ ਟੀਚਰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੁੜੀਆਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਹੈੱਡ ਟੀਚਰ ਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ। ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ

74 ਪੰਥ: ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਭਾਵੁਕ ਸਨ।
75 ਇਸ ਟਕਰਾਅ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਲਈ 1920 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਵੇਖੋ।
76 ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ: ਇੱਥੇ, ਮੁਕਤਸਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ।
77 ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਉਸਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਹੁਕਮ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।
78 ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬਾਣੀ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਰਚਨਾ ਪਹਿਲੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

। ਕੁਝ ਦਿਨ, ਉਹ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਈ, ਸਾਡੇ ਚਪੜਾਸੀ ਉਮਰ ਦੀਨ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਸੌਂ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਉੱਠ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇੱਥੇ ਕਿਉਂ ਆਏ ਹੋ?" ਉਹ ਡਰ ਗਈ ਅਤੇ ਉੱਠ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਮੈਂ ਕੁਝ ਮੰਗਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ।" ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ? ਤੁਸੀਂ ਜੋ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲਈ ਇੱਕ ਅਰਜ਼ੀ ਲਿਖ ਸਕਦੇ ਸੀ।" ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਪਿਛਲੇ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ 79 ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਉਲਝਣ ਵਿੱਚ ਸੀ।" ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਆਪਣੇ ਬੈਗ ਪੈਕ ਕਰੋ, ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਰਹੋਗੇ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੁਅੱਤਲ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਾਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਹੁਣ, ਤੁਸੀਂ ਬਿਹਤਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੀਓ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਪੜ੍ਹਾ ਰਹੇ ਹੋ ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਕੀ ਸਿੱਖਣਗੇ?" ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਚਲੀ ਗਈ। ਫਿਰ, ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਉਮਰ ਦੀਨ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ - ਉਸਨੂੰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਝਿੜਕਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਮਰ ਦੀਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸਰਦਾਰ ਜੀ, ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਕੋਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਲਝਣ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਵੱਖਰੇ ਹੋ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿਓ, ਮੈਂ ਦੁਬਾਰਾ ਕਦੇ ਅਜਿਹੀ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ।"
ਪਿਤਾ ਜੀ ਵੀ ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਸੇਵਕ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਰ ਸੰਗਰਾਂਦ 'ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

(ਪੰਨਾ 58)

ਉਹ ਬਾਰਾਮਾਹ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੇ - ਕੀ ਉਹ ਅਫ਼ਸਰ ਹੈ ਜਾਂ ਗੁਰਸਿੱਖ? ਉਹ ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ। ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨਿੱਤਨੇਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਆਓ ਆਪਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਦਿਆਲਤਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕਰੀਏ। ਉਹ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਪੜਾਸੀ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਦੇ ਝਗੜੇ ਦੇ ਕੇਸਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਕੇਸਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਸਕਣ। ਕੁਝ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਇੱਕ ਗਰੀਬ ਆਦਮੀ ਦੀ ਧੀ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਅਗਵਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈ ਆਏ। ਮਾਘੀ ਦਾ ਮੇਲਾ ਮੁਕਤਸਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿਉਹਾਰ ਦੌਰਾਨ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਉਣ ਅਤੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮੁਕਤਸਰ ਵਿੱਚ ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੰਬੂ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਕਮਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਸਵੇਰੇ 2 ਵਜੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਗਏ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਲਈ ਖਾਣਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਇੱਕ ਰਸੋਈਆ ਵੀ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਕੰਮ ਇੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਲਈ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਲੰਗਰ ਲਈ ਖਾਣਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸੀ। ਘਿਓ ਦੇ ਦੋ ਡੱਬੇ ਖਾਧੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਦਿਨ ਵੇਲੇ, ਅਸੀਂ ਬੁਰਜ ਦੀਆਂ ਬਾਲਕੋਨੀਆਂ ਤੋਂ ਮਾਲਵੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਸੀ। ਉਹ ਚਮਕਦਾਰ ਪੱਗਾਂ ਅਤੇ ਲੰਬੇ ਕੁੜਤੇ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ ਜੋ ਫਰਸ਼ ਨੂੰ ਛੂਹਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਡਾਂਗ ਵੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।
ਜੈਤੋ ਦਾ 80 ਵਾਂ ਮੋਰਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਮੁਕਤਸਰ ਤੋਂ ਪੱਚੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜਥਾ ਜੈਤੋ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਸਾਡੀ ਬਹੁਤ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਜਥੇ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਛਕਾ ਸਕੀਏ। ਅਸੀਂ ਤੰਦੂਰ 'ਤੇ ਨਮਕ ਅਤੇ ਬੇਸਨ ਦੇ ਪਰੌਂਠੇ ਪਕਾਏ ਅਤੇ ਸਵੇਰੇ 4 ਵਜੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚੇ, ਇੱਕ ਟੋਕਰੀ ਪਰੌਂਠੇ, ਮੱਖਣ ਦੀ ਇੱਕ ਕੜਾਹੀ ਅਤੇ ਲੱਸੀ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਇੱਕ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਲੈ ਕੇ। ਅਸੀਂ ਜਥੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ 81 ਵਿੱਚ ਖੁਆਇਆ ਅਤੇ ਸਵੇਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਜਥੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦੇ ਸੀ ਤਾਂ ਖਾਦੀ ਦੇ ਦੁਪੱਟੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢੱਕ ਲੈਂਦੇ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਲੰਗਰ ਨਾ ਪਹਿਨੀਏ।

79 [illegible] - [illegible] https://www.sikhiwiki.org/index.php/Jaito_Morcha [illegible] 81 [illegible] '[illegible]

[illegible] 82 [illegible]

[illegible]

(Page 59)

[illegible] 83 [illegible] 84 [illegible] 85 [illegible]

ਆਇਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸੇ ਡਾਕਟਰ ਤੋਂ ਉਹੀ ਦਵਾਈ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਨੌਂ ਮਹੀਨੇ ਮੁਕਤਸਰ ਵਿੱਚ ਰਹੇ। ਰਜਿੰਦਰ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦਰ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਦਸਵੀਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ। ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਇੰਨੇ ਵਧੀਆ ਅੰਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਮਾਣ ਦਿਵਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਫਰੀਦਕੋਟ ਤੋਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ, ਪਿਤਾ ਜੀ ਇੱਕ ਪੋਸਟਕਾਰਡ ਫੜ ਕੇ ਘਰ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸਨੂੰ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨਾ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਭਰਾ ਨੇ ਕੁਝ ਅਜੀਬ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਿਆ, "ਤੁਹਾਡਾ ਪੁੱਤਰ, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜਪਾਲ।" ਪਿਤਾ ਜੀ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਇੰਨਾ ਮਹੱਤਵਾਕਾਂਖੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਹ ਕਾਰਡ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੁੰਡੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ਦੀ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਏ, ਤਾਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਮਹਿੰਦਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੱਤਰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਮਹਿੰਦਰ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹੱਸ ਪਏ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਪੁੱਤਰ, ਤੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਾਕਾਂਖੀ ਹੈਂ।" ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਪਿਤਾ ਜੀ, ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਰਾਜਪਾਲ ਬਣਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਹੀ ਮੈਂ ਡੀ.ਸੀ. ਜਾਂ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਣਾਂਗਾ।" ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਅਜਿਹੇ ਹਨ - ਉਸਨੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਟੀਚੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਉਸਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਪਰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਨਹੀਂ ਮਾਣ ਸਕੇ। ਨਾ ਹੀ ਮਾਪਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਡ-ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਏ।
ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਮਿਸ਼ਨ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਇਆ। ਅਜੇ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਹੀ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਦੁਖਾਂਤ ਵਾਪਰ ਗਿਆ।

82 ਪੂਰਨ: ਪੂਰਾ ਸਿੱਖ। ਲਾਤ ਸਾਹਿਬ: ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਸਾਹਿਬ, ਜਾਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਅਧਿਕਾਰੀ ਇੰਚਾਰਜ
83 ਕਾਰਸੇਵਾ ਦਾ ਗਲਤ ਉਚਾਰਨ।
84 ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੁੱਖ ਦੀ ਇੱਕ ਸੁਰ। 85 ਸੇਵਾਦਾਰ: ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ।

(ਪੰਨਾ 60)

ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਅਰਥੀ 88 ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲੈ ਗਏ।
ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਜਲੂਸ ਦੇ ਨਾਲ ਗਏ। 89 ਵੀਂ ਪਰਿਕਰਮਾ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਬੇਹੋਸ਼ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਰੋਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ, ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਕਾਇਆ ਰਕਮ ਮੰਗੀ ਤਾਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰ ਸਕੀਏ। ਪਰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਿਪਟ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਕੱਪੜਾ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਮੰਗੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਬਕਾਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਖਜ਼ਾਨਚੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਰਸੀਦ ਦਿਖਾਈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ।

(ਪੰਨਾ 61)
ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਮਾਨਦਾਰ ਵੀ ਹਨ। ਈਸ਼ਰ ਦਾਸ ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਲਾਲਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ, ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ 9000 ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਗਹਿਣੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਏ, ਸਭ ਕੁਝ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਸਰਦਾਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇੱਕ ਬਿਨਾਂ ਲਾਈਨ ਵਾਲੀ ਕਾਪੀ ਹੈ, ਇਸਨੂੰ ਲੱਭੋ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਚੈੱਕ ਕਰੋ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਖਾਤੇ ਹਨ।" ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਟਰੰਕ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕਾਪੀ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੇ ਖਾਤੇ ਸਨ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਉਸਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ।

86 ਪਿਤਾ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਮੌਤ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ।
87 ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਪੰਗਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
88 ਕਿਉਂਕਿ ਮ੍ਰਿਤਕ ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਇਸ ਲਈ ਆਰਤੀ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
89 ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਸਰੋਵਰ (ਪਾਣੀ ਦੀ ਟੈਂਕੀ/ਸਰੋਵਰ) ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਪੈਦਲ ਰਸਤਾ।

ਅਧਿਆਇ 7

ਪਿੰਡ ਬੋਦਲਾਂ ’ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ।
(1925)

(ਪੰਨਾ 62)
ਭਰਾ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਬੋਦਲਾਂ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅਸਥੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਇੱਕ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਡੱਬਾ ਆਪਣੇ ਪੱਟਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ; ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚੇ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਮੁਕਤਸਰ ਛੱਡ ਗਏ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਉਹ ਔਖੇ ਦਿਨ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਸੂਹਾ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ।
ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਗਰੀਬ ਹਰਪਾਲ ਕੌਰ ਫਰਾਲਾ ਦੇ ਇੱਕ ਠੇਕੇਦਾਰ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦੀ ਧੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਤੇਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ, ਅਤੇ ਇਹ ਬਹੁਤ ਧੂਮਧਾਮ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਉਸਨੂੰ 150 ਗ੍ਰਾਮ ਸੋਨਾ ਤੋਹਫ਼ੇ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਗਰੀਬ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਘਰੋਂ ਕੋਈ ਤੋਹਫ਼ਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ, ਇੱਕ ਅੰਗੂਠੀ ਜਾਂ ਕੱਪੜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਸਿਰਫ਼ ਵਿਆਹ ਦੌਰਾਨ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤਕਾਂ ਦੇ ਜਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਾਡੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਹਰਪਾਲ ਕੌਰ ਨੂੰ ਬੋਦਲਾਂ ਵੀ ਲੈ ਗਏ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ, ਮੇਰਾ ਵੀ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਡੂਮਵਾਲੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਵਿਆਹ ਵਾਲੇ ਘਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਡੱਬਵਾਲੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ।
ਹਰਪਾਲ ਕੌਰ, ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਭੈਣ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਤੇ ਬੇਬੇ ਬੋਦਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬੇਬੇ ਜੀ ਕਦੇ ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਡਾ: ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦੇ।

(ਪੰਨਾ 63)
ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਅਮਰ ਕੌਰ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ - ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਘਿਓ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰੋਟੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਉਸਨੇ ਛੋਲਿਆਂ ਦੀ ਕੜ੍ਹੀ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਘਿਓ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ - ਅਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਨਿਗਲ ਨਹੀਂ

ਸਕੇ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਘਿਓ ਵੱਖਰਾ ਲਿਆਂਦਾ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਰੱਖਿਆ। ਰਜਿੰਦਰ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦਰ ਆਪਣੀਆਂ ਲੰਬੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਵਾਪਸ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਇੱਕ ਮੱਝ ਖਰੀਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਘਰ ਬਣਾਇਆ, ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਵਧੇਰੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਸਾਨੂੰ ਜੋ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੁੰਦਾ ਉਹ ਸਾਡੇ ਭਰਾ ਬਿਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਮਿਲਖੀ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਲੱਕੜ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਚਾਚਾ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤੀ ਸੀ। ਹਰ ਸਾਲ ਮਾਨਸੂਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ, ਉਹ ਲੱਕੜ ਲਈ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਕੱਟਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਦਿਆਲੂ ਆਦਮੀ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਅੱਧਾ ਫਲ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਜੋ ਵੀ ਬਾਅਦ ਵਾਲਾ ਉਸਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕਦੇ ਵੀ ਦੇਣ-ਲੈਣ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਮੇਰਾ ਭਰਾ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਮੇਰੇ ਚਾਚੇ ਦਾ ਇਕਲੌਤਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਦੇ ਸੂਟ ਬਣਾ ਕੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਟਰੰਕ ਵਿੱਚ ਭਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸਨੂੰ ਨਵੇਂ ਜੁੱਤੇ ਵੀ ਖਰੀਦਦੇ ਸਨ। ਜੁੱਤੇ ਖਰੀਦਣੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਭਰਾ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੈਰ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦੇ 11 ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਜੁੱਤੇ ਉਸਦੇ ਖਾਸ ਮਾਪ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਲੰਮਾ, ਚੌੜਾ ਨੌਜਵਾਨ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਭੁੱਖ ਸੀ - ਉਹ ਜਦੋਂ ਵੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਈਸਕ੍ਰੀਮ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਟਾਕ ਖਤਮ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਆਈਸਕ੍ਰੀਮ (ਮਲਾਈ ਦੀ ਬਰਫ) ਖਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਨੌਂ ਤੋਂ ਦਸ ਅੰਡੇ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਪੂਰੀਆਂ ਮੁਰਗੀਆਂ ਖਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਰਾ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਚੇਲਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਮਰ ਕੌਰ ਮੇਰੀ ਭਰਜਾਈ ਹਰਪਾਲ ਕੌਰ ਨਾਲ ਬਦਸਲੂਕੀ ਕਰਦੀ ਸੀ - ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ

ਘਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਹਰਪਾਲ ਕੌਰ ਨਾਲ ਵੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾਰੀ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੜਨਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਰਹੀ - ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਮੰਗਣ ਵਾਲਾ ਪੱਤਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਸਾਡੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਕੋਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਫੰਡ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਰਕਮ ਭੇਜਦੇ ਸਨ। ਸਾਡੀ ਮਾਸੀ ਦਾ ਨਾਮ ਰਾਮ ਕੌਰ

ਸੀ, ਉਸਦਾ ਸੁਭਾਅ ਮਿੱਠਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਸੀ।
ਜਦੋਂ ਰਾਜਿੰਦਰ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦਰ ਛੁੱਟੀਆਂ 'ਤੇ ਘਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਮਾਸੀ ਸਾਡੇ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਦੁੱਧ ਦਾ ਇੱਕ ਘੜਾ, ਦਹੀਂ ਅਤੇ ਮੱਖਣ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਗਲਾਸ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰਦੀ ਸੀ, "ਬੇਟੀ ਆਓ, ਧੀ ਆਓ, ਮੁੰਡਿਆਂ ਲਈ ਇਹ ਦਹੀਂ-ਮੱਖਣ ਲੈ ਜਾਓ। ਮੈਂ ਪੌੜੀਆਂ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹ ਸਕਦੀ।" ਮੈਂ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਤੋਹਫ਼ੇ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਲੈਣ ਲਈ ਉਸਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲੈਣ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਸਨ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਰਾਜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 64)
ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਬਚੇ ਰਹੇ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਅਨਾਜ ਘੱਟ ਸੀ; ਅਸੀਂ ਅਨਾਜ ਦੇ ਬਦਲੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਵੀ ਖਰੀਦਦੇ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ ਝੰਡੀ ਅਰਾਈਂ ਪੁਕਾਰਦੀ ਸੀ, "ਬੀਬੀ ਜੀ, ਆਪਣੀ ਸਬਜ਼ੀ ਲੈ ਜਾਓ।" ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਟੋਕਰੀ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਸਸਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਲੈਂਦੇ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਚਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਗੁੜ-ਭੂਰੀ ਖੰਡ ਕੱਢੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ - ਸਾਨੂੰ ਦਸੂਹਾ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਖੰਡ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਨ।
ਸਾਡੇ ਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਦਾ ਕਹਿਰ ਵਰ੍ਹਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਰਜਿੰਦਰ ਦਾ ਪੱਤਰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਇਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਰਜਾਈ ਮੰਗੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਕਪਾਹ ਨੂੰ ਬੀਜ ਕੇ ਕਾਰਡ ਕੀਤਾ, ਹਰਪਾਲ ਕੌਰ ਨੇ ਵੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਹੁਣ ਚੰਗਾ ਕੱਪੜਾ ਲੱਭਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਮਾਸੀ ਕੋਲ ਗਈ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਚਾਚਾ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ, "90 ਕਾਕੋ ਆਈ, ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਰਾਜਿੰਦਰ-ਮਹਿੰਦਰ ਲਈ ਰਜਾਈ ਬਣਾਉਣੀ ਪਵੇਗੀ।" ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਪਾਰੀ ਸਾਡੇ ਪੈਸੇ ਦੇਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਡੇ ਸਾਂਝੇ ਫੰਡ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ ਲਈ ਪੈਸੇ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਕੁਝ ਉਧਾਰ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੇਣੇ ਸਨ। ਚਾਚਾ ਨੇ ਸਾਨੂੰ 4-5 ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਸੇ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਵਾਈਨ ਰੰਗ ਦਾ ਚਿੰਟਜ਼ ਕੱਪੜਾ ਲਿਆਂਦਾ, ਜਿਸਦੇ ਪੈਟਰਨ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਫੁੱਲ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਰੰਗ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਚਿੰਟਜ਼ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਸਿਲਾਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਰਜਾਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਸਾਡੇ ਭਰਾ ਦੁਸਹਿਰੇ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਆਏ ਅਤੇ ਰਜਾਈ ਲੈ ਗਏ।

ਜਦੋਂ ਭਰਾ ਛੁੱਟੀਆਂ ਲਈ ਘਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਜਾਨ ਆ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਸੀ - ਮਿਲਖੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਭਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਕੁਸ਼ਤੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਖੂਹ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਹਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕੁਝ ਖਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਮਹਿੰਦਰ ਆਪਣਾ ਸਾਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਪਿੰਡ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜਿੰਦਰ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿਆਹੁਤਾ ਘਰ ਤੋਂ ਲੈਣ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਵੀ ਘਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਗਰੀਬ ਮਿੰਡੋ ਚੁੱਪ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਮੁਕਤਸਰ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਜੇ ਸਾਡੀ ਵੱਡੀ ਭਾਬੀ ਚਾਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਮਿੰਡੋ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰੱਖ ਸਕਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਸਾਡਾ ਭਰਾ ਸ਼ਾਲੀਨਤਾ ਦੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।

90 ਕਾਕੋ: ਮਾਦਾ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਪਿਆਰ ਦਾ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ, ਜਿੱਥੇ 'ਕਾਕਾ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਬੱਚਾ- ਮੁੰਡਾ/ਬੱਚਾ, ਅਤੇ 'ਕਾਕੋ' ਜਾਂ 'ਕਾਕੀ' ਕੁੜੀ-ਬੱਚੀ।

। ਭਾਬੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਘਰ ਵਿੱਚ ਝਗੜਿਆਂ ਅਤੇ ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਮਿੰਡੋ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੀ ਸੀ।
ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਬਲਾਗੜੀ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਗਰੀਬ ਮੁੰਡਾ ਕੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ - ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਤਾਬ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਹਰਬੰਸ ਨੂੰ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਾਲਜ ਫੀਸ ਦੇ ਪੈਸੇ ਲੈਣ ਲਈ ਤਾਅਨੇ ਅਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਚੰਗਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇਣੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਵੇਰੇ 3:00 ਵਜੇ ਉਸਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਜਗਾਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 65)
ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕੀਤੇ। ਪਰ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਅੱਗੇ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਪਿਤਾ ਨੇ ਉਸਦੇ ਲਈ 10,000 ਰੁਪਏ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ

ਲੋੜ ਸੀ, ਅਤੇ ਰਾਜਿੰਦਰ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ਕੱਢਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਮੈਨੂੰ ਮੋਂਟਗੋਮਰੀ ਦੇ ਇੱਕ ਚੱਕ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ, 91 ਉਸਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬੋਦਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦੇਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪਿਤਾ ਦੇ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਲੈਣ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਉਸਦੇ ਸ਼ੱਕ ਸਹੀ ਸਨ। ਮੈਂ ਰਾਜਿੰਦਰ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਰੋਕੇਗਾ, ਕੋਈ ਵੀ ਉਸਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਖਰਚਾ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਾਜਿੰਦਰ ਨੂੰ ਮਨਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਲੈ ਲਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚੱਕ ਤੋਂ ਸਿੱਧਾ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹੁਤਾ ਘਰ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਚੱਕ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਵੀ ਘਰ ਵਰਗਾ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਘਰ ਝਗੜਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪਤਨੀਆਂ ਸਨ, ਬਲਵੰਤ ਕੌਰ ਅਤੇ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ। ਬਲਵੰਤ ਕੌਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਕੁੱਟਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਕੁੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਦੇਖਦੀ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ — ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ? ਭਰਾ ਮੈਨੂੰ ਘਰੋਂ ਨਹੀਂ ਭੇਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।92 ਮੈਂ ਦਸੰਬਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਭੈਣ-ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ ਵਾਲੇ ਘਰ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਈ।
ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਹਿੰਦਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਮਹਿੰਦਰ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਤੁਰਨਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, "ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਨਾ ਤੁਰ।" ਉਹ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, "ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਕੌਣ ਤੁਰਨ ਦੇਵੇਗਾ? ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਣਾਂਗਾ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਗਲੀਚੇ ਵਿਛਾਏ ਜਾਣਗੇ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਜਾਵਾਂਗਾ ਉੱਥੇ ਤੁਰ ਸਕਾਂ।" ਅਸੀਂ ਉਸਦੀ ਟਿੱਪਣੀ 'ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਨੇ ਜੋ ਕਿਹਾ ਉਹ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ।
ਮਹਿੰਦਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਿਆਹ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਸਰਦਾਰ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਉੱਗੀ ਚਿੱਟੀ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਮਹਿੰਦਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਭੇਜਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।93 ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬੇਨਤੀ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ, ਇਸ ਲਈ ਮਹਿੰਦਰ ਨੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੰਗਣੀ ਟੁੱਟ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹਿੰਦਰ ਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਮੰਗਣੀ ਹੋ ਗਈ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਆਫ਼ ਪੁਲਿਸ ਸਰਦਾਰ ਗੁਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਗਨ ਭੇਜਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ 31 ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ, ਮਠਿਆਈਆਂ ਅਤੇ ਸੁੱਕੇ ਮੇਵੇ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਟੋਕਰੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਸੋਨੇ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ, ਭਰਾ [ਮਹਿੰਦਰ] ਨੇ ਇਹ ਮੰਗਣੀ ਵੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਫਿਰ ਆ ਗਈਆਂ। ਡਾ. ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਡੇ ਮਾਮਾ ਜੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੱਤਰ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਸਾਨੂੰ

ਪਟਿਆਲਾ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਠੇਕੇਦਾਰ ਗੱਜਣ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਧੀ ਲਈ ਇੱਕ ਜੋੜਾ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਭਰਾ ਅਤੇ ਭੈਣ ਪਟਿਆਲਾ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ। ਜਦੋਂ ਵਿਆਹ ਦੀ ਚਰਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਨਾਨੀ ਜੀ ਨੇ ਗੱਜਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਦੇਖੋ ਭਰਾ, ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ਼

91 ਚੱਕ: ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਖੇਤਰ ਵੰਡ।
92 ਇੱਥੇ 'ਭਰਾ' ਜਾਂ ਭਈਆ, ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸਦਾ ਸੌਤੇਲਾ ਭਰਾ ਹੈ। 93 ਇੱਥੇ ਧੀ ਉਸ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ।

ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਲਾੜੇ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰੋ, ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਤੁਹਾਡੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵਰਗੀ ਵੱਡੀ ਜਾਇਦਾਦ ਨਹੀਂ ਹੈ।" ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਉੱਠ ਕੇ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ।

(ਪੰਨਾ 66)
ਅਸੀਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਸਾਖ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗਣ ਦੇ ਕੇ ਇਹ ਵਿਆਹ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੇ। ਚਾਚਾ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ਆਓ ਭੈਣ ਜੀ, ਕਾਰ ਹੇਠਾਂ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ, ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਓ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਚਾਚਾ ਜੀ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਦੇਖਾਂਗੇ।" ਅਸੀਂ ਪਟਿਆਲਾ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਸੀ ਕਿ ਮੁੰਡਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਜੱਟ ਮਹਿੰਦਰ ਦੇ ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਮਹਿੰਦਰ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਿੰਤਤ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮਹਿੰਦਰ ਭੀਖੇ ਖਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਮਸੰਦ ਪੁੱਛਦੇ ਸਨ, "ਸਰਦਾਰ ਜੀ, ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਦੇ ਰਹੋਗੇ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰੋਗੇ?"
11 ਜੂਨ 1932 ਨੂੰ, ਮਹਿੰਦਰ ਨੇ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ; ਬੇਸ਼ੱਕ, ਅਸੀਂ ਹੋਵਾਂਗੇ; ਪਰ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮਨਾਇਆ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ, ਹਰ ਕੋਈ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਡੀ.ਸੀ. ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਡੀ.ਸੀ. ਬਣਨਾ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮਹਿੰਦਰ ਦਾ ਗਰਨਾ ਸਾਹਿਬ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਸੀ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਬਿਗਲ ਵਜਾ ਕੇ ਮਨਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਗਲ ਵਿੱਚ ਹਾਰ ਪਾ ਕੇ ਉਸਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਹਰਪਾਲ ਨੇ ਇੱਕ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਰਾਜਿੰਦਰ ਨੇ

ਬੀਰਇੰਦਰ ਰੱਖਿਆ। ਜਦੋਂ ਰਾਜਿੰਦਰ ਲੰਬੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਤੋਹਫ਼ੇ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਗਰਮ ਟੋਪੀ ਅਤੇ ਸਵੈਟਰ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਹਰਪਾਲ ਕੌਰ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਹੁਣ ਉਹ ਗਰੀਬ ਕੁੜੀ ਕਿੱਥੇ ਜਾਵੇਗੀ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਬੇਬੇ ਜੀ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਔਰਤ ਦਾ ਦਿਲ ਹੀ ਉਸਦਾ ਦਰਦ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਤੀਹ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਵਿਧਵਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਕੇਂਦਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਬੇਬੇ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਘਰ ਲੈ ਆਉਣਗੇ, ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਕੇਸ ਦਾਇਰ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ 'ਤੇ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨਗੇ। ਉਹ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਆਏ ਅਤੇ ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਲੈ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਾਚੇ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲਏ ਬਿਨਾਂ ਵਕੀਲ ਰੱਖਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਵਕੀਲ ਨੇ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਕੇਸ ਦਾਇਰ ਕਰਨ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਚਾਚਾ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਕਾਕੋ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਇਕੱਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਮੈਂ ਪਰਿਵਾਰ ਵਜੋਂ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਛੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਭਤੀਜੀਆਂ ਅਤੇ ਭਤੀਜੀਆਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੇਸ ਨਾ ਕਰੋ, ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਦੇਣਗੇ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੁਹਾਡਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਗੇ।" ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਈ ਅਤੇ ਵਕੀਲਾਂ ਕੋਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਵੀ ਨਾਰਾਜ਼ ਸੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਗਹਿਣੇ, 5000 ਰੁਪਏ ਜੋ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਬੈਂਕ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਉਸਦੀ ਇੱਕ ਕਾਪੀ ਅਤੇ ਬੀਕਾਨੇਰ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ 25 ਏਕੜ (1 ਮੁਰੱਬਾ) ਬੇਬੇ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

(ਪੰਨਾ 67)
ਚਾਚਾ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਸਿਆਣਾ ਡਾਕਟਰ ਸੀ - ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਬੰਧ ਬਣਾਏ ਰੱਖੇ ਅਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਵੀ ਲੈ ਲਿਆ।
ਅਸੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੀ ਬੇਬੇ ਉੱਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਕਦੇ ਰੰਗੀਨ ਦੁਪੱਟਾ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ, ਆਪਣੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਅੰਗੂਠੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਹਿਨੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਧੋਬੀ ਦੁਆਰਾ ਧੋਤੇ ਗਏ ਕੱਪੜੇ ਲੈਂਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਕੱਪੜੇ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਗੰਦਾ ਕਰੋ ਅਤੇ ਕੁਚਲੋ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਧੀਰਜਵਾਨ ਔਰਤ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਕਦੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

□□□□ □□ □□□□□□ □□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□ '□□ □□□□ □□□□ □□□ □□ □□□ □ □□□, □□ □□□□ □□□ □□□□□ □□□□ '□□□□□' □□□□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□ □□□□ □□□□ □□□□□ □□ □□□□□□ □□ □□□□□□□ □□ □□ □□□□□□□ □□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□□□□ □□□ □□□□□□□□ '□□ □□□ □□□□

(□□□□ 68)

□□□□ □□□□ □□□□□□□□□ □□ □□□ □□□□□□□□ □□,

“□□□□□ □□ □□□□ □□□□□ □□,

"□□□□□□□ □□ □□ □□□ □□?"94

□□□□ □□ □□□ □□ □□□□ '□□ □□□ □□□□□□ □□□□ □□□□ □□□□□□ '□□ □□□ □□□□ □□□□□□ □□□ □□□□□, □□□□ □□□ □□□ □□□□□ '□□ □□□ □□□□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□□ □□□□□ '□□ □□□□ □□□□□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□, □□ □□□ □□□ □□□ □□ □□□□□ □□□ □□□ □□□□ □□ □□□ □□□ □□□□ □□□□□□ □□□□ □□□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□□□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□ □□□□□ □□, □□□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□ □□ □□ □□□ □□ □□□□ □□ □□□□ □□□ □□□□□□□ □□□□□ □□□□ □□□□□ □□□ □□□ □□; □□ □□□□ □□ — □□□□□ 15 □□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□□□□ □□, □□□□ □□□□ □□, □□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□ □□□ □□, □□□□ □□□□□□ □□□□ □□□□□□ □□, □□□ □□□□□ □□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□ □□□□□□□□ □□□ □□□□□ □□□ □□ □□□□ □□□ □□□□□

94 “□□□□ □□□□□ □□□□ □□, □□ □□□□□ □□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□□□□ □□”

◌□□ □□□ □□□ □□ □□□□ 95 □□□□ □□□□□ □□□□ □□□□□; □□□□ □□□□□□ □□□□ □□□□□ □□□□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□□, □□□ □□□□ □□□□, "□□□□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□ □□□□□□" □□□ □□□ □□□□ □□□ □□□□□ □□□ □□□□ □□□□□□ □□□□□ □□ □□□ □□□ □□□□ □□ □□□□ □□□ □□□ □□ □□□□□ □□□□□ □□ □□□□

ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਇਕਬਾਲ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਲਗਭਗ 7 ਵਜੇ, ਮੈਂ ਇਕਬਾਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਛੱਤ 'ਤੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਆਇਆ ਨਾਈ ਵਿਆਹ ਵਾਲੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲੇ ਰਹਿਣ ਬਾਰੇ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੀ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ। ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਬਿਠਾਇਆ, ਪਰ ਮੈਂ ਕੋਈ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਇਕਬਾਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਆਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਬਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿੱਚ, ਉਸ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਜਮ ਸੀ।
ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸਮਤ ਵਾਲਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਚਮੁੱਚ ਕਿਸਮਤ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਆਦਮੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਕਿਸਮਤ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਆਣੇ ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਘਰ ਵਿੱਚ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਪਤਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਸਵਰਗੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਹਿੰਦਰ ਦੀ ਹਰ ਖੁਸ਼ੀ ਇਕਬਾਲ ਦੀ ਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ, ਉਹ ਜੋ ਵੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਹਿਮਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਤੀ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਪਤਨੀ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ:
"ਰੱਬ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਲਈ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ,
"ਅਸੀਂ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿੰਨੇ ਚਲਾਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਾਂ?"96 ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਰ ਘਰ ਸਵਰਗੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਸ ਵਰਗੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਹਰ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ।

(ਪੰਨਾ 69)
ਮਹਿੰਦਰ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦੀ ਹੈ।
ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਅਸੀਂ ਬੈਠ ਕੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਆਜ਼ਮਵਾਲਾ, ਤਹਿਸੀਲ ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦਾ ਵਿਆਹ ਉਸ ਨਾਲ ਕਰਵਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਵਾਂਗਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਵਾਂਗਾ।” ਅਸੀਂ ਉਸਦੀ ਮੰਗਣੀ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਫਿਰ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਅਨਪੜ੍ਹ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਾਲੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨੇ ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਲਈ। ਇਹ ਇੱਕ ਗਲਤੀ ਸੀ - ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਨਾ ਕਰਵਾਇਆ ਹੁੰਦਾ, ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਬੇਬੇ ਜੀ, ਹਰਪਾਲ ਕੌਰ, ਸਾਰੇ ਅਜੇ ਵੀ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਅਸੀਂ ਮਹਿੰਦਰ ਦੇ

ਵਿਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਉੱਥੇ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਜਿੱਥੇ ਕਿਸਮਤ ਸਾਨੂੰ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਿਆਲੂ ਸਨ ਅਤੇ ਨਿੱਘੇ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਉਸ ਘਰ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹਨ - ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਨਹੀਂ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਗਰੀਬ ਕੁੜੀ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਆਪਣੇ ਦਿਨ ਗਿਣਦੀ ਰਹੀ। ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਦੇਸ਼ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਹਰਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹਰਪਾਲ ਕੌਰ ਬੇਬੇ ਦੇ ਨਾਲ ਚੱਕ ਨੰਬਰ ਐਫ.ਐਫ.ਬੀ. ਗਜਸਿੰਘਪੁਰ, ਬੀਕਾਨੇਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਹਰਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖੇਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਬੀਕਾਨੇਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਬੀਕਾਨੇਰ ਤੋਂ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਚਲੀ ਗਈ। ਬਰਜਿੰਦਰ ਦਾ ਜਨਮ ਬੀਕਾਨੇਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਪਥਰਾਲਾ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਰਾਜਿੰਦਰ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦਰ ਦੇ ਪੱਤਰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।

95 ਨੈਨ: ਔਰਤ-ਨਾਈ, ਨਾਈ ਮੈਚਮੇਕਰ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹਾਂ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
96 ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂਤੁਕਾਂ, ਢਿੱਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

। ਇਹ ਚਿੱਠੀਆਂ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸਨ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਰਸ ਖਤਮ ਹੋਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਣ। ਰਾਜਿੰਦਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੋਰਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਇਆ।

ਅਧਿਆਇ 8

ਪਿੰਡ ਦੀ ਭੀੜ-ਭੜੱਕਾ

(ਪੰਨਾ 70)97
ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੇ ਹਨ!
ਇਹ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਬਰਫ਼ ਨਾਲ ਢੱਕੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨੇ ਸੀਰੋਵਾਲ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਧਰਤੀ ਦੀ ਸੁਹਜ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਹੈ। ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਬਾਗ ਅਤੇ ਹਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ। ਬੋਦਲਾਂ ਸੀਰੋਵਾਲ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਗਰਨਾ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਗਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ, ਇੱਥੇ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਬਹੁਤ ਭੀੜ-ਭੜੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼, ਜੋ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਅਤੇ ਹਰ ਰੁੱਤ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਦਿਲ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮਾਨਸੂਨ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿੱਚ ਗਰਜਦੇ ਕਾਲੇ ਬੱਦਲ ਨਿਕਲਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੀਂਹ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਚਾਦਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਗਰਜ ਮੋਰ ਨੂੰ ਕੀਓਂ-ਕੀਓਂ ਪੁਕਾਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਡੱਡੂਆਂ ਦੀ ਚੀਕ-ਚਿਹਾੜਾ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਡੱਡੂ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਬਿੰਦੀ ਆਪਣੀ ਟੀ-ਟੀ ਦਾ ਗਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ, ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਹੇਠ ਤਲਾਅ 'ਤੇ ਜੁਗਨੂੰਆਂ ਦਾ ਨਾਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਵਾਂਗ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।
ਦਿਨ ਵੇਲੇ, ਗਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੱਝਾਂ ਬਿਨਾਂ ਫ਼ਸਲ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਚਰਦੀਆਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਚਿੱਟੇ ਸਾਰਸ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਕੀੜੇ-ਮਕੌੜੇ ਫੜਦੇ ਸਨ। ਵੱਛੇ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਪੂਛਾਂ ਉੱਚੀਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਭੱਜਦੇ ਸਨ। ਮਾਨਸੂਨ ਦਾ ਮੌਸਮ ਸਿਰਫ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਜਾਨਵਰ ਅਤੇ ਪੰਛੀ ਵੀ ਇਸ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(ਪੰਨਾ 71)
ਕਾਲੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਚਿੱਟੇ ਬਗਲਿਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੇ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹ ਰੱਬ ਦੇ ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਚਿੱਟੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਹਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦੇ ਸਨ।

ਮਾਨਸੂਨ ਦੇ ਮੌਸਮ ਦੌਰਾਨ ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਕੋਇਲਾਂ ਦਾ ਕੁਹੂ-ਕੁਹੂ ਅਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਪਪੀਹਾਂ ਦਾ ਪੀ-ਕਹਾਨ, ਪੀ-ਕਹਾਨ, ਹਵਾ ਨੂੰ ਭਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਸਵੇਰੇ ਬਾਗਾਂ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਬੇਸਿਨ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਭਰਦੇ ਸੀ, ਪੱਕਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਰੱਖਤਾਂ ਹੇਠ ਡਿੱਗੇ ਅੰਬਾਂ ਨੂੰ ਧੋਂਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਂਦੇ ਸੀ।
ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ 15-12 ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੇ ਅੰਬ ਖਾਂਦੇ ਸੀ, ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਦਰੱਖਤ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਆਦੀ ਅੰਬ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦਰੱਖਤ ਤੋਂ ਅੰਬਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਟੋਕਰੀ ਭਰ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਧੋ ਕੇ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਬਾਲਟੀ ਭਰਦੇ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਵੀ ਇੱਕ ਵਰਦਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇੰਨਾ ਠੰਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਹਾਉਂਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਇਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੰਬ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਅੰਬਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੰਡਾ ਕਰਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੇਟ ਭਰ ਕੇ ਖਾਂਦੇ ਸੀ। ਕੁਝ ਖੱਟੇ-ਮਿੱਠੇ, ਕੁਝ ਖੱਟੇ, ਕੁਝ ਹਲਕੇ ਹਰੇ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਸਵਰਗ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਝਰਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਵਜੋਂ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰੀਆਂ ਦੇ ਐਲਿਸੀਅਮ ਵਿੱਚ ਮਿੱਠੇ ਅੰਬ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਕੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਐਲਿਸੀਅਮ ਵਿੱਚ ਸੁੰਦਰ ਔਰਤਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸਾਡਾ ਐਲਿਸੀਅਮ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੈ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਹਰ ਤੀਜੇ ਸਾਲ ਸਾਵਣ-ਭਾਦੋਂ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਸੁਆਦ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਕੰਮ ਅਤੇ ਤਣਾਅ ਤੋਂ ਤਬਾਹ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਥੱਕੇ ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ,

97 ਇਹ ਅਧਿਆਇ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ; ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇਆਂ ਨੇ ਉਸਦੀ ਭੈਣ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸਦੇ ਬਚਪਨ ਦੀ ਸਮਝ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ।

ਸਾਡੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕੀ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਾਂ? ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, "ਜਾਓ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਬਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਬ ਖਾਓ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਜਾਓ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਹੋ।" ਇੱਕ ਵਾਰ ਅੰਬਾਂ ਦਾ ਮੌਸਮ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਮੱਕੀ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਪੱਕਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਗੋਬਰ ਦੇ ਕੇਕ 'ਤੇ ਅੱਗ ਲਗਾਉਂਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ 'ਤੇ ਮੱਕੀ ਭੁੰਨਦੇ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਭੁੰਨੇ ਹੋਏ ਮੱਕੀ ਦਾ ਸੁਆਦ ਲੈਂਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਨਮਕ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਮਿਰਚ ਦੇ ਸੁਆਦ ਵਾਲੀ ਖੱਟੀ ਛਿੱਲ ਖਾਂਦੇ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੱਕੀ ਪੱਕ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਅਸੀਂ

ਝਿਓਰੀ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਵਾਲੀ ਭੱਠੀ 'ਤੇ ਫੁਲਦੇ ਚੌਲ (ਮੁਰਮੁਰਾ) ਭੁੰਨਦੇ ਸੀ, ਉਹ ਮੱਕੀ ਤੋਂ ਪੌਪਕੌਰਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਵੇਲਣੇ ਵਿੱਚ ਗਰਮ ਗੁੜ ਅਤੇ ਗੰਨੇ ਦੇ ਰਸ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਨਾਲ ਹਵਾ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਹੁੰਦੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਗਰਮ ਗੁੜ ਅਤੇ ਗੰਨੇ ਦੇ ਰਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਬਹੁਤ ਸੁਆਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਿਆਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਲਾਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਤ ਨੂੰ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੰਬਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟਦੇ ਸੀ, ਭੱਠੀ ਦੇ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਦੇ ਸੀ। ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਣ ਅਤੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬੋਦਲਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਅੱਧੇ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਹੋਰ ਕੁਝ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਸੀਮਿੰਟ ਦੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮਾਂ ਅਤੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਟੁੰਡਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠਦੇ ਹਨ।
ਜਦੋਂ ਠੰਢ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਹਾਲ ਦੇ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਬਾਲਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਨਿੱਘ ਭਾਲਦੇ ਸੀ, ਕਿਸਾਨ ਜੂਟ ਦੀ ਛਿਲਕੀ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਬਾਲਣ ਲਈ ਬਾਲਣ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਗੋਪੀ ਚੰਦ, ਬਿਕਰਮਜੀਤ, ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ ਸੁਣਦੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਧਰਤੀ ਗੋਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੂਰਜ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਰਾਜਾ ਸਿੰਘ ਮੱਝਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰੀ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 72)
ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਅਮੀਰ ਸੀ ਪਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੰਦੇ ਅਤੇ ਗੰਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਸੀ, "ਚਾਚਾ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਨਰਕ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ? ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਮਰਨ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੈਸੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਓਗੇ? ਆਪਣੇ ਲਈ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਹਵਾਦਾਰ ਬੰਗਲਾ ਬਣਾਓ।" ਉਹ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, "ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਉਦੋਂ ਬਣਾਵਾਂਗਾ ਜਦੋਂ ਧਰਤੀ ਘੁੰਮਣਾ ਅਤੇ ਘੁੰਮਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ, ਤਾਂ ਜੋ ਘਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਉਲਟਾ ਨਾ ਮੁੜੇ।"
ਪੋਹ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਠੰਢਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਠੰਢੀ ਹਵਾ ਵਗਦੀ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਤ੍ਰੇਲ ਠੰਢ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ, ਅਤੇ ਤਲਾਬਾਂ ਉੱਤੇ ਬਰਫ਼ ਦੀ ਇੱਕ ਪਰਤ ਬਣ ਜਾਂਦੀ। ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਸੂਰਜ ਚੰਦਰਮਾ ਵਰਗਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ। ਮੱਝਾਂ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਲਈ ਤਲਾਬ ਵੱਲ ਭੱਜਦੀਆਂ; ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪਾਉਂਦੀਆਂ, ਪਰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਜਾਂਦੀਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਬਹੁਤ ਠੰਢਾ ਹੁੰਦਾ। ਕਿਸਾਨ ਖੇਸ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟੇ ਹੁੰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਇੱਕ ਕਰੂਸ ਵਿੱਚ ਕੈਂਚੀ ਹੁੰਦੀਆਂ; ਉਹ ਕੰਬਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਪਰ ਕੰਮ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਠੰਢ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗਰਮ ਮਫਲਰ (ਗੁਲੂਬੰਦ) ਵਿੱਚ ਢੱਕ ਲੈਂਦਾ ਅਤੇ ਸਵੇਰੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਘਰੋਂ

ਨਿਕਲਦਾ, ਤਾਂ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਮਸੰਦ ਕਹਿੰਦੇ, "ਸਰਦਾਰ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਪੂਨੀ ਵਾਂਗ ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ?" ਮੈਨੂੰ ਪੋਹ ਵਿੱਚ ਛੱਤ 'ਤੇ ਧੁੱਪ ਵਿੱਚ ਭਿੱਜਣਾ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਆਉਂਦਾ, ਅਤੇ ਸਾਗ ਅਤੇ ਮੱਕੀ ਦੀ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਦਾ ਸੁਆਦ ਹੋਰ ਵੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹੁੰਦਾ।
ਫੱਗਣ ਅਤੇ ਚੇਤ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਸੁੰਦਰ ਬਸੰਤ ਦੇ ਗਵਾਹ ਬਣੇ। ਪੀਲੀਆਂ ਸਰ੍ਹੋਂ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾਏ ਹੋਏ, ਕਣਕ ਦੇ ਖੇਤ ਪੀਲੇ ਫਰੇਮ ਵਿੱਚ ਬਣੀ ਹਰੇ ਰੰਗ ਦੀ ਫੋਟੋ ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਹਰੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਰ੍ਹੋਂ ਤੋੜਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਲਾਲ, ਪੀਲੇ ਅਤੇ ਨੀਲੇ ਦੁਪੱਟੇ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੁੰਡੇ ਛੋਲਿਆਂ ਦੇ ਛਿਲਕਿਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਫਟਣ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਕੱਢਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਜਵੀ ਦੀਆਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੂਕ ਮਾਰਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਪਾਈਪ ਹੋਣ। ਠੰਢੀ ਰੇਤ 'ਤੇ ਨੰਗੇ ਪੈਰ ਤੁਰਨਾ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੰਦਦਾਇਕ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਮਹੀਨਾ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਮਾਲਕਾਂ ਲਈ ਵਿਹਲ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਹੈ। ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਮੇਲਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਕੁਸ਼ਤੀ ਮੈਚ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁੰਡੇ ਲੱਡੂਆਂ ਅਤੇ ਜਲੇਬੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਕਣਕ ਦੀ ਵਾਢੀ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਕਿਸਾਨ ਦਾਣੇ ਛੱਟਣ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਦਾਣੇ ਵੱਖ ਕਰਨ ਲਈ ਕਣਕ ਦੇ ਛਿਲਕਿਆਂ ਨੂੰ ਧੁੱਪ ਵਿੱਚ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਉਛਾਲ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਜੇਠ-ਹਾੜ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਾਣੇ ਘਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਸੱਦਾ-ਪੱਤਰਾਂ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਦਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਦਾਅਵਤਾਂ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ - ਮਾਂਹ ਦੀ ਦਾਲ, ਖੱਟਿਆ ਲੱਸੀ ਲਾਲ ਮਿਰਚਾਂ ਨਾਲ, ਪਕੌੜੀ- ਰਾਇਤਾ ਅਤੇ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਚੱਪੀਆਂ ਜੋ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਗੱਠਾਂ 'ਤੇ ਪਕਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ 1925 ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਜਦੋਂ ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਅਜੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਲੋਕ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੇ ਸਨ; ਹਰ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।
ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗਰਮੀਆਂ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਹਨ। ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨਹਾਉਣ ਦਾ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਛੱਤ 'ਤੇ ਸੌਣ ਦਾ ਆਨੰਦ ਬੇਮਿਸਾਲ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 73)

ਅਸਮਾਨ ਹੇਠ ਸੌਣ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚਕਾਰ ਸਿੱਧਾ ਸਬੰਧ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਮੰਜਿਆਂ 'ਤੇ ਲੇਟ ਕੇ ਚੰਦ ਅਤੇ ਤਾਰਿਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਅਸਮਾਨ ਤੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਹੀਂ ਹਟਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਚੰਦ ਦੀ ਰੁਟੀਨ ਯਾਤਰਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪਹਾੜੀ ਚੋਟੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤੋਂ ਚੰਦ ਦੀ ਮੱਧਮ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਸੀ; ਇਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਚਮਕ ਵਿੱਚ ਵਧਦੀ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ। ਚੰਦ ਅਤੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦਾ ਲੁਕਣ-ਮੀਟੀ ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇਵੇਗਾ। ਅਸੀਂ ਉੱਤਰੀ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਧਰੁਵ ਤਾਰਾ (ਧ੍ਰੂ ਤਾਰਾ) ਅਤੇ ਉਰਸਾ ਮੇਜਰ (ਸਪਤਰਿਸ਼ੀ) ਤਾਰਾਮੰਡਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਤ ਧਰੁਵ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ ਦੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਆਕਾਸ਼ਗੰਗਾ ਹੋਰ ਵੀ ਚਮਕਦੀ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਸੋਚਦੇ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਪੇਸ ਦੀ ਮੱਧਮ ਪੱਟੀ ਵਿੱਚ ਲੱਖਾਂ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਗਲੈਕਸੀਆਂ ਘੁੰਮ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉੱਨਤ ਹੋਵੇ? ਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਤਾਂਗਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਮੇਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਣ ਅਤੇ ਸੌਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਲਈ ਇਸ ਵੱਲ ਦੇਖਾਂਗੇ। ਕੁੱਤਿਆਂ ਦੇ ਭੌਂਕਣ ਨਾਲ ਰਾਤ ਦੀ ਚੁੱਪ ਹੋਰ ਵੀ ਤੀਬਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਰਾਤ ਦੀ ਚੁੱਪ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ, ਮੈਂ ਸਵੇਰ ਦੀ ਚੀਰ 'ਤੇ ਉੱਠਦਾ ਅਤੇ ਸਵੇਰ ਦੇ ਤਾਰੇ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ। ਇਸਦੀ ਚਮਕ ਬਹੁਤ ਦਿਆਲੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਦੀਵਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ, ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਇਕਲੌਤਾ ਮਾਲਕ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਮੈਂ ਹੀ ਇਸਦੇ ਭੇਦ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਇਸਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ, ਮੈਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।
ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਾਧੂ ਦੀ ਮੇਜ਼ਬਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਖਾਲੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੁਣਨ ਲਈ ਉੱਥੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਘਰ ਆਇਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਹਰਿਆਣਾ ਟਾਊਨਸ਼ਿਪ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਿੰਡ ਕੋਟਲਾ ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਗਿਆ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਇੱਕ ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਾਧੂ ਦੀ ਝੌਂਪੜੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਗਿਆਨ 'ਤੇ ਮਾਣ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਸੰਤ ਝੌਂਪੜੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ: ਏ ਮਨ ਚੰਚਲਾ ਚਤੁਰਾਈ ਕਿਨੇ ਨਾ ਪਾਇਆ 98। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰਾ ਹੰਕਾਰ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸੰਤ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਰਗਰਮੀ

ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਭਜਨ-ਗਾਇਨ ਦੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਸੀ। ਸੰਤ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਦਿਆਲੂ ਆਦਮੀ ਸਨ।

98 “ਓ ਚਲਾਕ ਮਨ, ਤੂੰ ਜਿੰਨਾ ਮਰਜ਼ੀ ਚਲਾਕ ਹੋਵੇਂ, ਪਰ ਚਲਾਕੀ ਤੈਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਲੈ ਜਾਵੇਗੀ”। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਇਹ ਪੰਗਤੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਨੁਵਾਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਮੋਟਾ ਅਰਥ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 74)

ਉਸਦੀ ਮੋਟੀ ਚਿੱਟੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਚਮਕ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਮਿੱਠਾ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਯੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ 99 ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦੇ ਸੀ।
ਬਾਗ਼ ਸਾਫ਼ ਰੱਖੇ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਦੇ ਵੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੁਲਾਈ-ਅਗਸਤ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਗਰਮੀ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੰਤ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਗੰਗੂ ਨਾਮ ਦੇ ਇੱਕ ਕਿਸਾਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮਿੱਟੀ ਵਾਹ ਕੇ ਥੱਕ ਕੇ, ਉਹ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਗੰਗੂ, ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕਦੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋ?" ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦਿੱਤਾ; ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਜਾਂ ਜਗ੍ਹਾ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।"
ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਿੱਚ, ਪਿੰਡ ਬੇਰਛਾ ਦਾ ਇੱਕ ਰਾਜਪੂਤ ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਚੌਧਰੀ ਭੀਖੇ ਖਾਨ ਸੀ, ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੀ। ਅੰਬ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਹੇਠ ਮੰਜੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਲਾਈਨ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਚੌਧਰੀ ਸਾਹਿਬ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਬੈਠਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸੁੱਖਾ ਪੀਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਚੌਧਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦਿਲ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਅੱਧੀ ਜ਼ਮੀਨ ਮੇਰੇ ਚਾਚਾ ਸਰਦਾਰ ਮੇਹਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਗਿਰਵੀ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਮੇਹਰ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਕੰਜੂਸ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਭੇਟਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਕੰਜੂਸ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ? ਉਸਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਆਪਣੀ

ਦੌਲਤ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੀਂਹ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਰੁੱਖ ਲਗਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਜੇ ਮਾਨਸੂਨ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਦਾਤੀ ਨਾਲ ਜੂਟ ਸਾਫ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਲਈ ਚਾਰਾ ਕੱਟਦਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, "ਦੌਲਤ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਨਾ ਫਸੋ। ਜੋ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹੋ ਉਸਨੂੰ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਖਰਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।" ਉਹ ਮੇਹਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੰਜੂਸੀਅਤ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਕਬੀਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਅਰਦਾਸ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ:

“ਸੂਮੇ ਧਨ ਰਾਖਨ ਕੋ ਦੀਆ
ਮੁਗਧ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਮੇਰੀ ਦੌਲਤ।
ਜਮ ਕਾ ਦੰਡ ਮੂਨ ਮੇ ਲਗੇ।
ਜਿਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ, ਨੰਬਰ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।"100

ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਖਰੀ ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਬੋਲਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਚੌਧਰੀ ਭੀਖੇ ਖਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਹੱਸ ਪੈਂਦੇ ਸਨ।
ਸੰਤ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਖੂਹ 'ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਬਾਲਟੀ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਠੰਡਾ ਹੁੰਦਾ, ਪਾਣੀ ਭਾਫ਼ ਬਣ ਜਾਂਦਾ, ਅਤੇ ਸੰਤ ਆਪਣੇ ਅੰਡਰਵੀਅਰ ਧੋਂਦੇ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ,
"101 ਰਾਮ ਦਾਸ ਸਰੋਵਰ ਨਹੀਂ, ਸਭ ਉਤਰੇ ਪਾਪ ਕਮਾਤੇ।" ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਕੱਢ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਅੱਜ ਅਲੋਪ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਹਨ।
ਸੈਕਸ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਸੈਕਸ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸੈਕਸ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

99 ਯੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੋ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹਨ। 100 ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਸਿਹਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ, ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਿਆਂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ: ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਦੌਲਤ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ "ਇਹ ਮੇਰਾ ਹੈ"; ਜਦੋਂ ਯਮਰਾਜ ਦੀ ਸੋਟੀ

ਤੁਹਾਡੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਮਾਰੇਗੀ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਸਕਿੰਟ ਵਿੱਚ ਮਰ ਜਾਓਗੇ। ਯਮਰਾਜ ਮੌਤ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਹੈ।
101 ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਝੀਲ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੇ ਪਾਪ ਧੋਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ਪੰਨਾ 75)

ਕੋਈ ਵੀ ਨਪੁੰਸਕ ਵਿਅਕਤੀ ਮਹਾਨ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਛਾਪ ਛੱਡੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ ਸਨ।
ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੱਲ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੈਂ 12 ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਰੇਲਗੱਡੀ ਰਾਹੀਂ ਲਾਹੌਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰੇਲਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਆਦਮੀ, ਔਰਤਾਂ, ਕੁੜੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁੰਡੇ ਸਨ। ਇੱਕ 12 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਈ। ਉਹ ਗੋਰੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਤਿੱਖੇ ਚਿਹਰੇ ਅਤੇ ਬਦਾਮ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਤੱਕ ਉਸਦੇ ਸੁੰਦਰ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਘੂਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਭਾਭੋਰ ਦੇ ਮੇਲੇ ਦੀ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਯਾਦ ਹੈ। ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਨਦੀ ਵਿੱਚੋਂ ਤੈਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਭੱਜਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪਹਾੜੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾ ਲਈ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜੋੜੇ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਚਾਦਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀ। ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਚਾਦਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਨਦੀ ਵੱਲ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਉਹ ਬੇਕਾਬੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਉਸਨੇ ਨਦੀ ਪਾਰ ਕਰ ਲਈ।
ਮੈਨੂੰ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਦਸੂਰਤ ਔਰਤਾਂ ਤੋਂ ਨਫ਼ਰਤ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਜਾਂ ਸਿਆਣੀਆਂ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ। ਮੇਰਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਔਰਤ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ, ਜਿਸ ਔਰਤ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇੱਕ ਸੱਚੀ ਦੇਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੈ।
ਜਵਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹੀਰੇ ਹਨ। ਬੋਦਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੁੰਦਰ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੇਲਾ ਸਿੰਘ ਖੁਨਖੁਨ ਦੀ ਧੀ ਜੱਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁੰਦਰ ਸੀ।

ਗੋਰੀ ਚਮੜੀ, ਪਤਲੇ ਬੁੱਲ੍ਹ, ਤਿੱਖੀ ਨੱਕ ਅਤੇ ਹਲਕੇ ਭੂਰੇ ਅੱਖਾਂ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪਿੱਤਲ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਲਈ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਲੈਂਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਜੱਸੋ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਪਲਕਾਂ ਹੇਠੋਂ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਵੱਲ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।
ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਮੁੰਡਾ ਆਪਣੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਦੀ ਕੰਘੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਗਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਉਸਨੂੰ ਝਿੜਕਦੇ ਹਨ, "ਕਿਉਂ, ਇਹ ਕੀ ਹੈ? ਤੁਸੀਂ ਇੱਥੇ ਕਿਉਂ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ?"

(ਪੰਨਾ 76)
ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਚੰਦ ਦੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦੌਰਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁੰਡੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਗੁਰਨਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਧਾਰਮਿਕ ਇਕੱਠ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਕੁੜੀਆਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਬੈਠਦੀਆਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਮਰਦ ਅਤੇ ਮੁੰਡੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬੈਠਦੇ ਸਨ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਸ਼ਾਇਦ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ, ਪਰ ਕੁੜੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁੰਡੇ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਘੂਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।
ਮਿਲਣ ਲਈ ਦੂਜੀ ਜਗ੍ਹਾ ਝਿਓਰੀ ਦੀ ਭੱਠੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੁੰਡੇ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਜੂਟ ਦੇ ਕਟੋਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੱਕੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਭੱਠੀ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਬੈਠਦੇ ਸਨ। ਝਿਓਰੀ ਮੱਕੀ ਭੁੰਨਣ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੁੜੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁੰਡੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਘੂਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।
ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਰ ਘਰ ਤੋਂ ਮੰਜੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਕੋਲ ਇੱਕ ਦੁੱਧ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਮੱਝ ਜਾਂ ਗਾਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਦੁੱਧ ਵਿਆਹ ਵਾਲੇ ਘਰ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਲਾੜੇ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਪਰੋਸਦੇ ਸਨ। ਵਿਆਹ ਦੇ ਜਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਨਕਲ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਕਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਟਾਹਣੀਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ, ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ

ਦਿੰਦੇ ਸਨ, "ਭਰਾ! ਇਹ ਮੌਜ-ਮਸਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ

। ਲੋਕ ਠੰਡੇ ਹਨ। ਇੰਝ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਧਨੀਆ ਪੀ ਲਿਆ ਹੋਵੇ।”102 ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ, ਲੋਕ ਹਾਸੇ ਨਾਲ ਪਾਗਲ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਨਕਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਫਿਰ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣਗੇ:

"ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਰੱਬ ਕੋਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।"
"ਕੀ?"
"ਰੱਬ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ!"
"ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।"
"ਉਹ ਕੀ ਹੈ?"
"ਰੁੱਖ!"
"ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੈ।"
"ਉਹ ਕੀ ਹੈ?"
"ਤਾਰੇ।"
"ਕੁਝ ਤਾਂ ਹੈ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਚੌਧਰੀਆਂ ਕੋਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।"
"ਉਹ ਕੀ ਹੈ?"
"ਨਹੀਂ, ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਨਾਂਹ ਨਹੀਂ ਹੈ।"

(ਪੰਨਾ 77)
ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਆਏ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਚੌਧਰੀ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਸੁਣਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਨਕਲਾਂ 'ਤੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।
ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਕੱਠੇ ਨੱਚਦੇ ਸਨ।
ਰਾਤ ਨੂੰ ਰਸ ਨਾਟਕ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਰਾਮਧਾਰੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਲੀਲਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ 12 ਸਾਲ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਆਪਣੇ ਚਿਹਰਿਆਂ 'ਤੇ ਆਟਾ ਮਲਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਗੋਪੀਆਂ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਿਸਾਨ 'ਗੋਪੀਆਂ' ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਆਨੰਦ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ 2-ਆਣੇ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਕਈ ਵਾਰ, ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵੀ ਪਿੰਡ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਨਾਬੀਆ, ਕਾਲੂ ਅਤੇ ਸੌਲੇ ਭਰਾਈ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲਾ ਸਮੂਹ ਸੀ, ਜੋ ਢੱਡ ਅਤੇ ਸਾਰੰਗੀ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੇ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਨੱਚਣ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਲੰਬੇ ਸਕਰਟ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੋਰ ਵਾਂਗ ਨੱਚਦੇ ਸਨ। ਢੋਲਕੀਦਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਢੋਲ ਇੱਕ ਤਾਲ ਨਾਲ ਵਜਾਉਂਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਰੰਗੀ ਵਾਦਕ ਸਾਰੰਗੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਧੂਮਧਾਮ ਨਾਲ ਵਜਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਅਫੀਮ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ, ਖਰਤਲ ਵਾਦਕ ਗਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ:

"ਓ, ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਦੇਵੀ,
ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿਓ।
ਤੁਸੀਂ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ,
ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰੋ।”

ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸਮੂਹ ਦਾ ਆਗੂ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਗਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨੱਚਦੇ ਮੁੰਡੇ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਇੰਨੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਭੱਜਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕੁੱਕੜ ਮੁਰਗੀ ਵੱਲ ਭੱਜਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਪਹਾੜਾਂ ਦਾ ਝਿਊਰ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸਭਾਵਾਂ (ਜਾਗਰਤਾ) ਕਰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ

102 ਧਨੀਏ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਠੰਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਖੇਡ।

ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਦੀ ਕਥਾ ਗਾਓ।103 ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਮੌਜ-ਮਸਤੀ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਰਹਿਣਗੇ।

103 ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝਿਊਰ ਰਸੋਈਏ ਅਤੇ ਗਾਇਕ ਹਨ, ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਭਾਗ II: ਵਿਦਿਆਰਥੀ

ਅਧਿਆਇ 9

ਮਿਸ਼ਨ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ
(1924-1926)

(ਪੰਨਾ 81)
ਅਸੀਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ 1924 ਵਿੱਚ ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਹੋਏ। 104 ਮੇਰੇ 520 ਅੰਕ ਸਨ ਅਤੇ ਰਜਿੰਦਰ ਦੇ 519। ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਾਲਜਾਂ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕਾਲਜ ਸੀ, ਅਤੇ ਫੋਰਮੈਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਚੀਅਨ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਨ ਕਾਲਜ ਅਗਲੇ ਦਰਜੇ 'ਤੇ ਸਨ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਉੱਥੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਰੁਮਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨੱਕ ਵੀ ਪੂੰਝਦੇ ਸਨ।
ਇਸ ਲਈ, ਅਸੀਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਮਿਸ਼ਨ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਹ ਕਾਲਜ ਅਮਰੀਕੀ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਡਾ. ਈ.ਡੀ. ਲੂਕਾਸ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਡਾ. ਜੀ.ਐਚ. ਰਾਈਸ ਵਾਈਸ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਨ। ਮੈਂ ਮੈਡੀਕਲ ਸਟ੍ਰੀਮ ਚੁਣਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ, ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨ ਮੇਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਗਣਿਤ ਵਿੱਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਗਣਿਤ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਿਊਟਨ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਹੋਸਟਲ ਵਿੱਚ ਦੋ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਸਨ ਅਤੇ ਹਰ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਮੁੰਡੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੱਥ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਸੌਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਲਾਈਟ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਓ। ਵਾਸ਼ਰੂਮ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਮੁੰਡੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਖਿੜਕੀਆਂ ਤੋਂ ਪਿਸ਼ਾਬ ਕਰਦੇ ਸਨ।105
ਸਾਡੇ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈਣ ਤੋਂ 3-4 ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

(ਪੰਨਾ 82)
ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਨੌਕਰੀ ਕਰੀਏ। ਉਹ ਜਲੰਧਰ ਗਏ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਕਮਿਸ਼ਨਰੀ ਵਿੱਚ ਨਾਇਬ 106 ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਬਿਨੈਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਵਾਏ।

ਕਾਲਜ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੈਮੂਅਲ ਲਾਲ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਨਾਇਬ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰਾਂ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸਲਾਹ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਆਈ; ਇਸਨੇ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ।
ਮੈਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਘਰੋਂ ਘਿਓ ਦੇ ਡੱਬੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਪਹੁੰਚਦੇ ਸੀ, ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਉਦਾਸੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਲਾਲ ਕਮੀਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਲੀਜ਼ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਧੱਕਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੀ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਇੱਕ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਰਗੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਹੀ ਜੰਗੀ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ ਲਈ ਢੁਕਵੀਂ ਹੈ।
ਅਸੀਂ ਟਾਂਗੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਹੋਸਟਲ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ 'ਤੇ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀ ਸਾਰੇ ਅਮਰੀਕੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਦੇਖਦੇ ਸੀ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੱਕ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਡਾ. ਲੂਕਾਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਬਾਈਬਲ ਪੜ੍ਹਾਈ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ 'ਪਹਾੜ 'ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼' ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸਿੱਖ, ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਗਿਆ।

104 ਪਹਿਲਾ ਡਿਵੀਜ਼ਨ 60% ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ।
105 ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੇਗਾ।
106 'ਕਮਿਸ਼ਨਰੀ' ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਟੈਕਸਟ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ, ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ।

ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਨਾਮ ਰੱਖੇ ਹਨ। ਇਹ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ, ਪਰ ਹਰ ਧਰਮ ਨੇ ਭਾਈ, ਪੰਡਿਤ, ਮੁੱਲਾ ਅਤੇ ਪਾਦਰੇ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਰਮਕਾਂਡ

ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਧਰਮ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਕਰਮਕਾਂਡ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।
ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਵੀ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜੀਵਨ ਕਿਵੇਂ ਵਿਕਸਤ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਪੌਦਿਆਂ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜਾਨਵਰ ਅਤੇ ਪੌਦੇ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕੋ ਸਰੋਤ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਪਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪੌਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਰਾ ਰੰਗ, ਜਿਸਨੂੰ ਕਲੋਰੋਫਿਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਕਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਦੀ ਊਰਜਾ, ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਕਾਰਬਨ ਡਾਈਆਕਸਾਈਡ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ, ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਾਰਬੋਹਾਈਡਰੇਟ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਕਤ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਪੌਦਿਆਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ, ਲਗਭਗ 200 ਕਰੋੜ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਜੀਵਨ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਪਹਿਲਾਂ, ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਉਭਰਿਆ, ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਕੀੜੇ, ਕੀੜੇ ਅਤੇ ਮੱਛੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ।

(ਪੰਨਾ 83)
ਫਿਰ ਡੱਡੂਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਜੀਵਨ ਆਇਆ। ਫਿਰ ਕਿਰਲੀਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਹ ਥਣਧਾਰੀ ਜੀਵਾਂ ਅਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ। ਤਿਲ ਚੂਹੇ, ਟਾਰਸੀਅਨ ਬਾਂਦਰ ਅਤੇ ਫਿਰ ਬਾਂਦਰ ਜੋ ਤੁਰ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਹੌਲੀ- ਹੌਲੀ ਦੋ ਕਰੋੜ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ।
ਇਸ ਗਿਆਨ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਧਰਮ ਦੇ ਵਹਿਮਾਂ- ਭਰਮਾਂ ਅਤੇ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅਸਲ ਧਰਮ ਦਿਖਾਵਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਦਿਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਸਲ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿਲ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਬੱਚੇ ਦੇ ਹਾਸੇ ਅਤੇ ਹੰਝੂ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ, ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ, ਪੂਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸੱਚ ਬੋਲਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ।
ਅਸੀਂ ਦੁਸਹਿਰੇ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਅਨਾਰਕਲੀ ਮਾਰਕੀਟ ਦਿਲਚਸਪ ਸੀ। ਡੱਬੀ ਮਾਰਕੀਟ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਦਮ ਘੁੱਟਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪੁੱਛਦਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਇੰਨੀਆਂ ਤੰਗ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਵੇਚ ਰਹੇ

ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਦੇ ਪੀਲੇ, ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਪਤਲੇ, ਪਤਲੇ ਚਿਹਰਿਆਂ 'ਤੇ ਤਰਸ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਸਿਹਤ ਦਾ ਖਿੜ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।
ਮੈਂ ਸਿਵਲ ਲਾਈਨਜ਼ ਦੇ ਬੰਗਲੇ ਦੇਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸੋਚਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੰਗਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਉਹ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੰਗਲਿਆਂ ਤੋਂ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀਆਂ ਝਲਕੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸ਼ੇਖਾਂ ਅਤੇ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਧੀਆਂ ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਨ। ਬਰਨੀਅਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਸੀ - ਉਹ ਇੱਕ ਹਾਥੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਦਾ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਘੰਟੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਘੰਟੀਆਂ ਸੁਣ ਕੇ ਸੁੰਦਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਬੰਗਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਵੱਲ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ।
ਮਿਸ਼ਨ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਚਾਰ ਦੋਸਤ ਸਨ। ਅਮਰ ਚੰਦ ਜੋਸ਼ੀ, ਪਰਵੇਜ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਇਸਮਾਈਲ, ਧਰਮ ਪਾਲ ਭੰਡਾਰੀ ਅਤੇ ਨਿਆਜ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਜੋਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਬਣੇ, ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਤਿੰਨ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਅਫਸਰ ਬਣੇ। ਨਿਆਜ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਇੱਕ ਨਸ਼ੇੜੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਅਕਸਰ ਹੁੱਕਾ ਪੀਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਐਚ.ਜੀ. ਵੈੱਲਜ਼ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਨੇ ਮੇਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਪਰਵੇਜ਼ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਇਸਮਾਈਲ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਉਹ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਸਾਨੂੰ ਮੋਜ਼ੰਗ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਬੰਗਲੇ ਵਿੱਚ ਖਾਣੇ 'ਤੇ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਧਰਮ ਪਾਲ ਇੱਕ ਵਾਰ ਹੋਸਟਲ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਖਾਣਾ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦਾ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 84)
ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, 'ਦੋਸਤ ਮਹਿੰਦਰ, ਮੈਨੂੰ ਤੇਰਾ ਖਾਣਾ ਯਾਦ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰ ਖਾਣਾ ਖਿਲਾਵਾਂਗਾ।' ਮੈਂ ਚੁੱਪਚਾਪ ਹੱਸ ਪਿਆ, ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਯਾਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਇੰਨੇ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਧਰਮਪਾਲ ਨੂੰ ਪਿੱਪਲ, ਬੇਰੀ, ਨਿੰਮ ਵਰਗੇ ਆਮ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸਨ।
ਕਈ ਵਾਰ ਨਿਊਟਨ ਹਾਲ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸਮੇਂ, ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਜੱਟਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਸੁਣਦੇ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਇਹ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਮੂਰਖ ਹਨ, ਅਤੇ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਬੇਤੁਕ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸੋਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਜਿਨਾਹ ਨੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਸੀ, ਇਸ ਵੰਡ ਦੇ ਬੀਜ 1925 ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਗਾਏ ਗਏ ਸਨ।
ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ ਨਾਮ ਯਾਦ ਹਨ। ਜਗਨਨਾਥ ਸਵਾਮੀ ਮੇਰੇ ਮਨਪਸੰਦ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ। ਉਹ ਜ਼ੂਆਲੋਜੀ ਨੂੰ ਦਿਲਚਸਪ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਡੇ ਲਈ ਹੀਰ ਵੀ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ।107 ਵੀ.ਪੀ. ਪੁਰੀ ਸਾਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਮੇਹਰ ਚੰਦ ਸੇਠੀ, ਬਨਸਪਤੀ ਵਿਗਿਆਨ। ਸੇਠੀ ਬਨਸਪਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੋਰਿੰਗ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੰਕਲੇਅਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਾਹਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਲੇਖ ਲਿਖਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਇੰਨੇ ਵਧੀਆ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਪੂਰੀ ਕਲਾਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।
ਦੂਜੇ ਸਾਲ ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਨਿੱਜੀ ਹੋਸਟਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਕਮਰਾ ਲੈਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੁਕਾਵਟ ਦੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਸਕੀਏ। ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਅਜਿਹੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਗਨੀਹੋਤਰੀ ਹੋਸਟਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਮਰਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਹ ਇੱਕ ਮਾੜੀ ਇਮਾਰਤ ਸੀ, ਪਰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਿਕਲਪ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ, ਤਿਲ-ਮਿਠਾਈ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਐਸੀਟੀਲੀਨ ਗੈਸ ਦੇ ਦੀਵੇ ਜਗਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸੱਦੇ ਅਤੇ ਮਠਿਆਈਆਂ ਦੀ ਕੜਕ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਗਾੜ ਦੇਵੇਗੀ। 108
ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹੋਸਟਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਠੱਗ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੁਨਸ਼ਾ ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਠੱਗ ਸਾਡਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਸਾਡੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਨਹੀਂ ਦੇਣ ਦੇਵੇਗਾ। ਅਸੀਂ ਉਸਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਡਿਪਟੀ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਮੁਨਸ਼ਾ ਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ।
ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਨਿੱਜੀ ਸੰਤਰੇ ਦੇ ਬਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਦਾ ਸੀ: ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨੋਟਸ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਮੈਂ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਲਾਲ ਪੈਨਸਿਲ ਨਾਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲਾਈਨਾਂ ਨੂੰ ਰੇਖਾਂਕਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ, ਮੈਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੋਂ ਨੋਟਸ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਨੋਟਸ ਬਣਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੋਟਬੁੱਕਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਭਾਲਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਹਿੰਦਾ

□□□ □□□ □□□ □□□□□□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□ □□ □□□□□□□ □□□ □□□□ □□□□□ '□□ □□□□□ □□□□□ □□□

(□□□□ 85)

□□□ □□□□□□□ □□□ □□ □□□□□ □□ □□□ □□ □□ □□□□□□ □□ □□ □□□□ □□□□□ □□□□ □□□□□ □□□ □□□ □□□ □□□□□□□ □□□□□□ □□ □□□ □□□□□ □□ □□ □□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□ □□□ □□□□□□ □□□ □□□ □□□□ □□□ □□□□□□ □□□□□□ □□, □□□ □□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□ □□□□ □□□□□□ □□□

□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□□□□□□□ □□□ □□□ □□□□, □□□ □□□ 51/12, □□□□□□ □□□□□□□□ □□□, □□□□□ □□□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□ □□□□, □□ □□□□ □□ □□□□□□□□ □□□ □□□□ □□ □□□ □□□□ □□□□□□ □□□□□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□ □□, □□□□ □□□□□□ □□□□□□ □□□□□□□ □□□ □□□ □□□□□□ □□□□□-□□□□ □□ □□□□ □□ □□□□ □□ □□□□□□□□ □□□□ □□□□□ □□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□ □□□ (□□) □□□□ □□, □□□ □□ □□□

107 □□□, □□□□□ □□□□ □□□□□ □□□□□□ □□□□ □□□ □□□ □□ □□□□□□□□ □□ □□□□□ □□□□ □□ □□□□□□□□□

108 □□□□□□□ □□ □□□□□ '□□ □□□□□□□□ □□□□□□□ □□□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□□□ □□□□□ □□□ □□□□□□□□□

◌□□ □□□□ □□□-□□□□□□ □□, □□□□ □□□□ □□ □□□ □□□ □□□ □□□□□□ □□□□ □□□□, □□□□□ □□□□□□□ □□□□□ □□ □□□□ □□□□□ □□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□ □□□□□□, □□□□□ □□□□□□ □□□□ □□□□□ □□□ □□□□ □□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□□□□ □□□ □□ □□□□□□, □□□ □□□ □□□□□□□ □□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□□□□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□ □□□ □□□□□□ □□□□□□ □□□ □□ □□□□ □□□□ '□□ □□□□ □□ □□□□□□ □□□□□□□□□

□□□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□□ □□□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□□□ □□□□ '□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□□□ □□□□ □□□□ '□□ □□□□□ □□□□□□□ □□ □□□□□ □□□□ □□□□□□ □□ □□□□□ □□□ □□□□□□□ □□ □□□□□ □□□□□□□ □□□ □□□□ □□□ □□□ □□□□□□ □□□□ □□□ □□□□□ □□□□□□□□□ □□□□□

ਅਧਿਆਇ 10

ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ
(1926-1930)

(ਪੰਨਾ 86)
ਇੰਟਰਮੀਡੀਏਟ ਸਾਇੰਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਪਾਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਬਨਸਪਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਕਾਲਜ ਦੇ ਬਨਸਪਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਸਾਖ ਸੀ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸ਼ਿਵ ਰਾਮ ਕਸ਼ਯਪ ਨੇ ਜਿਗਰ ਦੇ ਕੀੜਿਆਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਪੌਦਿਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਐਸ.ਐਲ. ਘੋਸ਼ ਐਲਗੀ ਦੇ ਮਾਹਰ ਸਨ, ਅਤੇ ਡਾ. ਚੌਧਰੀ ਸਰੀਰ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਅਸਾਧਾਰਨ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।
ਸਾਡੀ ਕਲਾਸ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਦਰਜਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਤਿੱਖਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਾਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੈਬਾਰਟਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਰਾਤ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਖੇਡ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੇ ਸੀ; ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਦ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ ਵਾਰ ਸਿਨੇਮਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿਹਤਮੰਦ ਅਤੇ ਤੰਦਰੁਸਤ ਰਹਿਣ ਲਈ, ਅਸੀਂ ਸਵੇਰੇ ਸਿਟ-ਅੱਪ ਕਰਦੇ ਸੀ, ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਛਾਤੀ-ਐਕਸਪੈਂਡਰ ਨਾਲ ਕਸਰਤ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਫਲ ਬਾਇਓਲਾਜੀਕਲ ਸੋਸਾਇਟੀ ਸੀ; ਮੈਨੂੰ ਇਸਦਾ ਸਕੱਤਰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਦੂਜੇ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਚੋਣਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਵੋਟਿੰਗ ਦੌਰਾਨ ਮੈਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਵੋਟਾਂ ਮਿਲੀਆਂ।

(ਪੰਨਾ 87)
ਇਸ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਨਫ਼ਰਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ।
ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕਸ਼ਯਪ ਨੂੰ ਹਿਮਾਲਿਆ ਨਾਲ ਖਾਸ ਪਿਆਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਹਰ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਹਿਮਾਲਿਆ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਤਿੱਬਤ ਅਤੇ ਕੈਲਾਸ਼-ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਵੀ ਗਏ ਸਨ। ਸਾਡੀ ਕਲਾਸ 1927 ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਮਸੂਰੀ ਅਤੇ 1928 ਵਿੱਚ ਚੰਬਾ ਅਤੇ ਪੰਗੀ ਗਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਚੰਬਾ ਪਹੁੰਚੇ, ਤਾਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕਸ਼ਯਪ ਨੇ

ਸਾਰੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਉੱਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਦੂਗਰਨੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। "ਸਾਵਧਾਨ ਰਹੋ", ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ। 'ਜਾਦੂਗਰਨੀਆਂ' ਤੋਂ ਉਸਦਾ ਮਤਲਬ ਗੱਦਾਂ ਤੋਂ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਨ।109 ਅਸੀਂ ਚੰਬਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗੰਦੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਰਹੇ। ਹਰ ਮੁੰਡਾ ਘਰੋਂ ਕੁਝ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲਿਆਇਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਮੂੰਗੀ ਪਿੰਨੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਸੈਰ ਕਰਨ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਪਿੰਨੀ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ, ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸਾਰੇ ਚੋਰ ਟਾਇਲਟ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਮੂੰਗੀ ਦਾ ਆਟਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਕੱਚਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਚਸ਼ ਹੋ ਗਈ।
ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕਸ਼ਯਪ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੌਰਾਨ ਸਾਨੂੰ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਬਨਸਪਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ। ਕੋਈ ਵੀ ਜੜੀ-ਬੂਟੀ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸੀ। ਅਮਰ ਚੰਦ ਜੋਸ਼ੀ ਪੌਦਿਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਪੌਦੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਸਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਲੱਭ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਗਿਆਨ ਨੇ ਸਾਡੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲਿਆ ਲਈ ਸਾਡਾ ਪਿਆਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਤੇ, ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਮੈਂ ਹਿਮਾਲਿਆ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਗਲੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ।
ਮਿਸ਼ਨ ਕਾਲਜ ਦੇ ਨਿਊਟਨ ਹਾਲ ਅਤੇ ਅਗਨੀਹੋਤਰੀ ਹੋਸਟਲ ਦੇ ਧੂੜ ਭਰੇ ਕਮਰਿਆਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਨਿਊ ਹੋਸਟਲ ਨੂੰ ਸਵਰਗ ਵਰਗਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਸਾਫ਼ ਕਮਰੇ, ਅਤੇ ਵਾਸ਼ਰੂਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸੈਨੇਟਰੀ ਫਿਟਿੰਗ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਦੋ ਮੀਟਰ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ।

109 ਗੱਦਨ (ਔਰਤ), ਗੱਦੀ (ਮਰਦ), ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚਰਵਾਹਾ ਪਹਾੜੀ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰ।

ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮਾਲ ਰੋਡ 'ਤੇ ਸੈਰ ਕਰਨ ਜਾਂਦੇ ਸੀ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਮੈਂ ਡੀ.ਏ.ਵੀ. ਕਾਲਜ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸੁਣਦਾ ਸੀ, "ਆਓ, ਜਲਦੀ ਚੱਲੀਏ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨਿਊ ਹੋਸਟਲ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।"
ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਨਿਊ ਹੋਸਟਲ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜੁੜਵਾਂ ਭਰਾ ਸਨ। ਦੋ ਭੰਬਾ ਭਰਾ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਮੁੰਡਾ 'ਗੜੀ' ਉਪ-ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ। ਰਾਧੇ ਸ਼ਿਆਮ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਦੇ ਇੱਕ ਬਾਣੀਆ ਸੇਠ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਉਹ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਖਾਸ

ਸੀ। ਮੁਸਲਿਮ ਮੁੰਡੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਘੜੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਪੀਂਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ 'ਰਾਧੇ ਸ਼ਿਆਮ, ਰਾਧੇ ਸ਼ਿਆਮ' ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲਗਾਉਂਦੇ ਸਨ।
ਬੋਰਡਿੰਗ ਹੋਸਟਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਮੂਹਵਾਦ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸਮੂਹ ਦਾ ਆਗੂ ਕੰਵਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 88)
ਉਹ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਰਾਜਪੂਤ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਦਾ ਚਾਚਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਸੁਚੱਜਾ ਸਰੀਰ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਫੁੱਟਬਾਲ ਟੀਮ ਦਾ ਕਪਤਾਨ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਖਾਣਾ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਚੁੱਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਭੂਰੀ ਖੰਡ ਅਤੇ ਘਿਓ ਗਰਮ ਕਰਦੇ ਸੀ, ਇਸ ਨਾਲ ਖਾਂਦੇ ਸੀ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੂਰ ਦੇ ਅਚਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਟੀਨ ਲਿਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਖਾਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਮ ਭੋਜਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਦੂਜਾ ਦੋਸਤ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਦੁੱਧ ਦਾ ਇੱਕ ਜੱਗ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪੀਂਦੇ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਮੇਂ ਨੀਂਦ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਉੱਠ-ਬੈਠ ਕੇ ਬੈਠਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਪਹਿਲਵਾਨ ਸੀ; ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਿਨੇਮਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਦੇ ਸੀ, "ਫਿਲਮ ਕਿਵੇਂ ਸੀ?" ਉਹ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, "ਦੋਸਤ, ਫਿਲਮ ਦਾ ਪਲਾਟ ਅਸਾਧਾਰਨ ਸੀ।"
ਲਾਹੌਰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕੋਟ ਅਤੇ ਪੈਂਟ ਪਹਿਨਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡੇ ਆਪਣੇ ਨਾਈਟ-ਸੂਟ ਨੂੰ ਦਿਨ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਵਾਂਗ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਅਨਾਰਕਲੀ ਮਾਰਕੀਟ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।
ਮੈਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਜੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੁਝ ਖਾਲੀ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਮੈਂ ਕਲਾ ਨਾਲ ਜਾਣੂ ਹੋਇਆ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਨਾਲ। ਉਹ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਡੱਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ। ਕੋਈ ਵੀ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੌੜੀਆਂ ਦੇ ਖੂਹ (ਬਾਉਲੀ) ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਭਰਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਰਾਂ ਅਤੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਨੀਲੇ-ਸਲੇਟੀ ਬੱਦਲ ਚਿੱਟੇ ਸਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਕੁਦਰਤੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਝਲਕੀਆਂ ਵੀ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਦੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੇਖਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਕਲਾਕਾਰ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਅਨਾਰਕਲੀ ਮਾਰਕੀਟ ਦੇ ਕਰਾਸਿੰਗ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਘਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਫਰਸ਼ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਇੱਕ ਫਲਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਐਲਗੀ ਦੇ ਸਕੈਚ ਸਿਆਹੀ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਉਸਦੇ ਸਕੈਚਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸੀ।110 ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਕਲਾਕਾਰ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੇਂਟ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਕੈਚ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਕਲਾਕਾਰ ਜਿਸਦਾ ਕੰਮ ਮੈਨੂੰ ਸੱਚਮੁੱਚ ਪਸੰਦ ਆਇਆ ਉਹ ਅੱਲ੍ਹਾ ਬਖਸ਼ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਰਾਧਾ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਰਾਮ-ਲੀਲਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਸੀ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਅਮੀਰ ਹਿੰਦੂ ਉਸਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਸਨ। ਉਹ ਦੁਸਹਿਰੇ ਦੇ ਮੇਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ।
1927 ਵਿੱਚ, ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਿਤਾਬ "ਸਿਸਟਰਸ ਆਫ਼ ਦ ਸਪਿਨਿੰਗ ਵ੍ਹੀਲ" ਮਿਲੀ।

110 ਜਾਂ ਸੁੰਦਰੀ (ਬਹੁਵਚਨ: ਸੁੰਦਰੀਆਂ), ਸੁੰਦਰ ਔਰਤ।

(ਪੰਨਾ 89)
ਮੈਂ ਉਹ ਕਿਤਾਬ ਕਈ ਵਾਰ ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਕਿਤਾਬ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਉੱਚੇ ਕੱਦ ਦਾ ਕਵੀ ਸੀ, ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸ 'ਤੇ ਮਾਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
ਸਾਨੂੰ 3 ਮਹੀਨੇ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ। ਅਸੀਂ ਉਹ ਛੁੱਟੀਆਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਉਂਦੇ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ 15 ਦਿਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਸੁਪਨੇ ਦੇਖਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਅਗਲੇ 15 ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਮੇਰੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਿਸ਼ਰਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਮਿੱਠੀ, ਨਰਮ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਤੀਜੇ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ, ਮੇਰੀ ਜੀਭ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਫਿਲਮ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਟ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਛੱਪੜਾਂ, ਤਲਾਬਾਂ ਅਤੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਐਲਗੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਛੋਟੀਆਂ ਟਿਊਬਾਂ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਐਲਗੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਐਲਗੀ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਮੈਂ ਟਿਊਬਾਂ ਵਿੱਚ ਫਾਰਮਲਿਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਬੂੰਦਾਂ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਈਕ੍ਰੋਸਕੋਪ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
ਜਦੋਂ ਬੀਐਸਸੀ ਫਾਈਨਲ ਈਅਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਆਈਆਂ, ਮੈਂ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇੱਕ ਸ਼ਾਮ, ਮੇਰਾ ਸਹਿਪਾਠੀ ਧਰਮ ਪਾਲ ਭੰਡਾਰੀ ਆਇਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ। ਉਸਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਿਊ ਹੋਸਟਲ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਲੇਟ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਘੜੀ ਦੇ ਟਾਵਰ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ ਲਗਭਗ 4 ਜਾਂ 5 ਵਜੇ, ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਸੌਂ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਇਸ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਵੀ ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੂਸਾ ਨੇ ਸਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ, "111 ਯੇ ਖ਼ੁਦਾ, ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਨਾ ਦਿਓ।"

111 'ਯਾ ਖੁਦਾ': 'ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ'

ਅਧਿਆਇ 11

ਤਖ਼ਤ ਯਾ ਤਖ਼ਤਾ
(1930-32)

(ਪੰਨਾ 90)
ਮੈਂ ਜੂਨ 1930 ਵਿੱਚ ਐਮਐਸਸੀ ਆਨਰਜ਼ ਪਹਿਲੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਐਲਗੀ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਥੀਸਿਸ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਥੀਸਿਸ ਨੂੰ ਲਿਖਦੇ ਸਮੇਂ, ਮੈਨੂੰ ਦਸੂਹਾ ਤਹਿਸੀਲ ਦੇ ਤਲਾਬਾਂ, ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਕਾਲੀ ਨਾਲੀ ਅਤੇ ਚਿੱਟੀ ਨਾਲੀ ਅਤੇ ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਛੱਪੜਾਂ ਤੋਂ ਐਲਗੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਇਹ ਕੰਮ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਐਸ.ਐਲ. ਘੋਸ਼ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇੰਨਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਰੰਗ-ਅੰਨ੍ਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਨੀਲੇ-ਹਰੇ ਐਲਗੀ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ।
ਦਿ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਨਤੀਜਾ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਸ਼ਿਵ ਰਾਮ ਕਸ਼ਯਪ, ਜੇ. ਬੀ. ਸੇਨ, ਐਸ. ਐਲ. ਘੋਸ਼ ਅਤੇ ਜਾਰਜ ਮਥਾਈ ਤੋਂ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਲਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਹ ਇੱਕ ਪੰਨੇ ਦੇ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਲਿਖੇ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਡਨਿਕਲਿਫ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ 21 ਜਨਵਰੀ 1931 ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਦੇ ਰੋਲ ਆਫ਼ ਆਨਰ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ।
ਹੁਣ, ਪਿੰਡ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਖੇਤਰ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਦੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਕਣਕ 1.5 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਮਣ ਵਿਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲੋਕ ਖੁਸ਼ ਸਨ ਕਿ ਕਣਕ ਸਸਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 91)
ਪੂਰੀ ਫ਼ਸਲ ਦਾ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ ਵੇਚਣਾ ਵੀ ਖੇਤੀ ਦੇ ਖਰਚੇ ਦੀ ਭਰਪਾਈ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ

ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਕੁੱਤਿਆਂ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਧੂ ਅਨਾਜ ਖੁਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੁੱਤੇ ਰੋਟੀਆਂ ਖਾ ਕੇ 'ਬਾਡੀ-ਬਿਲਡਰ' ਬਣ ਗਏ, ਅਤੇ ਅਜਨਬੀਆਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਸ ਉਦਾਸੀ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਦਾਨ 'ਤੇ ਵੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਕੋਈ ਨੌਕਰੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ।
ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਲੈਕਚਰਾਰ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ, ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਨੂੰ, ਬਨਸਪਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਮੁਫਤ ਟਿਊਸ਼ਨ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਾਮਿਦ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਜ ਲਾਲ ਸੇਠੀ ਦੇ ਨਾਮ ਯਾਦ ਹਨ। ਹਾਮਿਦ ਐਥਲੈਟਿਕਸ ਵਿੱਚ ਮੋਹਰੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸੇਠੀ ਹਾਕੀ ਖੇਡਦਾ ਸੀ।
ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਪੜ੍ਹਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਮੁਸਲਿਮ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਬੋਟਨੀ ਲੈਕਚਰਾਰ ਲਈ ਇੱਕ ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਰਜ਼ੀ ਆਪਣੇ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਨਾਲ ਭੇਜੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਫਿਰ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਸਰਦਾਰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਬੋਟਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਨ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਸ ਕਾਲਜ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਇੰਚਾਰਜ ਸਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਹਨ, ਅਤੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸੂਟ, ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਟਾਈ ਅਤੇ ਪਾਲਿਸ਼ ਕੀਤੇ ਜੁੱਤੇ ਪਹਿਨੇ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ। ਉਹ ਔਸਤ ਕੱਦ ਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਮੇਰੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਘੱਟ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਕੜਾ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। "ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੇ ਹੋ?" ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। "ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ।"

ਇਸਨੂੰ ਸੁਣਾਓ," ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਅਤੇ ਫਿਰ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਹ ਬਨਸਪਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਸੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਨਹੀਂ।" ਅਜਿਹੇ ਸਵਾਲ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਨੂੰ ਘਿਣਾਉਣੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕੋਲ ਬੁੱਧੀ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਕੋਈ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਆਪਸੀ ਸੀ।

ਦਿਲ ਟੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ, ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ 1925 ਦੀ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਯਾਦ ਆਈ। ਮੈਂ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਲਾਹੌਰ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪੈਂਫਲੇਟਾਂ 'ਤੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਵਾਲ ਦੇਖੇ ਸਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਲਈ ਜਨਰਲ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਵਾਲ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। 112 ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਪਹਿਲੇ 9-10 ਰੈਂਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਆਉਣਗੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

(ਪੰਨਾ 92)
ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਿੱਤੇ ਵਿਰਾਸਤੀ ਪੇਸ਼ੇ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਸਕੂਲ ਮਾਸਟਰਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਸੂਬੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜ਼ਰੂਰ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਇੱਕ ਸਫਲ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ, ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ, ਸਿਆਣਪ, ਸਮਝਦਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਮੇਰਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪੇਸ਼ਾ ਸੀ। ਆਰਥਿਕ ਮੰਦੀ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਸਿਰਫ਼ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।
ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਡੂੰਘੇ ਟੋਏ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਵਾਂ। ਜਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਇਸ ਉੱਤੇ ਛਾਲ ਮਾਰਨ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਜਾਂ... ਇਸ ਚੁਣੌਤੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਬੇਅੰਤ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਜਨੂੰਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ।
ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਫਾਰਮ ਪੋਸਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਫਾਰਮ ਭਰ ਕੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਫਾਰਮ ਭਰਿਆ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਡੀ.ਸੀ., ਐਨ.ਸੀ. ਠਕਲੇ, ਭਰਵਾਈ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਬੱਸ ਵਿੱਚ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਭਰਵਾਈ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਇਹ ਜਗ੍ਹਾ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਪੂਰਨੀ ਮੰਦਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਬੰਗਲਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਡੀ.ਸੀ. ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਠਕਲੇ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਫਾਰਮ ਭੇਟ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇੱਕ ਨਿਮਰ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦਿਆਲੂ ਸੀ।
ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਮ ਦੇ 7 ਵਜੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਰਾਤ ਠਹਿਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ, ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਓਵਰਸੀਅਰ ਨੂੰ

ਮਿਲਿਆ ਜਿਸਨੇ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦਿਆਲੂ ਆਦਮੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖੁਆਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਸੌਣ ਲਈ ਇੱਕ ਮੰਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਵੀ ਉਸ ਦਿਆਲੂ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਿਆ। ਕਈ ਵਾਰ, ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਹਿਸਾਨ ਵਾਪਸ ਕਰ ਸਕਾਂ।
ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਨੂੰ ਅਰਜ਼ੀ ਫੀਸ ਵਜੋਂ 50 ਰੁਪਏ ਭੇਜਣੇ ਪਏ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਵੀ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਮੰਗਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ, ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿੱਚ ਕਲਰਕ ਸੀ, ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੀ ਅਰਜ਼ੀ ਫੀਸ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਪੈਸੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਇਹ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈ। ਮੇਰੀਆਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਸਿਰਫ਼ ਹਨੇਰਾ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ।

112 ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੰਧਾਵਾ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਅਹੁਦਿਆਂ ਲਈ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਹ ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੋੜ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 93)
ਮੈਂ 2 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦੇ ਗਜਸਿੰਘਪੁਰ ਵਿੱਚ ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਉੱਥੇ, ਸਾਡੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਮੋਂਟਗੋਮਰੀ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਕਿਰਾਏ ਤੋਂ, ਕਿਸ਼ਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਕੇ, ਸਾਡੇ ਛੇ ਭਰਾਵਾਂ ਲਈ 30 ਮੁਰੱਬੇ ਖਰੀਦੇ ਸਨ। ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਮੁਰੱਬਾ 16 ਏਕੜ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਕੀਮਤ 2500 ਰੁਪਏ ਸੀ। ਆਰਥਿਕ ਮੰਦੀ ਕਾਰਨ, ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਇੰਨੀ ਰਕਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਬੇਚੈਨੀ ਸੀ।
ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਮਿਆਂ ਲਈ ਕੱਚੇ ਕਮਰੇ ਬਣਾਏ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਖਾਤੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਚਲਾਕ ਸੀ ਪਰ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਬੰਦੋਬਸਤ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਲਈ ਜੋ ਰਾਸ਼ਨ ਖਰੀਦਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਉਹ ਗਜਸਿੰਘਪੁਰ ਦੇ ਮਾਰਵਾੜੀ ਬਾਣੀਆਂ

ਤੋਂ ਉਧਾਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੀ ਮਰਜ਼ੀ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਲਿਖ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਕਾਮੇ ਦਲਿਤ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੱਕ 51/12 ਐਲ, ਤਹਿਸੀਲ ਚੀਚਾਵਟਨੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੋਂਟਗੋਮਰੀ ਤੋਂ ਭਰਾ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ।
ਮੈਂ ਇੱਕ ਕੱਚੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਪਾਣੀ ਦੀ ਟੈਂਕੀ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਦਰੱਖਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਸਿੰਚਾਈ ਨਹਿਰਾਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਛਿੱਲ ਦੇ ਪੌਦੇ ਲਗਾਏ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪੌਦੇ ਉਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਬਨਸਪਤੀ ਸਨ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਨਹਿਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਛੱਪੜ ਵਾਲਾ ਢਾਂਚਾ ਬਣਵਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਹੇਠਾਂ ਇੱਕ ਢਿੱਲੀ ਬੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਮੰਜਾ ਵਿਛਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਬੈਠਣ ਲਈ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਖਾਦੀ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਨਾਲ ਢੱਕਿਆ ਇੱਕ ਮੋਟਾ ਗੋਲ ਸਿਰਹਾਣਾ ਰੱਖਿਆ। ਮੈਂ ਇਸ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਤਪੱਸਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ 7 ਵਜੇ ਦੁੱਧ ਪੀ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੁਪਹਿਰ 1 ਵਜੇ ਮੰਜੇ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦਾਲ ਅਤੇ ਦਹੀਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦੋ ਰੋਟੀਆਂ ਖਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ 1 ਘੰਟਾ ਆਰਾਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੁਪਹਿਰ 2 ਵਜੇ ਦੁਬਾਰਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ 6 ਵਜੇ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਇੱਕ ਘੰਟਾ ਨਹਿਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਟਹਿਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੱਡੀ ਨਹਿਰ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਕਾਂ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਂ ਲਈ ਭੋਜਨ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।
ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਸੁਣਨ ਲਈ ਗਜਸਿੰਘਪੁਰ ਆਉਣਗੇ। ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡ ਕੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉੱਥੇ ਦੌਰੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਪੜਾਸੀ ਟਿੱਡੀਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਵਾਂਗ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਕਈ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਕਈ ਮੰਜੀਆਂ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਦੁੱਧ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਦੁੱਧ ਨਹੀਂ ਪੀ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਕੀ ਬਚੇ ਦੁੱਧ ਨੂੰ ਖੋਆ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਇਹ ਉਦੋਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਖੁਦ ਦੇਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਫ਼ਸਰ ਦੌਰੇ 'ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।
ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰ ਗਜਸਿੰਘਪੁਰ ਆਈ। ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਬਾਗੜੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਲਾਲ ਪੱਗਾਂ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਲਈ 'ਪ੍ਰਦਾਤਾ' ਅਤੇ 'ਜੀ ਆਇਆਂ ਨੂੰ' ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲਗਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰ ਜੱਟ ਮਿੱਟੀ ਉਡਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਅਤੇ ਚੀਕਣ ਲੱਗੇ,
"ਸਾਡੇ ਪੈਸੇ ਵਾਪਸ ਕਰੋ, ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਮੁਰੱਬੇ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੇ।"

(ਪੰਨਾ 94)
ਜੈ ਗੋਪਾਲ ਸੇਠੀ ਉਸ ਨਹਿਰੀ ਕਲੋਨੀ ਦਾ ਸੀਨੀਅਰ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਸਖ਼ਤ ਦਿਲ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰਿਆਇਤ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਨਾਅਰੇ ਲਗਾਉਣ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਨਤੀਜੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ, ਸਾਨੂੰ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾਈਆਂ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਕਰਜ਼ਾ-ਭੁਗਤਾਨ ਨੂੰ ਉਦਾਰ ਅਤੇ ਸੌਖਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ; ਇਸ ਨਾਲ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਆਵੇਗੀ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਹੰਕਾਰ ਨਾਲ ਸੁਣੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਉਸ 'ਤੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ।
ਉਸ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਟਾਫ ਦੇ ਟਿੱਡੀਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਅੱਗੇ ਵਧ ਗਏ ਸਨ।

ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ 11-26 ਜਨਵਰੀ ਤੱਕ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮੈਟਕਾਫ ਹਾਊਸ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਇਹ ਹਾਊਸ, ਜੋ ਕਿ ਪੁਰਾਣੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਯਮੁਨਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਮੈਟਕਾਫ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਇਸਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।
ਖੈਬਰ ਦੱਰੇ ਦੀ ਮਾਰਕੀਟ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਪੀਲਾ ਬੰਗਲਾ ਸੀ, ਜੋ ਅੱਜ ਤੱਕ ਉੱਥੇ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਈ ਕਲਰਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਨਿਰੰਜਣ ਸਿੰਘ ਬੈਂਸ ਵੀ ਉੱਥੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਕਮਰਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 12 ਮੰਜੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉੱਥੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇੱਕ ਮੰਜਾ ਵਿਛਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਲਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਵੇਰੇ ਉੱਠਦੇ ਸੀ, ਤਾਂ ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਪੰਡਿਤ ਦੌਲਤ ਰਾਮ ਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, "ਪੰਡਿਤ ਜੀ।" ਉਹ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, "ਹਾਂ, ਜੀ।" ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, "ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਢੱਕੋ, ਮੈਨੂੰ ਉੱਠਣਾ ਪਵੇਗਾ।" ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹੱਸ ਪੈਂਦੇ ਸੀ।
ਜਨਵਰੀ 1931 ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ 173 ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 19 ਵਾਂ ਰੈਂਕ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਬਨਸਪਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਅੰਕ ਮਿਲੇ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਵੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਸੀ, ਉਹ ਘੱਟ

ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਅੰਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਤਿਆਰੀ ਰਣਨੀਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ 1 ਜਨਵਰੀ 1932 ਨੂੰ ਗਜਸਿੰਘਪੁਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੱਲ ਤੁਰਿਆ, ਮੇਰੇ ਟਰੰਕ ਵਿੱਚ ਸਾਮਾਨ ਉਸਦੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਹਿਰਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਝੁੰਡ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੜਕ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਦੇਖਿਆ।

(ਪੰਨਾ 95)
ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਇੱਕ ਬੁਰਾ ਸ਼ਗਨ ਸੀ।" ਮੈਂ ਪੰਜਵਾਂ ਰੈਂਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨੌਂ ਅਸਾਮੀਆਂ ਸਨ।113 ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਨਤੀਜੇ ਆਉਣ ਤੱਕ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹਿਰਨ ਬਾਰੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਕੰਡੇ ਵਾਂਗ ਚੁੱਭਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਜੇਕਰ ਉਹ ਮੂਰਖ ਆਦਮੀ ਚੁੱਪ ਰਹਿੰਦਾ।
ਜਦੋਂ ਮੈਂ 1932 ਦੀਆਂ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਖੈਬਰ ਪਾਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਾਲਾ ਬੰਗਲਾ ਇੱਕ ਬੁਰਾ ਸ਼ਗਨ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਮੈਟਕਾਫ ਹਾਊਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲੱਭਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਉੱਥੇ, ਮੈਂ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਬੰਗਲਾ ਦੇਖਿਆ ਜਿਸ 'ਤੇ ਗੁਲਾਬੀ ਪਰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਗੋਰੇ, ਨੌਜਵਾਨ ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕਮਰਾ ਦਿਖਾਇਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਰਾਏ ਵਜੋਂ 50 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਮੰਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਰੇਟ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ 10 ਰੁਪਏ ਪੇਸ਼ਗੀ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੇ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਬਿਸਤਰਾ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲੈ ਕੇ ਬੰਗਲੇ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਲਾਲਾ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸਮਝੌਤੇ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਪੇਸ਼ਗੀ ਅਦਾਇਗੀ ਵੀ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਵਿੱਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ 10 ਰੁਪਏ ਅੱਜ 200 ਰੁਪਏ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਣਗੇ। ਮੈਂ ਉਸ ਲਾਲਾ ਦੇ ਧੋਖੇ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕਦਾ।
ਜਦੋਂ ਮੈਂ 1946 ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਣਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਲਾਲਾ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ 1932 ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਬੇਵੱਸੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਡਿਕ ਵਿਟਿੰਗਟਨ ਆਪਣੇ ਸਮਾਨ ਦਾ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਬੈਗ ਲੈ ਕੇ ਲੰਡਨ ਪਹੁੰਚ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਲਾਰਡ ਮੇਅਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਬੰਗਲਾ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਸਹਾਇਕ ਨੂੰ ਵੀ ਲਾਲਾ ਜੀ ਮਿਲ ਗਏ। ਮੈਂ 17, ਰਾਜਪੁਰ ਰੋਡ 'ਤੇ ਡੀ.ਸੀ. ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਸੀ ਅਤੇ ਲਾਲਾ ਜੀ ਅੰਦਰ ਆਏ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਲਾਲਾ ਜੀ, ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਜਨਵਰੀ 1932

ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਤੁਹਾਡਾ ਬੰਗਲਾ ਦੇਖਣ ਆਇਆ ਸੀ?" "ਹਾਂ।" "ਉਸਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ 10 ਦਿੱਤੇ ਸਨ

113 ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਲਈ, 1931 ਵਿੱਚ 19 ਵਾਂ ਰੈਂਕ, 1932 ਵਿੱਚ 5 ਵਾਂ।

ਅਨੁਵਾਦ © ਰਾਇਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ਼ ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਐਂਡ ਆਇਰਲੈਂਡ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਬਿਨਾਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਨਾ ਭੇਜੋ। ਰੁਪਏ ਪੇਸ਼ਗੀ ਵਜੋਂ, ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।" ਲਾਲਾ ਜੀ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ, ਅਤੇ ਉਹ ਪੀਲੇ ਪੈ ਗਏ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਉਹ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਹਾਂ।" ਲਾਲਾ ਜੀ ਘਬਰਾ ਗਏ ਅਤੇ ਡਰ ਗਏ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਤੁਹਾਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਤੁਸੀਂ ਮਹਿਰੌਲੀ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਨੂੰ 500 ਰੁਪਏ ਦਾਨ ਵਜੋਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹੋ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣਾ 1932 ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ।"

(ਪੰਨਾ 96)
ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਦਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ।
ਹੁਣ ਮੈਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਔਖਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਤੱਕ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਜੀਵਨੀ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਉਸ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕਿਆ। ਕਈ ਵਾਰ, ਮੈਂ ਸੁਪਨਾ ਦੇਖਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਮੈਟਕਾਫ ਹਾਊਸ ਦੇ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੂਸਾ ਨੇ ਠੀਕ ਕਿਹਾ ਹੈ, "ਹੇ ਖੁਦਾ, ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਪਰਖੋ।"

ਅਧਿਆਇ 12

ਵਿਦੇਸ਼ ਯਾਤਰਾ
(1932-1934)

(ਪੰਨਾ 97)
ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇ ਨਤੀਜੇ 11 ਜੂਨ 1932 ਨੂੰ ਦ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਅਖਬਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ। ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਕਠਿਨਾਈ ਅਤੇ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਖ਼ਬਰ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰੇ ਉਦਾਸ ਦਿਲ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਦਿੱਤੀ। ਦੋਸਤਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਧਾਈਆਂ ਦੇ ਪੱਤਰ ਦਸ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਅਸਲੀ ਖੁਸ਼ੀ ਉਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਾਡੇ ਦੋਸਤ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖੁਸ਼ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਮੇਰਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨ ਆਏ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸਲਾਮੀਆ ਹਾਈ ਸਕੂਲ, ਦਸੂਹਾ ਦਾ ਸਕੂਲ ਬੈਂਡ ਵੀ ਸੀ।
ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਨਿਰੰਜਣ ਸਿੰਘ ਬੈਂਸ ਕੋਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਹ 10-12 ਹੋਰ ਕਲਰਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰਦੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਈਨ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਆਰਾਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਹਵਾ ਪਾਈਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਨਰਮ ਸਰਸਰਾਹਟ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਲਾਲ ਰੋਡੋਡੈਂਡਰਨ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਗੁੱਛੇ ਪਹਾੜਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਹਾੜਾਂ 'ਤੇ, ਪਹਾੜੀ ਔਰਤਾਂ ਮੋਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਹਾਰ ਪਹਿਨਦੀਆਂ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਦਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਘਾਹ ਕੱਟਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਤੰਦਰੁਸਤ ਅਤੇ ਦਿਲਕਸ਼ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਦਬਾਅ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਵਿਆਹ 15 ਅਗਸਤ 1932 ਨੂੰ ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿੰਡ ਨਾਰੰਗਵਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 98)
ਮੈਂ ਅਤੇ ਇਕਬਾਲ 16 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਫੋਰਡ ਮੋਟਰ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਜਲੰਧਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਲਵਾਰ-ਸੂਟ ਉੱਤੇ ਹਲਕੇ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਦੁਪੱਟਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਮਾਸੂਮ, ਸੁੰਦਰ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਅਸੀਂ ਜਲੰਧਰ ਵਿੱਚ ਪੰਡਿਤ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਦੇ ਘਰ ਠਹਿਰੇ। ਅਸੀਂ

ਦੁਪਹਿਰ ਉੱਥੇ ਬਿਤਾਈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਬੋਦਲਾਂ ਪਹੁੰਚੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਪਿੰਡ ਦਾ ਰਸਤਾ ਕੱਚਾ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਮੋਟਰਕਾਰ ਗਰਨਾ ਸਾਹਿਬ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਇਕਬਾਲ ਪਾਲਕੀ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਗਿਆ।
ਉਸ ਸਮੇਂ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਦਾ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਘਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੀ. ਐਂਡ ਓ. ਲਾਈਨਰ ਐਸ.ਐਸ. ਕੋਮੋਰਿਨ ਸਾਡੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਹਾਜ਼ 3 ਸਤੰਬਰ 1932 ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ 2 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉਸ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਰੇਲਗੱਡੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਲੋਕ ਮਿਲੇ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੀ ਘੱਟ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਭਾਈਚਾਰਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।
ਸਾਡਾ ਜਹਾਜ਼ 3 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਯਾਤਰਾ ਸੀ। ਉੱਡਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਡੈੱਕ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਨੀਲੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਖੰਜਰਾਂ ਵਾਂਗ ਵਹਿੰਦੀਆਂ, ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਛਾਲ ਮਾਰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਅਸੀਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਸੀ, ਇਹ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜੁਗਨੂੰਆਂ ਵਾਂਗ ਚਮਕਦੀਆਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸਨੂੰ ਫਾਸਫੋਰਸੈਂਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਵਾ ਓਜ਼ੋਨ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਭੁੱਖ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਡਾਇਨਿੰਗ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਕਾਂਟੇ ਅਤੇ ਚਾਕੂਆਂ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭੋਜਨ ਖਾਣ ਦਾ ਇਹ ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਅਨੁਭਵ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਦਾ। ਦੋ-ਤਿੰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ, 'ਧੰਨਵਾਦ', 'ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ'

ਅਤੇ 'ਮਾਫ਼ ਕਰਨਾ', ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਢੁਕਵੇਂ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਬੋਲਣ 'ਤੇ ਹੀ ਸੱਭਿਅਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਸਾਡਾ ਸਫ਼ਰ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਠੀਕ ਰਿਹਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਡਾ ਜਹਾਜ਼ ਮੌਨਸੂਨ ਦੀਆਂ ਹਵਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆ ਗਿਆ। ਜਹਾਜ਼ ਹਿੱਲਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਯਾਤਰੀ ਲੇਟ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਮੁੰਦਰੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਅਨੁਭਵ ਸੀ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਲਈ ਡਾਇਨਿੰਗ ਹਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸੀ, ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸਾਡੇ ਕੈਬਿਨ ਵਿੱਚ ਭੋਜਨ ਲਿਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਸਾਡਾ ਜਹਾਜ਼ ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਸੀ, ਮੈਂ

ਲੇਟਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪੁੱਛਦਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਕਿਹੜੀ ਮੁਸੀਬਤ ਝੱਲੀ ਹੈ, ਇਹ ਬਿਹਤਰ ਹੁੰਦਾ ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਪੀ.ਸੀ.ਐਸ. ਲਈ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਸਮੁੰਦਰੀ ਯਾਤਰਾ ਦੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਤੋਂ ਬਚ ਸਕਦਾ।

(ਪੰਨਾ 99)
ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਸੜੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਦੀ ਬਦਬੂ ਵੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਸੱਚ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਸਾਫ਼ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ। ਇਹ ਬਦਬੂ ਵੀ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਬਿਮਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।
ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਜਹਾਜ਼ ਪੋਰਟ ਸੈਦ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਉੱਥੇ, ਅਸੀਂ ਲਾਲ ਟੋਪੀਆਂ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਮਿਸਰੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਚੋਗੇ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨੰਗੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਾਲੇ ਕਾਰਡਾਂ ਦੇ ਸੈੱਟ ਵੇਚਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਕੋਲ ਘੋੜੇ-ਗੱਡੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨਾ ਡਰਾਉਣਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਗੁੰਡਿਆਂ ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਉੱਨੀ ਡਰੈਸਿੰਗ ਗਾਊਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਸਟੋਰ ਤੋਂ ਸਸਤੇ ਵਿੱਚ ਖਰੀਦੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ, ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਣਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ ਪ੍ਰੋਬੇਸ਼ਨਰ ਇਕੱਠੇ ਸ਼ਹਿਰ ਗਏ। ਗੱਡੀ ਚਾਲਕ ਨੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਸਾਨੂੰ "ਲਾਲ ਔਰਤਾਂ" ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਪੋਰਟ ਸੈਦ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਸਟੋਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਮੁੰਡਾ ਆਇਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਬੂਟ ਪਾਲਿਸ਼ ਕਰੇ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਭੂਰੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਲੀ ਪਾਲਿਸ਼ ਨਾਲ ਬੁਰਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਇੱਕ ਡਰੈਸਿੰਗ ਗਾਊਨ ਖਰੀਦਿਆ, ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ, ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਮਿਸਰੀਆਂ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਮਾੜੇ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣ ਹਨ, ਅਤੇ ਮੱਧ ਵਰਗ ਆਲਸੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੈ। ਮਰਦ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੇ ਕਾਫੀ ਪੀਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਹੁੱਕਾ ਪੀਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਕਾਲੇ ਬੁਰਕਿਆਂ ਨਾਲ ਢੱਕੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰਾ ਭਾਈਚਾਰਾ ਵਿਹਲਾ ਹੈ।
ਲਾਲ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਯਾਤਰਾ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਸੁਏਜ਼ ਨਹਿਰ ਪਾਰ ਕੀਤੀ। ਨਹਿਰ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਰੇਤ ਦੇ ਟਿੱਲੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਜਹਾਜ਼ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭੂਮੱਧ ਸਾਗਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਡੂੰਘਾ ਨੀਲਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਜਹਾਜ਼

□□□ □□□□□ □□□□□□ □□□□□□ □□□□□□ □□□ □□□ □□□□□□ □□□□□, □□□□□ □□□□□□ □□□□□□□□ '□□ □□□□□□□□ □□□□□ □□□□□ □□□□□□□□ □□ □□□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□ □□□□□□ □□□□□□□□ □□ □□□ □□□□□□ □□ □□□□□ □□□ □□□ □□□□□ □□□□□□□ □□□□□□ □□ □□□ □□□□□ □□□□□ □□□□□□□ □□□□□ □□□□□□ □□□□□ □□□□□□ □□□□□ □□□□□□□□ □□□ □□□□□□ □□ □□□ □□□□□□□ □□□□□□□□ □□□□□□□ □□□ □□□ □□ □□ □□□□□ □□ □□□□□ □□, □□□ □□□□□□ □□□□□□□ □□□□□□ □□ □□ □□□□□ □□□□□□□ □□□□□□ □□□□□□□□□ □□□□□

□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□ □□□ □□ □□□ □□□□□, □□□□□□ □□□□□□□□□ □□□□□□ □□□□□ □□□□□ □□□□□□□□ □□□□□□ □□□ □□□□□ □□ □□ □□□□□ □□□ □□□□□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□□□□ □□, □□□ □□□□□□□□□ □□□, □□□ □□□ □□□□□ □□□□□□□□□ □□□□□□ □□□□□□ □□□

(□□□□ 100)

□□□□□□ □□□ □□□□□ □□□□□□ □□□ □□□□□, □□□ □□□□□ □□□□□□ □□□□□□ □□□ □□□□□□□ □□ □□ □□□□□ □□□ □□□□□□□ □□□□□□ □□□□□□□□ □□□□□ □□□□□ □□□□□□□ □□□□□ □□□ □□ □□ □□□□□□□ □□ □□□□□□□ □□□□□ □□□□□□□□ □□□□□ □□ □□□ □□□□□ □□□□□□ □□ □□□□□□□ □□□ □□ □□□ □□ □□□□□□

◌□□ □□□□□ '□□ □□□□□□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□□□□ '□□ □□□□□□, □□ □□ □□□□□ □□□ □□□ □□□□□□□ □□□ □□□□□ □□ □□□□□

□□□□□ □□□□□ □□□ □□□□□□ □□□□□ □□□□□□□ □□□□□□ □□□□□ □□□□□□□ □□□□□□□□ □□□ □□□□□□ □□ □□□□□□ □□□□□ □□□□□□ □□ □□□□□ □□□ □□□□□□ □□□□□□ □□ □□□□□□ □□□□□ □□□□□□ □□□ □□□□□□□□ □□ □□□ □□□ □□□□□□ □□□□□□ □□□ □□□□□ □□□□□ □□□□□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□□ □□□□□□ □□□□□□ □□□ □□□ □□□□□□ □□□□□□ □□□□□ □□□ □□ □□□ □□□ □□□□□ □□□□□ □□□□□ □□□□□□ □□□□□□ □□ □□□□□□□□ □□□ □□□ □□□□□□ □□□ □□□ □□□□□ □□□□□ □□□ □□□ □□□ □□□□□□ '□□ □□□□□□□ □□□□□□ □□□ □□□□□ □□□□□□ □□ □□□□□ □□, □□□□□□□ □□□□□ □□□□□□□ □□□□□□□□ □□□□□□□ □□ □□□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□ □□ □□□□□ □□ □□□□□ □□□ □□□□□□ □□□ □□□□□ □□□□□□□□ □□□□□ □□□□□□ □□□□□□ □□□□□ □□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□

□□□□□ □□□□□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□□□□□ □□□ □□□□□ □□ □□□□□□ □□□□□□ □□ □□□□□□ □□□ □□□□□ □□□□□□□□□ □□ □□□□□ □□□□□ □□ □□□□□□□□ □□□ □□□□□□□□ □□ □□□□□□ □□□□□ □□□□□□ □□ □□□□□□ □□□□□ □□□ □□□□□□□□ □□□□□ □□□ □□ □□□□□ □□□□□ □□□ □□ □□ □□□ □□□□□□□ □□□□□□□ □□□ 20,000 □□□ □□□□□□□, □□□□□□□□□ □□□□□□ □□ □□□□□□□□□ □□□□□ □□□□□□□□

ਵਿੱਚ ਘੋੜਿਆਂ, ਹਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਬਾਈਸਨ ਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਬਣਾਈਆਂ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, 15 ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਫਰਾਂਸ ਨੇ ਸੈਂਕੜੇ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੋਆ, ਬਾਊਚਰ, ਇੰਗਰਸ, ਰੇਨੋਇਰ, ਸੇਉਰਾਟ, ਮੋਨੇਟ, ਡੇਗਾਸ, ਡੇਲਾਕਰੋਇਕਸ ਅਤੇ ਗੌਗੁਇਨ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।
ਅਸੀਂ ਕੈਲੇਸ ਪਹੁੰਚੇ, ਅਤੇ ਉੱਥੋਂ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸਵਾਰ ਹੋਏ; ਸਾਡੇ ਲਈ ਇਸਦੇ ਡੈੱਕ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਚੈਨਲ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਡੋਵਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਜਹਾਜ਼ 'ਤੇ ਸਾਡੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਨੀਲੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਡੋਵਰ ਦੀਆਂ ਚੂਨੇ-ਚਿੱਟੀਆਂ ਚੱਟਾਨਾਂ ਸੁੰਦਰ ਲੱਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।
ਫਿਰ ਸਾਡੇ ਪੈਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਛੂਹ ਗਏ, ਉਹ ਦੇਸ਼ ਜਿਸਨੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਤੇ ਕਾਢਾਂ ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਉਹੀ 'ਵਿਦੇਸ਼' (ਵਿਲਾਇਤ) ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਸਾਮਰਾਜ 'ਤੇ ਸੂਰਜ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਡੁੱਬਦਾ ਸੀ।
ਅਸੀਂ ਲੰਡਨ ਜਾਣ ਲਈ ਇੱਕ ਰੇਲਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹੇ। ਪਟੜੀ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਹਰਿਆਲੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਜਾਂ ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਜੋ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਵਿਸਕੀ, ਬੀਅਰ, ਸਿਗਰੇਟ, ਬਰੈੱਡ, ਟਮਾਟਰ ਸਾਸ ਆਦਿ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ।

(ਪੰਨਾ 101)
ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਲਈ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਟਰੈਕ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਮੋਟੀਆਂ ਭੂਰੀਆਂ ਗਾਵਾਂ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਚਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੱਪੜੇ ਸੁਕਾਉਣ ਲਈ ਕੱਪੜੇ ਦੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ; ਕੋਈ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗੀਨ ਕੱਪੜੇ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਲਹਿਰਾਉਂਦੇ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਸੇਬਾਂ ਦੇ ਬਾਗ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰੇ ਅਤੇ ਗੁਲਾਬੀ ਸੇਬ ਸਨ।

ਅਧਿਆਇ 13

ਲੰਡਨ
(1932-1934)

(ਪੰਨਾ 102)
ਮੇਰਾ ਜੁੜਵਾਂ ਭਰਾ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਰਮਾ ਨੰਦ ਭਨੋਟ, ਜੋ ਸਾਡਾ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਦੋਸਤ ਸੀ, ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ 79, ਸਿੰਕਲੇਅਰ ਰੋਡ, ਸ਼ੈਫਰਡ ਬੁਸ਼ ਲੈ ਗਏ। ਇਹ ਲੰਡਨ ਦਾ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿੱਤੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਉੱਥੇ ਸਸਤੇ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ।
ਰਾਜਿੰਦਰ ਅਤੇ ਭਨੋਟ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਹੁਣ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਲੱਭਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦਾ ਖਰਚਾ ਚੁੱਕ ਸਕਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲਡਰਸ ਗ੍ਰੀਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਮਿਲਿਆ; ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਨੰਬਰ 5, ਗ੍ਰੀਨਫੀਲਡ ਗਾਰਡਨ ਸੀ। ਉਸ ਘਰ ਦੀ ਮਾਲਕਣ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਹੇਅਸ, ਇੱਕ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਫੌਜੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹਫ਼ਤੇ 30 ਸ਼ਿਲਿੰਗ ਦਿੰਦੇ ਸੀ; ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਮਰੇ ਦਾ ਕਿਰਾਇਆ, ਨਾਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਇਸ ਰਕਮ ਵਿੱਚ ਬੱਸ ਅਤੇ ਅੰਡਰਗਰਾਊਂਡ ਦੇ ਕਿਰਾਏ ਜੋੜਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ £10 ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ।
ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਕਾਰਨ ਤਿੰਨ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ ਪਿਆ - ਸਕੂਲ ਆਫ਼ ਓਰੀਐਂਟਲ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਕਿੰਗਜ਼ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਲੰਡਨ ਸਕੂਲ ਆਫ਼ ਇਕਨਾਮਿਕਸ। ਅਸੀਂ ਘਰ ਤੋਂ ਪੈਦਲ ਚੱਲ ਕੇ ਵੇਲ ਪਹੁੰਚਦੇ ਸੀ, ਰੌਡਬਰੋ ਰੋਡ ਜਾਂਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਗੋਲਡਰਸ ਗ੍ਰੀਨ ਲਈ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਪਹੁੰਚਦੇ ਸੀ। ਲੰਡਨ ਦਾ ਅੰਡਰਗਰਾਊਂਡ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਆਵਾਜਾਈ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(ਪੰਨਾ 103)
ਇਹ ਬਿਜਲੀ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਗਤੀ ਫੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਰੁਕਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਜਲਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਯਾਤਰੀ ਅੰਦਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ ਉਹ ਬੈਂਚਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਓਵਰਹੈੱਡ ਸਟ੍ਰੈਪ ਫੜ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਫਿਨਸਬਰੀ ਸਰਕਸ ਦੇ ਓਰੀਐਂਟਲ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਸ਼੍ਰੀ [ਐਸ. ਜੀ.] ਵੇਸੀ-ਫਿਟਜ਼ਗੇਰਾਲਡ ਨੇ

□□□□□ □□□□□□ □□□□□□□, □□□ □□□□□□□□ □□.□□. □□□□□ □□ □□□□□ □□□□□ □□□ □□□□□□□ □□□□□□ □□□□□□□□ □□□ □□□□□□ □□ □□□□□□ □□□□□□□□ □□, □□□ □□□□□ □□□ □□□ □□□□□ □□□ □□ □□□□□□ '□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□□□ □□ □□ □□□ □□□□□□□□ □□□□ □□□□□ □□□□□ □□ □□□ □□□□□□ □□ □□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□ □□□□□□□□□□ □□ □□□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□□□ □□□□□ □□, □□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□□□□□ □□□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□ □□□

□□□□□□□□□□□ □□□ □□□□□□□□ □□□ □□□ □□□□ □□□ □□□□□ □□ □□□ □□ □□□ □□□□ □□□□ □□□ □□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□□□ □□□ □□□ □□□□ □□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□□□□ '□□ □□□□ □□□□□ □□□ □□ □□□□□ □□□□ □□□ □□ □□□□□□ □□□ □□□□ □□□ □□□□□□□□ □□ □□□ □□□□□ □□ □□□ □□□□ □□□□□□ □□□

□□.□□.□□. □□ □□□□□□□□ □□□□□□□□□□ □□□□ □□□ □□□□□ □□□□□□□ □□□ □□□□□□□ □□□□ □□□□□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□□□□□□□□□□□ □□ □□□ □□□□□□□□□□ □□□□ □□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□, □□□□ □□ □□□□□□□114 □□□□□□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□□□ □□□□□ □□□, □□□ □□□ □□□□□ □□ □□□□□ □□□□□□□□ □□□□□ □□ □□□□□□ □□□□ £200 □□□□□ □□□□□

□□□ □□ □□□ □□□□□□□□□□ □□□ □□□□□□□□□□ □□ □□□□□ □□□□ □□□□□□□ □□ □□□□□□□ □□□□ □□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□□□ □□, □□□ □□□□□□□ □□□□ □□□ □□□ □□□□□ □□ □□□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□□□ □□□□□ □□□ □□

114 □□□□□□□□□□□□

◌□□ □□□, □□ □□□□ □□□, □□□ □□□□, □□□□□ □□□ □□□□□□□□ □□□□□ □□□□ □□ □□ □□□□ □□□□ □□ □□□□ □□ □□□□ □□□□□ □□□ □□□□□□ □□□□ □□□□□□□ □□, □□□ □□ □□□□□□ □□□ □□□□-□□□□ □□□□□□□ □□ □□□ □□ □□□ □□□ □□□□□□□ □□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□ □□□□□□□ □□□□ □□□□□ □□, □□□ □□□□□□ □□□□□□ □□ □□□□□□ □□□□□ □□□□ □□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□□ □□□□□□ □□, □□ □□□□□ □□□□□□ □□□ □□□□ □□ □□□ □□□□□□□ □□ □□□□ □□ □□□□□□□□ □□□□□□ □□□□□□□□ □□□□ □□ □□□□□□□ □□□□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□

ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਠੱਗ, ਜੇਬਕਤਰੇ ਅਤੇ ਠੱਗ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਸਟਰੀਟ 'ਤੇ ਇੱਕ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਵੱਡੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ: "ਇਹ ਦੁਕਾਨ ਬੰਦ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਚੀਜ਼ 'ਤੇ 40% ਦੀ ਛੋਟ ਹੈ।" ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਘੜੀਆਂ ਅਤੇ ਚਾਕੂਆਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵੇਖੀਆਂ। ਕੀਮਤਾਂ ਦੂਜੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸਨ।

(ਪੰਨਾ 104)
ਮੈਂ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਾਲ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਉਹ ਦੁਕਾਨ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।
ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਸਟਰੀਆ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕੈਰਿਨਥੀਆ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਖੇਤਰ ਦੇਖਿਆ। ਉੱਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਝੀਲਾਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਲੰਡਨ ਵਾਪਸ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਬੈਂਕ ਖਾਤਾ ਪੈਸੇ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਚੈੱਕਬੁੱਕ ਆਪਣੇ ਡਰੈਸਿੰਗ ਟੇਬਲ ਦੇ ਦਰਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਹੇਅਸ ਨੇ ਦੋ ਜਾਅਲੀ ਚੈੱਕ ਲਿਖੇ, ਇੱਕ £5 ਦਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ £8 ਦਾ ਮੇਰੀ ਚੈੱਕਬੁੱਕ ਵਿੱਚੋਂ। ਉਸਨੇ 5 ਪੌਂਡ ਦਾ ਚੈੱਕ ਕੈਸ਼ ਕਰ ਲਿਆ, ਪਰ ਮੈਂ ਦੂਜਾ ਚੈੱਕ ਫੜ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਗ੍ਰਿੰਡਲੇਜ਼ ਬੈਂਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ £5 ਦਿੱਤੇ, ਪਰ ਉਹ ਉਸ ਔਰਤ ਵਿਰੁੱਧ ਕੇਸ ਦਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਮੈਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਇਮਾਨਦਾਰ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਬੇਈਮਾਨ ਲੋਕ ਸਨ।
ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਛੱਡਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਨੰਬਰ 2, ਪਾਰਲੇ ਐਵੇਨਿਊ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਹਫ਼ਤੇ £2 ਦੇ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਇੱਕ ਕਮਰਾ ਲਿਆ, ਜੋ ਕਿ ਅਗਲੀ ਗਲੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇੱਕ ਟਰੱਕ ਨੰਬਰ 5, ਗ੍ਰੀਨਫੀਲਡ ਗਾਰਡਨ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਫਰਨੀਚਰ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਟਰੱਕ ਆਇਆ ਅਤੇ ਸਿਲਾਈ ਮਸ਼ੀਨ ਲੈ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਤੀਜਾ ਟਰੱਕ ਫਰਿੱਜ ਲੈ ਗਿਆ। ਤੱਥ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਹੇਅਸ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਇੱਕ ਕਿਰਾਏ-ਖਰੀਦ ਤੋਂ ਲਈਆਂ ਸਨ।
ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਥੌਮਸਨ ਨੰਬਰ 2, ਪਾਰਲੇ ਐਵੇਨਿਊ ਦੀ ਮਕਾਨ ਮਾਲਕਣ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੈਡਮ ਸਿਲਵੀਆ ਸਕਾਟ ਵੀ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਕੁੰਡਲੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਗਾਹਕਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੰਡਲੀਆਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੱਤਰ ਮਿਲਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁੰਡਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੈਲੰਡਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੀ ਸੀ।
ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਥੌਮਸਨ ਦੀ ਧੀ ਮਾਰਗਰੇਟ ਮੇਰਾ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੀ ਸੀ; ਉਹ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਚਾਹ ਬਣਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੈਰ ਵੀ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦੀ ਵੀ ਚਿੰਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਵਿਆਹ

ਵਿੱਚ ਇਕਬਾਲ ਦਾ ਹੱਥ ਮੰਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਮਾਸੂਮ ਚਿਹਰਾ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਮਾਰਗਰੇਟ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਦੋਸਤੀ ਹੀ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ, ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ 'ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਸਮਝ ਗਈ।
ਲੰਡਨ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ, ਪਰ ਜੇਕਰ ਤੁਹਾਡਾ ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਦੋਸਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਇਕੱਲਾ ਅਤੇ ਉਦਾਸ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਠੰਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਦੋਸਤਾਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਗੁਆਂਢੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ, ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਦੂਜੇ ਦੇ ਘਰ ਬਿਨਾਂ ਸੱਦੇ ਦੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ।
ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 105)
ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਦਿਲ ਹਨ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਸਾਂਝੇ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਲੋਕ ਚਲਾਕ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਹੋਣ, ਉਹ ਠੰਡੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵੀ ਰੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਖੁਸ਼ਬੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ਬੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਚਮਕਦਾਰ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਸਹੀ ਸਮਝਿਆ - ਉੱਥੇ ਵੱਡੇ ਦਿਲ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਲੱਭਣੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਤੀ-ਪਤਨੀ, ਅਤੇ ਮਾਂ-ਪੁੱਤਰ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਖੱਡ ਹੈ। ਗੁਆਂਢੀ ਨੂੰ ਗੁਆਂਢੀ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਹਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਘਰ ਉਸਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸਦੀ ਵਾੜ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਮੁੱਖ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤਾਲੇ ਨਾਲ ਬੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਕੋਈ ਵੀ ਬਿਨਾਂ ਬੁਲਾਏ ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਅਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਗੁਆਚੀ ਹੋਈ ਆਤਮਾ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਇੰਨੇ ਠੰਡੇ ਹਨ, ਕਿ ਇਸ ਗੁਣ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੇਲਗੱਡੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਦੇਖਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹੋ। ਹਰ ਆਦਮੀ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਠੰਡੇ ਅਤੇ ਬਲਗਮ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸਮਝ ਆਇਆ।
ਠੀਕ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਲੰਡਨ ਲੱਖਾਂ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਇੱਥੇ

ਦੋਸਤਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਇਹ ਅਰਬ ਦੇ ਮਾਰੂਥਲ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਉਜਾੜ ਹੈ।
ਮੈਨੂੰ ਤੁਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੌਸਮ ਖ਼ਰਾਬ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੀਲਾਂ ਲੰਬੀਆਂ ਗੈਲਰੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਦੋ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਤੁਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗੜਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੇਖੀਆਂ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਉਹ ਵਸਾਕਾਸੱਜਾ ਨਾਇਕਾ ਦੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਸੀ, ਅਤੇ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਨੇ ਇਸ ਪੇਂਟਿੰਗ ਦੇ ਕਾਰਡ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਲਾਲ ਘੱਗਰਾ ਅਤੇ ਨੀਲਾ ਦੁਪੱਟਾ ਪਹਿਨੀ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦੇ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਚੰਦਰਮਾ ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਸਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗ ਭਾਰਤੀ ਔਰਤ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਕੋਮਲਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੁਨਰ ਨਾਲ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਕੱਲੇ ਬੈਠ ਕੇ ਉਸ ਪੇਂਟਿੰਗ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੁਣ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚੀ ਕੁੜੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਵੇਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਾਂਗੜਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਸੀ।
ਲੰਡਨ ਦੇ ਪਾਰਕ ਅਪ੍ਰੈਲ-ਮਈ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ਪੰਨਾ 106)
ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੱਕੜ ਦੀਆਂ ਵਾੜਾਂ ਗੁਲਾਬਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੱਤਿਆਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ ਓਕ ਅਤੇ ਗੁਲਰ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹਰੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਘਾਹ ਹੋਰ ਵੀ ਹਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਰੰਗ-ਬਿਰੰਗੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਔਰਤਾਂ ਸੁੰਦਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਠੰਡੀ ਅਤੇ ਨਮੀ ਵਾਲੀ ਹਵਾ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਗੁਲਾਬ ਵਾਂਗ ਖਿੜਦੇ ਹਨ। ਕੁਦਰਤੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਹਕੀਕਤ ਵਿੱਚ ਪਰੀਆਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

□□□ III: □□□

ਅਧਿਆਇ 14

ਸਹਾਰਨਪੁਰ — ਬਾਗਾਂ ਦਾ ਘਰ
(1934-1936)

(ਪੰਨਾ 109)
ਮੇਰੀ ਸਿਖਲਾਈ 6 ਅਕਤੂਬਰ 1934 ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਯੂ.ਪੀ. ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਵਿੱਚ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੀਮਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ।
ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਫਰਾਂਸ, ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਅਤੇ ਇਟਲੀ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਭਾਰੀ ਸਮਾਨ ਬੁੱਕ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਰੇਲ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਇੱਕ ਹਲਕਾ ਹੈਂਡਬੈਗ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋਣ ਹੀ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪਾਸਪੋਰਟ ਵੀ ਭਾਰੀ ਸਮਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਇੰਡੀਆ ਆਫਿਸ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮੂਰਖਤਾ ਭਰੀ ਭੁੱਲ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣ ਲਈ ਸ਼੍ਰੀ ਨੇਸਟਰ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਦੋ ਘੰਟਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਪਾਸਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।
ਲੰਡਨ ਛੱਡਣ ਵੇਲੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਭਰ ਆਇਆ ਸੀ। ਦੋ ਸਾਲ ਉੱਥੇ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੇਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਲ ਇੱਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਲੰਡਨ ਜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੂਜੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹਾਂ।
ਮੈਂ ਡੋਵਰ ਤੋਂ ਪੈਰਿਸ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਨੋਟਰੇ ਡੈਮ ਦੇ ਗਿਰਜਾਘਰ ਅਤੇ ਲੂਵਰ ਦੇ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਵੱਡੀਆਂ ਛਤਰੀਆਂ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਪੈਰਿਸ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕੌਫੀ ਜਾਂ ਵਾਈਨ ਪੀ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਵਿਹਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕੌਮ ਵਾਂਗ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਵਿਹਲਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 110)
ਵਿਗਿਆਨ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਉਹੀ ਲੋਕ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਦੀ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਇੱਥੇ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ

'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਹਨ, ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਮੈਂ ਪੈਰਿਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿਊਰਿਖ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਐਲਪਸ ਦੇ ਬਰਫ਼ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪਹਾੜਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਇਟਲੀ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਫਲੋਰੈਂਸ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਗਿਰਜਾਘਰਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ।
ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਰੋਮ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਸੇਂਟ ਪੀਟਰ ਦਾ ਮਹਾਨ ਚਰਚ ਦੇਖਿਆ। ਉੱਥੇ, ਮੈਂ ਪੋਪ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਨਮੋਹਕ ਵੈਟੀਕਨ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਦਾ ਵੀ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲਿਓਨਾਰਡੋ ਅਤੇ ਮਾਈਕਲਐਂਜਲੋ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਪੈਸੇ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਸਰਾਏ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ; ਸਰਾਏ ਵਿੱਚ ਸਾਦਾ ਖਾਣਾ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਇੱਕ ਛੋਟਾ, ਸਾਫ਼ ਕਮਰਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੁਸੋਲਿਨੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦੀ ਸਿਪਾਹੀ ਕਾਲੇ ਵਰਦੀਆਂ ਪਹਿਨ ਕੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਅਤੇ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਠੱਗਾਂ ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।
ਮੈਂ ਰੋਮ ਤੋਂ ਨੇਪਲਜ਼ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੋਂਪੇਈ ਦੇ ਖੰਡਰ ਦੇਖੇ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵਿਸੂਵੀਅਸ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਹੈ; ਪਹਾੜ ਤੋਂ ਕਾਲਾ ਧੂੰਆਂ ਉੱਠਦਾ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਨੇਪਲਜ਼ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹਾਂ। ਲੋਕ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੰਗਿਆਂ ਅਤੇ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੀ ਦੇਖੇ। ਹਰ ਘਰ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੱਪੜੇ ਦੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ 'ਤੇ ਧੋਤੇ ਹੋਏ ਕੱਪੜੇ ਸੁਕਾਏ ਹੋਏ ਸਨ।
ਮੈਂ ਨੇਪਲਜ਼ ਤੋਂ ਲੋਇਡ ਟ੍ਰਿਸਟੀਨੋ ਦੇ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸਵਾਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਯੂਰਪ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬੰਬਈ ਬਹੁਤ ਗੰਦਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਆਲਸੀ ਵੀ ਸਨ, ਅਤੇ

ਕਾਲੀ ਚਮੜੀ ਵਾਲੇ। ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਾਲ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਗੋਰੇ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦੀ ਆਦਤ ਪੈ ਗਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਆਮ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਾਲੀ ਚਮੜੀ ਵਾਲੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।115
ਮੈਂ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਗੋਜਰਾ ਲਈ ਦੋ ਵੱਡੇ ਟਰੰਕ ਬੁੱਕ ਕਰਵਾਏ। ਕਲਰਕ ਨੂੰ ਉਸ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕੰਮ ਲਈ ਦੋ ਘੰਟੇ ਲੱਗੇ। ਜੇ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਹਥੇਲੀ ਵਿੱਚ 1 ਰੁਪਿਆ ਰੱਖਦਾ, ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਜਲਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਪਰ ਇਹ ਮੇਰੀ ਜ਼ਮੀਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਕਿੰਨਾ ਡਿੱਗਿਆ ਹੈ।

ਰੇਲਗੱਡੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਕੂਪ ਵਿੱਚ ਦੋ ਹੋਰ ਸਾਥੀ ਸਨ - ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਪਾਰੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਵਾਲ ਦੁਬਾਰਾ ਵਧਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੱਗ ਉਤਾਰੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਇੱਕ ਮੌਲਵੀ ਵਰਗਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗਰਮਜੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ, ਅਸਾਲਮੂ-ਅਲੈਕੁਮ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਬੁਰਾ-ਭਲਾ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਆਪਣੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਝੂਠੇ ਚਾਲ-ਚਲਣ ਕਾਰਨ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਗਿਆ।

(ਪੰਨਾ 111)
ਮੈਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਭਾਵੁਕ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਹਿੰਦੂ ਯਾਤਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ, ਕਿ ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਚਾਹ ਅਤੇ ਭੋਜਨ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਵੇਟਰ ਨੂੰ ਬਿੱਲ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਅੱਜ ਮੇਰੇ ਮਹਿਮਾਨ ਹੋ।" ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਨਿੱਘ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਸੀ ਜੋ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਸੀ।
ਮੈਂ ਗੋਜਰਾ ਵਿੱਚ ਦੋ ਦਿਨ ਬਿਤਾਏ ਅਤੇ ਇਕਬਾਲ ਨਾਲ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਰੇਲਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਰੇਲਗੱਡੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਰੁਕੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਕੀਰ, ਮੋਟਾ, ਵਧੀਆ ਸਰੀਰ ਵਾਲਾ, ਅਤੇ ਗੁੰਡਿਆਂ ਵਰਗਾ, ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਭੀਖ ਮੰਗਣ ਲਈ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਭਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਪਾਹਜ ਨਾ ਹੋਣ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ, ਤਾਂ ਠੱਗ ਨੇ ਮੇਰਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ।
ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਰੇਲਗੱਡੀ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਪਹੁੰਚੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕੁਲੈਕਟਰ, ਸ਼੍ਰੀ ਬੇਟਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੀ.ਡਬਲਯੂ.ਡੀ. ਬੰਗਲੇ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਸਾਮਾਨ ਟਾਂਗੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਬੰਗਲੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਉੱਥੇ, ਅਸੀਂ ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਹਫ਼ਤਾ ਰਹੇ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਰਹਿਣ ਲਈ ਘਰਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕੀਤੀ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਬੰਗਲਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਮਨੋਹਰਦਾਸ ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਜੰਗਲਾਤ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉੱਪਰਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੁੱਢਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਜਵਾਨ, ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ

ਫੈਸ਼ਨੇਬਲ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਜਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਉਂਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸੀ।
ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਦਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਆਪਣੇ ਅੰਬਾਂ, ਲੀਚੀ, ਲੋਕਾਟ ਅਤੇ ਗੰਨੇ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ; ਗੰਨਾ ਇੰਨਾ ਨਰਮ ਸੀ ਕਿ ਇਸਦਾ ਛਿਲਕਾ ਇੱਕ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੱਟਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਮੌਸਮ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ਹਿਰ ਮੱਖੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।
ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬਹੁਤ ਮਾੜੇ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਦੇ ਜੈਨ ਬਾਣੀਏ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸਨ। ਹਰੇਕ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਕੋਲ ਕਈ ਪਿੰਡ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਕਿਰਾਏਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਏ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵੇਸ਼ਿਆ ਦੇ ਨਾਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੇਖਣਾ ਅਤੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਤੋਹਫ਼ੇ ਭੇਜਣਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖਾਸ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਵੇਸ਼ਿਆ ਵੀ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਜਾ ਕੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਤੋਹਫ਼ੇ ਵਜੋਂ ਲੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸ਼ਾਮੋ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ; ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਅਮੀਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਸੀ।

115 ਰੰਧਾਵਾ 'ਕਾਲਾ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਹੈ। ਸਾਂਵਲਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਗੂੜ੍ਹਾ ਰੰਗ।

ਕੰਵਰ ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਸਰਨ ਨਾਮਕ ਕਾਰੋਬਾਰੀ। ਉਸਨੂੰ ਗਾਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਸਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੈਂਟ ਅਤੇ ਕਮੀਜ਼ ਪਹਿਨਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ।
ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਹਾਲਤ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲੀ।

(ਪੰਨਾ 112)
ਮੈਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ 116 ਗ੍ਰਾਮ ਸੁਧਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਬ੍ਰੇਨ 117 ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੰਗਲ ਕਿਰਨ ਜੈਨ ਨੇ ਪੀਪਲਜ਼ ਜਰਨਲ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਅਖ਼ਬਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਇਸ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਬਾਰੇ ਲੇਖ ਲਿਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ, ਸਫਾਈ ਅਤੇ ਸਫਾਈ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰੋਸ਼ਨ-ਦਾਨ ਬਣਾਏ ਅਤੇ ਲਗਾਏ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ

ਰੋਸ਼ਨ-ਦਾਨ ਵਿੱਚ ਚਟਾਈਆਂ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਡਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਜਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਫੀਮ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਸੁੱਟ ਦੇਣਗੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਝੂਠੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਫੜ ਲੈਣਗੇ।
ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਵਰਗੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਵੱਸਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪੰਜ ਤੋਂ ਛੇ ਘੰਟੇ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਤੁਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ, ਅਤੇ ਕਈ ਘੰਟਿਆਂ ਤੱਕ ਗਵਾਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਵਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਨੋਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠਣਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ, ਮੈਂ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਦੀ ਆਦਤ ਵਿਕਸਤ ਕਰ ਲਈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਟੂਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ - ਮੈਂ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲੀ ਕੁੱਕੜ, ਮੋਰ, ਬਾਰਸਿੰਘਾ ਹਿਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ੇਰ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਸਨ।
ਮੈਂ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਸਿਨੇਮਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਫਿਲਮ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੀਤ - ਰੱਬ ਬਚਾਓ ਰਾਜਾ, ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਹਾਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ, ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਐਨਕਾਂ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੀਤ ਵੱਜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿਵਲ ਸਰਜਨ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਫਿਲਮ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਸਿਨੇਮਾ ਜਾਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
ਸਾਡੇ ਬੰਗਲੇ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਘਾਹ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਬੂਟੀ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਚਪੜਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, "ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰੋ," ਪਰ ਉਹ ਉਸ ਕੰਮ ਤੋਂ ਝਿਜਕਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਦੋ ਕੁੱਦਲ ਖਰੀਦੇ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚੋਂ ਨਦੀਨ ਕੱਢਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਚਪੜਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਈ।
ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਦੋ ਸਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਸ ਬਿਮਾਰੀ ਨੂੰ ਅਭਿਆਸ ਰਾਹੀਂ ਜੜ੍ਹੋਂ ਪੁੱਟ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਭਜਨਾ ਨਾਮ ਦੇ ਇੱਕ ਦਲਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨੌਕਰ ਰੱਖਿਆ। ਉਸਦਾ ਕੰਮ ਖਾਣਾ ਪਰੋਸਣਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਜਾਂ ਮਹਿਮਾਨ ਘਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਭਜਨਾ ਦੁਆਰਾ ਪਰੋਸਿਆ ਗਿਆ ਭੋਜਨ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। 119

□□□ □□□, □□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□□□ □□ □□□□ □□ □□□□ □□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□ □□□ □□□□□□ □□ □□□□□

116 □□□□., □□□□□□□ □□□□ □□□□□ □□□□□

117 □□□□□ □□ □□□□□□□□□□ □□□□ □□□ □□□

118 □□□□□□□□ □□ □□□□□□□□□, □□□□□□□□ □□□□□

119 □□□ □□□□ □□□□□□ □□ □□□□□□□ □□ □□□□□□□ □□□□□ □□ □□□ □□□□ □□□□□□ □□□□□□ □□□-□□□ □□□ □□ □□□ □□□□□ □□□ □□□ □□□□ □□□□ □□ □□□□□ □□□□ □□□□ □□□ □□ □□□□□□□ □□□ □□ □□ □□□□□□ □□ □□□ □□□□□□□□□□ □□□□□ □□□ □□□-□□□□ □□ □□□□□□□ □□□ □□□□ □□ □□□□□-□-□□□□□ □□□□□□ □□□ □□ □□□□□ □□□□ □□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□

◌□□ □□□□□□ □□ □□□□□□ □□□□ □□ □□□□□□□ □□□ □□□ □□□□ □□□□ □□, □□□ □□□□ □□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□□ □□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□□ □□ □□□□□□ □□□□ □□ □□ □□□□□ □□□ □□□□,

(□□□□ 113)

"□□□□□ □□, □□□□□ □□□ □□□□ □□□ □□□□□"

□□□□□ 17 □□□□□ □□ □□, □□□ □□□□ 10 □□□ □□□□ □□□ □□□□□□ □□□□ □□□ □□□ □□□□□ □□□□□□□□ □□□□□□□ □□ □□□□□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□□□□ □□ □□□□□, "□□□□□ □□ □□□□ □□□□" □□□□□□ □□□ □□□□□ □□ □□□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□ □□□□□□□□ □□□ □□ □□□□ □□□□ □□□□□□ □□□ □□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□ □□□□□□ □□□□ □□ □□□□□ □□□ □□□□ □□ □□□□ □□□ □□, □□ □□ □□□□□ □□□□□□ □□□ □□□□ □□□□□□□ □□□□□□ □□□ □□□□□□□ □□, □□□ □□□□ □□□ □□□ □□□□□□□ □□□□□□ □□□ □□□□□ □□□ □□ □□□□ □□□ □□ □□□ □□□ □□□ □□□□□ □□ □□ □□□□□□, □□ □□□□ □□□ □□□□□□□ □□□ □□□□□ □□ □□ □□□□ □□□□□□□ □□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□ □□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□□□ □□, □□□ □□□□□ □□ □□□ □□□□□□ □□□□□□ □□□□□□ □□, □□ □□□□□ '□□□' □□□ □□ □□□□□□□ □□□□ □□□□ □□□□□□□ 120 □□□□□ □□□ □□□□ □□□ □□□□□□□ '□□ □□□□□□□ □□, □□□□ □□□□□□ □□□□□ □□□□□, □□□□

ਕਿ ਨੌਕਰ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕਲੱਬਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਵਿਸਕੀ ਪੀਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲ ਪੁਲ ਖੇਡਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਵਾਰ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਕਲੱਬ ਗਿਆ, ਪਰ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੈਠਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਕੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਕਬਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਢਾਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਮਝਦੀ ਸੀ ਪਰ ਇਸਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬੋਲ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸਮਝਦਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾ ਜਾਣਨਾ ਇੱਕ ਕਮੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ 'ਤੇ ਵੀ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਖਾਲੀ ਸਮਾਂ ਘਰੇਲੂ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ; ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਲੱਬ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰ ਲਿਆ।
ਇੱਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਸੀ ਅਤੇ ਚੋਰੀ ਦੇ ਕੇਸ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਘਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਾਦਸਾ ਵਾਪਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਘਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇਕਬਾਲ ਦੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਡੈੱਕਚੇਅਰ ਦੀ ਫੋਲਡਿੰਗ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿੱਚ ਦੱਬੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਫਸ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਸਦਾ ਹੱਥ ਫੋਲਡਿੰਗ ਕੁਰਸੀ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਕੁਰਸੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉੱਪਰਲੇ ਪੌੜੀ ਕੋਲ ਗਈ ਸੀ, ਦਰਦ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ। ਗੁਆਂਢੀ ਦੇ ਨੌਕਰ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਮੇਮਸਾਹਿਬ ਸੌਂ ਰਹੀ ਹੈ।" ਉਸਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਉਹ ਗਰੀਬ ਕੁੜੀ ਹੇਠਾਂ ਵਾਪਸ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇੰਨੀ ਦਰਦ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਹ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹੀ, ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹੰਝੂ ਨਹੀਂ ਸਨ।

(ਪੰਨਾ 114)
ਮੇਰੇ ਘਰ ਇੱਕ ਤਰਖਾਣ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਕੁਰਸੀ ਦੀ ਸੀਟ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਉਂਗਲੀਆਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਸਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਨੀਲੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਟੁੱਟੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਇਕਬਾਲ ਨੂੰ ਟਾਂਗੇ ਵਿੱਚ ਹਸਪਤਾਲ ਲੈ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਵਾਇਆ।
ਇਸ ਹਾਦਸੇ ਨੇ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਂਦੀ। ਮੈਂ ਇਕਬਾਲ ਲਈ ਸੱਚਾ ਪਿਆਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਤੋਂ ਉਸਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ

ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਦਲੇਰ, ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਔਰਤ ਹੈ ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਦੂਜਾ, ਉਹ ਵੱਡੇ ਦਿਲ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਗਾਇਕਾ ਨੂੰ ਸਿਲਾਈ ਦਿੱਤੀ।

120 'ਮੈਮ', 'ਮੈਡਮ' 'ਮੈਮ ਸਾਹਿਬ' ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਔਰਤ ਤੋਂ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਔਰਤਾਂ ਜਾਂ ਉੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ।

। ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਮਿੰਡੋ ਨੂੰ ਮਸ਼ੀਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਭਾਂਡੇ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਰਾਜਿੰਦਰ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਇਕਬਾਲ ਕੋਲ ਅੱਠ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ, ਦੋ ਕਲਿੱਪ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸੋਨੇ ਦਾ ਹਾਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਮੇਰਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਗਹਿਣੇ ਨਹੀਂ ਪਹਿਨਣੇ ਚਾਹੀਦੇ। ਇੱਕ ਔਰਤ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਉਸਦੀ ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਕਸਰਤ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਖੁਰਾਕ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਕਬਾਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗਹਿਣੇ ਵੇਚਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਗਹਿਣੇ ਵੇਚ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਚੋਰੀ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਤ ਹੋਣਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।
ਚਰਿੱਤਰ ਫੈਸ਼ਨੇਬਲ ਹੋਣ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਚਰਿੱਤਰ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਸਿਰਫ਼ ਜਿਨਸੀ ਚਰਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ;121 ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਇਮਾਨਦਾਰ, ਧੀਰਜਵਾਨ, ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਜੂਝਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਰੱਖਣਾ, ਹਮਦਰਦ ਹੋਣਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭੁੱਲਣਾ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਬੋਝ ਚੁੱਕਣਾ। ਇਕਬਾਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਮੈਂਬਰ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਰਾਤਾਂ ਜਾਗਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦੀ। ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਸਮਝਦੀ। ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਇੰਨੀ ਆਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵਿਹਲੀ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਖਾਣਾ ਬਣਾਉਂਦੀ, ਸਿਲਾਈ ਕਰਦੀ, ਘਰ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਅਤੇ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਸੀ।
ਬੇਟਸ ਦਾ ਤਬਾਦਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਜੇ.ਐਫ. ਸੇਲ ਨੂੰ ਕੁਲੈਕਟਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੇਲ ਇੱਕ ਭਾਰੀ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਦਸਤਖਤ ਕੁਰਸੀ ਦੇ ਕੁੰਡਲਦਾਰ ਸਪਰਿੰਗ ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜੋ ਕੋਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੂਲੇਦਾਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਦਸਤਖਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੇਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨੁਕਸ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਕਾਨਪੁਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਦੰਗਾ ਭੜਕਿਆ, ਜਿਸਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਉਸਨੂੰ ਲੈਣੀ ਪਈ।

ਸਰਦੀਆਂ ਆ ਗਈਆਂ ਸਨ; ਇਸ ਮੌਸਮ ਵਿੱਚ ਅਫ਼ਸਰ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੇਲ ਮੈਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦਸ ਮੀਲ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਤ ਤੰਬੂਆਂ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਸੀ। ਉਹ ਤੰਬੂ ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਬਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਸੇਲ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਭੈਣ ਦੌਰੇ ਲਈ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਸਨ।

(ਪੰਨਾ 115)
ਸੇਲ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਕਾਲਾ ਸੂਟ ਪਹਿਨਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦਾ ਸੀ।
ਅਸੀਂ ਸਵੇਰੇ ਆਪਣੇ ਘੋੜਿਆਂ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਸੇਲ ਸਨਾਈਪਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੈਂ ਪਟਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸੇਲ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਮਾੜਾ ਸੀ; ਉਸਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਪਰ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਸਨਾਈਪਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਰ ਸਕਿਆ।
ਮੈਂ ਇੱਕ ਕਾਨੂੰਗੋ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ, ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਗਿਆਰਾਂ ਮੀਲ ਸਵਾਰੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਰੁੜਕੀ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਕਾਨੂੰਗੋ ਨੇ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਛੁੱਟੀ ਮੰਗੀ, ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਪੇਚਸ਼ ਹੈ।
ਰੁੜਕੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਹ ਗੰਗਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਕਾਲਜ ਵੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਪਹਾੜੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਮੈਂ ਸਰ ਵਿਲੀਅਮ ਸਟੈਂਪ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੂ.ਪੀ. ਵਿੱਚ ਟਿਊਬਵੈੱਲਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੋੜਸਵਾਰੀ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੋਟਰਕਾਰ ਨਾਲ ਇੱਕ ਟ੍ਰੇਲਰ ਜੋੜਦੇ ਸਨ, ਟ੍ਰੇਲਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘੋੜਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੜਕ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਕਾਰ ਰੋਕਦੇ ਸਨ, ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕੰਮ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨ ਲਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।
ਮੈਨੂੰ ਘੋੜਸਵਾਰੀ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਇੱਕ ਤੇਜ਼ ਘੋੜੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਾਲੀ-ਭੂਰੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਇੱਕ ਚਿੱਟਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੌੜਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਗਰਦਨ ਮੋੜ ਲੈਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਲੱਤਾਂ ਨੂੰ ਲੱਤ ਮਾਰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਗਰੀਬ ਸਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀ ਆਦਤ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਲਗਾਮ ਕੱਸ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।
ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਦਿਓਬੰਦ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਗਿਆ ਸੀ। ਥਾਨੇਦਾਰ ਨੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਆਪਣੀ ਘੋੜੀ ਭੇਜੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਉਸ 'ਤੇ ਬੈਠਾ, ਘੋੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਦੌੜਨ ਲੱਗੀ, ਉਹ ਜਲਦੀ ਹੀ ਮੇਰੇ ਕਾਬੂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਈ। ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਲੱਗੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਹੇਠਾਂ ਧਸ ਗਈਆਂ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ।

121 ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਛਪਿਆ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸ਼ਾਇਦ ਨੈਤਿਕ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ।

ਅਨੁਵਾਦ © ਰਾਇਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ਼ ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਐਂਡ ਆਇਰਲੈਂਡ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਬਿਨਾਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਘੁੰਮਣਾ ਨਾ ਛੱਡੋ। ਹੇਠਾਂ ਉਤਰ ਕੇ ਮੇਰੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਘੋੜੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਦਬਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਘੋੜੀ ਦੌੜਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧੇ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਰੁਕ ਗਈ। ਇਸ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਥਾਨੇਦਾਰ ਦੇ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਥਾਨੇਦਾਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘੋੜੇ ਸਿਰਫ਼ ਦਿਖਾਵੇ ਲਈ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬੰਨ੍ਹੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਜ਼ਾਦ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸਵਾਰੀ ਕਰਨਾ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਦੌਰੇ 'ਤੇ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਜੁਆਇੰਟ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਕਾਸ਼ੀਨਾਥ ਰਘੂਨਾਥ ਦਾਮਲੇ ਸੀ। ਦਾਮਲੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਿੱਘੇ ਇਨਸਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿੱਖਿਆ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦੌਰੇ ਦੌਰਾਨ ਇਕੱਠੇ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦੇ ਸੀ। ਦਾਮਲੇ ਇੱਕ ਮਰਾਠਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਖਾਣਾ ਨਾਰੀਅਲ ਨਾਲ ਪਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਬੇਹਾਟ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ ਅਤੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੁੱਕੀ ਚੋਅ ਮਿਲੀ। ਦਾਮਲੇ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਦੇਖ ਕੇ ਆਪਣਾ ਘੋੜਾ ਤੇਜ਼ ਦੌੜਾਇਆ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਘੋੜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਸਵਾਰੀ ਲਈ ਧੱਕਿਆ; ਮੇਰੀ ਘੋੜੀ ਅੱਗੇ ਵਧ ਗਈ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦਾਮਲੇ ਪਿੱਛੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕੋਟ ਨੂੰ ਧੂੜ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 116)
ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਬੰਗਲਾ ਬਦਲਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਅੱਧਾ ਘਰ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਡਿਪਟੀ ਕੁਲੈਕਟਰ ਪਰਦੁਮਨ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਦੂਜਾ ਅੱਧਾ ਘਰ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੱਚੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ; ਉਹ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਅਕਸਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਾਗਦੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ, ਅਸੀਂ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਸੌਂ ਰਹੇ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕੁੜੀ ਰੋਈ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਜਾਗ ਪਏ।122 ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਪਰਦੁਮਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਆਦਮੀ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਗੂੜ੍ਹੀ ਨੀਂਦ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਚੁੱਪਚਾਪ ਮੈਨੂੰ ਜਗਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਟਾਰਚ ਚਾਲੂ ਕੀਤੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੈਂ ਰਿਵਾਲਵਰ ਲੋਡ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਝਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਵੇਰੇ ਉੱਠੇ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਪਰਦੁਮਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ ਟਰੰਕ ਝਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਪਏ ਸਨ,

ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਨ ਖਿੱਲਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਚੋਰ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਤੋਂ ਡਰ ਗਏ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕੀਮਤੀ ਸਮਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਗਏ। ਪਰਦੁਮਨ ਸਿੰਘ ਮੇਰਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਉਸ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬੱਚੇ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਿਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸਹੀ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਜਗਾਇਆ ਸੀ।
ਮੈਂ 1935 ਵਿੱਚ ਨੁੱਕੜ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਐੱਸ.ਡੀ.ਓ. ਬਣਿਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਅਕਤੂਬਰ 1936 ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਤਬਾਦਲਾ ਫੈਜ਼ਾਬਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਸਹਾਰਨਪੁਰ, ਇਸਦੇ ਬਾਗਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ।

122 ਉਹ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ 'ਲੜਕੀ' ਜਾਂ ਕੁੜੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ 'ਬੇਟੀ' ਜਾਂ 'ਧੀ' ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਅਨੁਵਾਦ ਧੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ 15

ਫੈਜ਼ਾਬਾਦ
ਪਿੰਡ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਤਜਰਬਾ
(1936-1938)

(ਪੰਨਾ 117)
ਨਵਾਬ ਸ਼ੁਜਾ ਉਦ-ਦੌਲਾ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਫੈਜ਼ਾਬਾਦ ਅਵਧ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਇੱਕ ਭੁੱਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਅਵਧ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਯੂ.ਪੀ. ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਘਟੀਆ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੋਸਟਿੰਗ ਰੱਦ ਕਰਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। 'ਤਾਲੁਕਦਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ' ਦੇ ਕਾਰਨ, ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਗਰੀਬੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਤਾਲੁਕਦਾਰ ਸੌ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਕਾਮੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਰਾਏਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਆ ਲੈਣ ਲਈ, ਤਾਲੁਕਦਾਰਾਂ ਨੇ ਜ਼ਿਲੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹ ਫੈਜ਼ਾਬਾਦ ਅਤੇ ਲਖਨਊ ਵਿੱਚ ਬੰਗਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।
ਅਕਤੂਬਰ 1936 ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਤਬਾਦਲਾ ਫੈਜ਼ਾਬਾਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲਈ ਫੈਜ਼ਾਬਾਦ ਛਾਉਣੀ ਵਿੱਚ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਇੱਕ ਘਰ ਲਿਆ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਘਰ 40 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ 'ਤੇ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਕਮਰੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਛੱਤ ਟਾਈਲਾਂ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਗੁਪਤਰ ਘਾਟ, ਜਿੱਥੇ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਨੇੜੇ ਹੀ ਸੀ। ਗੁਪਤਰ ਘਾਟ ਸਰਯੂ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਦਾ ਦੇਖਣਾ ਯੋਗ ਹੈ। ਅਸਮਾਨ ਲਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਡੁੱਬਦੇ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਨਦੀ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੁੰਦਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ 'ਸ਼ਾਮ-ਏ-ਅਵਧ' 123 ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਣ ਵੇਲੇ ਗੁਪਤਰ ਘਾਟ 'ਤੇ ਸੈਰ ਕਰਨ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬੈਠਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 118)
ਗੁਪਤਰ ਘਾਟ ਵਿੱਚ ਲਾਲ ਮੂੰਹ ਵਾਲੇ ਬਾਂਦਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੈਲਾਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਨੂਮਾਨ ਦੀ ਫੌਜ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੁੰਨੇ ਹੋਏ ਛੋਲੇ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਬਾਂਦਰ ਇੰਨੇ ਬੇਖ਼ਬਰ ਸਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਔਰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਥੈਲਾ ਲੈ ਕੇ

ਲੰਘਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਥੈਲਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸਾਰਾ ਭੋਜਨ ਲੁੱਟ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।
ਉਹ ਬਾਂਦਰ ਵੀ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫੁੱਲ ਜਾਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਉਗਾਉਣਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ, ਮੈਂ ਇਮਲੀ ਦੇ ਦਰੱਖਤ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਇੱਕ ਬਾਂਦਰ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ; ਉਹ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਕੋਈ ਜ਼ਖਮੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਵੀ ਇਸਨੂੰ ਦੇਖਿਆ, ਅਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਦੁਬਾਰਾ ਕਦੇ ਵੀ ਇੱਕ ਬਾਂਦਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਾਰ ਸਕਦੀ। ਮਾਦਾ ਬਾਂਦਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਿਰ ਖੁਰਚਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਜੂੰਆਂ ਕੱਢਦੀਆਂ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਨੇੜੇ ਕੋਈ ਖ਼ਤਰਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਦਰੱਖਤਾਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਬੁੱਢਾ ਬਾਂਦਰ ਪੂਰੇ ਬਾਂਦਰਾਂ ਸਮੂਹ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੀ; ਇਹ ਸਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ।
ਮਿਸਟਰ ਨਿਕੋਲਸਨ ਫੈਜ਼ਾਬਾਦ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਅਫ਼ਸਰ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚਾਰ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਅਫ਼ਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ, ਅਦਿਤ ਨਾਥ ਝਾਅ, ਮੇਰੇ ਬੰਗਲੇ ਨੂੰ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਦਿਤ ਸਰ ਗੰਗਾ ਨਾਥ ਝਾਅ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਅਮਰ ਨਾਥ ਝਾਅ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਮੋਟਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ 'ਗਣੇਸ਼' ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਉਹ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਉਹ

123 ਸ਼ਾਮ-ਏ-ਅਵਧ, ਸ਼ਾਬਦਿਕ, ਅਵਧ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਾਂ। ਇੱਕ ਵਾਕੰਸ਼ ਵਜੋਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸ਼ਾਮਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਰਤਾਰਾ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਹੱਸੇਗਾ ਵੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਿਪੁੰਨ ਅਫ਼ਸਰ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ।
ਉਸ ਸਮੇਂ, ਮੈਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ 600 ਰੁਪਏ ਕਮਾ ਰਿਹਾ ਸੀ; ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਚਾਰ ਨੌਕਰ ਸਨ, ਇੱਕ ਮਾਲੀ 10 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ, ਇੱਕ ਰਸੋਈਆ 15 ਰੁਪਏ, ਇੱਕ ਲਾੜਾ 15 ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਇੱਕ ਡਰਾਈਵਰ 20 ਰੁਪਏ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਤੇ ਝਾਅ ਮਿਲ ਕੇ ਸਫਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ 5 ਰੁਪਏ ਦਿੰਦੇ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਘੋੜੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮੋਟਰਕਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਸਸਤੇ ਸਮੇਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ 600 ਰੁਪਏ ਅੱਜ ਦੇ 6000 ਰੁਪਏ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਣਗੇ।

ਨਵਾਬ ਸ਼ੁਜਾ ਉਦ-ਦੌਲਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਗਮ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਫੈਜ਼ਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਸ਼ੁਜਾ ਉਦ-ਦੌਲਾ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਇੱਕ ਗੁਲਾਬ ਦਾ ਬਾਗ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਬਾਗ਼ ਨੂੰ 'ਗੁਲਾਬ-ਬਾਦੀ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਰਸਤਾ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 119)
ਇਸ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਦੋ ਮੱਛੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉੱਕਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਝਰੋਖਾ ਖਿੜਕੀਆਂ ਅਤੇ ਵਧੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸ਼ੈਲਫਾਂ ਹਨ। ਮਕਬਰੇ ਦਾ ਗੁੰਬਦ ਪਿਆਜ਼ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਮੀਨਾਰਾਂ ਹਨ। ਮਕਬਰਾ ਦੂਰੋਂ ਸੁੰਦਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਲਾਬ-ਬਦੀ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਉੱਥੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਲੱਗਿਆ। ਸ਼੍ਰੀ ਏ.ਜੀ. ਸ਼ੈਰਿਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਚਾਰ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਬੱਗੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਬੱਗੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਗੁਲਾਬ-ਬਦੀ ਪਹੁੰਚੀ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ, ਸ਼ੈਰਿਫ਼ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁਭਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਸ਼ੈਰਿਫ਼ ਨੇ ਮੇਰਾ ਜਵਾਬ ਦੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦੋ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਜੂਨੀਅਰ, ਇਕੱਠੇ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ੁਭਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਰਿਫ਼ ਨੇ ਆਪਣਾ ਭਾਸ਼ਣ ਕਾਗਜ਼ 'ਤੇ ਟਾਈਪ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਕਮੀਜ਼ ਦੇ ਕਫ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਕਾਗਜ਼ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀ 'ਤੇ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਅਯੁੱਧਿਆ ਫੈਜ਼ਾਬਾਦ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਚਾਰ ਮੀਲ ਦੂਰ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੈਲਾਨੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਨਮ ਅਸ਼ਟਮੀ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ 'ਤੇ ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਤਿਉਹਾਰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਯੁੱਧਿਆ ਦੇ ਰਾਜਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਹਿਲ ਵਿੱਚ ਬਾਘ ਰੱਖੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਦੁਸਹਿਰੇ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਦਾਅਵਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਮਹਿਲ ਦੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਛੱਤ ਤੋਂ ਝੂਮਰ ਲਟਕਦੇ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕਾਲੇ ਅਚਕਨ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਡਰੈੱਸ-ਸੂਟ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ; ਸਮੂਹ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਾਜਾ ਦੀਆਂ ਰਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਨੌਕਰਾਣੀਆਂ ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤੋਂ

ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਪਰ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੋ ਘੰਟੇ ਤੱਕ ਵਿਸਕੀ ਵਗਦੀ ਰਹੀ, ਅਤੇ ਪੂਰਾ ਕਮਰਾ ਸਿਗਰਟ ਦੇ ਧੂੰਏਂ ਅਤੇ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਰਾਤ 10 ਵਜੇ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਪੁਲਾਓ, ਕੋਫਤੇ, ਕੋਰਮਾ, ਭੁੰਨੇ ਹੋਏ ਚਿਕਨ ਅਤੇ ਫਲਾਂ ਦੀ ਜੈਲੀ ਭਰ ਗਈ। ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਨੇ ਬਾਹਰ ਸੰਗੀਤ ਵਜਾਇਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਗੱਲਬਾਤ ਸ਼ਿਕਾਰ, ਗੋਲਫ, ਫਿਲਮਾਂ ਅਤੇ ਨੌਕਰਾਂ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਸੀ।
ਜਦੋਂ ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਤਮ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਅਖਤਰੀ ਬੇਗਮ ਨੇ ਆਪਣਾ ਗੀਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਅਖਤਰੀ ਫੈਜ਼ਾਬਾਦ ਦੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਸੀ; ਉਹ ਕਾਲੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਮੁਹੱਰਮ ਦੇ ਜਲੂਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਔਰਤਾਂ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਈਆਂ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਰਾਣੀ ਦੀ ਸਾੜੀ ਅਤੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕਦਰ ਕੀਤੀ।

(ਪੰਨਾ 120)
ਰਾਣੀ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਮਹਿਲਾ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰੇਸ਼ਮੀ ਦੁਪੱਟੇ ਦਿੱਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਤੋਹਫ਼ੇ ਲਈ ਧੰਨਵਾਦ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ।
ਤਾਲੁਕਦਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਯੋਜਿਤ ਅਜਿਹੇ ਭੋਜਨ ਫੈਜ਼ਾਬਾਦ ਦੀ ਨੀਰਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਧਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ 'ਤੇ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਭੋਜਨ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਯੂ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਚਾਂਦਨੀ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਖਾਂਦੇ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਾਸ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉੜਦ ਦੀ ਦਾਲ, ਭੱਲੇ, ਪਕੌੜੇ।
ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸਾਨੂੰ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਟੀਲ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਫੈਜ਼ਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਝੀਲਾਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਟੂਰ 'ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸੀ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਝੀਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਟੀਲ ਆਪਣੇ ਖੰਭ ਲਹਿਰਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉੱਡਦੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਉੱਡਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰਦੇ ਸੀ। ਛਾਉਣੀ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਚੰਗਾ ਸੀ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਝੀਲਾਂ, ਨਦੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੇਰੀ ਐਲਗੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਫਿਰ ਤੋਂ ਉੱਭਰ ਆਈ। ਜਦੋਂ ਬਾਕੀ ਲੋਕ ਟੀਲ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਮੈਂ ਬੋਤਲਾਂ ਵਿੱਚ ਐਲਗੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਫੈਜ਼ਾਬਾਦ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਝੀਲਾਂ ਅਤੇ ਨਦੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਛਾਣਬੀਣ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਐਲਗੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਮਿਲੀਆਂ। ਮੈਂ ਐਤਵਾਰ ਸਵੇਰੇ ਆਪਣੇ ਬੰਗਲੇ ਦੇ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ

ਮਾਈਕ੍ਰੋਸਕੋਪ ਨਾਲ ਐਲਗੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸਮਝ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦੁਪਹਿਰ 1 ਵਜੇ, ਇਕਬਾਲ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਖਾਣਾ ਠੰਡਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਉੱਠ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਲਈ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿੱਚਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੌਂਦੇ ਸਮੇਂ ਐਲਗੀ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵੀ ਦੇਖਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕੰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਮੈਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਡਾਕਟਰੇਟ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।
ਐਲਗੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮੈਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਪੰਚਾਇਤ-ਘਰ ਯੋਜਨਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਚਾਇਤ-ਦਫ਼ਤਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰੇਡੀਓ, ਕਿਤਾਬਾਂ, ਵਿਕਸਤ ਬੀਜ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਸੰਦ ਰੱਖੇ, ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਣਾਇਆ। ਵਿਕਾਸ ਮੰਤਰੀ ਡਾ. ਕੈਲਾਸ਼ ਨਾਥ ਕਾਟਜੂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ।
ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਪੰਚਾਇਤ-ਦਫ਼ਤਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਇੱਕ ਪਲਾਟ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇੱਕ ਬੁੱਢੇ, ਬਿਮਾਰ ਆਦਮੀ ਕੋਲ ਸੜਕ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਇੱਕ ਵਿੱਘਾ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਇੱਕ ਪਲਾਟ ਦਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਟੀਫਨਸਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸੀ। ਉਹ ਛੁੱਟੀ 'ਤੇ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 121)
ਜਦੋਂ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਾਲ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਅਰਜ਼ੀ ਆਈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, "ਰੰਧਾਵਾ ਸਾਹਿਬ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਆਏ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਸਾਡੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਅੰਗੂਠੇ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਇੱਕ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਟੁਕੜੇ 'ਤੇ ਲਗਵਾਇਆ।" ਮੈਂ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਿਟਾਇਰਿੰਗ ਰੂਮ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਸਨੇ ਉਹ ਝੂਠੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਿਉਂ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਦੋਵੇਂ ਕੰਨ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਖਿੱਚ ਲਏ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਗੁੰਮਰਾਹ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਹਾਇਕ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਆਪਣਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਸਨੇ ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਦੱਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਮੰਨ ਲਈ।
ਤਾਲੁਕਦਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਫੈਜ਼ਾਬਾਦ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦੌਰੇ 'ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸੀ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਕੁਝ ਆਦਮੀ ਆਲਸੀ ਅਤੇ ਆਲਸੀ ਹੋ ਕੇ ਲੰਘਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਾਡੇ ਨੇੜੇ ਲਗਭਗ 100 ਗਜ਼ ਪਹੁੰਚਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਹ

ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਬਾਰੇ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੇਤ ਵੀ ਚੰਗੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਖੇਤਰ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਜ਼ਮੀਨ ਸੁਧਾਰ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਤਾਲੁਕਦਾਰ ਵੀ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਕਲਾ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੈਸਾ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਮੇਜ਼ਬਾਨੀ 'ਤੇ ਖਰਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਕੀ ਦਾ ਪੈਸਾ ਲਖਨਊ ਦੀਆਂ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੇ ਗੀਤ ਅਤੇ ਨਾਚ 'ਤੇ ਖਰਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਫੈਜ਼ਾਬਾਦ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਦੁੱਧ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਟੂਰ 'ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸੀ, ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਚਪੜਾਸੀ ਨੇੜਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਦੁੱਧ ਲੈਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਇੱਕ ਕਲਸ਼ ਵਿੱਚ ਅੱਧਾ ਲੀਟਰ ਦੁੱਧ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਘਰ ਕੱਚੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਖੁਸ਼ ਚਿਹਰੇ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਦੁੱਖ ਹੀ ਦੁੱਖ ਸੀ।
ਜਦੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਅਦਾਲਤੀ ਮਾਮਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਸਦੀ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਦੁਸ਼ਮਣੀਆਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ 107 ਕ੍ਰਿਮੀਨਲ ਪ੍ਰੋਸੀਜ਼ਰ ਕੋਡ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਸਦਭਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆ ਸਕਣ। ਹੋਰ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਸਬੰਧਤ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਠੰਢੇ ਦਿਮਾਗ ਨਾਲ ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸਮਝੌਤੇ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਵੀਹ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਫੈਜ਼ਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤਾਇਨਾਤ ਸੀ। ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਪੀਲਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੰਗਲੇ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਤ 'ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ 11 ਵਜੇ, ਚਪੜਾਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸਮਝੌਤੇ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਪਹਿਰ 1 ਵਜੇ ਤੱਕ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰਾਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸਹਿਮਤੀ ਪਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਰਚੇ ਬਚਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਦਭਾਵਨਾ ਵਧਦੀ ਸੀ।
ਦਸੰਬਰ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸਮਸ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਲਖਨਊ ਵਿੱਚ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਹਫ਼ਤਾ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

(ਪੰਨਾ 122)
ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਅਫ਼ਸਰ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ। ਛੱਤਰ ਮੰਜ਼ਿਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਦਾਅਵਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਸਾਰੇ ਅਫ਼ਸਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੀਆਂ। ਅਸੀਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਦਸੰਬਰ 1937 ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਪੂਰੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਵਿਸਕੀ ਪੀਤੀ ਅਤੇ ਹੰਗਾਮਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਕੁਰਸੀਆਂ ਅਤੇ ਗੱਦੇ ਸੁੱਟੇ। ਵਿਸ਼ਵਨਾਥਨ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ "ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਕੀ ਜੈ!" ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲਗਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 124 ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਖੇਡ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਹ ਨਾਅਰੇ ਲਗਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਬੁੱਢੇ ਅਤੇ ਚਿੜਚਿੜੇ ਮੂਡੀ, ਕ੍ਰਿਸਟੀ ਅਤੇ ਡਾਰਲਿੰਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਘੂਰਦੇ ਰਹੇ।
ਇਸ ਹਫ਼ਤੇ ਦਾਅਵਤਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੂਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇਗਾ, ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣਗੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਈਚਾਰਾ ਅਤੇ ਦੋਸਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ।
ਮੈਂ ਡਾ. ਬੀਰਬਲ ਸਾਹਨੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਲਖਨਊ ਵਿੱਚ ਮਿਲਿਆ। ਬੀਰਬਲ ਪਾਲੀਓ-ਬੋਟਨੀ ਦੇ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸਨ; ਲਖਨਊ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖੋਜ ਸੰਸਥਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਉਸ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਹੈ।
ਹੁਣ ਮੈਂ ਟਾਂਡਾ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਦੰਗਿਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਾਂਗਾ। ਟਾਂਡਾ ਇੱਕ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਬੁਣਕਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ (ਜੁਲਾਹਾ) ਦੀ ਵੱਡੀ ਆਬਾਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਟਾਂਡਾ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਐਸ.ਡੀ.ਓ. ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਫੈਜ਼ਾਬਾਦ ਤੋਂ ਟਾਂਡਾ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਕੱਚੀ ਸੀ। 21 ਅਗਸਤ 1938 ਨੂੰ, ਮੈਂ ਟਾਂਡਾ ਤੋਂ ਦੋ ਮੀਲ ਦੂਰ ਇੱਕ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਲਗਭਗ 7 ਵਜੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਰਾਸਿੰਗ 'ਤੇ 15-20 ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਭਗਤੀ ਭਜਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਗਰੀਬ ਲੋਕ ਡਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਇੱਕ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਲੁਕ ਗਏ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣੀ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਰਾਜਪੂਤ ਅੰਗ ਰੱਖਿਅਕ ਨਾਲ ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਲਗਭਗ 3000 ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਦੇਖੀ। ਮੈਂ

124 ਕੀ ਜੈ: ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਜਿੱਤ, ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਨਮਸਕਾਰ।

। ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਬਚਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਘੱਟ ਲੋਕ ਵੇਖੇ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਪਾਸੇ ਦੀ ਇੱਕ ਗਲੀ ਤੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਕੱਢਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ, ਟਾਂਡਾ ਦਾ ਥਾਣੇਦਾਰ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਸ਼ੀਆ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਦੋ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਘਟਨਾ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਆਇਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ, ਤਾਂ ਭੀੜ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਅਤੇ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਇੱਟਾਂ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਸੁੱਟਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਲਾਠੀ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਇੱਟ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਉੱਥੇ ਹੀ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਸਰੀਨ ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਡਿਪਟੀ ਕੁਲੈਕਟਰ ਜੋ ਮੇਰੇ ਅਧੀਨ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 123)
ਉਸ ਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਵੀ ਲਾਠੀ ਮਾਰੀ ਗਈ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਭੀੜ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਵੇਗੀ। ਥਾਨੇਦਾਰ ਨੇ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਇਸ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।" ਇੱਕ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਟਰਿੱਗਰ ਦਬਾਇਆ, ਗੋਲੀ ਇੱਕ ਦੰਗਾਕਾਰੀ ਦੇ ਪੱਟ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਉਹ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਮਰਿਆ ਨਹੀਂ। ਜਿਸ ਪਲ ਗੋਲੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ, ਸਾਰੀ ਭੀੜ ਭੱਜਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਲਾਠੀਆਂ, ਚਾਕੂਆਂ ਅਤੇ ਪੈਟਰੋਲ ਨਾਲ ਭਰੇ ਡੱਬਿਆਂ ਦਾ ਢੇਰ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੰਗਾਕਾਰੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਆਏ ਸਨ।
ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੰਗਾਕਾਰੀ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਮੈਂ ਮੁਸਲਿਮ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੁੱਤੇ ਉਤਾਰਨ ਅਤੇ ਸਾਥੀ ਮੁਸਲਿਮ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਜੋ ਦੰਗਾਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ 300-400 ਦੰਗਾਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ।
ਉਸ ਸਮੇਂ, ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਵਿਚਕਾਰ ਬਹੁਤ ਤਣਾਅ ਸੀ। ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਟੀਫਨਸਨ ਵੀ ਫੈਜ਼ਾਬਾਦ ਤੋਂ ਆਏ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਦੱਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਤੁਰੰਤ ਸਮਝ ਗਏ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਹ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸਿਰਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਹੀ ਆਏ ਅਤੇ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਵੀ ਪਹੁੰਚੇ ਕਿ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਜਾਇਜ਼ ਸੀ, ਅਤੇ ਕੋਈ ਵਿਕਲਪ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਆਗੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁੱਛਗਿੱਛਾਂ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਨਿਆਂਇਕ ਜਾਂਚ ਕਰਵਾਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਮੰਗ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ, ਅਤੇ ਚੀਫ਼ ਕੋਰਟ ਨੇ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਜੱਜ ਯੌਰਕ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਸ਼੍ਰੀ ਐਚ.ਪੀ. ਗੁਪਤਾ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਵਜੋਂ ਸਾਡੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਅਤਿਕਥਨੀ ਦੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗਵਾਹੀਆਂ ਦੇਣ, ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਸੱਚਾਈ ਬਿਆਨ ਕਰਨ। ਜਾਂਚ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇਣੀ ਪਈ, ਤਾਂ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੇ ਲਖਨਊ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਯੋਗ ਵਕੀਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਗਵਾਹੀ ਦਿੱਤੀ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਾਂਚ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸੱਚਾਈ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।
ਪੀਰਪੁਰ ਦੇ ਤਾਲੁਕਦਾਰ, ਜੋ ਕਿ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਆਗੂ ਸੀ, ਨੇ ਅਫਸਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬੇਤੁਕੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਝੂਠੀ ਰਿਪੋਰਟ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ। ਯੌਰਕ ਦੀ ਜਾਂਚ ਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਝੂਠ ਦਾ ਪਰਦਾਫਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਟਾਂਡਾ ਵਿੱਚ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਯੂਪੀ ਵਿੱਚ ਦੰਗੇ ਹੋਣੇ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਿਖਾਇਆ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਖ਼ਤਰਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਹਿੰਮਤ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿੜ ਹੋ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣਾਈ ਰੱਖੋ, ਤਾਂ ਵੱਡੀ ਭੀੜ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਡਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 124)
ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਠੱਗ ਡਰਾਉਣੇ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਮਜ਼ਬੂਤ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ।

ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, "ਡੰਡਾ ਪੀਰ ਹੈ ਵਿਗੜੇਆਂ-ਤਿਗੜੇਆਂ ਦਾ।"125 ਯੂ.ਪੀ. ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ ਔਰਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਛੂਹਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਕਈ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਬਚਾਈਆਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਟਾਂਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਸੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਸੀ।

125 ਸੋਟੀ ਗਲਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ 16

ਅਲਮੋੜਾ
ਕੁਮਾਊਂ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ
(1939)

(ਪੰਨਾ 125)
ਮਈ 1939 ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਤਬਾਦਲਾ ਅਲਮੋੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਇੱਕ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਯੂਪੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਪੰਡਿਤ ਗੋਵਿੰਦ ਵੱਲਭ ਪੰਤ, ਜੋ ਕੁਮਾਊਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ, ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮੇਰਾ ਤਬਾਦਲਾ ਉਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਨੰਦਾ ਦੇਵੀ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ੂਲ ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਦੋ ਬਰਫ਼ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਦੈ ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।126
ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੇ ਹੋਏ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ੈਵਰਲੇਟ ਮੋਟਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਅਲਮੋੜਾ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ। ਕਾਰ ਦੇ ਟਾਇਰ ਪੁਰਾਣੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਬਰੇਲੀ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਉਹ ਚਾਰ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੰਕਚਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇੱਕ ਤਿੱਖਾ ਪੱਥਰ ਇੱਕ ਟਾਇਰ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਢ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਕਾਰ ਬਰੇਲੀ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਮੀਲ ਬਾਹਰ ਰੁਕ ਗਈ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਟਾਂਗੇ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, ਬਰੇਲੀ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਟਾਇਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਟਿਊਬ ਖਰੀਦੀ। ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦੁਬਾਰਾ ਚੱਲੇ, ਤਾਂ ਇੱਕ ਬੱਕਰੀ ਕਾਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਮਰ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਬਰੇਲੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚੇ, ਤਾਂ ਪੱਖੇ ਦੀ ਪੱਟੀ ਟੁੱਟ ਗਈ। ਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਬੁਰੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਬਰੇਲੀ ਪਹੁੰਚੇ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਤਰਾਈ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹਲਦਵਾਨੀ ਪਹੁੰਚੇ। ਸੜਕ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਛਤਰੀ ਵਰਗੇ ਪਾਕੜ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਉੱਗ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਮਕਦੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਰੰਗ ਦੇ ਪੱਤੇ ਡੁੱਬਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਚਮਕਦੇ ਸਨ। ਹਲਦਵਾਨੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਭਾਬਰ ਦੇ ਸੁੱਕੇ ਖੇਤਰ ਨੇ ਲੈਂਡਸਕੇਪ ਬਣਾਇਆ।

(ਪੰਨਾ 126)
ਸਾਨੂੰ ਉੱਥੇ ਸਿਰਫ਼ ਲੈਂਟਾਨਾ ਝਾੜੀਆਂ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਲੈਂਟਾਨਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਗਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਵਜੋਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਇੰਨਾ ਫੈਲਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਾਤ ਨੂੰ, ਉੱਥੇ ਸੜਕ ਦੇ ਨੇੜੇ

[illegible]

[illegible]

126 [illegible] 1920 [illegible] 1930 [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]

ਕਿ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਉੱਥੇ ਕਿੰਨਾ ਆਰਾਮਦਾਇਕ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਘਰ ਵਿੱਚ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕਦੇ ਵੀ ਉਸ ਘਰ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ, ਜੋ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੇ ਬਰਫੀਲੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਚੋਟੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਉਂਦਾ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਘਰ ਵਿੱਚ ਦੋ ਹਫ਼ਤੇ ਬਿਤਾਏ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਘਰ ਲੱਭਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਸਮਰਲੀਜ਼ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਬੰਗਲੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਫਟ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਕਮਰੇ ਸਨ। ਉੱਥੋਂ ਪਹਾੜ ਸਾਫ਼-ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਉੱਥੇ ਇਕੱਲੇ ਬੈਠਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਅਲਮੋੜਾ ਦਾ ਪਾਣੀ ਮਾੜਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਬਰਕ ਸੀ, ਜੋ ਪੇਟ ਖਰਾਬ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਪੇਚਸ਼ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਬਿਮਾਰੀ ਨੂੰ 'ਪਹਾੜੀ ਦਸਤ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 127)
ਸਾਡੀ ਭੁੱਖ ਘੱਟ ਗਈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਕਾਫ਼ੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਦਾਸ ਕਿਉਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਪੀਲੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਲੇ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਉੱਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਅੰਬਾਂ ਵਰਗੇ ਚਿਹਰੇ ਸੁੱਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਧਰਮਵੀਰ ਅਲਮੋੜਾ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜਵਾਲਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਯੂ.ਪੀ. ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਸਰ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਸਨ। ਧਰਮਵੀਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਯਾ ਟੀ.ਬੀ. ਦੀ ਮਰੀਜ਼ ਸੀ। ਧਰਮਵੀਰ ਇੱਕ ਰੰਗੀਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਖੁਸ਼ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੰਗਲੇ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਤਾਸ਼ ਖੇਡਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਧਰਮਵੀਰ ਨੂੰ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿੰਡਾਰੀ ਗਲੇਸ਼ੀਅਰ ਦਾ ਟ੍ਰੇਲ-ਪਾਸ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਤਿੱਬਤ ਵਿੱਚ ਕੈਲਾਸ਼-ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਧਰਮਵੀਰ ਮੇਰਾ ਸੱਚਾ ਦੋਸਤ ਬਣ ਗਿਆ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕਦਾ।
ਉੱਥੇ, ਅਦਾਲਤਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉੱਥੇ, ਇਹ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਸਹਾਇਕ ਦੀ ਟੁੱਟੀ-ਫੁੱਟੀ ਹਿੰਦੀ ਪੜ੍ਹਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਧੋਖਾ ਨਾ ਦੇਵੇ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਹੀ ਮੈਂ ਕਾਗਜ਼ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਅਦਾਲਤੀ ਮਾਮਲੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਚੱਕੀਆਂ ਅਤੇ 127 ਨੌਟੋਡਾਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਨਦੀ ਲਈ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਚੱਕੀਆਂ ਲਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਚੱਕੀ ਲਗਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਚੱਕੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਉਸਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਮਾਮਲੇ 498 ਆਈਪੀਸੀ ਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਵਿਆਹੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨਾਲ ਭੱਜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਖਾਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਤੀ ਨਪੁੰਸਕ ਸਨ। 6 ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਤਲ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਮਾਮਲੇ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਯਾਦ ਹੈ। ਬਾਚੁਲੀ ਨਾਮ ਦੀ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਔਰਤ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਲਈ ਭਾਬਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਦੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ, ਪਿੰਡ ਦੇ ਦੋ ਨੌਜਵਾਨ ਉਸਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਘਾਹ ਦਾ ਢੇਰ ਲੈ ਕੇ ਪਿੰਡ ਵਾਪਸ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਛੇੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਉਸਦੇ ਬੇਨਤੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਰੁਕੇ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕੀਤਾ।

127 ਨੌਤੋਦ: ਇੱਥੇ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਆਹੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨਾਲ ਭੱਜ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਬਚੁਲੀ ਰੋ ਪਈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਬਾਰੇ ਦੱਸੇਗੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਸਨੇ ਇਹ ਕਿਹਾ, ਇੱਕ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਉਸਦਾ ਗਲਾ ਦਬਾ ਕੇ, ਉਸਦਾ ਗਲਾ ਘੁੱਟ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਸਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਦੱਬ ਦਿੱਤਾ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਨੇ ਧਰਤੀ ਪੁੱਟ ਲਈ ਅਤੇ ਲਾਸ਼ ਲੱਭੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਦੋਵੇਂ ਕਾਤਲ ਫੜੇ ਗਏ।

(ਪੰਨਾ 128)
ਮੈਂ ਇਹ ਕੇਸ ਸੈਸ਼ਨ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ ਗਈ।
ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜਾਂ ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਖਰਚੇ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਗੋਲ ਦੇਵਤੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਨ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਗੋਲ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਮੰਦਰ ਚਿਤਾਈ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਜੀਤ ਰਾਮ ਨਾਮ ਦੇ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਆਣ ਰਾਮ ਤੋਂ 100 ਰੁਪਏ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਪੈਸੇ ਵਾਪਸ ਕਰਨੇ ਪਏ, ਤਾਂ ਜੀਤ ਰਾਮ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ

ਦਿੱਤਾ। ਕੋਈ ਲਿਖਤੀ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਕੋਈ ਅਦਾਲਤੀ ਕੇਸ ਦਾਇਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਕੇ, ਆਣ ਰਾਮ ਗੋਲ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਮੰਦਰ ਗਿਆ, ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ 1 ਰੁਪਿਆ ਅਤੇ 25 ਪੈਸੇ ਭੇਟ ਕੀਤੇ, ਇੱਕ ਮੁੱਠੀ ਚੌਲ ਲਏ ਅਤੇ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਸੁਣਾਈ। ਉਸਨੇ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਇਨਸਾਫ਼ ਮੰਗਿਆ। ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ, ਜੀਤ ਰਾਮ ਦੀ ਮੱਝ ਮਰ ਗਈ। ਅਗਲੇ ਮਹੀਨੇ, ਉਸਦਾ ਇਕਲੌਤਾ ਪੁੱਤਰ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਜੀਤ ਰਾਮ ਮੰਨਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਗੋਲ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਣ ਰਾਮ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗੋਲ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਮੰਦਰ ਗਿਆ, 100 ਰੁਪਏ ਵਾਪਸ ਕੀਤੇ, ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ। ਇੱਕ ਪਾਪੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਉਸਦੇ ਪਾਪ ਹੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਦੇਵੀ- ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਡਰ ਉਸਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੋਲ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਢੇਰ ਪਿਆ ਹੈ।
ਅਲਮੋੜਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਖਾਸੀ ਰਾਜਪੂਤ ਕਿਸਾਨ ਹਨ, ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਨੂੰ 'ਸ਼ਿਲਪਕਾਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਪੂਤ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਲਈ ਪਾਲਕੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬੈਠਣ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਹੱਕ ਬਹੁਤ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਿਲਿਆ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਇਮਾਨਦਾਰ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਅਕਸਰ ਬਾਘਾਂ ਨੂੰ ਲਾਠੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਰਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਦਿਨ, 10 ਆਦਮੀ ਬਾਂਸ ਦੇ ਫਰੇਮ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਬਾਘ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਮੇਰੇ ਬੰਗਲੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬਾਘ ਇੱਕ ਗੁਫਾ ਵਿੱਚ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਘ ਨੂੰ ਗੰਧਕ ਦੇ ਧੂੰਏਂ ਨਾਲ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ। ਬਾਘ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਕੁੱਦਲਾਂ ਅਤੇ ਲਾਠੀਆਂ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ 20 ਰੁਪਏ ਦਿੱਤੇ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਬਾਣੀਏ ਅਲਮੋੜਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਤ, ਜੋਸ਼ੀ, ਪਾਂਡੇ ਅਤੇ ਭੱਟ ਉਪ-ਜਾਤੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ 17 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਤੋਂ ਇੱਥੇ ਆਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਰਾਜਿਆਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ, ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਉੱਨਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਬਾਣੀਏ ਸ਼ਾਹ ਗੋਤਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਗੋਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਈ ਬੰਗਲੇ ਹਨ। 19 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇੱਥੇ ਚਾਹ ਦੇ ਬਾਗ ਲਗਾਏ ਸਨ, ਪਰ ਇਹ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਮਰੀਕੀ ਵੀ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕਾਲੀਮਾਤ ਪਹਾੜੀ 'ਤੇ ਸਾਰੇ ਘਰ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ, ਮੈਂ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗੋਰੇ ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਭਗਵੇਂ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨੇ ਅਤੇ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਤੁਰਦੇ ਦੇਖਿਆ।

(ਪੰਨਾ 129)
ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਡੱਚ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਸੌਰਨਸਨ ਸੀ। ਇਹ ਆਦਮੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ ਵਿੱਚ ਟੈਗੋਰ ਕੋਲ ਆਇਆ ਅਤੇ ਮਾਲੀ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ; ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਇੱਕ ਸਾਧੂ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗੁਫਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਹ ਚੰਗੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਸੰਦ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮੰਗਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਖਾਣਾ ਦਿੰਦੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਖਾ ਲੈਂਦਾ, ਪਰ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੰਗਦਾ।

ਦੋ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਕਾਲੀਮਾਤ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਪੇਨਰੋਜ਼ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸਟੇਟਰਹਾਈਮ। ਉਹ ਵੀ ਯੂਰਪ ਦੀ ਚੂਹਾ ਦੌੜ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਇੱਥੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਈਆਂ।
ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਮੇਜਰ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਿਕੋਲਸਨ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਨਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਉਹ ਮਾਇਆਦੇਵੀ ਆਸ਼ਰਮ, ਪਨਵਾ ਨੌਲਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਭਗਵੇਂ ਧੋਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਮੀਜ਼ਾਂ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਨਿਕੋਲਸਨ ਦਾ ਨਾਮ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰੇਮ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਠ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ; ਅਨੁਵਾਦ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਧੂ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਭਾਰਤੀ ਮੈਡੀਕਲ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਡਾਕਟਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਿਕੋਲਸਨ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਨ।
ਕੁਮਾਊਂ ਦੇ ਲੋਕ ਗਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਨੱਚਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਔਖੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦਰਮਾ ਦੇ ਭੋਟੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤ ਬਹੁਤ ਮਨਮੋਹਕ ਹਨ। ਮਰਦ ਵਪਾਰ ਲਈ ਤਿੱਬਤ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ 'ਰੰਗ-ਬੰਗ' ਨਾਮਕ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਕਲੱਬ ਹਨ। ਅਣਵਿਆਹੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਰੰਗ-ਬੰਗ ਦੀਆਂ ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਉੱਚੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਚਿੱਟੀਆਂ ਚਾਦਰਾਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਫੜਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਕੱਪੜੇ ਨੂੰ ਹਿਲਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਅਣਵਿਆਹੇ ਮਰਦ ਇਸ ਸੰਕੇਤ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਰੰਗ-ਬੰਗ ਵਿੱਚ,

ਉਹ ਅੱਗ ਬਾਲਦੇ ਹਨ, ਲੁੱਗੜੀ ਪੀਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਪਹਿਲਾਂ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
ਜਦੋਂ ਉਹ ਝੋਨੇ ਦੇ ਬੂਟੇ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਢੋਲ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲੀ ਲਾਈਨ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਢੋਲ ਵਜਾਉਂਦਾ ਹੈ; ਔਰਤਾਂ ਉਸਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬੂਟੇ ਲਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।
ਅਸੀਂ ਸਤੰਬਰ ਤੱਕ ਅਲਮੋੜਾ ਦੀ ਇਕੱਲਤਾ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਬੋਰ ਹੋ ਗਏ ਸੀ ਅਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਪਿੰਡਾਰੀ ਗਲੇਸ਼ੀਅਰ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ 40 ਕੁਲੀ ਸਨ; ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼, ਸਾਡੇ ਬਿਸਤਰੇ, ਭਾਂਡੇ ਅਤੇ ਕੱਪੜੇ, ਅਤੇ ਆਟਾ ਅਤੇ ਦਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦੋ ਬੱਚਿਆਂ ਸੁਰਿੰਦਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹਾਈਕਿੰਗ ਕੈਰੀਅਰ ਵਿੱਚ ਬਿਠਾਇਆ।

(ਪੰਨਾ 130)
ਅਸੀਂ ਦੂਜੇ ਕੈਰੀਅਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੈਟਰੀ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਰੇਡੀਓ ਰੱਖਿਆ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਕਲਾਕਾਰ ਦੋਸਤ ਬਰੂਸਟਰ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਅਕਸ਼ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ। ਉਹ ਅਮਰੀਕੀ ਸਨ ਜੋ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਆਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਬਰੂਸਟਰ ਨੂੰ ਅਧਰੰਗ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਤੁਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਉਸਨੂੰ ਨਹਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਬੈਠੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਦੇਵੀ ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਅਜੇ ਵੀ ਬਰੂਸਟਰ ਦੀ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਪੇਂਟਿੰਗ ਹੈ; ਇਹ ਮੇਰੇ ਬੈੱਡ-ਸਟੱਡੀ ਨੂੰ ਸਜਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਇੱਕ ਪਹਾੜ ਦੀ ਚੋਟੀ 'ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਲੱਤਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਨੀਲੇ ਪਹਾੜ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਝੀਲ ਵਿੱਚ ਦੋ ਗੁਲਾਬੀ ਕਮਲ ਦੇ ਫੁੱਲ ਹਨ। ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਵਿਲੱਖਣ ਜੋੜੇ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।
ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਮੀਲ ਤੁਰ ਕੇ ਬਿਨਸਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਚੀੜ ਦੇ ਜੰਗਲ ਬਾਜ਼-ਕੋਇਲ ਦੇ ਪੀ-ਕਾਹਾਂ, ਪੀ- ਕਾਹਾਂ ਨਾਲ ਗੂੰਜਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਬਿਨਸਰ ਵਿੱਚ ਲਾਲਾ ਹਰਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲਾਲ ਗੰਗੋਲਾ ਦੇ ਬੰਗਲੇ ਵਿੱਚ ਰਹੇ। ਇਹ ਬੰਗਲਾ 19 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਰਾਮਸੇ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਮਸੇ ਕੁਮਾਉਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਦਿਆਲੂ ਅਫ਼ਸਰ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੁਮਾਉਂ ਦੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਹਰੀ ਰਾਮ ਜੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ।
ਅਸੀਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਗਣਨਾਥ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਮੰਦਰ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਝਰਨਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਹੇਠਾਂ ਇੱਕ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਗੁਫਾ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਐਲਗਾ ਮਿਲਿਆ, ਮੈਂ ਇਸਦਾ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

(Page 131)

[illegible]

[illegible]

ਰੁਪਏ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਭੇਡ ਖਰੀਦੀ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਭੇਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਰਮਾ ਪਕਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੁੱਗੜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਸੁਆਦ ਲਿਆ।
ਢੱਕੜੀ ਤੋਂ ਖਾਟੀ ਤੱਕ ਦਾ ਰਸਤਾ ਉਤਰਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ 'ਤੇ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸੱਪ ਦੇਖੇ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਵਿੰਗੀ ਹੋਈ ਲਾਠੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸੱਤ ਜਾਂ ਅੱਠ ਸੱਪ ਮਾਰੇ ਸਨ; ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡਾਰੀ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਖਾਟੀ ਆਖਰੀ ਪਿੰਡ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਅਸੀਂ ਪਿੰਡਾਰੀ ਗਲੇਸ਼ੀਅਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਬਰਫ਼ ਦੇ ਭਾਰ ਕਾਰਨ ਬੰਗਲੇ ਦੀ ਛੱਤ ਡਿੱਗ ਗਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਅਸਥਾਈ ਆਸਰਾ ਵਿੱਚ ਰਾਤ ਬਿਤਾਈ। ਅਸੀਂ ਪਾਣੀ ਗਰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਚਾਹ ਬਣਾਈ, ਪਰ ਇਸ ਪੀਣ ਦਾ ਸੁਆਦ ਵਾਇਲੇਟ-ਟੀ ਵਰਗਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ 11,000 ਫੁੱਟ ਦੀ ਉਚਾਈ 'ਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਪਾਣੀ ਹੌਲੀ- ਹੌਲੀ ਉਬਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਹ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਾਂਗ ਗਰਮ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਸੀਂ ਸਵੇਰੇ 10 ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਘੰਟੀਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ ਅਤੇ ਦੋ ਪਹਾੜੀ ਕੁੱਤੇ ਘੁੰਮਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖੇ। ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਚਰਵਾਹੇ ਨੇੜੇ ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਾਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਿੰਡਾਰੀ ਗਲੇਸ਼ੀਅਰ ਬਰਫ਼ ਦੀ ਇੱਕ ਨਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਗਲੇਸ਼ੀਅਰ ਪਿਘਲਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਗਲੇਸ਼ੀਅਰ ਦੀ ਥੁੱਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਲੇਸ਼ੀਅਰ ਵਿੱਚ ਬਰਫ਼ ਦੇ ਵੱਡੇ ਖੂਹ ਹਨ। ਪੱਥਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿਆਨਕ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਡਿੱਗਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਾੜੀ ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਦੋ-ਮੂੰਹ ਵਾਲੇ ਢੋਲ (ਡਮਰੂ) ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ। 11,000 ਫੁੱਟ ਦੀ ਉਚਾਈ 'ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਦਰੱਖਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। 10,000 ਫੁੱਟ ਦੀ ਉਚਾਈ 'ਤੇ ਹਿਮਾਲੀਅਨ ਬਿਰਚ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੇ ਆਖਰੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਗਠਨ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਸਾਡੇ ਪੁਰਖੇ ਆਪਣੀ ਚਿੱਟੀ ਛਿੱਲ 'ਤੇ ਲਿਖਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਦੋਂ ਕਾਗਜ਼ ਭਾਰਤ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਅਲਪਾਈਨ ਫੁੱਲ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜੈਂਟੀਅਨ, ਪੋਟੈਂਟੀਲਾ ਅਤੇ ਨੀਲੇ ਪੋਪੀ। ਨੀਲੇ ਪੋਪੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁੰਦਰ ਹਨ।
ਅਸੀਂ ਬਰਫ਼ ਨਾਲ ਢਕੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਅਲਪਾਈਨ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਅਲਮੋੜਾ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ। ਪਿੰਡਾਰੀ ਗਲੇਸ਼ੀਅਰ ਦੀ ਇਹ ਯਾਤਰਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇੱਕ ਅਭੁੱਲ ਯਾਦ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਇਸ ਯਾਤਰਾ 'ਤੇ ਨਾ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਅਲਮੋੜਾ ਮੇਰੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕੰਡੇ ਵਾਂਗ ਚੁਭਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਅਸੀਂ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ 6 ਮਹੀਨੇ ਬਿਤਾਏ, ਪਰ ਉਹ 6 ਮਹੀਨੇ 6 ਸਾਲਾਂ ਵਰਗੇ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਏ।

(ਪੰਨਾ 132)

ਮੈਂ ਅਲਮੋੜਾ ਤੋਂ ਬਦਲੀ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਕਤੂਬਰ ਵਿੱਚ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦਾ ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਕੁਲੈਕਟਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਬਦਲੀ ਲਈ ਰੱਬ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਾਮਾਨ ਪੈਕ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਛੱਡ ਸਕੀਏ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਖੇਤਰ ਦੂਰੋਂ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਸਿਰਫ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ। ਅਸੀਂ ਸਮਝ ਗਏ ਸੀ ਕਿ ਪਹਾੜ ਯਾਤਰਾ ਅਤੇ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਲਈ ਚੰਗੇ ਹਨ, ਪਰ ਪੋਸਟਿੰਗ ਲਈ ਨਹੀਂ।

ਅਧਿਆਇ 17

ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਅਤੇ ਆਗਰਾ
(1939-1940)

(ਪੰਨਾ 133)
ਅਲਮੋੜਾ ਛੱਡਣਾ ਇੱਕ ਪੰਛੀ ਵਾਂਗ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਪਿੰਜਰਾ ਛੱਡ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉੱਥੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਰਹਿਣਾ ਪਵੇ, ਤਾਂ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪਹਾੜ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਾਠਗੋਦਾਮ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹ ਲਿਆ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ। ਸ਼ਾਇਦ, ਮੋਟਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਯਾਤਰਾ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਓਨੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਿੰਨੀ ਅਲਮੋੜਾ ਤੋਂ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਨੇ ਦਿੱਤੀ।
ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿੱਚ, ਸਾਡਾ ਘਰ ਐਡਵਰਡ ਪਾਰਕ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਬੰਗਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇੱਕ ਲਾਅਨ ਅਤੇ ਬਾਗ਼ ਸੀ। ਵਰਾਂਡੇ ਦੇ ਪਾਸੇ ਦੋ ਕਮਰੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਕਮਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਾਈਕ੍ਰੋ-ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਲਈ ਇੱਕ ਕੈਮਰਾ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆ, ਹੋਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀਆਂ ਐਲਗੀ ਦੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ।
ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਸਿਵਲ ਲਾਈਨਜ਼ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੇ ਹਨ। ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਟਾਈਲਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਮਲੀ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੇ ਗਲੀਆਂ ਹਨ। ਸਿਵਲ ਲਾਈਨਜ਼ ਯੂ.ਪੀ. ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਵਕੀਲਾਂ ਦਾ ਘਰ ਸੀ। ਸਰ ਤੇਜ ਬਹਾਦਰ ਸਪਰੂ, ਡਾ. ਕੈਲਾਸ਼ ਨਾਥ ਕਾਟਜੂ, ਸਰ ਸ਼ਫਾਤ ਅਹਿਮਦ ਖਾਨ, ਸ਼੍ਰੀ ਪਾਠਕ, ਸਿਵਲ ਲਾਈਨਜ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਵਕੀਲਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੱਸੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਕੀਲਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦਾ ਘਰ 'ਆਨੰਦ ਭਵਨ' ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੈਣ ਵਿਜੇਲਕਸ਼ਮੀ ਪੰਡਿਤ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਤੀ ਰਣਜੀਤ ਐਸ. ਪੰਡਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਪੰਨਾ 134)
ਆਨੰਦ ਭਵਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਹਨ, ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਨਵੀਂ। ਮੋਤੀਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਪੁਰਾਣਾ ਘਰ ਅਣਗੌਲਿਆ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਘਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਹਨ, ਇਸਦੇ ਕਮਰਿਆਂ ਅਤੇ ਵਰਾਂਡਿਆਂ ਦਾ ਫਰਸ਼

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

128 [illegible]

[illegible]

ਵਾਸੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਗਾਰਡ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਾਅਲੀ ਪਿੰਡ ਸੁਧਾਰ ਅੱਜ ਤੱਕ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਮੰਤਰੀ ਜਾਂ ਵੱਡਾ ਅਫ਼ਸਰ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਗਲੀਆਂ ਦਿਖਾਵੇ ਲਈ ਸਾਫ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇੰਨੇ ਸਾਰੇ ਹਾਰਾਂ ਨਾਲ ਲੱਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

(ਪੰਨਾ 135)
ਯਮੁਨਾ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤਹਿਸੀਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਗਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਗੰਗਾ ਦੋ ਹੋਰ ਤਹਿਸੀਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਗਦੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤਹਿਸੀਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੰਗਾ ਵਗਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸਿਹਤਮੰਦ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤਹਿਸੀਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਯਮੁਨਾ ਵਗਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਬਿਮਾਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੰਗਾ ਦਾ ਪਾਣੀ ਸੜਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਗੰਗਾ ਦਾ ਪਾਣੀ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਪੀਣ ਲਈ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਗੰਗਾ ਵਿੱਚ ਬੈਕਟੀਰੀਓਫੇਜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਬੈਕਟੀਰੀਆ ਖਾਂਦੇ ਹਨ।
ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮੇਝਾ ਤਹਿਸੀਲ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਡੇਰਾ ਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸ਼ੇਰ ਗਰਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ ਫੈਲ ਗਈ। ਬਾਂਦਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਿੰਤਤ ਸਨ, ਉਹ ਦਰੱਖਤਾਂ 'ਤੇ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਚੀਕਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਪੰਛੀ ਵੀ ਸ਼ੋਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਮੈਂ ਚੁੱਪਚਾਪ ਆਪਣੇ ਚਪੜਾਸੀ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇਖਿਆ। ਜੇ ਕੋਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਦਹਾੜ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਡਰਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਝੂਠ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨੇੜਲੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਤੋਂ ਹੈਰਾਨ ਸੀ। ਹੋਲੀ ਅਤੇ ਮੁਹੱਰਮ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਦੌਰਾਨ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਫਿਰਕੂ ਦੰਗੇ ਹੋਣਾ ਆਮ ਗੱਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿ ਦੰਗਾਕਾਰੀ ਭੀੜ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਲਈ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਡੰਡੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹਨ। ਜਦੋਂ 20-25 ਘੋੜਸਵਾਰ ਆਪਣੇ ਘੋੜਿਆਂ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਭੀੜ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਭੀੜ ਡਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਖਿੰਡ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।
ਤੂਤਨ ਖਾਨ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਖਤਰਨਾਕ ਠੱਗ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਸਿਰ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਚੀਨੀ ਭਾਂਡੇ ਵਾਂਗ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਡਰਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਜੱਜ ਡੀ.ਐਨ. ਮੁੱਲਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਜੱਜ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੇ ਡਰੋਂ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਸ਼ਾਮ

ਸੁੰਦਰ ਨਾਥ ਆਘਾ ਬਹੁਤ ਚਲਾਕ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਤੂਤਨ ਖਾਨ ਤੋਂ ਵੀ ਡਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਆਘਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਫੜ ਲਵਾਂਗਾ।
ਤੂਤਾਨ ਖਾਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀ ਖੁਦ। ਮੈਂ 12 ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਤੂਤਾਨ ਖਾਨ ਦੇ ਘਰ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਤੂਤਾਨ ਖਾਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਚੇਲੇ ਅਫੀਮ ਪੀਸ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਗਿਆ, ਮੈਂ ਤੂਤਾਨ ਖਾਨ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਡੰਡੇ ਨਾਲ ਵਾਰ ਕੀਤਾ। ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਗੁੰਡਿਆਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਘਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ, ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਰਿਵਾਲਵਰ, ਪਿਸਤੌਲ, ਕਾਰਤੂਸ ਅਤੇ ਟਾਈਲਾਂ ਵਾਲੀ ਛੱਤ ਵਿੱਚ ਲੁਕਾਏ ਹੋਏ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੇ ਬੈਗ ਮਿਲੇ। ਤੂਤਾਨ ਖਾਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੋ ਗਈ।

(ਪੰਨਾ 136)
ਇੱਕ ਵਾਰ, ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕੋਕੀਨ ਤਸਕਰ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਫੜਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਟਾਂਗਾ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕਾਲਾ ਅਚਕਨ ਅਤੇ ਚੂੜੀਦਾਰ ਪੈਂਟ ਪਹਿਨੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੁਖਬਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਤਸਕਰ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ, ਅਤੇ ਤਸਕਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਟਾਂਗੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਮੈਂ

। ਉਸ ਨਾਲ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਇੱਕ ਸ਼ਾਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਕੋਕੀਨ ਖਰੀਦਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ, ਸਾਡੀ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਤਸਕਰ ਨੂੰ ਕੋਕੀਨ ਸਮੇਤ ਰੰਗੇ ਹੱਥੀਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।
ਜੰਗ ਤਣਾਅਪੂਰਨ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦਾ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣਾ, ਸਖ਼ਤ ਦਿਲ ਵਾਲਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਡਬਲਯੂ.ਸੀ. ਡਾਇਵੈਲ ਸੀ।129 ਉਹ ਇੱਕ ਜ਼ਿੱਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਉਸਨੂੰ 'ਸ਼ੈਤਾਨ ਸਾਹਿਬ 130 ਬਹਾਦਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜੀ.ਡਬਲਯੂ.ਐਮ. ਵਿਟਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਕੁਲੈਕਟਰ ਸੀ। ਉਹ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਅਤੇ ਦਿਆਲੂ ਸੀ। ਇੱਕ 'ਯੁੱਧ ਫੰਡ' ਮੀਟਿੰਗ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਮੁਸਲਿਮ ਡਿਪਟੀ ਕੁਲੈਕਟਰ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਯੁੱਧ ਫੰਡ ਵਿੱਚ ਜੋੜਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਤੋਂ ਇੱਕ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਖਰੀਦਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੰਡਾਂ ਨਾਲ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ, ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਪੁਲਾਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਸੁਝਾਅ ਦਾ

ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪਵੇਗਾ, ਪਰ ਜੇਕਰ ਫੰਡ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੋੜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣਗੀਆਂ।
ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂ ਅਕਸਰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਗਰਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਆਏ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਗਿਆਰਾਂ ਮਹੀਨੇ ਹੀ ਹੋਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝ ਆਇਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ 30 ਅਕਤੂਬਰ 1940 ਨੂੰ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਤੋਂ ਆਗਰਾ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਸਵਰਗ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਧੱਕਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਗਰਾ ਸੰਯੁਕਤ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਗਰਮ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਲਈ ਜਗ੍ਹਾ ਲੱਭਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਅਸੀਂ 'ਈਦਗਾਹ' ਨਾਮ ਦੀ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਕਲੋਨੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਘਰ ਲਿਆ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਧੂੜ ਸੀ, ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਨਰਕ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਹਾਂ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ, ਸਾਨੂੰ ਹੇਵਿਟ ਪਾਰਕ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਸਾਫ਼ ਘਰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ। ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਅਹਿਮਦ ਆਗਰਾ ਦੇ ਕੁਲੈਕਟਰ ਸਨ। ਉਹ ਸਰ ਸਈਅਦ ਅਹਿਮਦ ਖਾਨ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਕੀ ਪੀਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 137)
ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਸੀ। ਐਲ.ਡੀ. ਵੁੱਡ ਆਗਰਾ ਦਾ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸੀ। ਉਹ ਦੂਜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਜੰਗ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਤ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਯੋਗਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਇੱਕ ਸਵੇਰ, ਉਹ ਵਾਸ਼ਰੂਮ ਦੇ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਫਿਸਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਲੱਤ ਟੁੱਟ ਗਈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਸਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਲੈਣੀ ਪਈ ਅਤੇ ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਅਹਿਮਦ ਉਸਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਣ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕੁਲੈਕਟਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਤੋਂ ਜੁਆਇੰਟ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਬਣਨ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਜੋ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ।
ਦੋ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਅਫਸਰ, ਕਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਅਤੇ ਜੌਹਨਸਨ, ਮੇਰੇ ਅਧੀਨ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਟੂਰ ਦੌਰਾਨ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਅਸੀਂ ਹੇਵਿਟ ਪਾਰਕ ਵੱਲ ਸਵਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਦੋਵੇਂ ਘੋੜੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੈਂਟਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ, ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਬੇਕਾਬੂ ਹੋ ਗਏ। ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ, ਕਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਘੋੜਾ ਵੀ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਕਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਖਿੱਚਿਆ ਅਤੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਠੀਕ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਘਰ ਲੈ ਗਿਆ, ਉਸਨੂੰ ਬ੍ਰਾਂਡੀ

ਦਿੱਤੀ, ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ। ਕਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀਤਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਕਲੈਕਟਰ ਦੇ ਬੰਗਲੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਵੀ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਸਦੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ।

129 ਜਿਵੇਂ ਲਿਪੀਅੰਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
130 ਕਿੰਗ ਜਾਰਜ VI ਦੇ 1946 ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਾਲ ਦੇ ਸਨਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਾਰਜ ਵਿਲੀਅਮ ਮਰਡੋਕ ਵਿਟਲ ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਸਪਲਾਈ ਵਿਭਾਗ, ਬ੍ਰਾਂਚ ਸਕੱਤਰੇਤ (ਲੋਹਾ ਅਤੇ ਸਟੀਲ ਕੰਟਰੋਲ) ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਸੈਕਟਰੀ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਆਗਰਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਜਾ ਕੁਸ਼ਲਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਬਹੁਤ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਜਾ ਕੁਸ਼ਲਪਾਲ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਪਤਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਉਹ ਪੀਲੀ ਦਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਦਾਅਵਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਹਰ ਪਲੇਟ ਵਿੱਚ ਪੰਦਰਾਂ ਕਟੋਰੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਦਾਲ, ਜੀਰਾ, ਆਲੂ, ਮਾਸ ਅਤੇ ਮੌਸਮੀ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਟਮਾਟਰ ਦੀ ਚਟਨੀ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖਾਸ ਸੀ।
ਅਸੀਂ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਦਿਆਲ ਬਾਗ ਜਾਂਦੇ ਸੀ।131 ਇਸ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਦੋ ਸਮੂਹ ਸਨ; ਮਹਿਤਾ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਦਾ ਆਗੂ ਸੀ; ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਮੁੱਖ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਸੀ। ਇਹ ਸਮੂਹ ਛੋਟੀਆਂ ਦਸਤਕਾਰੀ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦਾ ਸੀ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਉੱਚ ਨੈਤਿਕ ਰੁਤਬੇ ਦੇ ਸਨ। ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੂਜੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਇਹ ਸਮੂਹ ਤਾਜ ਮਹਿਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਦਿਆਲ ਬਾਗ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ, ਰਾਧਾ ਸੁਆਮੀ, ਦਿਆਲੂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਵਾਦੀ ਲੋਕ ਹਨ।
ਕਮਲਾ ਰਾਠੌਰ ਆਗਰਾ ਤੋਂ ਇੱਕ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇਤਾ ਸੀ। ਪੰਜ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਸਨੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਲੀਡਰ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸੀ.ਵਾਈ. ਚਿੰਤਾਮਣੀ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਸੀ। ਚਿੰਤਾਮਣੀ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਆਦਮੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਆਗਰਾ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 138)

ਕਮਲਾ ਰਾਠੌਰ ਦੇ ਵਰਕਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਚਿੰਤਾਮਣੀ ਬਾਈ ਆਗਰਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੇਸ਼ਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਵੋਟਰਾਂ ਨੂੰ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੇਸ਼ਿਆ ਨੂੰ ਵੋਟ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਕਮਲਾ ਰਾਠੌਰ ਨੂੰ।
ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਕਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਆਗਰਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਜੇਲ੍ਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਲਗਭਗ 8 ਜਾਂ 9 ਵਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਆਗਰਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗਰਮ ਇਲਾਕਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਜੇਲ੍ਹ ਸਟਾਫ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰਥਾ ਢੁਕਵੀਂ ਸੀ। ਕਰਨਲ ਭੰਡਾਰੀ ਨੂੰ ਆਗਰਾ ਜੇਲ੍ਹ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਦੇ ਹੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਭੇਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੈਦੀਆਂ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਭੰਡਾਰੀ ਨੂੰ ਉਹੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਸਾਬਕਾ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਭੰਡਾਰੀ ਜੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਹੁਕਮ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭੰਡਾਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ 100 ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਪਾਰਸਨ ਆਗਰਾ ਦਾ ਐਸ.ਪੀ. ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 100 ਕਾਂਸਟੇਬਲਾਂ ਨਾਲ ਜੇਲ੍ਹ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਅਤੇ ਲੱਤਾਂ ਫੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਧੱਕਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਰਾਤ 10 ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਚੱਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਹੋਈ ਹੈ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਭੁੱਖੇ ਮਰ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਬੈਰਕ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਇੱਕ ਕੈਦੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੋਠੜੀ ਦੇ ਆਮ ਭਾਂਡੇ ਦਾ ਵਰਤਿਆ ਹੋਇਆ ਪਾਣੀ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਹੋ, ਪਰ ਹਿੰਸਾ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣਾ ਮੇਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਜਿਸਨੇ ਪਾਣੀ ਸੁੱਟਿਆ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਅੱਗੇ ਆ ਕੇ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।" ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ, ਕੈਦੀਆਂ 'ਤੇ ਚੁੱਪੀ ਛਾ ਗਈ, ਅਤੇ ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਮੈਂ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਇਆ, ਅਤੇ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ, ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਲਿਫਾਫਾ ਮਿਲਿਆ। ਪੋਸਟ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਕਾਗਜ਼ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, 'ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗਦੇ ਹਾਂ'। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋਸ਼ੀ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਲਿਖਿਆ, ਪਰ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦੁਬਾਰਾ ਜੇਲ੍ਹ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਨੇ ਦੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

131 ਦਿਆਲ ਬਾਗ਼ ਰਾਧਾਸੁਆਮੀ ਸਤਸੰਗ ਸਭਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਇਹ ਆਗਰਾ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਅਤੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਇੱਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਪਰਦਾ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਮੇਰੀ ਮਾਫੀ ਮੰਗੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੈਤਿਕ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੈਦੀ ਮੈਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਿਲੇ, ਅਸੀਂ ਉਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੱਸੇ।
ਜਦੋਂ ਆਗਰਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੋਈ ਤਾਜ ਮਹਿਲ ਅਤੇ ਫਤਿਹਪੁਰ ਸੀਕਰੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਜ ਮਹਿਲ ਨਾਲੋਂ ਫਤਿਹਪੁਰ ਸੀਕਰੀ ਪਸੰਦ ਆਇਆ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਅਸੀਂ ਪੰਚ ਮਹਿਲ ਦੀਆਂ ਛਤਰੀਆਂ ਹੇਠ ਗਲੀਚੇ ਵਿਛਾਏ ਅਤੇ ਉਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਬਣਾਇਆ ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਆਮ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 139)
ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਉੱਥੇ ਆਯੋਜਿਤ ਸੰਗੀਤ, ਨਾਚ ਅਤੇ ਦਾਅਵਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿਟਲਰ ਨੇ ਰੂਸ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਾਰੇ ਮਾਹਰਾਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਸੀ ਕਿ ਜਰਮਨ ਆਪਣਾ ਦਿਮਾਗ ਗੁਆ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਜੰਗ ਜਾਰੀ ਰਹੀ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉੱਚ-ਪੱਧਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਅਤੇ ਤਾਜ਼ਗੀ ਦੇਣ ਦੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਉਲਟ, ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸੰਭਵ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਆਉਟਪੁੱਟ ਅਫਸਰਾਂ ਤੋਂ ਕੱਢੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ 18 ਜੁਲਾਈ 1941 ਤੋਂ 1 ਮਹੀਨਾ ਅਤੇ 27 ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਲਈ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਛੁੱਟੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਈ। ਅਸੀਂ ਅਮਰਨਾਥ ਗੁਫਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕੋਲਾਹੋਈ ਗਲੇਸ਼ੀਅਰ ਦਾ ਵੀ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਅਮਰਨਾਥ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਿਲਚਸਪ ਸੀ। ਮੈਂ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ 132 ਦੀ ਝੀਲ ਦੇਖੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਐਲਗੀ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ।
ਅਸੀਂ ਪੰਜਤਰਨੀ ਵਿਖੇ ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਖੱਚਰਾਂ ਦੇ ਪਿੰਜਰ ਦੇਖੇ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉੱਥੇ ਕੁਝ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀਆਂ ਜੜ੍ਹੀਆਂ ਬੂਟੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਅਮਰਨਾਥ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਜੰਗਲੀ ਕਬੂਤਰ ਵੀ ਦੇਖੇ, ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੰਛੀ ਹਨ।

ਅਸੀਂ ਅਮਰਨਾਥ ਤੋਂ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਹਿਲਗਾਮ ਵਿੱਚ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇੱਕ ਤੰਬੂ ਲਗਾਇਆ। ਕਈ ਵਾਰ, ਕੁਦਰਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬੈਠਾ ਦੇਵਦਾਰ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇੱਕ ਮੋਟੀ ਔਰਤ ਜੰਗਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਚੱਟਾਨ 'ਤੇ ਕੱਪੜੇ ਧੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ, ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਮੋਟੀ ਔਰਤ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕਬਾਲ ਨੇੜੇ ਹੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਸਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖੁਦ ਪਤਾ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ, ਉਹ ਆਦਮੀ, ਜੋ ਕਿ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੀ, ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਬਹਿਸ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਗਾਮ ਦੇ ਟੂਰਿਸਟ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਧੋਣ ਲਈ ਕੋਈ ਹੋਰ ਜਗ੍ਹਾ ਲੱਭਣ ਲਈ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਪਾਗਲ ਆਦਮੀ ਦੀ ਜ਼ਿੱਦ ਨੇ ਸਾਡਾ ਤਜਰਬਾ ਖਰਾਬ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
ਸਾਨੂੰ ਸਤੰਬਰ ਵਿੱਚ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਰਾਏਬਰੇਲੀ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ 10 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਗੋਜਰਾ ਵਾਪਸ ਆਏ; ਸਾਡੀ ਜਲਦੀ ਕਾਰਨ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਭਾਂਡੇ ਗੁਆਚ ਗਏ। ਅਸੀਂ 14 ਸਤੰਬਰ 1941 ਨੂੰ ਰਾਏਬਰੇਲੀ ਪਹੁੰਚੇ।

132 ਅਮਰਨਾਥ ਦੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਝੀਲ ਉਹ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਭਗਵਾਨ ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੱਪ ਛੱਡੇ ਸਨ।

ਅਧਿਆਇ 18

ਰਾਏਬਰੇਲੀ ਦੇ ਤਾਲੁਕਦਾਰ

(ਪੰਨਾ 140)
ਰਾਏ ਬਰੇਲੀ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕਸਬਾ ਹੈ ਜੋ ਲਖਨਊ ਤੋਂ 50 ਮੀਲ ਦੂਰ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਆਬਾਦੀ 20,000 ਹੈ। ਇੱਥੇ ਨਾ ਤਾਂ ਬਿਜਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਟੂਟੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੱਚੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਹਨ। ਰਾਏ ਬਰੇਲੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦਫਤਰ ਹੋਣ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਸੀ।
ਰਾਏਬਰੇਲੀ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਸੀ। ਤਾਲੁਕਦਾਰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ; ਕੁਝ ਕੋਲ 100 ਪਿੰਡ ਸਨ, ਕੁਝ ਕੋਲ 200 ਪਿੰਡ ਸਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਝ ਕੋਲ 300 ਪਿੰਡ ਸਨ। ਖਜ਼ੂਰਗਾਓਂ ਦਾ ਤਾਲੁਕਦਾਰ, ਰਾਜਾ ਉਮਾਨਾਥ ਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਦਿਲਚਸਪ ਸੀ। ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਾਲਾਨਾ ਕਿਰਾਏ ਵਜੋਂ 1,50,000 ਰੁਪਏ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਤਿਲੋਈ ਦਾ ਤਾਲੁਕਦਾਰ ਰਾਜਾ ਬਿਸ਼ਨ ਨਾਥ ਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਉੱਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਤਾਲੁਕਦਾਰ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਾਲਾਨਾ ਮਾਲੀਆ ਵਜੋਂ 1,70,000 ਰੁਪਏ ਦਿੱਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਤਾਲੁਕਦਾਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਇਹ ਦਰਜਾ ਸੀ। ਕੁਰੀ ਸਧੌਲੀ ਦੇ ਰਾਜਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਗੜ੍ਹ ਦੇ ਰਾਜਾ ਬਰਖੰਡੀ ਮਹੇਸ਼ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਤਾਲੁਕਦਾਰ ਸਨ। ਰਾਏਬਰੇਲੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੋ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਸਨ; ਸਰਦਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬੀਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਵਜੋਂ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੋਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੌਕਰ 8 ਆਨੇ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਾਈਫਲ ਤੋਂ ਗੋਲੀ ਮਾਰਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਬਹੁਤ ਮੋਟਾ ਸੀ। ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਸਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ, ਪਰ ਰਾਜਕੁਮਾਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਵੀ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਉਹ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਸੁੱਜਦਾ ਰਿਹਾ; ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੈਂਟ ਦੀ ਗੰਢ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹ ਸਕਦਾ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 141)

ਇੱਕ ਵਾਰ, ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸਰਦਾਰ ਜੀ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸੇਵਾ ਇਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ 6 ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਉੱਥੇ ਅਨਾਜ ਪੀਸ ਸਕੋ।"
ਰਾਏਬਰੇਲੀ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਤਾਲੁਕਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਸੁਣਨਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਭਵ ਸਾਰੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵਿਹਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਤਾਲੁਕਦਾਰ ਸਵੇਰੇ 10 ਵਜੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਉੱਠਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਬੱਕਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਪਾਨ ਚਬਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇੱਕ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਰੱਖਦੇ ਸਨ; ਨੌਕਰ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਪਾਨ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪਾਨ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੰਬਾਕੂ ਚਬਾਉਣ ਦੀ ਵੀ ਆਦਤ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੰਦ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।
ਤਾਲੁਕਦਾਰ ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇੱਕ ਖਾਸ ਸ਼ੌਕ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਕਿਰਾਏਦਾਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕੇਸ ਦਾਇਰ ਕਰਦੇ ਸਨ; ਸਗੋਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੇਖਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਕੋਲ ਕੇਸ ਲੜਨ ਲਈ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਧਿਰ ਲਈ ਕੇਸ ਲੜਦੇ ਸਨ। ਸੌਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ: ਜੇਕਰ ਤਾਲੁਕਦਾਰ ਕੇਸ ਜਿੱਤ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਿਰ ਦੀ ਅੱਧੀ ਜਾਇਦਾਦ ਮਿਲਦੀ ਸੀ।
ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਾਲੁਕਦਾਰ ਨੇਪਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਤਿਲੋਈ ਦੇ ਤਾਲੁਕਦਾਰ ਨੇ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਨੇਪਾਲੀ ਔਰਤ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਫੈਸ਼ਨੇਬਲ ਸੀ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਚਸ਼ਮੇ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਤਾਲੁਕਦਾਰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਇੱਕ ਕਾਨਵੈਂਟ-ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵੀ ਬੋਲ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਖਨਊ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਤਿਲੋਈ ਦੇ ਤਾਲੁਕਦਾਰ ਨੇ ਵੀ ਇੱਕ ਅਨਪੜ੍ਹ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ।

ਠਾਕੁਰਾਂ ਦੀ ਧੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਵਧੇਰੇ ਖੁਸ਼ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਧਰ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਸੀ। 133
ਹੈਵਲਾਕ ਐਲਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਮੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਏਬਰੇਲੀ ਦੇ ਤਾਲੁਕਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸਨ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਦੇ। ਤਾਲੁਕਦਾਰਾਂ ਦੇ ਵਾਧੂ

ਪੈਸੇ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ ਲਖਨਊ ਦੀਆਂ ਵੇਸ਼ਿਆ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਤਾਲੁਕਦਾਰ ਨੌਜਵਾਨ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੀ ਜਵਾਨ ਨੌਕਰਾਣੀਆਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਲਖਨਊ ਦੀਆਂ ਵੇਸ਼ਿਆ ਤੋਂ ਸੱਭਿਅਕ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।
ਰਾਏਬਰੇਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਪਿੰਡ ਹਿੰਦੂ ਤਾਲੁਕਦਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਸਲਿਮ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤੋਹਫ਼ੇ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਪਾਲਦੀਆਂ ਸਨ।

(ਪੰਨਾ 142)
ਇੱਕ ਦਿਨ, ਮੁਹੰਮਦ ਹੁਸੈਨ ਖਾਨ ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ। ਉਸਨੇ ਹਰੇ ਰੰਗ ਦੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਅੱਖਾਂ ਹਲਕੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਕਾਲੀ ਰੰਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪੇਹਰੇਮੌ ਦੇ ਤਾਲੁਕਦਾਰ ਰਾਜਾ ਰਣਬਹਾਦੁਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭਰਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਪਲ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਿਆ, ਮੈਂ ਤੁਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਸਮਝ ਗਿਆ। ਮੁਹੰਮਦ ਹੁਸੈਨ ਖਾਨ ਰਾਜਾ ਰਣਬਹਾਦੁਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਰਬਾਰੀ ਵੀ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਕੋਈ ਦੋਹਰਾ ਗਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਮੁਹੰਮਦ ਹੁਸੈਨ ਖਾਨ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, "ਵਾਹ, ਵਾਹ!" ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਖਤਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੁਹੰਮਦ ਹੁਸੈਨ ਖਾਨ ਉਸਨੂੰ ਪਾਨ ਅਤੇ ਸਿਗਰਟ ਭੇਟ ਕਰਦਾ ਸੀ।
ਰਾਏਬਰੇਲੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਿਧਵਾ ਤਾਲੁਕਦਾਰਨੀ ਸਨ। ਮੈਂ ਡਾਲਮੌ ਵਿੱਚ ਗੰਗਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਡੇਰਾ ਲਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਨਾਮਕ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਠਾਕੁਰੈਨ ਬੈਸਨ ਕੰਵਰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਹੈ। ਠਾਕੁਰੈਨ ਇੱਕ ਰੱਥ ਵਿੱਚ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇੱਕ ਹਾਥੀ ਸੀ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਉਸਦਾ ਮੈਨੇਜਰ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਗੋਦ ਲਿਆ ਪੁੱਤਰ ਸਵਾਰ ਸਨ। ਇੱਕ ਫੌਜੀ ਵਰਦੀ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸਿਪਾਹੀ ਰੱਥ ਦੇ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਰਛਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਛੇ ਨੌਕਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਰੇਲਗੱਡੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ਮਿਸ਼, ਬਦਾਮ, ਪਿਸਤਾ, ਅਖਰੋਟ, ਟਮਾਟਰ ਅਤੇ ਫੁੱਲ ਗੋਭੀ ਵਾਲੀਆਂ ਕਾਂਸੀ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੱਪੜੇ ਨਾਲ ਢੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਯੁੱਧ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਠਾਕੁਰੈਨ ਜੰਗ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਲਈ ਇੱਕ 'ਭਰਤੀ' ਅਤੇ 100 ਰੁਪਏ ਦਾਨ ਵਜੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਸੀ।134 ਉਸਦੇ ਗੋਦ ਲਏ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਪਲੇਟ ਫੜੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਾਨ, ਸੁਪਾਰੀ, ਇਲਾਇਚੀ ਅਤੇ 5 ਰੁਪਏ ਤੋਹਫ਼ੇ ਵਜੋਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਲਾਇਚੀ ਦਾ ਇੱਕ ਟੁਕੜਾ ਲਿਆ, ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਛੂਹਿਆ, ਅਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਣੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਜਲਦੀ ਉੱਠਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਵੇਰੇ 9 ਵਜੇ ਤੱਕ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ

ਸਵੇਰੇ 10 ਵਜੇ ਪਰਦੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਬੈਠਦੀ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਮੈਨੇਜਰ ਪਰਦੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਪੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ 11 ਵਜੇ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਫਿਰ 4 ਘੰਟੇ ਸੌਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਾਮ 6 ਵਜੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਤੁਰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਚਾਰ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਹਾਰਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਰਾਤ 11 ਵਜੇ ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਜਾਗਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਣੀ ਹੁਣੇ ਹੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਵਰਕਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਉਸਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਰਜ਼ੀ ਲੈ ਕੇ ਆਈ। ਅਰਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮਕ ਕਿਰਾਏਦਾਰ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਇੱਕ ਔਰਤ ਤੋਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਕਾਲੀਦਮਨ ਸਿੰਘ ਨਾਮਕ ਕਿਰਾਏਦਾਰ ਦੀ ਕਣਕ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਰੱਸੀਆਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ।

133 ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, 'ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਧਰ' ਰੰਧਾਵਾ ਦੁਆਰਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।
134 'ਰਿਕਰੂਟ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੰਗ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਭਰਤੀ ਵਜੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 143)
ਤਾਲੁਕਦਾਰਾਂ ਦੇ ਮਹਿਲ 19 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਬਾਘ ਦੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਾਂਭਰ ਹਿਰਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਵਰਾਂਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਟਕਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਛੱਤਾਂ ਤੋਂ ਗੰਦੇ ਝੂਮਰ ਲਟਕਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਸ਼ੈਲਫਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਅਤੇ ਚੀਨ ਦੇ ਬਣੇ ਖਿਡੌਣੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਸੋਫੇ ਵਿਕਟੋਰੀਅਨ ਕਾਲ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਰਾਜਾ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ: ਮੈਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤੋਂ ਖਰੀਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।
ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਤਾਲੁਕਦਾਰ ਮੋਟਰਕਾਰ ਖਰੀਦਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਿਰਾਏਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਟੈਕਸ ਵਸੂਲਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਟੈਕਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਮੋਟੋਰਾਨਾ' ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਹਾਥੀ ਖਰੀਦਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਹ 'ਹਥਿਆਵਾਨ' ਨਾਮਕ ਟੈਕਸ ਲਗਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰ ਦੌਰੇ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਤਾਲੁਕਦਾਰ ਉਸ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਲਈ ਦਾਅਵਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਿਰਾਏਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਲਈ ਪੈਸੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਟੈਕਸ ਨੂੰ

'ਲਤਿਆਵਾਨ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਕਿਰਾਏਦਾਰ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਲਈ 2 ਰੁਪਏ ਦੇਣੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ।135
ਅਵਧ ਦੇ ਤਾਲੁਕਦਾਰ ਸ਼ੁੱਧ ਜੋਂਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕਿਰਾਏਦਾਰਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਚੂਸਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰਤਾਪਗੜ੍ਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਹੀ ਘਰ ਸੀ ਜੋ ਦੂਜੇ ਤਾਲੁਕਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸੀ - ਇਹ ਕਾਲਾ ਕੰਕਰਾਂ ਦਾ ਘਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਦਿਨੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ, ਸੁਰੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਵੀ ਲਿਖੀ, ਬ੍ਰਿਜੇਸ਼ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਹ ਉਹੀ ਬ੍ਰਿਜੇਸ਼ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਸਟਾਲਿਨ ਦੀ ਧੀ ਸਵੇਤਲਾਨਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਸੀ।136

135 ਲਤਯਾਵਨ: ਜਿੱਥੇ ਲਾਤ 'ਪ੍ਰਭੂ' ਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਟੈਕਸ।
136 ਜੋਸੇਫ ਸਟਾਲਿਨ ਦੀ ਇੱਕ ਧੀ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਸਵੇਤਲਾਨਾ ਸੀ ਪਰ ਇੱਕ ਮੁੱਢਲੀ ਇੰਟਰਨੈਟ ਖੋਜ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਜਾਂ ਸਾਥੀ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।
ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਟੈਕਸਟ ਵਿੱਚ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ 19

ਰਾਏਬਰੇਲੀ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ, ਸ਼ੌਕ ਅਤੇ ਟੂਰ

(ਪੰਨਾ 144)
ਰਾਏਬਰੇਲੀ ਇੱਕ ਸੁਸਤ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਅਫ਼ਸਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਬਾਰੇ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਮੁੱਦੇ ਦੇ ਆਪਣੇ ਫਾਇਦੇ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਨ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦਾਨੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮਝਦੇ ਸੀ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਾਡੀ ਮੱਝ, ਜੋ ਸਾਨੂੰ 20 ਲੀਟਰ ਦੁੱਧ ਦਿੰਦੀ ਸੀ, ਮਰ ਗਈ, ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੱਜਣ ਆਪਣੀ ਹਮਦਰਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਆਏ। ਖ਼ਤਰਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਚਲਾਕ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰਾ ਮਾਹੌਲ ਖਰਾਬ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਿਆਣਪ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਪਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਜੋ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਈਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਿਆ ਰੱਖਾਂਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਹਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਸਾਡਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਚਮਕਿਆ, ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੰਚਾਇਤ ਦਫ਼ਤਰ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ।
ਮੈਂ ਹਰ ਐਤਵਾਰ ਅਤੇ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਤੋਂ ਬ੍ਰੇਕ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਲਿਖ ਸਕਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਮੈਨੂੰ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਲੇ ਰੁੱਖ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੋ ਗਈ। ਸਿਵਲ ਲਾਈਨਜ਼ ਦੇ ਹਰ ਬੰਗਲੇ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਏ ਗਏ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਲੇ ਰੁੱਖ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਨੋਟ ਬਿਊਟੀਫਾਈੰਗ ਇੰਡੀਆ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਏ।

(ਪੰਨਾ 145)
ਹਰ ਮਾਨਸੂਨ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਰਾਏਬਰੇਲੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰੁੱਖ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਹਫ਼ਤਾ ਮਨਾਇਆ। ਮੈਂ ਕਚਹਿਰੀਆਂ, ਤਹਿਸੀਲ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਫੁੱਲ ਅਤੇ ਫਲਾਂ ਦੇ ਰੁੱਖ ਲਗਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਅੱਜ ਵੀ ਰਾਏਬਰੇਲੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਲਮੋਹਰ, ਜੈਕਾਰੰਡਾ ਅਤੇ ਆਰਕਿਡ ਦੇ ਰੁੱਖ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮੈਂ 1942 ਵਿੱਚ ਲਗਾਏ ਸਨ। ਉਹ ਰਾਏਬਰੇਲੀ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

(ਪੰਨਾ 146)
ਦੁਪਹਿਰ 12 ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ, ਚਪੜਾਸੀ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਇਹ ਜਨਾਬ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਾਹਿਬ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਾਲ ਹੈ। ਜੋ ਲੋਕ ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਭੇਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਹੁਣੇ ਭੇਜ ਸਕਦੇ ਹਨ।" ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹਰੀਜਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਅਰਜ਼ੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ, "ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਹੋਲੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਸ਼ਲੀਲ ਦੁਰਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਛੇੜਛਾੜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਅਛੂਤ ਇਹ ਸਭ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਹੁਣ ਸਾਡੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਅਸ਼ਲੀਲ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਛੇੜਛਾੜ ਨਾਲ ਅਪਮਾਨਿਤ ਹੁੰਦੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਣ ਦਿੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਹਜ਼ੂਰ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦੇਣ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਂਸਟੇਬਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਕਿ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਵਹਾਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਅਛੂਤ ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਿਆਨਕ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੇ; ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰੰਗ ਖੇਡਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਅਛੂਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਹਜ਼ੂਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੋਵਾਂਗੇ।" ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹਰੀਜਨ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸਵੀਕਾਰਯੋਗ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।
ਇੱਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਅਰਜ਼ੀ ਅਕਸਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਆਮਲਾਨਾ', 'ਦਾਦਰਸੀ' ਅਤੇ 'ਇਤਲਾਹੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਹੀਰ, ਤੇਲ ਦਬਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਲੋਧ ਆਦਿ ਵਰਗੀਆਂ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਾਇਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਹ ਸੀ:
“ਜਨਾਬ, ਮੈਂ, ਸਾਇਲਾ, ਬਿਨੈਕਾਰ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰਾ ਵਿਆਹ ਬਿਸ਼ਨ ਨਾਥ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਇਲਾ ਜਦੋਂ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਨਾਬਾਲਗ ਸੀ। ਛੇ ਸਾਲ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ, ਸਾਇਲਾ, ਲਾੜੇ ਦੇ ਘਰ ਆਈ। ਮੈਂ, ਸਾਇਲਾ, ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਘਰ ਕਈ ਵਾਰ ਗਈ, ਪਰ ਉਹ ਦੋ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਕੁੱਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਘਰੋਂ ਕੱਢ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਾਇਲਾ ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਜਾਂ ਕੱਪੜੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ। ਸਾਇਲਾ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸਾਇਲਾ ਦਾ ਪਿਤਾ ਬੁੱਢਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਸਾਇਲਾ ਇੱਕ ਜਵਾਨ ਔਰਤ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲੰਬੀ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮਰਦ ਦੇ ਰਹਿਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ, ਇਹ ਬੁਰੇ ਸਮੇਂ ਹਨ।

ਸਾਇਲਾ ਆਪਣੇ ਕਬੀਲੇ ਵਿੱਚ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਵਿਆਹ ਕਰੇਗੀ। ਸਾਇਲਾ ਜਾਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ, ਜੋ ਸਾਇਲਾ ਵਾਂਗ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਹੋ, ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਅਰਜ਼ੀ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਾਂ।”138

137 ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ।
138 ਇਸ ਪੂਰੀ ਅਰਜ਼ੀ ਨੂੰ ਰੰਧਾਵਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਉਰਦੂ (ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ) ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਵਜੋਂ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਬਿਨੈਕਾਰ ਨੂੰ ਤੀਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 147)
ਤੇਲ-ਪ੍ਰੈਸ਼ਰ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਬਿਨੈਕਾਰ ਗੰਗਾ ਦਾਈ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਰਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਬਿੰਦਾ ਦੀਨ ਪਿਛਲੇ 7 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਗੁੰਮ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ।
ਲੋਧ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਬਿਨੈਕਾਰ ਰਾਮ ਰਜ਼ੀਆ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਰਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ 16-17 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ ਸੀ; ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਾਬਾਲਗ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਗਲਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਔਰਤ ਨੂੰ ਲੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਜੇ ਛੋਟੀ ਸੀ ਅਤੇ ਚਿੰਤਤ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਉਸਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮੰਗੀ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ 'ਨੋਟ ਕੀਤਾ। ਫਾਈਲ ਵਿੱਚ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰੋ' ਲਿਖਾਂਗੇ। ਰਾਏਬਰੇਲੀ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਕੋਰਟ ਆਫ਼ ਵਾਰਡਜ਼ ਦੇ ਸਟਾਫ਼ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵੀ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਇੱਕ ਜ਼ਿਲਦਾਰ ਨੇ ਰਿਪੋਰਟ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਸਦਾ ਕਲਰਕ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਮਸੀਹ ਨਾਮਕ ਕਲਰਕ ਨੂੰ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਜ਼ਿਲਦਾਰ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਦਿੱਤਾ, “27 ਜੂਨ 1942 ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ, ਹਜ਼ੂਰ ਇੱਕ ਮਨੋਰੰਜਨ ਯਾਤਰਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਛੱਤਵਾ ਵਾਪਸ ਆ

ਰਹੇ ਸਨ। ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਗਾਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਮਰਦ ਗਾਇਕ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵੇਸ਼ਿਆ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਜਿਸ ਮਰਦ ਗਾਇਕ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੱਸ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ, ਉਹ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਗਾਇਕ ਮਰਦ ਹੈ ਜਾਂ ਔਰਤ। ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਗਾਇਕ ਇੱਕ ਮਰਦ ਸੀ, ਔਰਤ ਨਹੀਂ। ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਗਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ•ਜ਼ਿਲ•ੇ ਵਿੱਚ ਮੀਂਹ ਪੈਣ ਕਾਰਨ, ਗਾਇਕਾ ਨੇ ਹਜ਼ੂਰ ਤੋਂ 1.5 ਗਜ਼ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਗਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਪਿਆ ਸੀ। ਵੇਸ਼ਿਆ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਰਾਤ 10 ਵਜੇ ਆਈ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉੱਥੇ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਕੀ ਹਜ਼ੂਰ ਉਸਦਾ ਗਾਣਾ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਤਦ ਹੀ ਉਹ ਗਾਵੇਗੀ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ, ਹਜ਼ੂਰ ਉਸਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਵੀ ਹਜ਼ੂਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ, ਉੱਥੇ ਬੈਠ ਗਈ, ਅਤੇ ਗਾਉਣ ਲੱਗੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੰਗਣ ਆਏ ਸਵੇਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਰਾਤ ਦੇ 3 ਵਜੇ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿਰਫ਼ ਹਜ਼ੂਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 148)
ਮੇਰੇ ਵੀ ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ ਵਿੱਚ 2 ਰੁਪਏ ਗੁਆਚ ਗਏ, ਪਰ ਸਵੇਰੇ ਵੇਸ਼ਿਆ ਨੂੰ ਬੁਲਾਏ ਜਾਣ 'ਤੇ ਹਜ਼ੂਰ ਗੁੱਸੇ ਹੋ ਗਏ। ਜੇਕਰ ਵੇਸ਼ਿਆ ਸਰਕਾਰੀ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਮਾਰਤ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਹਜ਼ੂਰ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹੀ ਗੱਲ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੇ ਗਾਉਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਔਰਤ ਨੇ ਵੀ ਹਜ਼ੂਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗਾਇਆ। ਜੇਕਰ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਮੰਨਦੀ, ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਸਨੂੰ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਮਿੰਟ ਵੀ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਅਸਲੀਅਤ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਈ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਤੁਹਾਡਾ ਫੈਸਲਾ ਹੈ।
ਜੰਗੀ ਫੰਡ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਨੀਤੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਖਜੂਰ ਪਿੰਡ ਦਾ ਤਾਲੁਕਦਾਰ ਸੀ.ਆਈ.ਈ. ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ; ਉਸਨੇ ਇਸ ਖਿਤਾਬ ਲਈ 50,000 ਰੁਪਏ ਦਾਨ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਂ ਚੁੱਪਚਾਪ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਮੂਰਖ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਿਆ। ਅਸੀਂ ਜੰਗੀ ਫੰਡ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਸੰਗੀਤ, ਨਾਚ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ; ਰਾਏ ਬਰੇਲੀ ਜੀਵੰਤ ਹੋ ਗਿਆ।
ਅਪ੍ਰੈਲ-ਮਈ 1944 ਵਿੱਚ, ਰਾਮ ਲਖਨ ਦਾਸ ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਨਿਆਸੀ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਤੋਂ ਰਾਏਬਰੇਲੀ ਆਇਆ। 13 ਅਪ੍ਰੈਲ 1944 ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ 7:30 ਵਜੇ, ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਟੋਏ ਵਿੱਚ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਟੋਏ ਵਿੱਚ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਲੱਤਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਟੋਏ ਉੱਤੇ

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 8 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਲਈ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਯੁੱਧ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੂਰ ਅਤੇ ਗਿਲਹਰੀਆਂ ਇਸਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀਂਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਮੁਹਾਸੇ ਅਤੇ ਛਾਲੇ ਵੀ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।
ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ, ਮੈਂ ਖਜੂਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇੱਕ ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਡੇਰਾ ਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੇੜੇ ਗੰਗਾ ਵਗਦੀ ਹੈ। ਰਾਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਆਦਮੀ ਇੱਕ ਕਿਸ਼ਤੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਹ ਜਲ ਰਹੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਦੀਵੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਤੈਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੀਵਿਆਂ ਦੀ ਚਮਕ ਨੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਅਤੇ ਨਮੂਨੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ। ਕਈ ਦੀਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚਮਕਦਾਰ ਲਾਟਾਂ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਈਆਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਮੱਧਮ ਸੀ। ਪਰ, ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਸਾਰੇ ਦੀਵੇ ਗੰਗਾ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ 20

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਟਕਰਾਅ

(ਪੰਨਾ 150)
ਅਗਸਤ 1942 ਵਿੱਚ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਛੱਡੋ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਯੂਪੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸੂਚੀਆਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਏ-ਲਿਸਟ ਵਿੱਚ ਉਹ ਨਾਮ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਮਜਬੂਰੀ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਬੀ- ਲਿਸਟ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਕੋਲ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਚੰਗਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੇਮਰੀ ਦਾ ਤਾਲੁਕਦਾਰ ਵਿਸਕੀ ਦਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ; ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਵਿਸਕੀ ਸਪਲਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਘੁਟਾਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ 1857 ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਤਾਂ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿਣਗੀਆਂ ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਇਆ ਜਾਵੇ। ਭਾਦਰੀ ਦੇ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ, ਬਜਰੰਗ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਰੇਲਗੱਡੀ ਰਾਹੀਂ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਾਂਧੀ ਟੋਪੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਏ.ਐਸ.ਪੀ. ਉਸ ਰੇਲਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਟੋਪੀ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਰਾਜਾ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਆਏ ਪੰਜ ਨੌਕਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਗਾਂਧੀ ਟੋਪੀਆਂ ਪਹਿਨਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਏ.ਐਸ.ਪੀ. ਨੇ ਇੱਕ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ; ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਟੋਪੀਆਂ ਪਹਿਨਣ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

(ਪੰਨਾ 151)
ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਬੱਛਰਾਵਾਂ ਦੇ ਥਾਨੇਦਾਰ ਨੇ ਪੰਡਿਤ ਸ਼ਿਵ ਸ਼ੰਕਰ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਕੀਲ ਸਨ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬੋਰਡ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਦੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਵੀ ਰਹੇ ਸਨ, ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ

ਸਮੇਰੀ ਦੀ ਰਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰ 'ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਝੰਡਾ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉੱਥੋਂ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰ ਰੋਕ ਲਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਥਾਨੇਦਾਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮਾਹੌਲ ਤਣਾਅਪੂਰਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਰ 'ਤੇ ਝੰਡਾ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।
ਜਿੱਥੇ ਵੱਡੇ ਨੇਤਾ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਆਦਮੀ ਡਰ ਗਏ, ਉੱਥੇ ਗਰੀਬ ਕਾਂਗਰਸੀ ਵਰਕਰ ਬਹਾਦਰ ਬਣੇ ਰਹੇ। 24 ਅਗਸਤ 1942 ਨੂੰ, ਦਲਾਰੋ ਨਾਮ ਦੇ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਧੋਤੀ-ਕੁੜਤਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਕਿਉਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਮੈਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।" ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕਿਵੇਂ?" ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨਾਂ ਨਹੀਂ ਕੱਟ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਉਹ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਧਰਨਾ ਦੇਵੇਗਾ, ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਟੈਕਸ ਨਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਹੇਗਾ।
ਮੈਂ 20 ਅਗਸਤ 1942 ਨੂੰ ਰਾਏਬਰੇਲੀ ਜੇਲ੍ਹ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹੀਆਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਿੱਚ ਨਾਅਰੇ ਲਗਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਕੋਠੜੀ ਦੇ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਪਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧੋਤੀ ਨਾਲ ਢੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁੱਸੇ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਿਆ, ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਹੋ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਲੜ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੀ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਏਗਾ। ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਵੀ ਲੜ ਰਹੇ ਹਾਂ।" ਮੈਂ ਚੁੱਪਚਾਪ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਦਮੀ ਸਹੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਉੱਚ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਆਦਮੀ ਬਦਮਾਸ਼ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਧਾਰਾ 52 ਦੇ ਤਹਿਤ ਕਈ ਵਾਰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲੋਨੀ ਤੋਂ ਇਸ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਇੱਥੇ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।"

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਟਕਰਾਅ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਾਅਲੀ ਲੋਕ ਵੀ ਲਾਭ ਉਠਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਮੌਲਵੀ ਅਨੀਸ ਅਹਿਮਦ ਸੀ; ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਡਿਫੈਂਸ ਲੀਗ ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਏਬਰੇਲੀ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਕੁਝ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦਾ ਸੀ

ਅਤੇ ਚਾਹ ਪੀਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੀਟਿੰਗ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਮਤੇ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ, ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ, ਝੂਠੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਲਿਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਲਖਨਊ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਿਸ਼ਪ ਨੂੰ ਭੇਜਦਾ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 152)
ਉਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਕਾਂਗਰਸ ਪ੍ਰਤੀ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਣਾ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਹੋਣਾ ਅਪਰਾਧ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਅਫਸਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬਹੁਤ ਨਫ਼ਰਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਅਫਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਖੋਹਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਯੂ.ਪੀ. ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਅਫਸਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਸ਼ਰਮ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਵੇ; ਪੰਨਾ ਲਾਲ, ਇੱਕ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅਤੇ ਹੀਰਾ ਸ਼ਿਵਦਾਸਾਨੀ ਇਸ ਨਿਯਮ ਦੇ ਅਪਵਾਦ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਿਵਦਾਸਾਨੀ ਆਗਰਾ ਦੇ ਕੁਲੈਕਟਰ ਬਣੇ। ਉਸਨੇ ਗਵਰਨਰ ਹੈਲਿਟ ਨੂੰ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਵਿੱਚ ਤੋਲਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਸੋਨਾ ਯੁੱਧ ਫੰਡ ਲਈ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਨੇ ਸਾਰੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਫ਼ਰਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਅਫਸਰ ਬੀ.ਬੀ. ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੀ:
ਬੀ.ਬੀ. ਸਿੰਘ, ਜਾਂ ਬ੍ਰਿਜ ਭੂਸ਼ਣ ਸਿੰਘ, ਲਖਨਊ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਕੱਤਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਆਗਰਾ ਦੇ ਇੱਕ ਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜਪੂਤ ਕਬੀਲੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੁੜੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ ਕਿ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁੜੀ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਨੌਕਰਾਣੀ ਨੂੰ ਕੁੜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਵਿਆਹ ਵਾਲੇ ਘਰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਬਲੇਸ਼ੀਆ ਨਾਮ ਦੀ ਇੱਕ ਜਵਾਨ ਨੌਕਰਾਣੀ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਘਰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਉੱਥੇ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਬਲੇਸ਼ੀਆ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡਰਾਈਵਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਬੰਧ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨਾਲ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਬੀ.ਬੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰਾਣੀ ਨੂੰ

ਝਿੜਕਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਮੰਨ ਲਈ, ਪਰ ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗਰਭ ਅਵਸਥਾ ਲਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਬੀ.ਬੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇੱਕ ਜੋਤਸ਼ੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਲ ਉਸਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਭਰਿਆ ਸੀ; ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਖਾਸ ਦਿਨ, ਸਿੰਘ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰੇਗਾ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਸ਼ੰਕਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਅਤੇ ਕਲੱਬ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਿਸਕੀ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੋਤਸ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਗਲਤ ਸਾਬਤ ਹੋਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਦਿਨ ਵਧੀਆ ਬੀਤਿਆ ਸੀ, ਜੋਤਸ਼ੀ ਦੁਆਰਾ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕੋਈ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਇਆ, ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਬਲੇਸੀਆ ਦੀ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਇਆ। ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ, ਉਸਨੇ ਬਲੇਸੀਆ 'ਤੇ ਚੀਕਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਲੱਤ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਡਿੱਗ ਪਈ, ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਤੁਰੰਤ ਮਰ ਗਈ।

(ਪੰਨਾ 153)
ਇਹ ਘਟਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਗਈ; ਇਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਕੋਲ ਰਿਪੋਰਟ ਵਜੋਂ ਦਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੇਚੈਨੀ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲਈ, ਉਸਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਲੱਦਿਆ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਾਰ ਲੈ ਗਏ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਸਸਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਹ ਚਿੰਤਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਬੀ.ਬੀ. ਸਿੰਘ

ਉਸਦਾ ਉਸ ਔਰਤ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲਾ ਸਬੰਧ ਸੀ। ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਫਵਾਹਾਂ ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਫੈਲ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਜੋਤਸ਼ੀ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਸੱਚ ਸਾਬਤ ਹੋਈ।
ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਿੰਧੂ ਮਿਸ਼ਰਾ, ਇੱਕ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਅਫਸਰ ਜੋ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਗਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵਪਾਰੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਉੱਥੇ, ਉਸਨੇ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਾਪਸ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਵਪਾਰੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਉਸ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਰਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਬੱਚੇ ਹੋਏ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਉਸਦੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ

ਦਾ ਇੱਕ ਬੱਚਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਪਤਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਗਿਆ; ਉਹ ਗਰੀਬ ਪਤਨੀਆਂ ਰੋਂਦੀਆਂ, ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਬੇਈਮਾਨ ਵਿਵਹਾਰ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਉਸਨੇ ਮੀਰਾ ਨਾਮ ਦੀ ਇੱਕ ਅਭਿਨੇਤਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ। ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ, ਬੀ.ਬੀ. ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਸ ਭੂਤ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸ ਗਿਆ। ਇਹ ਮਿਸ਼ਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਆਂਢ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਦਫਤਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਦੋਸਤਾਨਾ ਸਬੰਧ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮਿਸ਼ਰਾ ਨੂੰ ਬਲੇਸੀਆ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਮੂਡੀ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਮੂਡੀ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਬੀ.ਬੀ. ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਮੁੱਦੇ ਦੀ ਜਾਂਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਤੁਸੀਂ ਉਸ 'ਕ੍ਰਿਪਾ' ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਿੰਧੂ ਮਿਸ਼ਰਾ ਨੇ ਬੀ.ਬੀ. ਸਿੰਘ ਲਈ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹੋਗੇ ਕਿ ਮਿਸ਼ਰਾ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। 139

ਐਨ.ਸੀ. ਮਿਸ਼ਰਾ ਨਾਮ ਦੇ ਇੱਕ ਐਸ.ਪੀ. ਨੂੰ ਰਾਏਬਰੇਲੀ ਤੋਂ ਲਖਨਊ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਿਤਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਬੀ.ਬੀ. ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਦੋਸਤਾਨਾ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਬੀ.ਬੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਭਾਬੀ ਜੀ' ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਬੀ.ਬੀ. ਸਿੰਘ ਰਾਏਬਰੇਲੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਭ ਦਿਖਾਵਾ ਸੀ, ਮਿਸ਼ਰਾ ਜੀ ਬੇਵਫ਼ਾ ਸਨ।

(ਪੰਨਾ 154)
ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਜਾਂਚ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਪੁਲਿਸ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਣਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬੀ.ਬੀ. ਸਿੰਘ ਵਿਰੁੱਧ ਝੂਠੇ ਸਬੂਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।
ਕੈਲਾਸ਼ ਨਾਥ ਕਾਟਜੂ, ਜੋ ਕਿ ਵਿਕਾਸ ਮੰਤਰੀ ਵੀ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਕੀਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਆਦਮੀ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਕੀਲ ਵਜੋਂ ਬੀ.ਬੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਬੀ.ਬੀ. ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ; ਉਸਦੇ ਦੋਸਤਾਂ, ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ੰਕਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਉਸਦਾ ਸਰੀਰਕ, ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦੋਸਤੀ ਦੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸਦਾ ਲੋਕ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸੱਚਮੁੱਚ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਬੀ.ਬੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰ

ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨੇ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਦਾ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਈ, ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਉਹ ਬਿਮਾਰ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਬੱਚਾ ਸੀ; ਉਸਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬਿਮਾਰ ਸੀ, ਉਹ ਜਲਦੀ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਵੀ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਤਣਾਅ ਵਿੱਚ ਸੀ।
ਬੀ.ਬੀ. ਸਿੰਘ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਆਬਕਾਰੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਣੇ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਤੋਂ ਮਿਰਜ਼ਾਪੁਰ ਰੇਲਗੱਡੀ ਰਾਹੀਂ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸੁਣਿਆ। ਉਹ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਬਹੁਤ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਇੱਕ ਗਰੀਬ ਨੌਕਰਾਣੀ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ, ਉਹ ਅਪਮਾਨ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਡਿਪਰੈਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ। ਉਹ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਇਆ, ਅਤੇ ਜ਼ਹਿਰ ਖਾ ਲਿਆ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਦੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ।
ਮੈਨੂੰ ਬੀ.ਬੀ. ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਮਦਰਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਵਿੱਤੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ, ਹਰ ਸੰਭਵ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਬੀ.ਬੀ. ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਨਿੱਘਾ, ਦੋਸਤਾਨਾ, ਦਿਆਲੂ ਅਤੇ ਉਦਾਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਜੋ

139 ਕ੍ਰਿਪਾ ਜਾਂ ਕਿਰਪਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਅਸੀਸ ਜਾਂ ਕਿਰਪਾ। ਇੱਥੇ, ਰੰਧਾਵਾ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਖੇਡ ਵਜੋਂ ਵਿਅੰਗਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਰੰਧਾਵਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਕ੍ਰਿਪਾ' ਨਾਮ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸਵਾਲ ਵਿੱਚ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਕੋਲ ਬੋਲਣ ਲਈ ਕੋਈ ਕਿਰਪਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਇਸ ਲੜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਿਖਾਇਆ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਇੱਕ ਦਿਆਲੂ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਘੇਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸਨੇ ਇਹ ਵੀ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਿਸਮਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ 21

ਰਾਏਬਰੇਲੀ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ
ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਬਣਨਾ
(ਮਾਰਚ 1945 - ਨਵੰਬਰ 1946)

(ਪੰਨਾ 155)
ਰਾਏਬਰੇਲੀ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਸਾਲ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਇਸਦੇ ਗਰਮ ਮੌਸਮ, ਸੁਸਤੀ ਅਤੇ ਤਾਲੁਕਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਥੱਕ ਗਏ ਸੀ। ਬਿਜਲੀ 20 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਬਰਕਤ ਹੈ, ਪਰ ਰਾਏਬਰੇਲੀ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਈ-ਜੂਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜਗ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਰਮ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਟਾਇਲਟ ਵਗਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਬਿਸਤਰਿਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਬਾਲਟੀਆਂ ਰੱਖਦੇ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਬਿਸਤਰਿਆਂ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਚਾਰ ਵਾਰ ਪਾਣੀ ਛਿੜਕਦੇ ਸੀ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਚਾਦਰਾਂ ਗਿੱਲੀਆਂ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਮਾਨਸੂਨ ਦੌਰਾਨ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਸੌਂਦੇ ਸੀ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਕੂਲੀ ਸਾਨੂੰ ਪੱਖਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਪੈਟਰੋਮੈਕਸ ਲਾਲਟੈਣਾਂ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਦੇ ਸੀ।
ਇੱਕ ਦਿਨ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਇੱਕ ਜੋਤਸ਼ੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ। ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਭੱਟਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਲੱਖੀ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਫੈਜ਼ਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਬੰਡਲ ਸੀ। ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਯੂਪੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਪੱਤਰ ਉਸ ਕੋਲ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਜੋ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਡਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਾਂਚ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਤਬਾਦਲਿਆਂ, ਪੋਸਟਿੰਗਾਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਉਸਦੀਆਂ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀਆਂ ਸੱਚ ਹੋ ਗਈਆਂ।
ਲੱਖੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸ ਨੱਕ ਤੋਂ ਸਾਹ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਨਾਸਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦਬਾਇਆ ਅਤੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸੱਜੀ ਨੱਕ ਤੋਂ ਸਾਹ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਫੁੱਲ ਦਾ ਨਾਮ ਸੋਚਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲਈਆਂ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਪੈਂਸੀ ਫੁੱਲ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 156)

ਇਹ ਸਹੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੀ ਬਦਲੀ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਇਹ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿੱਥੇ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਮਾਰਚ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਤਬਾਦਲਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ 1945 ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਲੰਬੀ ਯਾਤਰਾ 'ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਮੇਰੇ ਘਰ ਇੱਕ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ।
ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਨੂੰ ਲਖਨਊ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਤੋਂ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇੰਪੀਰੀਅਲ ਕੌਂਸਲ ਆਫ਼ ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਰਿਸਰਚ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਖਾਲੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਹਾਂ ਕਹਿ ਦਿੱਤੀ। ਦੋ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਤਬਾਦਲੇ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਪੈਕ ਕਰ ਲਿਆ।
ਰਾਏਬਰੇਲੀ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਮੇਰੇ ਤਬਾਦਲੇ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਸਨ। ਮਾਰਚ ਵਿੱਚ, ਜੰਗਲ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੀ ਲਾਟ 140 ਕੈਰਮਾਈਨ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਜਿਸ ਕੋਚ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਬੈਠੇ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੈਰਮਾਈਨ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ। ਰਾਏਬਰੇਲੀ ਤੋਂ ਲਖਨਊ ਤੱਕ ਦੀ ਸਾਡੀ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਹਰ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਸੈਂਕੜੇ ਲੋਕ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਉਹ ਢੋਲ ਵਜਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਗਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਆਏ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪਾਨ, ਸੁਪਾਰੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀਅਲ ਭੇਟ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਯੂ.ਪੀ....ਸੀ.ਪੀ., ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸੂਬਾ ਹੋਵੇ, ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ

140 ਪਲਾਸ਼ ਜਾਂ ਢੱਕ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਨੂੰ 'ਜੰਗਲ ਦੀ ਲਾਟ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਚਮਕਦਾਰ ਕੈਰਮਾਈਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖੋ, ਫਿਰ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਯਾਦ ਰੱਖਣਗੇ।141 ਮੈਨੂੰ 1966 ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾ ਰਾਏਬਰੇਲੀ ਜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਡਾਲਮਾਊ ਅਤੇ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਗਿਆ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੇ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀ ਨੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਕਿ 1942-44 ਵਿੱਚ, ਭਾਵੇਂ ਜੰਗ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰੀ ਫੰਡ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਰੰਧਾਵਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਪੰਚਾਇਤ ਦਫ਼ਤਰ ਬਣਵਾਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਹੀ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਅੱਜ, ਹਰ M.L.A. ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।
ਸਾਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲੱਭਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਆਸਾਨ ਹੈ, ਪਰ ਘਰ ਲੱਭਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਸਟੇਟ ਅਫਸਰ ਮੇਸ ਰਾਮ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਅਗਲੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਘਰ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੰਗ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਗਰਾ ਦੇ ਐਮ.ਐਲ.ਏ. ਰਾਜਾ ਕੁਸ਼ਲਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਘਰ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦੀ ਸਾਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਸਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜੋ ਕਿ 4, ਫਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਰੋਡ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 157)
ਅਸੀਂ ਉਸ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਬਿਤਾਏ।
ਮੇਰਾ ਦਫ਼ਤਰ ਨੌਰਥ ਬਲਾਕ ਦੇ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਸੀ; ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੱਕੜ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਭਾਜਨ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਕਸਰ ਪਛਤਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰਾਏਬਰੇਲੀ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਘਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਸਿਰਫ 40 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲੈਂਦੇ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ।
ਇੱਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਸਟੇਟ ਦਫ਼ਤਰ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਠੇਕੇਦਾਰ ਸਰ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੋਲਫ ਕੋਰਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤਿੰਨ ਇਮਾਰਤਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਪਾਰਕ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫਲੈਟ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਉੱਥੇ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਲਾਕ ਏ ਦੀ ਦੂਜੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਫਲੈਟ ਨੰਬਰ 24 ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ; ਇਸ ਵਿੱਚ 2 ਕਮਰੇ, ਇੱਕ ਰਸੋਈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਾਸ਼ਰੂਮ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਗਰਮੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਤੀਜੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਸੌਂਦੇ ਸੀ। ਫਲੈਟਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਇਹ ਸਾਡਾ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਅਨੁਭਵ ਸੀ।
ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ। ਸਰ ਹਰਬਰਟ ਸਟੂਅਰਟ, ਆਈ.ਸੀ.ਏ.ਆਰ. ਦੇ ਉਪ-ਪ੍ਰਧਾਨ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਇੱਕ ਮਿਹਨਤੀ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ। ਪਰ ਉਹ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਸੁਝਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਰ ਫਿਰੋਜ਼ ਖਰੇਘਾਟ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਲਝਣ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵਿਰੋਧੀ ਹੱਲ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਇੰਨੇ ਦੋਗਲੇ ਸਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 1947 ਵਿੱਚ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਲਈ ਵੀ ਹਾਂ ਲਿਖੀ। ਸਰ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮੰਤਰੀ ਸਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਦਿਆਲੂ ਇਨਸਾਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਨੂਰਜਹਾਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕੰਮ ਤੋਂ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਸਰ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਯਕੀਨੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ।

141 ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਯੂ.ਪੀ. ਸੰਯੁਕਤ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ (ਅੱਜ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਉਤਰਾਖੰਡ ਖੇਤਰ) ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੀ.ਪੀ. ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਛੱਤੀਸਗੜ੍ਹ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਲਗਭਗ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜੋਗੀ। ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਔਰਤ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਬੁੱਢੀ ਅਤੇ ਬਦਸੂਰਤ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਦਿਆਲੂ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਉਸ ਡੈਣ ਨੇ ਫੜ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਗਲਤੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਜੋਗੀ ਨੇ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਰ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਤਜਰਬਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਕਿਸਾਨ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਟਰੈਕਟਰ ਨਾਲ ਵਾਹੀ ਕੀਤੀ।

(ਪੰਨਾ 158)
ਮੈਨੂੰ ਆਈ.ਸੀ.ਏ.ਆਰ. ਵਿੱਚ ਡਾ. ਪੀ.ਵੀ. ਸੁਖਾਤਮ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਸੰਦ ਆਇਆ। ਉਸਨੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪੀ.ਸੀ. ਮਹਾਲਨੋਬਿਸ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚਲਾਕ ਬੰਗਾਲੀ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ, ਸੁਖਾਤਮ ਨੇ ਬੇਤਰਤੀਬ ਨਮੂਨੇ ਲੈਣ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤੀ ਜੋ ਕਿ, ਸਾਡੀ ਰਾਏ ਵਿੱਚ, ਮਹਾਲਨੋਬਿਸ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਸੀ। ਸੁਖਾਤਮ ਮਹਾਲਨੋਬਿਸ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਐਫ.ਏ.ਓ. ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਆਈ.ਸੀ.ਏ.ਆਰ. ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਨਾਮ ਬਣਾਇਆ।

ਮੈਂ I.C.A.R. ਵਿਖੇ ਇੰਡੀਅਨ ਫਾਰਮਿੰਗ ਜਰਨਲ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਡਿਵੈਲਪਿੰਗ ਵਿਲੇਜ ਇੰਡੀਆ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਅੰਕ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਪਿੰਡ ਸੁਧਾਰ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੈਕਮਿਲਨ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਰਾਮ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਟੋਰ 'ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਦਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਲੰਬੀ ਦਾੜ੍ਹੀ, ਗੁੱਸੇ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਅਤੇ ਵਾਲ ਉਸਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਨੂੰ ਛੂਹ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਉਹੀ ਦਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀ ਕਿਤਾਬ ਗਿੱਧਾ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਆਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਵਿੱਚ ਸਤਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਚਾਹ ਪਿਲਾਈ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਮੈਂ ਅਨਾਰਕਲੀ ਮਾਰਕੀਟ ਤੋਂ ਕੱਪੜੇ ਖਰੀਦਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਇਕਬਾਲ ਲਈ ਇੱਕ ਦੁਪੱਟਾ ਖਰੀਦਿਆ। ਸਤਿਆਰਥੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਲਈ ਵੀ ਦੁਪੱਟਾ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੁਪੱਟਾ ਚੁਣਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਸਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਦੋ ਦੁਪੱਟੇ ਚੁਣੇ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਭੁਗਤਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਭਿਖਾਰੀ ਵਾਂਗ ਜੀ ਰਿਹਾ ਹੈ; ਉਹ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਆਦਮੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਜੇਕਰ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਮਿਲਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸਤਿਆਰਥੀ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਲੇਆਉਟ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ, ਉਸਨੂੰ ਆਈ.ਸੀ.ਏ.ਆਰ. ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਸੰਪਾਦਕ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਦਿੱਤੀ, ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇੰਡੀਅਨ ਫਾਰਮਿੰਗ ਜਰਨਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਡਿਵੈਲਪਿੰਗ ਵਿਲੇਜ ਇੰਡੀਆ ਦਾ ਲੇਆਉਟ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। 1946 ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਭਾਰਤ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਣਗੇ। ਸਰ ਹਰਬਰਟ ਸਟੂਅਰਟ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਈ.ਸੀ.ਏ.ਆਰ. ਦੇ ਉਪ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਚੋਣ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਸਰ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਉਮੀਦਵਾਰ ਲੱਭਣਾ ਪਿਆ।

(ਪੰਨਾ 159)
ਸਰ ਦਾਤਾਰ ਸਿੰਘ ਮੋਂਟਗੋਮਰੀ ਦੇ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ। ਦਾਤਾਰ ਸਿੰਘ ਮੋਟਾ ਸਰੀਰ ਸੀ; ਉਹ ਆਪਣੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਛਾਂਟਦੇ ਅਤੇ ਰੰਗ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਚਿੱਟੀ ਪੱਗ ਅਤੇ ਮੋਟੇ ਐਨਕ ਲਗਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਸ਼ ਖੇਡਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ; ਹਰ ਸ਼ਾਮ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਿਜ ਪਾਰਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ

ਸਨ ਅਤੇ ਹਰ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਸਹਾਏ ਵੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਇਹ ਅਹੁਦਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਰ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਾਤਾਰ ਸਿੰਘ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਦਾਤਾਰ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਜਿੱਤ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਸਰ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੋਂਟਗੋਮਰੀ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਮੋਇਨੁਦੀਨ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਨੇ ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਲਿਖੀਆਂ:

"ਉਹ 'ਸਰ' ਦਾਤਾਰ ਬਣ ਗਿਆ,
ਮੱਝਾਂ ਚਰਾਉਣ ਦੁਆਰਾ।

ਉਹ ਪੜ੍ਹਦਾ ਜਾਂ ਲਿਖਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ;
ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ।
ਔਰਤਾਂ ਵੱਲ ਘੂਰ ਕੇ।"

ਮੈਂ ਸਰ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਮਿਲਿਆ ਜਦੋਂ ਉਹ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਬਿਮਾਰ ਪਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰ ਦਾਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਈ.ਸੀ.ਏ.ਆਰ. ਦਾ ਉਪ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ। ਦਾਤਾਰ ਸਿੰਘ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹ-ਲਿਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਸਰ ਦਾਤਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਮੱਸਿਆ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਨੋਟ ਟਾਈਪ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਇੱਕ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਉਸਦੇ ਲਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲਣ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਾਹਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਭੂਮਿਕਾ ਲਈ ਦੂਜੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਉਹ ਖੇਤੀ, ਜ਼ਮੀਨ-ਜਾਇਦਾਦ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਹਾਵਤ ਸੱਚ ਜਾਪਦੀ ਹੈ: ਜਦੋਂ ਅਰੋੜਾ ਆਪਣਾ ਕਮਰ ਕੱਸਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਇੱਕ ਮੀਲ ਦੇ ¾ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।142

142 "ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।" ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ

ਠੱਗ ਦਾਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਅਧਿਆਇ 22

ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਹਵਾਈ ਯਾਤਰਾ
(6 ਅਕਤੂਬਰ – 20 ਨਵੰਬਰ 1945)

(ਪੰਨਾ 160)
ਮੈਨੂੰ ਸਤੰਬਰ 1945 ਵਿੱਚ F.A.O., ਫੂਡ ਐਂਡ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਆਰਗੇਨਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਸੱਦਾ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਵ ਕਾਨਫਰੰਸ ਕਿਊਬੈਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਭਾਰਤੀ ਵਫ਼ਦ ਵਿੱਚ ਅੱਠ ਮੈਂਬਰ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਵਫ਼ਦ ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੀਵਾਨ ਸਰ ਟੀ. ਵਿਜੇ ਰਾਘਵਾਚਾਰੀ ਵਫ਼ਦ ਦੇ ਆਗੂ ਸਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਪਤਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ, 70 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦਾ ਪਰ ਦਿਲੋਂ ਜਵਾਨ। ਜਦੋਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ
ਮੈਨੂੰ 'ਡੀਅਰ' ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਓ। ਉਸਨੂੰ ਸੈਕਸ ਬਾਰੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਯਾਦ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਡਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਉੱਚੀ ਗਰਦਨ ਵਾਲਾ ਕੋਟ ਅਤੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਬਾਰਡਰ ਵਾਲੀ ਮੈਸੂਰ ਦੀ ਪੱਗ ਪਹਿਨਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਉਸਨੂੰ ਘੂਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਸਨ, ਸਰਦਾਰ ਉੱਜਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਹਬੀਬੁੱਲਾ। ਉੱਜਲ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਚਲਾਕ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਰਗੋਧਾ ਵਿੱਚ 200 ਏਕੜ ਦਾ ਮਾਲਟਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਬਾਗ਼ ਲਗਾਇਆ ਸੀ। ਹਬੀਬੁੱਲਾ ਦੇ ਪੁਰਖੇ ਸਿੱਖ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਭਰਾ ਯੂ. ਕਿਰਾਮਤ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੀ। ਹਬੀਬੁੱਲਾ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਦਿਲ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਕਰ ਗਿਆ। ਚੌਥਾ ਮੈਂਬਰ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਰਾਜ ਵਾਡੇ ਸੀ; ਉਹ ਐਮ.ਆਰ. ਭਿਡੇ ਦਾ ਜੀਜਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਡਾ. ਵੀ.ਕੇ.ਆਰ.ਵੀ. ਰਾਓ ਪੰਜਵਾਂ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਲੰਬੇ ਨਾਮ ਕਾਰਨ, ਅਮਰੀਕੀ ਉਸਨੂੰ ਅੱਖਰ ਰਾਓ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ।

(ਪੰਨਾ 161)
ਰਾਓ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਬੋਲਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਰੁਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਟੂਟੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਦੋ ਹੋਰ ਡੈਲੀਗੇਟ ਸਨ; ਡਾ. ਬੇਨੀ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਮੱਛੀ ਦੇ ਮਾਹਰ, ਅਤੇ

□□.□□. □□□□, □□ □□□□□ □□□□ □□□□□□□□ □□□□□□□□ □□□ □□. □□□□□□ □□□□□□□ □□□□□□□ □□, □□ □□□□□□□ □□□□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□□□

□□□□ 6 □□□□□□ 1945 □□□ □□□□□ 7.30 □□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□□□ □□ □□□ □□, □□ □□□□ □□□ □□□□□□□ □□□ □□□ □□□□ □□□ □□ □□□□□ 9:30 □□□ □□□□□□ □□□□□□□; □□□□ □□□□□ □□□□□□ □□ □□□□□□ □□□ □□□ □□□□ □□, □□□ □□□ □□ □□□□□□□ □□ □□□□□□ □□ □□□□□ □□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□ □□□□ □□□

□□□□ □□□□□□ □□□□ 30 □□□□ □□□□, □□□ □□□ □□□□ □□□□□□ □□□□ □□□□□ □□□□□ □□□ □□□□ □□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□□ 7 □□□□□□ □□□, □□□□ □□□ □□□ 2 □□□ □□□□□□□ □□□□□□□□□ '□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□□, □□□□ □□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□□ □□□□□□ '□□ □□□□, □□□ □□□ □□□□ □□□□□□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□□□□ □□□□ □□□ □□ □□□□□□ □□□□□□ □□□, □□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□□□ □□□□□□ □ □□□□; □□□□ □□□□ □□□□□ □□□□ □□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□□□□ □□□□ □□□□, □□□ □□□□□ □□□□□ '□□ □□, □□□ □□□□□□□□□□ □□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□□□ □□□□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□ □□□□□□ □□□□□ □□□ □□□□□; □□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□ □□□

□□□□□□ □□ □□ □□ □□□ □□□□ □□□□□□□□ □□ □□, □□□ □□□□ □□ □□□□□ □□ □□□ '□□ □□□□□ □□□□ □□□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□□□□□ □□□□ □□□□□ □□ □□□ □□□ □□□ □□□ □□□□□□ □□□□ □ □□□□□ □□□

□□□□ □□□□ □□□□ □□□□□ 8 □□□□□□ □□□ □□□□□ 4:30 □□□ □□□□□□ □□□ □□□□□ □□□□□ □□□□ □□□□ □□□□□ 240 □□□/□□□□ □□ □□□□□□ □□□ 8000 □□□□ □□ □□□□ '□□ □□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□□□ □□, □□□ □□□ □□□□□ □□ □□□□ □□□□□ □□□□□ □□ □□□□□□ □□□□ □□□□ □□□□□□ □□ □□□□□□ □□□ □□□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□□□ □□□□ □□ □□□ □□□□□

◌□□ □□□□□ □□□ □□□, □□□□ □□ □□□□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□□ 10 □□□ □□□□□ □□□□ '□□ □□□□□□□ □□□ □□□□□ '□□ □□□ □□□□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□, □□□ □□□□ □□□□□□ □□□□□□□ □□ □□□□ □□□□□ □□□□□□□ □□□□ □□□□□□□ □□□ □□□□ □□□ □□ □□ □□□□ □□ □□□□□□ □□ □□ □□□ □□□ □□ □□□ □□□ □□□□□ □□ □□□□ □□□□ □□□ □□□□□ □□,

ਅਤੇ ਜੈਤੂਨ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਦਰੱਖਤ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਸਨ।

(ਪੰਨਾ 162)
ਅਸੀਂ ਮਾਰਸੇਲਜ਼ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਸਾਰਡੀਨੀਆ ਟਾਪੂ ਉੱਤੇ ਉੱਡ ਕੇ ਗਏ। ਲਾਲ-ਉੱਪਰ ਵਾਲੇ ਘਰ, ਨੀਲੀਆਂ ਨਦੀਆਂ, ਪੀਲੇ-ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ਪੌਪਲਰ ਅਤੇ ਮੈਪਲ, ਸਾਰੇ ਜਹਾਜ਼ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਸੀਂ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਉੱਡਦੇ ਸੀ, ਖੇਤ ਓਨੇ ਹੀ ਹਰੇ ਭਰੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਚੈਨਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚੇ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਬਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਟੋਏ, ਸੜੇ ਹੋਏ ਪਾਈਨ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਅਤੇ ਡਿੱਗੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵੇਖੀਆਂ। ਇਹ ਯੁੱਧ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਨ; ਇਹ ਜਰਮਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਬਾਹੀ ਦੇ ਸਬੂਤ ਸਨ।
ਅਸੀਂ 3:30 ਵਜੇ ਬੌਰਨਮਾਊਥ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪਾਸਪੋਰਟ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਦਿਖਾਏ, ਅਤੇ ਕਸਟਮ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘੇ। ਸਾਨੂੰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਸਾਊਥੈਂਪਟਨ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 6:30 ਵਜੇ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਸਟੇਸ਼ਨ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਕੁਲੀਆਂ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਯੁੱਧ ਕਾਰਨ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਸਾਮਾਨ ਚੁੱਕ ਕੇ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਬੂਥ ਤੋਂ ਇੰਡੀਆ ਹਾਊਸ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਸਰ ਵਿਜੇ ਦਾ ਮਸਾਲਿਆਂ ਦਾ ਡੱਬਾ ਅਤੇ ਅਟੈਚੀ ਕੇਸ ਚੁੱਕਿਆ। ਇੰਡੀਆ ਹਾਊਸ ਨੇ ਵਾਲਡੋਰਫ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਲਈ ਤਿੰਨ ਕਮਰੇ ਲਏ। ਮੈਂ ਕਮਰਾ ਨੰਬਰ 538 ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ। ਹੋਟਲ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਰਾਬ ਸੀ, ਸੁੱਕੀ ਰੋਟੀ, ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਮੱਖਣ, ਅਤੇ ਉਬਲੀ ਹੋਈ ਗਾਜਰ ਅਤੇ ਫੁੱਲ ਗੋਭੀ। ਵਾਸ਼ਰੂਮ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਸਾਬਣ ਸੀ, ਨਾ ਹੀ ਤੌਲੀਏ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗਰਮ ਪਾਣੀ। ਅਸੀਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ 9 ਵਜੇ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕੀਤਾ। ਸੁੱਕੀ ਰੋਟੀ ਦਾ ਇੱਕ ਟੁਕੜਾ, ਅੰਡੇ-ਪਾਊਡਰ ਦਾ ਇੱਕ ਆਮਲੇਟ, ਦੋ ਖੰਡ ਦੇ ਕਿਊਬ, ਤਿੰਨ ਚੱਮਚ ਦੁੱਧ ਅਤੇ ਚਾਹ ਦੀ ਇੱਕ ਕੇਤਲੀ। ਇਹ ਸਾਡਾ ਨਾਸ਼ਤਾ ਸੀ। ਜੰਗ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬੁਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਬਹੁਤ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਰੌਲਾ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ।
ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਮੈਂ ਖਰੀਦਦਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਟੋਪੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਭ ਕੁਝ ਸਿਰਫ਼ ਕੂਪਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਖਰੀਦਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹਣਗੀਆਂ, ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਸਟਾਕ ਇੱਕ ਘੰਟੇ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਵਿਕ ਜਾਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਕੈਲਮੈਟਲ 143 ਹਾਲ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਪਛਾਣ ਪੱਤਰ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਚਾਕਲੇਟ ਦਾ ਇੱਕ ਪੈਕੇਟ ਖਰੀਦਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਸਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ,

ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਉੱਥੇ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਿਖਾਇਆ ਕਿ ਯੁੱਧ ਕਾਰਨ ਉੱਥੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਹੁਤ ਔਖੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।
ਮੈਂ 12 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਲੰਡਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਜੈਵਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਜੇ.ਬੀ.ਐਸ. ਹਾਲਡੇਨ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ।

(ਪੰਨਾ 163)
ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ 'ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਜਾਇਬ ਘਰ' ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਸਦੀ ਸਲਾਹ ਲਈ। ਮੈਂ ਇਹ ਅਜਾਇਬ ਘਰ 1968 ਵਿੱਚ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।
ਅਸੀਂ 14 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ 11 ਵਜੇ ਲੰਡਨ ਏਅਰ ਟ੍ਰਾਂਸਪੋਰਟ ਸੈਂਟਰ, ਸੇਂਟ ਜੇਮਜ਼ ਹਾਊਸ, ਪਿਕਾਡਲੀ ਪਹੁੰਚੇ। ਸਾਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਇੱਕ ਗਰੁੱਪ ਏਅਰ ਟਿਕਟ ਮਿਲੀ। ਅਸੀਂ ਰਾਤ 8:30 ਵਜੇ ਬੋਸਟਨ ਸਟੇਸ਼ਨ ਪਹੁੰਚੇ। ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਚਾਕਲੇਟਾਂ, ਜੋ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਖਰੀਦੀਆਂ ਸਨ, ਟੈਕਸੀ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਸਕੇ। ਉਸਨੇ ਮੇਰਾ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ, ਅਸੀਂ ਕਿਲਮਾਰਨੌਕ ਸਟੇਸ਼ਨ ਪਹੁੰਚੇ।

143 ਜਿਵੇਂ ਲਿਪੀਅੰਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਦੇਸ਼ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੇ ਪਿੰਡ, ਮੋਟੀਆਂ ਲਾਲ ਗਾਵਾਂ, ਅਤੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਓਕ, ਗੁਲਰ ਅਤੇ ਚੈਸਟਨਟ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਹਨ।
15 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ, ਅਸੀਂ ਪ੍ਰੈਸਟਵਿਕ ਦੇ ਏਅਰੋਡ੍ਰੌਮ ਤੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ। ਅਸੀਂ ਅਟਲਾਂਟਿਕ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਈਸਬਰਗ ਤੈਰਦੇ ਦੇਖੇ। ਅਸੀਂ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਆਈਸਲੈਂਡ ਟਾਪੂ ਦੇਖਿਆ, ਇਹ ਬਰਫ਼ ਨਾਲ ਢੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਬਰਫ਼ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ ਝੀਲਾਂ ਵੀ ਦੇਖੀਆਂ। ਅਸੀਂ 15 ਘੰਟੇ ਦੀ ਉਡਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸਵੇਰੇ 9 ਵਜੇ ਮਾਂਟਰੀਅਲ ਪਹੁੰਚੇ। ਅਸੀਂ ਸਵੇਰੇ 9:30 ਵਜੇ ਰੇਲਗੱਡੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਅਤੇ 1:30 ਵਜੇ ਕਿਊਬੈਕ ਪਹੁੰਚੇ। ਅਸੀਂ ਦੋ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ।

ਕਿਊਬੈਕ ਇੱਕ ਫ੍ਰੈਂਚ ਭਾਸ਼ੀ ਸੂਬਾ ਹੈ; ਅਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੋਪਲਰ ਦੇ ਰੁੱਖ ਵੀ ਲਗਾਏ ਸਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਯਾਦ ਆ ਗਈ। ਇਹ ਕਾਨਫਰੰਸ ਚੈਟੋ ਡੀ ਫਰੋਂਟੇਨੈਕ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਰ ਗਿਰੀਜਾ ਸ਼ੰਕਰ ਬਾਜਪਾਈ, ਜੋ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਨ, ਨੇ ਜਨਰਲ ਸੈਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢੁਕਵੇਂ ਵਿਕਰੀ ਮੁੱਲ ਮਿਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਦੁਨੀਆ ਦੁਬਾਰਾ ਮੰਦੀ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਫਸਣ ਤੋਂ ਬਚੇਗੀ। ਬਾਜਪਾਈ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਗੱਲ ਕਹੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਦੇ ਸੁਣ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ।
ਦੂਜੇ ਡੈਲੀਗੇਟ ਚੰਗੇ ਲੋਕ ਸਨ, ਪਰ ਸੇਠੀ ਅਤੇ ਬੇਨੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਭਿਆਨਕ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰਾ-ਭਲਾ ਕਹਿਣ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਸੇਠੀ ਆਈ.ਸੀ.ਏ.ਆਰ. ਦਾ ਉਪ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਨ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਜਿਹਾ ਕੰਜੂਸ ਆਦਮੀ ਉਸ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਸੰਗਠਨ ਲਈ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।
ਸਾਡੇ ਵਫ਼ਦ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਔਰਤਾਂ ਸਨ ਜੋ ਸਾਡੇ ਟਾਈਪਿਸਟ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬੈਠਦੀ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 164)
ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬੈਠੀ ਹੈ, ਸੇਠੀ ਅਤੇ ਬੇਨੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਸਾਡੇ ਬਾਰੇ ਅਫਵਾਹਾਂ ਫੈਲਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ।
ਕਾਨਫਰੰਸ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਸੇਂਟ-ਐਨ-ਡੀ-ਬਿਊਪ੍ਰੇ ਨਾਮਕ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਗੋਲ ਇਮਾਰਤ ਹੈ ਜਿਸਦੀ 45x360 ਫੁੱਟ ਦੇ ਮਾਪ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਹੈ। ਉੱਪਰੋਂ ਪੇਂਟਿੰਗ 'ਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਕ ਕਮਰੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਯਰੂਸ਼ਲਮ ਸ਼ਹਿਰ, ਅਤੇ ਜਨਮ, ਚਮਤਕਾਰ, ਆਖਰੀ ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ, ਪੋਂਟੀਅਸ ਪਿਲਾਤੁਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਕੇਸ ਅਤੇ ਮਸੀਹ ਦੇ ਸਲੀਬ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਲਗਭਗ 90 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਇਹ ਮਹਾਨ ਪੇਂਟਿੰਗ ਫਰਾਂਸ ਵਿੱਚ 3 ਲੱਖ ਡਾਲਰ ਦੀ ਲਾਗਤ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਾਲਜ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ। ਇੱਥੇ, ਗਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨਾਲ ਦੁੱਧ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਪੀਣ ਲਈ ਗਰਮਜੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮੈਪਲ ਦਾ ਜੂਸ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਜੂਸ ਨੂੰ ਗਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਤੋਂ ਖੰਡ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

□□□□ □□□□□□□ □□□ □□□□ □□□□□□□□□ □□□ □□□ □□□□, □□□ □□□□ □□□□□□□ □□□□□□ □□□□□□ □□□□□ □□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□□□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□□□ □□□ □□□□□□□□□ □□□□□□□□ □□□ 555 □□□□ □□□□ □□□□□ □□; □□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□ □□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□ □□□ □□□□□□□ □□□□□□ □□□□□ □□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□□□ □□□ □□□□□ □□□ □□□□□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□□□□□ □□□□□□□□ □□□□ □□□□ □□□□□□□□□ □□□□□□□ □□□□□□□□□□ □□□□□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□□□□□□□ □□□□□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□ □□□□ □□□□□ □□□

□□□□ □□□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□ □□□□ □□□□□ □□□ □□□□□□□□□ □□□ □□□□□□□ □□□ □□ □□□□ □□□□□ 26 □□□□ □□□ □□□□ □□ '□□□□□' □□□ □□□□ □□ □□□□ □□□□□ □□□ □□□□□□ □□□□□144 □□□□ □□□□ 7:30 □□□ □□□□□□ □□□ □□□□□□

144 '□□□□□' □□□□□, □□□□□□ □□□□□□ □□□□ □□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□ □□□□ □□□□ □□ □□□□□ □□□ □□□□□□□□ □□□

◌□□ □□□□ □□□□□□ □□□□□□ □□ □□□□ □□ □□□□ □□□□□ □□□ 145 □□ □□□□ □□□□□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□□□ □□□ □□□ □□, □□□□ □□□□ □□□ □□□ □□ □□□-□□□□□ □□□ □□□□ □□□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□□□□ □□ □□□ □□□ □□ □□□□ □□□□□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□ □□ □□□ □□□ □□□□ □□ □□□ □□□□ □□□

□□□ □□□□□□ □□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□□ □□ □□□□ □□□□□□ □□□□□□□□□□□□ □□□ □□□ □□ □□□□ □□ □□□□ □□□□□ □□□□□ □□ □□□□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□ □□□ □□□□□□ □□ □□ □□, □□□ □□□□ □□□□ □□ □□□□□□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□□□ □□□ □□□ □□□□□ □□ I.C.A.R. □□□ □□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□□ □□□□□□ □□ □□□ □□ □□□□ □□ □□□□□□□□ □□□□ □□ □□□□

(□□□□ 165)

□□□□, □□□ □□□□□ □□ □□□□□ □□ □□□□□ □□□□□ □□□ □□□□ □□□□□□ □□□□□□ □□ □□□□□ □□□□ □□□ □□ □□□□□□ □□□□□□□ □□ □□□□□ □□□□ □□□□, □□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□□ □□ □□□□ □□□ □□ □□, □□□ □□□□□ □□ □□□□ □□□□ □□□□□ □□□□

ਮੋਟਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਖੂਹਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ 'ਤੇ ਸਾਡੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ, ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਟਿਊਬਵੈੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਚਾਈ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਮਿਲੇਗੀ। ਇਸ ਮੋਟਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗੰਨੇ ਵਿੱਚੋਂ ਰਸ ਕੱਢਣ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਾਬਤ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਂਦੀ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਮੈਂ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਯਾਤਰਾ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਕਿੰਨੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸੀ।
ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫਾਰਮ ਦੇਖੇ। ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਸ਼ੂ ਅਤੇ ਮੁਰਗੀਆਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਾਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਫਾਰਮ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਐਲੂਮੀਨੀਅਮ ਸਾਈਲੋ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਮੱਕੀ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਮੁੰਡਾ 200 ਏਕੜ ਦੇ ਫਾਰਮ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਸੰਭਾਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਅਮੀਰ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਚਾਹ ਦਾ ਕੱਪ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।
1 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ, ਅਸੀਂ ਨਿਊਯਾਰਕ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਹੋਟਲ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰੇ। ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦਾ ਫਰੌਕ ਪਹਿਨੀ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਕੁੜੀ ਲਾਬੀ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਨੌਜਵਾਨ ਅਮਰੀਕੀ ਆਦਮੀ ਉਸਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਨੱਚਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਨਿਊਯਾਰਕ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ, ਅਤੇ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਇਸ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਉੱਚੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵਿੱਚ 50-60 ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਮੋਟਰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਲਾਈਨਾਂ ਚਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਕੋਈ ਕੰਮ 'ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਾਹਲੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਅਜਾਇਬ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਉੱਜਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹਬੀਬੁੱਲਾ ਨਾਈਟ-ਕਲੱਬਾਂ ਵਿੱਚ ਗੋਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਮੈਨੂੰ ਸੁਪਨਾ ਆਇਆ ਕਿ ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਸ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਜਨਮ 28 ਅਕਤੂਬਰ 1945 ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖਣ ਦੀ ਆਦਤ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਊਰਜਾ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਘਰ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।
ਮੈਨੂੰ ਹੇਡਨ ਪਲੈਨੀਟੇਰੀਅਮ ਨਿਊਯਾਰਕ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਦਿਲਚਸਪ ਜਗ੍ਹਾ ਲੱਗੀ। ਹਰ ਕੋਈ ਇੱਕ ਗੋਲ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੈਕਚਰਾਰ ਇੱਕ ਮਸ਼ਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚੰਦ ਅਤੇ ਤਾਰਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

145 ਜਦੋਂ ਰੰਧਾਵਾ ਨੇ ਇਹ ਲਿਖਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਕਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਣ ਲਈ 'ਨੀਗਰੋ' ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ, ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਅੱਜ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਲਤ ਅਤੇ ਅਸਵੀਕਾਰਨਯੋਗ ਹੈ, ਪਰ ਉਦੋਂ ਆਮ ਬੋਲਚਾਲ ਵਿੱਚ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 166)
ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਚੰਦ ਅਤੇ ਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਗਲੈਕਸੀ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਨਰਮ ਸੰਗੀਤ ਵੱਜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਮਾਹੌਲ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਮਹਾਨ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਿਸਨੇ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। 15 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ, ਅਸੀਂ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿੱਚ ਕੋਲੋਨੀਅਲ ਏਅਰਲਾਈਨਜ਼ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਸੀ। ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ, ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਲ ਅਤੇ ਪੀਲੇ ਪੱਤੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਤੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਝੜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ; ਘਾਹ ਵੀ ਖਾਕੀ ਰੰਗ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਵਾ ਦੇ ਡੱਬੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੀ ਉਡਾਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਗੜਬੜ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੁਪਹਿਰ 2 ਵਜੇ ਮਾਂਟਰੀਅਲ ਪਹੁੰਚੇ। ਬਹੁਤ ਠੰਢ ਸੀ, ਅਤੇ ਬੱਸਾਂ ਗਰਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਉਤਾਰਿਆ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਨੱਕ ਅਤੇ ਕੰਨ ਡਿੱਗ ਜਾਣਗੇ। ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼, ਠੰਢੀ ਹਵਾ ਵਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ 10 ਵਜੇ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ 4-ਇੰਜਣ ਵਾਲੇ ਲਿਬਰੇਟਰ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸਵਾਰ ਹੋਏ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਬੰਬ ਸੁੱਟਣ ਲਈ ਲੜਾਕੂ ਜਹਾਜ਼ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਚਾਰ ਯਾਤਰੀ ਸਨ, ਮੈਂ, ਉੱਜਲ ਸਿੰਘ, ਇੱਕ ਔਰਤ, ਅਤੇ ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ ਤੋਂ ਏਅਰਮੈਨ। ਉਸ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੈਂਟਰਲ ਹੀਟਿੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਫਲਾਇੰਗ ਸੂਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ। ਤਾਪਮਾਨ -20° ਸੈਲਸੀਅਸ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਠੰਡ ਨਾਲ ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਸਾਡਾ ਜਹਾਜ਼ ਨਿਊਫਾਊਂਡਲੈਂਡ ਦੇ ਗੈਂਡਰ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਤੁਰਿਆ। ਅਸੀਂ ਗਰਮ ਸੂਪ ਪੀਤਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਂਡੀ ਦੀ ਇੱਕ ਬੋਤਲ ਖੋਲ੍ਹੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਮੈਂ ਪੀਤਾ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਉੱਜਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਉੱਥੇ ਇੰਨੀ ਠੰਡ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਪਿਸ਼ਾਬ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਜੰਮ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਗਲਾ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਗਰਮ ਹਵਾ ਨਾਲ ਗਰਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਗਰਮ ਫਲਾਇੰਗ ਸੂਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਕੰਬਲ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਢੱਕ ਲਿਆ।
ਇੱਥੋਂ ਉਡਾਣ ਭਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਅਜ਼ੋਰਸ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਟਾਪੂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਸਦੀ ਆਬਾਦੀ ਪੁਰਤਗਾਲੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਟਾਪੂ ਸੁੱਕਾ ਅਤੇ ਬੰਜਰ ਹੈ। ਇਹ ਜਗ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਹਵਾਦਾਰ

□□, □□□ □□□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□□□ □□□ □□□□ □□□ □□□ □□, □□□□□□ □□□□□□ □□□□□□□ □□ □□□□□ □□ □□□□ □□□ □□□ □□□ □□□□ 1 □□□ □□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□□□

□□□□ □□□, □□□□□ 6 □□□ □□ □□□□ □□□□ □□□□□□ □□ □□□ □□□□□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□□ □□□ 6 □□□□□□ □□□□ □□□□ □□□□□ □□□ □□□□ □□□□□□ □□ □□□ □□□□□□ □□□□□ □□□

(□□□□ 167)

□□ □□□□□ '□□ □□□□-□□□□□ □□□□□ □□, □□□□□□ □□ □□□□□□ □□□□□□□□□ □□ □□□□□□□ □□□□ □□ □□□ □□□□□□□ □□□□□□□ □□ □□□□□ □□□□□ '□□ □□□□□□□□ □□, □□□□□□ □□ □□□□□□ □□□□□ □□□□ □□□□ □□□□□ □□□□□ □□□ □□□ □□ □□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□□□□ □□, □□□ □□□ □□ □□□□□□ □□□□ □□ □□□□□□□ □□ □□□□ □□□ □□ □□□□□□□□ □□□□□ □□ □□□□□ □□ □□□□ '□□ □□□□□□ □□□ □□□□□□□□ □□□ □□□□-□□□□□□□ □□□□ □□□□ □□□□□□□ □□□□□ □□, □□□ □□□□□□ □□ □□□□□ □□ □□ □□, □□□□□ □□□□□ □□□□□□ □□□□ □□□ □□□□, □□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□ □□□□□□

□□□□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□□□ 7 □□□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□ □□□ □□□□□□□□, □□□□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□□, □□□□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□□□□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□ □□□□ □□□ □□□□ □□ □□□□□ □□ □□□□□ □□□□□□ □□ □□□□ □□ □□□□ □□□□ □□□□□□ □□, □□□ □□□□□□ □□ □□□□ □□ □□□□□ □□□ □□ □□□

□□□□ 19 □□□□□ □□□ □□□□□□ □□□□□□ □□□□□□□ □□□□□ □□□□ □□□□□ □□□□□□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□□□□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□ □□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□□□ □□□□ 21 □□□□□ □□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□ □□□□ 40 □□□□□ □□ □□□□□ □□, □□□ □□ □□□□□ □□□□ □□□□ □□ □□□ □□□□ □□□ □□ □□□□ □□□ □□□□ □□ □□□ □□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□□□ □□□□□ □□□ □□ 120 □□□/□□□□ □□ □□□□□□ □□□ □□□□□ □□, □□□ □□□ □□ □□□□□ □□□□□ □□□ □□□□-□□□□ □□□ □□□□ □□□ □□□□□□, □□□□□, □□□□ □□ □□□□□□□ □□ □□□□, □□□ □□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□□ □□□□□□□ □□□

◌□□ □□□□□□□□ □□□□ □□□□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□□□□ □□□ □□□□□□□ □□□□ □□□□□ '□□ □□□□, □□□ □□ □□□□ 5 □□□ □□□□ □□□□□□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□□

ਅਲ-ਅਰਬ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰੇ। ਹੋਟਲ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸੀ, ਪਰ ਨੇੜੇ ਹੀ ਕੱਚੇ ਇਮਾਰਤਾਂ ਸਨ ਜੋ ਚਿਚਾਵਤਨੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ।
ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਅਸੀਂ ਦੁਬਈ ਅਤੇ ਬਹਿਰੀਨ ਤੋਂ ਉਡਾਣ ਭਰੀ, 22 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ 6:30 ਵਜੇ ਕਰਾਚੀ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਕਾਰਲਟਨ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰਾਤ ਬਿਤਾਈ। ਅਸੀਂ ਸਵੇਰੇ 5 ਵਜੇ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਇਹ ਯਾਤਰਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਉੱਜਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਉਸਨੂੰ ਲੈਣ ਆਈ ਸੀ। ਉੱਜਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਹਾਜ਼ ਤੋਂ ਉਤਰਦੇ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਜੱਫੀ ਪਾ ਲਈ, ਜਿਵੇਂ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਯਾਦ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਆ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।
ਮੈਂ ਡੇਢ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਫਲੈਟ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਉੱਥੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਬਣੇ ਗੁੰਬਦ-ਆਕਾਰ ਦੇ ਮੰਡਪ 146 ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਫ਼ ਅਸਮਾਨ, ਠੰਢੀ ਹਵਾ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼। ਸਾਡੀ ਦਿੱਲੀ ਕਿੰਨੀ ਸੁੰਦਰ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਸਰਦੀਆਂ। ਸਾਡੇ ਲੋਕ ਕਿੰਨੇ ਗਰਮ ਹਨ। ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਤੰਦਰੁਸਤ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

(ਪੰਨਾ 168)
ਜੰਗ ਦੇ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਡਕੋਟਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨੀ ਪਈ, ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਡਿੱਗ ਸਕਦੇ ਸਨ।
ਮੈਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਗੋਜਰਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇਕਬਾਲ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੂੰ ਭਿਆਨਕ ਪੇਚਸ਼ ਹੋ ਗਈ, ਇਹ ਰੁਕਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਠੀਕ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਚਿੰਤਾ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਮੌਤ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਉਸ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਯਾਤਰਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੁਬਾਰਾ ਜਨਮ ਲਿਆ ਹੋਵੇ।

146 ਛੱਤਰੀ, ਜਾਂ ਮੰਡਪ ਰਾਜਪੂਤ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ।

ਅਧਿਆਇ 23

ਮੁਸੀਬਤ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦੇਣਾ
(1946-1948)

(ਪੰਨਾ 169)
ਅੰਗਰੇਜ਼ ਭਾਰਤ ਛੱਡਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਟਕਰਾਅ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ ਦੰਗੇ ਭੜਕ ਉੱਠੇ, ਦਿੱਲੀ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਸੈਕਟਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼ਰਮਾ ਮੈਨੂੰ ਨੌਰਥ ਬਲਾਕ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ - ਛੁਰਾ ਮਾਰਨਾ ਇੱਕ ਆਮ ਮਾਮਲਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਅਫਵਾਹਾਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਈਆਂ; ਕੋਈ ਵੀ ਹੁਣ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਛੁਰਾ ਮਾਰਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਡਰੇ ਹੋਏ ਸਨ।
ਇਹ ਨਵੰਬਰ 1946 ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਪਾਰਕ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਰੋੜਪਤੀ ਸਰਦਾਰ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੀ। 147 ਡਾਨ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ, ਅਲਤਾਫ ਹੁਸੈਨ, ਮੇਰਾ ਗੁਆਂਢੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਅਲਤਾਫ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਨਿੱਘੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕਬਾਲ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦੀ ਸੀ।
ਇੱਕ ਦਿਨ, ਸਰਦਾਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਠੇਕੇਦਾਰ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਲਾਲਾ ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ ਦੇ ਕਰੀਬੀ ਦੋਸਤ ਸਨ, ਮੈਨੂੰ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਪਾਰਕ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਅਗਲੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਮੇਰੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਹੋਣਾ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜੋਖਮ ਲੈਣ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਵਰਗਾ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 170)
ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਮੈਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਵੱਲਭਭਾਈ ਪਟੇਲ ਨੇ ਸਾਊਥ ਬਲਾਕ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਅਗਲਾ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਸਾਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼

ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਲੇ ਬੈਲੀ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਲੇ ਬੈਲੀ ਨਾਲ 10 ਤੋਂ 15 ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਵਧੀਕ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਚਾਰਜ ਸੰਭਾਲ ਸਕਦੇ ਹੋ।"
[ਡਬਲਯੂ. ਐੱਫ. ਜੀ.] ਲੇ ਬੈਲੀ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਸੁਭਾਅ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭੜਕਾਊ ਸੀ। ਲੋਕ ਉਸਨੂੰ 'ਅੱਲ੍ਹਾ-ਬੇਲੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆਉਣ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਾਈਪ ਜਾਂ ਪੈਨਸਿਲ, ਜੋ ਵੀ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ, ਚਬਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਅਫ਼ਸਰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ, ਲੇ ਬੈਲੀ ਦਾ ਵੀ ਇਹੀ ਵਿਚਾਰ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰੇਗਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਸਦੇ ਲਈ ਬਿਹਤਰ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਚਲੇ ਜਾਵੇ।
ਮੈਂ ਪਟੇਲ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਵਧੀਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਅਤੇ ਆਗਰਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕੁਲੈਕਟਰ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਚਾਰਜ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਲੇ ਬੈਲੀ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ।
ਪਟੇਲ ਨੇ ਮੇਰੇ ਆਤਮਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਔਖੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਮੇਰੀ ਯੋਗਤਾ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ 11 ਨਵੰਬਰ 1946 ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਾਮਾਨ 17, ਰਾਜਪੁਰ ਰੋਡ 'ਤੇ ਸ਼ਿਫਟ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਜਾਂਚਣਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ

147 ਡਾਨ ਅੱਜ ਤੱਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਖ਼ਬਾਰ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆਈ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਖੋਜ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਲਈ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

। ਚਾਰਜ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖਜ਼ਾਨਾ - ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਦੇ ਸਟੈਂਪਾਂ ਅਤੇ ਨੋਟਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਨੋਟਾਂ ਦੇ ਬੰਡਲ ਗਿਣ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇੱਕ ਐਂਗਲੋ-ਇੰਡੀਅਨ ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਹਰ ਪੰਜ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ ਛੁਰਾ ਮਾਰਨ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਗੁੱਸੇ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਇਆ,148 ਅਤੇ ਖਜ਼ਾਨਾ ਬਿੱਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ - ਮੈਂ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਵਾਂਗਾ ਕਿ ਕੱਲ੍ਹ ਤੱਕ ਹਿੰਸਾ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਦੁਪਹਿਰ 1 ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਗਿਣਤੀ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲਈ; ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ, ਦਸ ਲੋਕ ਛੁਰਾ ਮਾਰਨ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਸਾਵਿਤਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਮੇਰਾ ਨਿੱਜੀ ਸਹਾਇਕ, ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਪੀ.ਸੀ.ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮੁਹਾਰਤ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਆਰਡਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ - ਉਹ ਤੁਰੰਤ ਉਕਤ ਆਰਡਰ ਟਾਈਪ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁੰਡਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਵੀ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਥਾਨੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੁੰਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੂਚੀਆਂ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸੂਚੀਆਂ ਹੁਣ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਦੋਵਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਸੰਦ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਮੈਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਗੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

(ਪੰਨਾ 171)
ਇਸ ਲਈ, ਮੈਂ ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਪੈਟਰਨ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਾਲਾਤ ਬਹੁਤ ਸੁਧਰ ਗਏ।
ਚੌਧਰੀ ਨਬੀ ਅਹਿਮਦ ਸਿਟੀ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਸਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਅਤੇ ਖਾਰੀ ਬਾਉਲੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਈ। ਕੰਵਰ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦਾ ਵੀ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗਾ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਜਨ ਸੰਘ ਦੇ ਵਰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਧਮਕੀ ਭਰੇ ਪੱਤਰ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ DL-7 ਨੰਬਰ ਵਾਲੀ ਟੈਕਸੀ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੁਰੰਤ ਆਪਣੇ ਦੋ ਅੰਗ ਰੱਖਿਅਕਾਂ ਨਾਲ ਘਟਨਾ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਅੰਗ ਰੱਖਿਅਕਾਂ ਕੋਲ ਸਟੇਨ-ਗਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਡੰਡੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੌਕਸ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਇੰਨੀ ਜਲਦੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਹਾਲਾਤ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਗੜ ਗਏ। ਪੁਲ ਬੰਗਸ਼ ਇਲਾਕਾ 'ਕਸਾਈ-ਘਰ' ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਸਵੇਰ, ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਖਿੰਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੇਖੀਆਂ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਗਰੀਬ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸਨ ਜੋ ਰਾਸ਼ਨ ਖਰੀਦਣ ਆਏ ਸਨ। ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਮੁਸਲਿਮ ਕਸਾਈਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਾਤਲਾਂ ਅਤੇ ਪੀੜਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਨਿੱਜੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਦਮੀ, ਕੁੱਤੇ ਅਤੇ ਕੁੱਕੜ ਸਾਰੇ ਜਾਨਵਰ ਹਨ ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੜਕਾਹਟ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਝਿਜਕਦੇ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੁਲ ਬੰਗਸ਼ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਗਸ਼ਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਇੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਅਰੋੜਾ ਸਿੱਖ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨਾਲ ਟਾਂਗੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਦੇਖਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਦਸਵੀਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਈ ਲੈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।" ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸੜਕ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਪਿਆ ਦੇਖਿਆ, ਆਖਰੀ ਸਾਹ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸਦੇ ਪੇਟ ਵਿੱਚ ਚਾਕੂ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਚਾਕੂ ਮਾਰਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਧਦੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਮੈਂ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਗੋਲੀ ਮਾਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਕਾਂਸਟੇਬਲ ਨੇ ਇਸ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮੁਸਲਿਮ ਹਮਲਾਵਰ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਚਾਕੂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਦੰਗਾਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਡਰ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਕਈ ਵਾਰ ਸਥਿਤੀ ਇੰਨੀ ਨਾਜ਼ੁਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਦੇ ਸੁਧਰੇਗੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

148 ਮੂਲ ਵਿਚ ਕਸੀਸ ਵਤਨਾ

(ਪੰਨਾ 172)
ਸਾਨੂੰ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਨਤੀਜੇ ਮਿਲਣੇ ਹੀ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪੁੱਛਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਉਹ ਜੋਖਮ ਕਿਉਂ ਲਏ ਸਨ। ਇਸਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ? ਫਿਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈਣੀ ਹੀ ਪਵੇਗੀ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਦੁਨੀਆਂ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਚੰਗੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਹੀਂ ਜੀ ਸਕਾਂਗੇ। ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਟਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਬਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜੰਗਲੀ ਬੂਟੀ ਨੂੰ ਪੁੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਇੱਕ ਸ਼ਾਮ ਲਗਭਗ 5 ਵਜੇ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਰਾਜਪੁਰ ਰੋਡ 'ਤੇ 17 ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਘਰ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲੀ ਕਿ ਪਹਾੜਗੰਜ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 40,000 ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਜਲੂਸ 149 ਤਾਜ਼ੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ,
ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਮੁਹੱਲੇ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਲੂਸਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਨ ਅਤੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਟਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ

ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਇਹ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋੜ ਕੇ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਰਨਗੇ। ਐਸ.ਐਸ.ਪੀ. ਰੌਬਿਨਸਨ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੀਪ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਸਨ, ਖੁਸ਼ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਧਰਨੇ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਦੇਖਿਆ।150 ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਦੰਗਾ ਕਰਨਗੇ। ਮੈਂ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਲੰਘਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਹੱਲੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲੰਘਣ ਦੇਣ ਲਈ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਧਦੇ ਖ਼ਤਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ, ਆਗੂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਜਲੂਸ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨਾ ਛੱਡਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਸਲਿਮ ਜਲੂਸ 'ਯਾ-ਅਲੀ, ਯਾ-ਅਲੀ' ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਹਿੰਦੂ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਿਆ। ਮੇਰਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਨਾਜ਼ੁਕਤਾ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀਤਾ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਪਹਾੜਗੰਜ ਸੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਰੌਬਿਨਸਨ ਟਕਰਾਅ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਹੱਲ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਜਾਪਦਾ ਸੀ।
ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਕਰਫ਼ਿਊ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੁਲਿਸ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਸਵਾਗਤ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੁੱਪੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ; ਗਲੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁਹੱਲੇ ਸੁੰਨਸਾਨ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਕੁੱਤੇ ਦੇ ਭੌਂਕਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਚੁੱਪੀ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਕਰਫ਼ਿਊ ਤੋੜਨ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਘਰ ਛੱਡਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਫ਼ਿਊ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਨਿਯੰਤਰਣਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਲਾਭ ਲਈ ਵਰਤਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

(ਪੰਨਾ 173)
ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਵਾਰਾ ਕੁੱਤੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਸਿਹਤ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ, 151 ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਰੇਬੀਜ਼ ਲਈ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਬਿਮਾਰੀ ਫੈਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਜਾਂ ਮਾਰਨ ਲਈ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਬਾਣੀਏ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਰੱਸੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪਾਲਤੂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰਾਤਾਂ ਸ਼ਾਂਤ ਸਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਸੀ - ਕੋਈ ਸਿਰਫ਼ ਅਵਾਰਾ ਕੁੱਤੇ ਹੀ

ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸਿਹਤ ਅਧਿਕਾਰੀ ਗੁਲਾਬ ਜਾਮੁਨ ਨੂੰ ਸਟ੍ਰਾਈਕਨਾਈਨ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀਆਂ ਮਿਠਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਟੋਕਰੀਆਂ ਟਰੱਕਾਂ 'ਤੇ ਲੱਦਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਕੁੱਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਟਰੱਕ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।
ਮੌਲਾਨਾ ਅੱਲਾਮਾ ਮਸ਼ਰਕੀ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਬਲੋਚੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚੇ। ਦਿੱਲੀ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਫਤਿਹਪੁਰੀ ਮਸਜਿਦ ਵਿੱਚ ਡੇਰਾ ਲਗਾਇਆ।

149 ਮੁਹੱਰਮ ਦੇ ਸ਼ੀਆ ਮੁਸਲਿਮ ਜਲੂਸ ਲਈ।
150 ਜਨੂੰਨ ਲਈ, ਰੰਧਾਵਾ 'ਜੁਨੂਨ' ਜਾਂ ਜੁਨੂਨੀ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।
151 ਇੱਥੇ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਜਿਨਾਹ ਨੇ ਇੰਪੀਰੀਅਲ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੀ ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।
ਖਾਕਸਰ 152 ਫੌਜ ਉਸਦੀ ਮੀਟਿੰਗ 'ਤੇ ਕੁੱਦਲ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਪੀ.ਐਨ. ਸ਼ਰਮਾ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਇੱਕ ਫੋਟੋ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਮੀਟਿੰਗ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਿਆਂ ਹੀ, ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਪੁਲਿਸ ਘਟਨਾ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਭੇਜੀ। ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਵਾਲੇ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਕੁੜੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਲੁਕ ਗਿਆ। ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਉੱਥੇ ਨਾ ਪਹੁੰਚਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਖਾਕਸਰ ਫੌਜ ਜਿਨਾਹ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਸ ਮੁੱਦੇ ਬਾਰੇ ਪਟੇਲ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਜਲਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ।
ਖਾਕਸਰਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਖ਼ਤਰਿਆਂ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਮੌਲਾਨਾ ਆਜ਼ਾਦ, ਨਹਿਰੂ ਅਤੇ ਪਟੇਲ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕੁੱਦਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰੇਡ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮਸਜਿਦ ਦਾ ਮੁੱਖ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਮਸਜਿਦ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਪਟੇਲ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਮੁੱਖ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਅਹਿਮਦ ਖਾਨ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਖਾਕਸਰਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿਣ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ

ਕਰਨ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗੜਬੜ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨਗੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਸਜਿਦ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
ਰਾਤ 10:00 ਵਜੇ, ਖੁਰਸ਼ੀਦ, ਮੈਂ, ਅਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਆਫ਼ ਪੁਲਿਸ, ਡੀ.ਸੀ. ਲਾਲ ਦੋ ਸੌ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਫੋਰਸ ਨਾਲ ਫਤਿਹਪੁਰੀ ਗਏ। ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਨੇ ਲਾਊਡਸਪੀਕਰ ਰਾਹੀਂ ਖਾਕਸਰਾਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮਸਜਿਦ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ।

(ਪੰਨਾ 174)
ਉਹ ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਪੀਲਾਂ ਸੁਣਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤਾ, ਪੁਲਿਸ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਬੰਦੂਕ ਦਸਤੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਗੈਸ ਬੰਬ ਸੁੱਟੇ। ਮੈਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਥੰਮ੍ਹ ਦੇਖਿਆ। ਲਗਭਗ ਵੀਹ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਖਿੜਕੀਆਂ ਟੁੱਟ ਗਈਆਂ, ਅਤੇ ਗੈਸ ਬੰਬਾਂ ਨੇ ਖਾਕਸਾਰ ਫਾਰਮੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੁੱਤੇ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤੇ, ਅਤੇ ਮਸਜਿਦ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ। ਸਾਰੇ ਖਾਕਸਰਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।153

152 ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਬੇਲਚੀ: ਬੇਲਚਾ ਜਾਂ ਕੁਦਾਲ
153 ਮਲਿਕ, ਮੁਹੰਮਦ ਅਸਲਮ (2000), ਅੱਲਾਮਾ ਇਨਾਇਤਉੱਲਾ ਮਸ਼ਰਾਕੀ: ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨੀ, ਆਕਸਫੋਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਸ ਵੇਖੋ। ਮਸ਼ਰਾਕੀ ਨੇ ਵੰਡ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ, ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਖਾਕਸਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ 'ਫੌਜ' ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ।

ਅਧਿਆਇ 24

ਦਿੱਲੀ
ਡਰ, ਡਰ ਅਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਡਰ
(1946-47)

(ਪੰਨਾ 175)
ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਹੋਰ ਵੀ ਤਣਾਅਪੂਰਨ ਹੋ ਗਈ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੁਖੀ ਸੀ; ਅਸੀਂ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਡਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸੀ।
ਮੈਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਤਰੱਕੀ ਪ੍ਰਤੀ ਭਾਵੁਕ ਸੀ; ਦਰਅਸਲ, ਮੈਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕਰਕੇ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਨਾਲ ਸ਼ਾਹਦਰਾ, ਨਜਫਗੜ੍ਹ, ਨਰੋਲਾ ਅਤੇ ਮਹਿਰੌਲੀ ਵਿੱਚ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ।
ਮੈਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਲਾਕਾਰ ਨਿਕੋਲਸ ਰੋਇਰਿਚ ਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਵੀ ਲਗਾਈ, ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਨੂੰ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਫਾਈਨ ਆਰਟਸ ਸੋਸਾਇਟੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਉਸ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕੀਤਾ।
ਜੁਲਾਈ 1947 ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰੁੱਖ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਹਫ਼ਤਾ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਹਫ਼ਤੇ ਦੌਰਾਨ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਫੁੱਲਦਾਰ ਰੁੱਖ ਲਗਾਏ ਗਏ।
ਅਗਸਤ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਉੱਤੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦਾ ਪਹਾੜ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ, ਯਮੁਨਾ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਹੜ੍ਹ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਡੁੱਬ ਗਏ। ਹੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫਿਰ ਦੰਗੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ।

(ਪੰਨਾ 176)
ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਪਾਹੀ ਜੇਹਲਮ ਅਤੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਸਨ - ਉਹ ਬ੍ਰੇਨ-ਗਨ ਅਤੇ ਸਟੇਨ-ਗਨ ਵਰਗੇ ਹਥਿਆਰ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਅਫਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦੇ

ਸਨ। ਐਸ.ਐਸ.ਪੀ., ਡੀ.ਸੀ. ਲਾਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪਟੇਲ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਵਾਈ, ਪਰ ਉਹ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵੀ ਝਿਜਕਿਆ। ਇਸ ਰਵੱਈਏ ਕਾਰਨ ਉਸਦਾ ਤਬਾਦਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਜੀਵੀ ਨੇ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਆਪਣੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ, ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਫ਼ੋਨ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਸਾਹਿਬ ਸੌਂ ਰਹੇ ਹਨ।" ਸੰਜੀਵੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮਾਨ ਪੈਕ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹੋ।" ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ ਤੋਂ ਨਜ਼ੀਰ ਚੰਦ ਮੇਹਰ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ, ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਸਨ ਜਾਂ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲੇ ਗਏ। ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨਾਲ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਆਏ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਮੁਸਲਿਮ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਨਾਥ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ।
ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਦਿੱਲੀ ਆਏ ਤਾਂ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਬੂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਏ। ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਪਟੇਲ ਇਸ ਸੁਝਾਅ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ; ਉਹ ਸਹੀ ਸਾਬਤ ਹੋਏ।
ਜਦੋਂ ਵੀ ਲੋੜ ਪਈ, ਮੈਂ ਫੌਜ ਬੁਲਾਵਾਂਗਾ, ਯਾਨੀ ਜਦੋਂ ਪੁਲਿਸ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਸਮਿਆਂ ਦੌਰਾਨ, ਦਿੱਲੀ ਛਾਉਣੀ ਵਿੱਚ ਫੌਜ ਦੀਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਕੰਪਨੀਆਂ ਸਨ।

ਇਹ ਅਫਵਾਹ ਸੀ ਕਿ ਰੋਹਿਲਖੰਡ ਦੇ ਰੋਹਿਲੇ, 154 ਅਤੇ ਗੁੜਗਾਓਂ ਅਤੇ ਭਰਤਪੁਰ ਦੇ ਮੇਓਸ ਦਿੱਲੀ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨਗੇ। 155 ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਗਾਰਡ, ਖਾਕੀ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਹੈਲਮੇਟ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ, ਜੀਪਾਂ ਅਤੇ ਟਰੱਕਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਹੁਕਮ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀ ਟਰੱਕ ਜਾਂ ਜੀਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ; ਜੇਕਰ ਉਹ ਇਸ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਹਨ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਏ ਜਾਣਗੇ। ਇਸ ਹੁਕਮ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਨੂੰ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਠੰਢੇ ਹੋ ਗਏ।
ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਮੈਂ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਸੀ - ਪੁਲਿਸ ਗਾਰਡਾਂ ਅਤੇ ਬਾਡੀਗਾਰਡਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸਮਾਂ-ਸਾਰਣੀ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਾ ਕਰਕੇ

ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਸੈਰ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਸੈਰ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ।

(ਪੰਨਾ 177)
ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋਵਾਂਗਾ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੱਸੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਾਂਗਾ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਸੈਰ ਕਰਾਂਗਾ।
ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੀ ਟੋਪੀ ਪਹਿਨਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਫਵਾਹਾਂ ਫੈਲ ਗਈਆਂ ਕਿ ਮੈਂ ਖੁਫੀਆ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਮਸਜਿਦਾਂ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਮੁਸਲਿਮ ਮੁਖਬਰ ਮੈਨੂੰ ਮਸਜਿਦਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ, ਮੈਂ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੰਗਠਨ ਸੀ।
ਬਿਰਲਾ ਮਿੱਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਦੰਗਾ ਭੜਕ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ, ਕੋਈ ਵੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਿੱਲ ਤੋਂ, ਦੰਗਾ ਸਬਜ਼ੀ ਮੰਡੀ ਅਤੇ ਪਹਾੜਗੰਜ ਤੱਕ ਫੈਲ ਗਿਆ।
ਕੇਂਦਰੀ ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੇ ਸਕੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਸਕੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੇ.ਐਸ. ਮਿਸ਼ਰਾ, ਜਿਸਨੇ ਬੀ.ਬੀ. ਸਿੰਘ ਕੇਸ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਲਈ ਬਦਨਾਮੀ ਖੱਟੀ ਸੀ, ਨੂੰ ਮਹਿਰੌਲੀ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉੱਥੇ, ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਕੁਝ ਫੌਜੀ ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਇੱਕ ਜਵਾਨ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਦੀ ਵਿਧਵਾ, ਮੀਰਾ, ਇੱਕ ਫਿਲਮ ਸਟਾਰ ਸੀ - ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਤਰ ਨਾਲ ਭਿੱਜਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਕੀਤੀ, ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਉਸਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਵਾਈ; ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਜਾਂਚ ਰਿਪੋਰਟ ਦਿਖਾਈ। ਉਹ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ ਸੀ।
ਕੇਂਦਰੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਕਮੇਟੀ, ਜਿਸਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਲਾਰਡ ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਨਹਿਰੂ, ਪਟੇਲ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਥਾਈ ਮੈਂਬਰ ਸਨ, ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦੀ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੁਲਿਸ ਫੋਰਸ ਦੀ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਅਪੀਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਯੋਗ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭਰਤੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਭਰਤੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ

ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨੌਜਵਾਨ ਜਨ ਸੰਘ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਹਿੰਦੂ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ।
ਸਪੈਸ਼ਲ ਪੁਲਿਸ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਮੇਰੇ ਦਸਤਖ਼ਤਾਂ ਹੇਠ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਜਾਅਲੀ ਦਸਤਖ਼ਤਾਂ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਹੁਕਮ ਮਿਲੇ। ਜਾਂਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ 'ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂ ਦੁਆਰਾ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਪਟੇਲ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਜਾਅਲਸਾਜ਼ੀ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਸ ਆਗੂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੋ ਧੜੇ ਸਨ - ਜਦੋਂ ਕਿ ਇੱਕ ਪਟੇਲ ਦਾ ਸਮੂਹ ਸੀ, ਦੂਜਾ ਨਹਿਰੂ ਦਾ।

154 ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ਤੂਨ ਨਸਲ ਦੇ, ਰੋਹਿਲਾ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਇੱਕ ਯੋਧਾ ਜਾਤੀ ਹਨ।
155 ਮੇਓ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਇੱਕ ਮੁਸਲਿਮ ਰਾਜਪੂਤ ਭਾਈਚਾਰਾ ਹਨ।
156 ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਸਰਦਾਰ ਵੱਲਭਭਾਈ ਪਟੇਲ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜੌਨ ਮਥਾਈ।

(ਪੰਨਾ 178)
ਇਸ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ 'ਤੇ, ਮੈਂ ਉਸ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁੜਗਾਓਂ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਮ ਤਿਹਾੜ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਬਾਣੀਆ ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਕਰਾਂ ਨੇ ਝੂਠੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤਿਹਾੜ ਦੇ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ, ਸੁਲਤਾਨ ਅਲੀ, ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਆਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਹੈ ਕਿ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਾਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਰਹੇ ਹਨ। ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹਾਲਾਤਾਂ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ।" ਸੁਲਤਾਨ ਅਲੀ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਤਿਹਾੜ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੇ। ਜਦੋਂ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਸੁਲਤਾਨ ਅਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਅਸੀਂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਰੇਲਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲੇ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਤੁਹਾਡੀ ਪੁਲਿਸ ਸਾਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੇਵੇਗੀ। ਸਾਡੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਗੀਆਂ, ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਇੱਥੇ ਰਹਿਣਗੇ।" ਸੁਲਤਾਨ ਅਲੀ ਦੀ ਭਾਰਤ ਛੱਡਣ ਦੀ

ਦ੍ਰਿੜ ਮੰਗ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਇਰਾਦੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ।
ਜਦੋਂ ਝੂਠ ਦਾ ਰਾਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਕੋਈ ਸੱਚ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਢੁਕਵੀਂ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਲਤਾਨ ਅਲੀ ਚੌਧਰੀ ਛੋਟੂ ਰਾਮ ਦੀ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ - ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਮਾਲਕਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਸੁਲਤਾਨ ਅਲੀ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।
ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਗੜਬੜ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਅਤੇ ਭੂਤ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮ੍ਰਿਦੁਲਾ ਸਾਰਾਭਾਈ ਨਾਮ ਦੀ ਇੱਕ ਔਰਤ, ਜੋ ਸਲਵਾਰ ਪਹਿਨਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਵਾਲ ਰੱਖਦੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਦਿੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਸੀ ਜਾਂ ਮੁਸਲਿਮ, ਮਰਦ ਸੀ ਜਾਂ ਔਰਤ। ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਕਰਨ 'ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਸੇਠ ਅੰਬਾਲਾਲ ਸਾਰਾਭਾਈ ਦੀ ਧੀ ਸੀ, ਜਿਸਦੀ ਪਟੇਲ ਨਾਲ ਖਾਸ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਸੀ। ਮ੍ਰਿਦੁਲਾ ਦਾ ਨਹਿਰੂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਨੇ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਹੇਠ ਇੱਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤਾਵੀਜ਼ ਰੱਖਿਆ ਸੀ।157
ਮ੍ਰਿਦੁਲਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੈਨਾ ਸੀ। ਉਹ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਮੁੜ ਵਸੇਬੇ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਡਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਪਟੇਲ ਨੂੰ ਮ੍ਰਿਦੁਲਾ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਇੱਥੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।"158 ਪਟੇਲ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਮਰੱਥ ਸੀ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਜਾਗਰੂਕ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਚੰਗਾ ਵਿਹਾਰਕ, ਆਮ ਸਮਝ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 179)
ਉਸਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਹ ਇੱਕ ਘਰੇਲੂ ਯੁੱਧ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ, ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਅਤੇ ਘਰ ਗੁਆ ਚੁੱਕੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ।
ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਫ਼ਰਤ ਫੈਲਾਈ ਸੀ। ਨਫ਼ਰਤ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਇਸਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਲਾਭ ਉਠਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦੋ ਕੁੱਤਿਆਂ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਕੱਠੇ ਜੰਜ਼ੀਰਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ; ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਭੌਂਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕੱਟਦੇ ਵੀ ਹਨ - ਬਸਤੀਵਾਦੀ

ਸ਼ਾਸਨ ਦੌਰਾਨ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਇਹੀ ਹਾਲਤ ਸੀ। ਇਹ ਜੰਜ਼ੀਰਾਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਟੁੱਟ ਗਈਆਂ ਸਨ

157 ਇੱਥੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤਾਵੀਜ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਤਵੀਤ ਹੈ, ਜਾਂ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਤਵੀਜ਼ ਹੈ। 158 'ਉਹਨਾਂ' ਤੋਂ ਪਟੇਲ ਦਾ ਅਰਥ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦਿਓ ਕਿ ਰੰਧਾਵਾ ਪੁਰਸ਼ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਨਾਮਾਂ ਨਾਲ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮ੍ਰਿਦੁਲਾ ਸਾਰਾਭਾਈ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਨਤੀਜਾ ਹੈ।

ਆਜ਼ਾਦੀ, ਜਿਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਕਮਜ਼ੋਰ ਲੋਕ ਤਾਕਤਵਰਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਝੁਕ ਜਾਣਗੇ, ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।
ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਕੱਤਰ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਲਈ ਪਹੁੰਚੇ। ਐੱਚ.ਐੱਮ. ਪਟੇਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਕੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਰੱਥ ਅਤੇ ਜਾਣੂ ਸਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਸਾਫ਼ ਸੀ, ਉਹ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਹੀ ਫੈਸਲੇ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਮੰਤਰੀ ਭਾਭਾ ਵੀ ਇੱਕ ਸਮਰੱਥ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ, ਉਹ ਸੰਦਰਭ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਅਤੇ ਢੁਕਵੇਂ ਫੈਸਲੇ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੁਹੱਲੇ ਛੱਡਦੇ ਗਏ, ਇਹ ਹੋਰ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੁਰਾਣੇ ਕਿਲ੍ਹੇ (ਪੁਰਾਣਾ ਕਿਲ੍ਹਾ) ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੇਲਗੱਡੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਦੰਗਿਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਸੀ, ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਮੂਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰੇਲਗੱਡੀਆਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ; ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਪਟੇਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗਏ ਅਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਟ੍ਰੇਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਇਸਦਾ ਅਸਰ ਪਿਆ, ਅਤੇ ਰੇਲਗੱਡੀਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣ ਲੱਗੀਆਂ।
ਹੁਣ, ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ, ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨਵੇਂ ਮਤਭੇਦ ਅਤੇ ਫੁੱਟ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ਸਪੈਸ਼ਲ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਜੀ.ਕੇ. ਪੁਰੀ ਖਾਲੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮੁਸਲਿਮ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਪਾ

ਨੂੰ ਕੱਢ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਅਲਾਟ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਪਹਾੜਗੰਜ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਪੁਰੀ ਨੇ ਇੱਕ ਭਾਪਾ ਸਿੱਖ ਦੇ ਹੱਥ ਆਪਣੀ ਪੱਗ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪੈਸੇ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਚੋਰੀ ਕਰ ਲਏ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਗੁੱਟ ਛੁਡਾਏ ਅਤੇ ਪੁਰੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਅਲਾਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਘਰ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਪੁਰੀ ਬਖਸ਼ੀ ਟੇਕ ਚੰਦ ਦਾ ਜਵਾਈ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਜੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 180)
ਹੁਣ ਮੈਂ ਟਕਰਾਅ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗਾ। ਪਟੇਲ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਬੋਲਣ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣਨ ਦਾ ਗੁਣ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਸਖ਼ਤ ਆਦਮੀ ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇੱਕ ਟਾਂਗਾ-ਵਾਲੇ ਦੀ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਟਿੱਪਣੀ ਯਾਦ ਹੈ, "ਰੱਬ ਨੇ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਨੂਰ ਖੋਹ ਲਿਆ ਹੈ।" ਪਰ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਦਿਆਲੂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰਾ ਬਹੁਤ ਗਰਮਜੋਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਸਵਾਗਤ ਕਰਦਾ ਸੀ; ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀ ਸੀਟ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੋਫੇ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਮ 7:30 ਵਜੇ ਆਪਣੀ ਥਾਲੀ ਵਿੱਚ ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਖਾਣੇ ਵਿੱਚ ਦਾਲ, ਸਬਜ਼ੀ ਅਤੇ ਰੋਟੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣਾ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਕੀਤਾ, ਅਸੀਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਸੋਚਦੇ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਬਜਾਏ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚ-ਸਮਝ ਕੇ ਅਤੇ ਸੰਖੇਪ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਮਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਬਹਾਦਰ ਰਿਹਾ, ਅਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਡਰ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਇਆ।
ਨਹਿਰੂ ਪਟੇਲ ਦੇ ਉਲਟ ਸਨ। ਉਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਨ। ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਲੱਭ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਇਕਲੌਤਾ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕੋਲ ਕਲਾ ਲਈ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ - ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਔਰਤਾਂ ਉਸਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਪਿਆਰੀ ਧੀ, ਇੰਦਰਾ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਹਿਰੂ ਇੱਕ ਇਮਾਨਦਾਰ ਆਦਮੀ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਦਿਮਾਗ ਸਾਫ਼ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਮਾਨਦਾਰ ਸੀ, ਉਹ ਅਕਸਰ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦੂਸਰੇ ਵੀ ਹਨ। ਉਹ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਵਾਰਥੀ ਲੋਕ ਇਮਾਨਦਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਧੋਖਾ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝ ਜਾਂ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ,

ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਲੋਕ ਅਕਸਰ ਉਸਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਡਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਿੱਠ ਵਿੱਚ ਛੁਰਾ ਮਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਚਿੰਤਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਦੰਗਿਆਂ ਦੌਰਾਨ, ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਅਤੇ ਪਟੇਲ ਬਹੁਤ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਸੀ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਰੱਖਿਆ, ਅਤੇ ਹਾਰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਮੌਲਾਨਾ ਅਬੁਲ ਕਲਾਮ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਪਤਲਾ, ਤਿੱਖਾ ਨੱਕ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਛੋਟੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਵਾਲ ਸਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਇਨਸਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਸਕੀ ਦਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 181)
ਉਹ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਅਤ' ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਵੰਡ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਉਹ ਨਹਿਰੂ ਨਾਲ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸਨ, "ਪਿਆਰੇ ਦੋਸਤ, ਅਸੀਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਜਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ, ਸਾਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ?" ਜਦੋਂ ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਧਾਰਮਿਕ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਮੌਲਾਨਾ ਸੱਚ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਇਕਲੌਤਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਲੋਂ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਜੋ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ।
ਜਾਮੀਆ ਮਿਲੀਆ ਇਸਲਾਮੀਆ ਦੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ, ਡਾ. ਜ਼ਾਕਿਰ ਹੁਸੈਨ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਨੇਤਾ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਅਕਸਰ ਮਿਲਦੇ ਸੀ; ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਲੋਂ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰ ਨਜਫਗੜ੍ਹ ਦੇ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾ ਰਹੇ ਸਨ; ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਜਾਮੀਆ ਵਿੱਚ ਰੁੱਖ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਦੰਗਿਆਂ ਦੌਰਾਨ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਗੁੱਜਰਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

ਅਧਿਆਇ 25

ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਵੰਡ

(ਪੰਨਾ 182)
ਕੁਝ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਵੰਡ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਅਸਲੀਅਤ ਵਿੱਚ ਇਸਦੇ ਆਚਰਣ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਸਿਆਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਸਨ, ਆਮ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਫ਼ਰਤ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਨ ਵੀ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਛੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ 159 ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਏ ਜਾਣਗੇ।
ਇਸ ਲਈ, ਉਹ ਵੰਡ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਨਾਮ 'ਪਾਕਿਸਤਾਨ' ਰੱਖਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ; ਉੱਥੇ ਸਿਰਫ਼ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਹਿਣਗੇ, ਅਤੇ ਇਹ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਾਸਨ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ, ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਸੀ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਆਬਾਦੀਆਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਸ ਵੰਡ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਨਹਿਰੂ ਦੁਆਰਾ, ਇੱਕ ਅਸਥਾਈ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਾਤ ਜਲਦੀ ਹੀ ਦੋਵਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਕਜੁੱਟ ਕਰ ਦੇਣਗੇ।
ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਟਕਰਾਅ ਸੀ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਹਨ, ਅਕਸਰ ਇੱਕੋ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਕਲਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਾਲੋਂ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰੇਗਾ। ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੋਣਾ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 183)

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਚਕਾਰ ਸਨ, ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਸ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਜੋਂ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।
ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਸੋਚਿਆ ਅਤੇ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਅਟੱਲ ਸੀ - ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਵੰਡਿਆ ਜਾਵੇ।
ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅੰਤਰਿਮ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿੱਚ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਠੱਪ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇੱਕ ਫਾਈਲ ਇੱਕ ਮੇਜ਼ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਦੋ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਸੀ - ਕਾਂਗਰਸ ਕੈਂਪ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਕੈਂਪ। ਕਾਂਗਰਸ ਕੈਂਪ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੁਸਲਿਮ ਕਰਮਚਾਰੀ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਕੈਂਪ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਦੰਗੇ ਭੜਕ ਉੱਠੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਦੇ ਸਥਾਨ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।160
ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਸਨ ਜੋ 'ਸਿੱਖਿਸਤਾਨ' ਨਾਮ ਦਾ ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਹਿਲੀ ਜਾਤ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਸੀ ਜੋ ਮਾਹਰ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰ ਯੋਧੇ ਹਨ। ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਜੱਟ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਸਨ - ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕ ਸਨ। ਦੂਜੀ ਜਾਤ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਸੀ।

159 ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਮੂਲ ਵਿੱਚ 'ਇੰਡਸਟਰੀ', ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਨਾਲ।
160 ਇੱਥੇ, ਉਹ ਕੰਮ ਅਤੇ ਕੰਮ-ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਬੰਦ ਹੋਣ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ; ਕੰਮ ਆਮ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕੁਝ ਖਾਸ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ/ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਰੋਕਦੇ ਹਨ।

ਉਹ ਜਾਤੀਆਂ ਜੋ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ ਵਜੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਲਈ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਅਤੇ ਸੰਦ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੀਜੀਆਂ ਖੱਤਰੀ ਅਤੇ ਅਰੋੜਾ ਜਾਤੀਆਂ ਸਨ - ਉਹ ਕਾਰੋਬਾਰ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਹੁਨਰਮੰਦ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਜਾਤੀਆਂ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਹਨਤੀ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ 'ਸਿੱਖਿਸਤਾਨ' ਨਾਮਕ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕਰਨਾ ਉਲਟ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ

ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੇਤਾ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀ ਟਾਟਾ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਫੈਕਟਰੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਸਿੱਖਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ।
ਹੁਣ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜਨਵਰੀ 1947 ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਗਿਆਨੀ ਬਦਸੂਰਤ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਚਿਕਨ-ਪੌਕਸ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਲਹੂ-ਲੁਹਾਣ ਸਨ - ਉਹ ਇੱਕ ਗੁਆਚਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਫਟੀ ਹੋਈ ਨੀਲੀ ਪੱਗ, ਇੱਕ ਮੋਟਾ ਖਾਦੀ ਪਜਾਮਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪੱਟੂ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੋਟ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਬਦਸੂਰਤ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਬੁੱਧੀ ਤੇਜ਼ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਮਨ ਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਸੀ। ਉਹ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਰਚਿਤ ਸੋਚ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਤੱਕ ਵੰਡ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਜੇਕਰ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਇਸ ਦਾਅਵੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸੀਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋ ਮੈਂ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਵੇਗਾ, 161 ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਨਹੀਂ ਗੁਆਉਣਗੇ।

(ਪੰਨਾ 184)
ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪਸੰਦ ਆਇਆ; ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਬਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਇੱਕ ਪੈਂਫਲਿਟ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਵੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਇਆ, ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਖਰਚਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਇਹ ਪੈਂਫਲਿਟ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਫੈਸਲਾ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਇੰਨੀ ਹਮਦਰਦੀ ਸੀ - ਮੈਂ ਵੰਡ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਉਖਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।
ਦੂਜਾ, ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਹਮਦਰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਆਗੂ ਸੰਯੁਕਤ ਪ੍ਰਾਂਤ, ਬੰਬਈ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਝੱਲਣਾ ਪਿਆ। ਕੁਝ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂ ਨਹਿਰੂ

ਕੋਲ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ 7 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਆਪਣੀ ਟਾਊਨਸ਼ਿਪ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਲਈ 500 ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਮੰਗਣ ਲਈ ਆਏ। ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "7 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ 700 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ।"
ਪੰਜਾਬੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਮਾਮੂਲੀ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਲਾਲਾ ਬਿਹਾਰੀ ਲਾਲ ਚੰਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਪਾਰ ਮੰਡਲ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਨ।162 ਉਹ ਨਹਿਰੂ, ਪਟੇਲ ਅਤੇ ਪੰਤ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਟੇਲ ਅਤੇ ਪੰਤ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਚੰਨਾ ਇੱਕ ਪਤਲਾ, ਕਮਜ਼ੋਰ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਜਿਸਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਪੀਲਾਪਨ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਲਈ ਨੇਤਾ ਬਣਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਨੇਤਾ ਲਾਭ ਜਾਂ ਨੁਕਸਾਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਛੋਟੂ ਰਾਮ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਯਾਦ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਦੇ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਇੱਕ ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, "ਤੁਸੀਂ ਕਿੱਥੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ - ਸਵਰਗ ਵਿੱਚ, ਜਾਂ ਨਰਕ ਵਿੱਚ?" ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਮੈਨੂੰ ਉੱਥੇ ਭੇਜੋ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ।" ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਲਾਲਾ ਜੀ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿੰਨਾ ਬਿਹਤਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ

161 ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮੋਂਟਗੋਮਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਬਦਲ ਕੇ ਸਾਹੀਵਾਲ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਉੱਥੇ ਹੋਏ ਖੂਨੀ ਦੰਗਿਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਬਚ ਕੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਚਲੇ ਗਏ।
162 ਸਾਹਿਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਪਾਰ ਸੁਸਾਇਟੀ।

ਪਹਿਲਾਂ, ਉਹ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਸੀ: 2 ਪੈਸੇ ਬਿਹਤਰ। ਭਾਵੇਂ ਤੰਦਰੁਸਤ ਅਤੇ ਦਿਲਦਾਰ, ਜਾਂ ਬਿਮਾਰ, ਉਹ ਪੈਸੇ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਸੋਚਦੇ ਹਨ।
ਮੈਨੂੰ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਦੇ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਝੁਕੇ ਹੋਏ ਆਦਮੀ ਸਨ।
ਪੰਜਾਬ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਸਭ ਤੋਂ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਚਿੰਤਕ ਸਨ। ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਸਹਿਪਾਠੀ ਰਿਹਾ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 185)

ਉਹ ਹਰ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਸੋਚਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਜਲਦਬਾਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲੇ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਉਸਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੀ। ਉਹ ਇਕਲੌਤਾ ਮੰਤਰੀ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇੰਨੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਲਗਾਤਾਰ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਿਆ ਹੈ [ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ, ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ]। ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਭਾਵੁਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਤੀਬਰ ਪਿਆਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਨਮੂਨਾ ਮਿਲੇਗਾ।
ਡਾ. ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਭਾਰਗਵ, ਜੋ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕੱਟੜ ਸਮਰਥਕ ਸਨ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਿੱਘੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਉਹ ਖਾਦੀ, ਘਣੀ ਦੇ ਤੇਲ ਅਤੇ ਚੱਕੀ ਦੇ ਆਟੇ 'ਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਨਹਿਰੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਈਰਖਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪਟੇਲ ਨਾਲ ਦੋਸਤਾਨਾ ਸਨ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤੀ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਹਰ ਮੀਟਿੰਗ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਤਿਆਰੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨ, ਜਾਂ ਸਾਡੀ ਬਦਲਦੀ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿੱਦੀ, ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਵਿਚਾਰ ਸਨ।163
ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਅਣਜਾਣ ਨੇਤਾ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਬਹਾਦਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਵਧੀਆ ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਹੁਨਰ ਸਨ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਸੀ। ਉਹ ਇੰਨਾ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਲੋਕ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਉਹ ਵੀ ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।
ਭੀਮ ਸੇਨ ਸੱਚਰ ਇੱਕ ਪੱਕਾ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖ ਉਸ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਫ਼ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ - ਇੱਕ ਪ੍ਰੈੱਸ ਵਾਲਾ ਅਚਕਨ, ਚੂੜੀਦਾਰ ਪਜਾਮਾ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀ ਟੋਪੀ ਪਹਿਨਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੰਕਾਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧੀਨ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਮਨਾਉਣਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਹਰ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਘੜੀ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁਲਾਕਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਸਿਰਫ ਦੋ ਮਿੰਟ ਲੇਟ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸੱਚਰ ਮੌਲਾਨਾ ਅਤੇ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ, ਪਰ ਪਟੇਲ ਉਸਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ।
ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਗੂ ਦਿੱਲੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਪੁਨਰਵਾਸ ਦੇ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਚਰਚਾ

ਕਰਨ ਲਈ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ ਦੇ ਲਾਲਾ ਮੇਹਰ ਚੰਦ ਖੰਨਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਵੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਜਾਂ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਕਸਰ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਸਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਚਾਪਲੂਸਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਨਫ਼ਰਤ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

163 ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਮੁਹਾਵਰਾ 'ਮਹਿਂ ਦੀ ਧੜ' ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਅਗਿਆਨਤਾ/ਮੂਰਖਤਾ।

ਅਧਿਆਇ 26

ਮਹਾਨ ਕੁਰਬਾਨੀ
(1948)

(ਪੰਨਾ 186)
ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੁਲਾਈ 1947 ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਆਏ ਸਨ। ਉਹ ਭੰਗੀ ਕਲੋਨੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸ ਮਹੀਨੇ ਇੱਕ ਰੁੱਖ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਹਫ਼ਤਾ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਜੇਲ੍ਹ ਆਉਣ, ਕੈਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਠਿਆਈਆਂ ਵੰਡਣ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਅੰਬ ਦਾ ਰੁੱਖ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਡਾ. ਸੁਸ਼ੀਲਾ ਨਈਅਰ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਜ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚਾਂਦੀਵਾਲੇ ਨਾਲ ਜੇਲ੍ਹ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ ਮਠਿਆਈਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸਭਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਾਨ ਮੰਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ 500 ਰੁਪਏ ਦਾ ਚੈੱਕ ਸੀ, ਜੋ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੇਖੋ - ਤੁਸੀਂ 5 ਰੁਪਏ ਮੰਗਦੇ ਹੋ ਅਤੇ 500 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹੋ!"
ਜਨਵਰੀ 1948 ਵਿੱਚ, ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਆਉਣ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭੰਗ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵਰਤ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ, ਉਹ ਭੰਗੀ ਕਲੋਨੀ ਤੋਂ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਬਿਰਲਾ ਹਾਊਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਵਰਤ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ 55 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ। ਉਹ ਬਿਰਲਾ ਹਾਊਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਨਾਅਰੇ ਲਗਾਏ, "ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮਰਨ ਦਿਓ।" ਮੈਂ ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਲੂਕ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 187)
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਪਟੇਲ ਵਿਚਕਾਰ ਮਤਭੇਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ। ਮੁਸਲਿਮ ਨੇਤਾ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਜ਼ਾਦ, ਖਲੀਲ-ਉਲ-ਰਹਿਮਾਨ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸਈਦ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੁਸਲਿਮ ਮੁਹੱਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖਾਲੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਘਰ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਅਲਾਟ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ। ਪਟੇਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਪਟੇਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ

ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪੱਖਪਾਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਪਟੇਲ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਬਿਰਲਾ ਹਾਊਸ ਵਿਖੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ। ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਲਾਅਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਸੂਰਜ ਹੇਠ ਲੇਟੇ ਹੋਏ ਸਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਉੱਨੀ ਟੋਪੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ।
ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, "ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਰੰਧਾਵਾ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਕਿ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸ਼ਰਾਬੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਿਨ ਭਰ ਸੌਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਹਾਡੇ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਹੁਣ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ?"
ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਦੰਗੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੂ ਗੁੰਡੇ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁਸਲਿਮ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਦੰਗਾਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੁਸਲਿਮ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭੇਜਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ, ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋਏ ਹੋ, ਮੁਸਲਿਮ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸੰਤੁਲਨ ਜੋ ਮੈਂ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਸੀ, ਵਿਗੜ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਜਾ, 7 ਲੱਖ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਦਿੱਲੀ ਆ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਨਾ ਤਾਂ ਘਰ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦੁਕਾਨਾਂ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦਾ ਪੁਨਰਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਇੱਥੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋਵੇਗਾ।"
ਮੌਲਾਨਾ ਅਹਿਮਦ ਸਈਦ ਅਤੇ ਮੌਲਾਨਾ ਖਲੀਲ-ਉਲ-ਰਹਿਮਾਨ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਗੋਦਾਮ ਤੋਂ ਰਿਵਾਲਵਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ, “ਪੁੱਛੋ

ਇਹ ਮੌਲਾਨਾ ਸਾਹਿਬ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ 'ਤੇ ਕਦੋਂ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ? ਜੇਕਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਹ ਵੰਡ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਫੈਸਲੇ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਸਹਿਮਤ ਹੋਏ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਆਬਾਦੀ ਉੱਤਰੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਚਲਾ ਗਈ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨਾ ਵੀ ਮੇਰਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 188)

ਮੌਲਾਨਾ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਸਜਿਦਾਂ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਮੁਸਲਿਮ ਇਲਾਕੇ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜਾਮਾ ਮਸਜਿਦ, ਫਤਿਹਪੁਰੀ ਅਤੇ ਬੱਲੀਮਾਰਨ, ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੇ ਘਰਾਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਨੂੰ ਵੀ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।" ਮੈਂ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾਈ, "ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਘਰ ਅਲਾਟ ਹੋਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਮਸਜਿਦਾਂ ਖਾਲੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਹੁਣ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸਲਿਮ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਦੰਗੇ ਫਿਰ ਤੋਂ ਭੜਕ ਜਾਣਗੇ।"
ਇਸ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪਾਲਮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦਿੱਲੀ- ਗੁੜਗਾਓਂ ਸੜਕ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੌਲਤਪੁਰ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਪੰਚਾਇਤ-ਘਰ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।
ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉੱਥੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸਭਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਆਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ, ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਲੋਕ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਰਚ ਰਹੇ ਹਨ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਚਾਇਤ-ਘਰ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕਰਨ ਲਈ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦਾ।
20 ਜਨਵਰੀ 1948 ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸਭਾ ਦੌਰਾਨ ਕਿਸੇ ਨੇ ਬੰਬ ਸੁੱਟਿਆ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਬੰਬ ਨੇ ਕੰਧਾਂ ਨੂੰ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸਭਾ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਪੁਲਿਸ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਵਜ਼ੀਰ ਚੰਦ ਮਹਿਰਾ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਾਗੀਦਾਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਨੇ ਹਾਜ਼ਰੀਨ ਦੀ ਇਸ ਤਲਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
ਮੈਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਆਰਾਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਗਾਂਧੀ ਜੀ 'ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਮਲਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਹੰਗਾਮੇ ਨਾਲ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਡਰ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕਾਤਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਜਦੋਂ ਇਹ ਖੁਲਾਸਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਾਤਲ ਇੱਕ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੰਦੂ ਸੀ, ਤਾਂ ਦੋਵਾਂ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ।

(ਪੰਨਾ 189)
ਮੈਂ ਬੁਖਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬਿਰਲਾ ਹਾਊਸ ਵੱਲ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਗਿਆ। ਨਹਿਰੂ, ਪਟੇਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨੇਤਾ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਖਾਦੀ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਨਾਲ ਢੱਕੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਕਮਰੇ ਦੀ ਹਵਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਦਾਸੀ ਨਾਲ ਭਰ ਗਈ।
ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਕਾਤਲ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ। ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਗੋਡਸੇ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਪੂਨਾ ਤੋਂ ਇੱਕ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਪਤਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਜਿਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚਮਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਪਛਤਾਵਾ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਇਆ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਬੋਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਧੁੱਤ ਜਾਪਦਾ ਸੀ।

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ, 31 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ, ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਅਰਥੀ ਨੂੰ ਰਾਜਘਾਟ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਲਈ 164 ਲੱਖ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪਾਵਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ; ਲੱਖਾਂ ਲੋਕ ਉੱਥੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਅਤੇ ਪਟੇਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ। ਜਦੋਂ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਦੀ ਚਿਤਾ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾਈ ਗਈ, ਤਾਂ ਭੀੜ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅੰਦਰ ਆ ਗਈ। ਇਸਨੇ ਹਵਾਈ ਸੈਨਾ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਘੇਰਾ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਚਿਤਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਨੇਤਾ - ਨਹਿਰੂ, ਪਟੇਲ, ਮੌਲਾਨਾ, ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਅਤੇ ਹੋਰ, ਵੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਜਾਣਗੇ। ਮੈਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਾਂਸਟੇਬਲ ਘੋੜਿਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਭੀੜ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਪਿੱਛੇ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ। ਬੰਬਈ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬੀ.ਜੀ. ਖੇਰ ਨੇ ਪਟੇਲ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੂਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਮਰਾਠੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਪਟੇਲ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬੁਲਾਈ ਤਾਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਸਕੀਏ। ਜੇਕਰ ਸਾਨੂੰ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਢੁਕਵੇਂ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ - ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਬਿਨਾਂ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਏ ਦਾਖਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੇ,

ਭਾਵੇਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਸੋਚਦੇ ਹੋਣ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਸਾਵਧਾਨੀ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ, ਤਾਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਕਤਲ ਦਿੱਲੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਨਾ ਹੁੰਦਾ।
ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ, ਆਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬਾਗਾਈ ਨੇ ਬਿਰਲਾ ਹਾਊਸ ਵਿਖੇ ਬੰਬ ਧਮਾਕੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਬਿਰਲਾ ਹਾਊਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਸਿਰਫ਼ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਤੱਕ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਚਲਾਇਆ।
ਹੁਣ ਪਟੇਲ ਨੇ ਜਨਸੰਘ ਨੂੰ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ। ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਜਨਸੰਘ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਮਿਲੇ। ਅਸੀਂ ਸੈਂਕੜੇ ਜਨਸੰਘੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ165। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਕਲਰਕ ਸਨ। ਕੁਝ ਸਕੂਲੀ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਜੇਲ੍ਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਰ ਗਈ, ਤਾਂ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਵਾਂਗੇ ਜੋ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਣਗੇ ਅਤੇ ਜਨਸੰਘ ਛੱਡਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰਨਗੇ। ਮੈਂ ਸਾਈਕਲੋਸਟਾਈਲ ਕੀਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਆਫ਼ੀ ਪੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦੇ ਬੰਡਲ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਲੈ ਗਿਆ।

(ਪੰਨਾ 190)
ਇਹ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਵੀ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗੇਗਾ ਉਸਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ; ਕੈਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਫਾਰਮ ਵੰਡੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਾਰਮ ਲਏ, ਆਪਣੇ ਜਵਾਬ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲਈ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਲਿਆ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਮਹਾਤਮਾ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੋਂ ਹੈਰਾਨ ਸਨ। ਹੁਣ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਘੱਟ ਹਮਦਰਦੀ ਵਾਲੀ ਹੋ ਗਈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਾਰਤਾਕਾਰ ਦੇ ਗੁਆਚ ਜਾਣ ਨਾਲ। ਮਠਿਆਈਆਂ ਵੰਡ ਕੇ ਮਹਾਤਮਾ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਣ ਵਾਲੇ ਜਨ ਸੰਘੀ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਏ। ਮਹਾਤਮਾ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨਾਲ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਅੱਗ ਬੁਝ ਗਈ ਸੀ।

164 ਅੱਜ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਇੱਕ ਸਮਾਰਕ, ਰਾਜਘਾਟ, ਸ਼ਾਹਜਹਾਨਾਬਾਦ (ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਤ ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ) ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਜੋਂ ਯਮੁਨਾ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੌੜੀਆਂ ਦਾ ਨਵਾਂ ਨਾਮ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਢਿੱਲਾ ਅਨੁਵਾਦ 'ਕਿੰਗਜ਼ ਬੈਂਕ' ਵਜੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸਦੀਵੀ ਲਾਟ ਬਲਦੀ ਹੈ। 165 ਸ਼ਬਦ, ਜੋ ਜਨ ਸੰਘ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ।

ਅਧਿਆਇ 27

ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਉਜਾੜਾ

(ਪੰਨਾ 191)
16 ਅਗਸਤ 1947 ਦੀ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਸਵੇਰੇ, ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਫ਼ਸੀਲ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦਾ ਤਿਰੰਗਾ ਲਹਿਰਾਇਆ। ਲਹਿਰਾਉਣ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਰੋਹ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਗੈਰੀਸਨ ਇੰਜੀਨੀਅਰ, ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਨੇ ਝੰਡਾ ਲਹਿਰਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹਾ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ। ਅੰਤਿਮ ਝੰਡਾ ਲਹਿਰਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਚੁਣੀ ਗਈ ਮਿਤੀ ਤੋਂ ਦੋ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਲਹਿਰਾਉਣ ਦੀਆਂ ਕਈ ਰਿਹਰਸਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੈਸ਼ਨਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਸਾਨੂੰ ਅਕਸਰ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਖੋਲ੍ਹਣ ਅਤੇ ਲਹਿਰਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਝੰਡੇ ਦੀ ਰੱਸੀ ਫੜੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਅਤੇ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਘਬਰਾ ਕੇ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ, ਉਮੀਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਕੋਈ ਮਾੜਾ ਸ਼ਗਨ ਝੰਡਾ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉੱਠਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਰੋਕੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਝੰਡਾ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਤਾਂ ਅਸਮਾਨ ਤਾੜੀਆਂ ਦੀ ਗੜਗੜਾਹਟ ਨਾਲ ਗੂੰਜ ਉੱਠਿਆ। ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਪੰਜ ਲੱਖ ਲੋਕ ਸਨ, ਜਾਮਾ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਚਿੱਟੇ ਗੁੰਬਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਏ ਸਨ, ਸਾਰੇ ਚਮਕਦਾਰ ਨੀਲੇ ਅਸਮਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।
ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਅਤੇ ਪਟੇਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਬੀਬੀ ਸ਼ਾਨੋ ਦੇਵੀ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਹੰਝੂ ਲੈ ਕੇ, ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਭਰਾ, ਤੁਸੀਂ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾ ਰਹੇ ਹੋ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸੜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।"
ਮਾਰਚ 1947 ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਮਾਰਚ-ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੋਂ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

(ਪੰਨਾ 192)
ਮਾਰਚ 1947 ਵਿੱਚ, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿੱਚ ਦੰਗੇ ਭੜਕ ਉੱਠੇ - 2000 ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਖੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਅਪ੍ਰੈਲ 1947 ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ

[illegible]

ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਉਹ ਬਾਣੀਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਏ ਰੱਖੇ ਸਨ, ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਇਹ ਝੂਠਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਫੈਲਾਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪੱਖਪਾਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

(ਪੰਨਾ 193)
ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਤੋਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਬੈਨਰਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ।166 ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਜਾੜੇ ਗਏ ਹਨ, ਨਾ ਕਿ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਹਨ। ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨਾ ਹਰ ਭਾਰਤੀ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ।" ਫਿਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ - ਕਿੰਨੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਜਾਤ ਦੀਆਂ ਤੰਗ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ? ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਬੰਗਾਲੀ ਜਾਂ ਮਦਰਾਸੀ167 ਅਧਿਕਾਰੀ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਦਫ਼ਤਰ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਜਾਂ ਮਦਰਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੁਝਾਨ ਸਿਖਰ ਤੱਕ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ - ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਨਹਿਰੂ ਵੀ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ।
ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ 7 ਸਤੰਬਰ 1947 ਤੱਕ ਵਿਗੜਦੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਕਾਬੂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਬਜ਼ੀ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਿਮ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਆਈਆਂ। ਪਹਾੜਗੰਜ, ਜੋ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਸਲਿਮ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਭਾਰੀ ਬੋਰੀਆਂ ਚੁੱਕਦੇ ਸਨ, ਦੰਗਿਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ।
ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਜਨਸੰਘੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਅਤੇ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਕਸਰ ਉਸ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਲੰਬੇ ਛੁਰੇ 168 ਅਤੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਚੁੱਕਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਨਿਹੱਥੇ ਰਹਿਣ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ, ਅਸੀਂ ਕਿਰਪਾਨਾਂ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਨ, ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਸੀ: "ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰੋ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟੋ।" ਹਾਲਾਂਕਿ, ਹੁਣ, ਸਥਿਤੀ ਬਦਲ ਗਈ ਸੀ - ਸਿੱਖ ਹਮਲਾਵਰ ਬਣ ਗਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੀੜਤ ਬਣ ਗਏ ਸਨ।
ਕਿਰਪਾਨ ਦੇ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ; ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਹਿਰੂ, ਪਟੇਲ, ਮੌਲਾਨਾ ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਲੈ ਗਏ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਕਿਰਪਾਨ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ; ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ।" ਮੈਂ ਜਵਾਬ

ਦਿੱਤਾ, "ਇਸ 'ਤੇ ਹੁਣ ਲਈ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।" ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਇਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਖਰੀ ਸਲਾਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਨਹਿਰੂ ਅਤੇ ਪਟੇਲ ਨੂੰ ਸੁਝਾਅ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਉਸਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਸਾਂਝੇ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਮੀਟਿੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਤਿਕਾਰ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ।

166 ਇੱਥੇ, ਦੋਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਉਲਟ, ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪੱਖਪਾਤੀ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦਾ 'ਮੂਲ' ਕੌਣ ਹੈ ਇਹ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਵਾਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦਿੱਲੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੌਰਾਨ ਘੁੰਮਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਘਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। 167 ਜਾਂ ਤਾਮਿਲ, ਮਦਰਾਸ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਅਧੀਨ ਇੱਕ ਸਾਬਕਾ ਸੂਬਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਮਦਰਾਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਦਰਾਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ (ਇੱਕ ਅਪਮਾਨ ਵਜੋਂ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ), ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰੀ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ।
168 ਇੱਥੇ, ਕਿਰਪਾਨ, ਇੱਕ ਦੋਧਾਰੀ ਖੰਜਰ ਜੋ ਸਿੱਖ ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 194)
ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਡਰਪੋਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਾਗਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਪਹਿਲਵਾਨ ਸੀ। ਜੇ ਉਸਨੇ ਉਦੋਂ ਕੋਈ ਹਿੰਮਤ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਦਿਖਾਈ ਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੋਂਟਗੋਮਰੀ, ਜਿਸਦੀ 10 ਲੱਖ ਸਿੱਖ ਆਬਾਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਢਾਈ ਲੱਖ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਭਾਰਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ।169 ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਗਵਰਨਰ, ਜੇਨਕਿੰਸ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸੀ।
ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਕਿਰਪਾਨਾਂ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾਈ ਜਾਵੇਗੀ; ਮੈਂ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।
ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 11 ਸਤੰਬਰ 1947 ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।
ਵਣਜ ਮੰਤਰੀ ਸੀ.ਐੱਚ. ਭਾਭਾ ਇਸਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਐੱਚ.ਐੱਮ. ਪਟੇਲ ਇਸਦੇ ਸਕੱਤਰ ਬਣੇ। ਮੈਂ ਅਤੇ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ।

ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਐੱਚ.ਬੀ. ਲਾਲ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਸਕੱਤਰ ਵੀ ਇਸਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪੀ ਗਈ ਸੀ।
ਜਨਸੰਘੀ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਚਾਕੂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਹਮਲਾਵਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਚਾਕੂ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਚਾਕੂ ਮਿਊਂਸੀਪਲ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਦੇ ਵਾੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੁਕਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਵਾੜੇ ਹਟਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਛੁਰਾ ਮਾਰਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਮਿਲੀ। ਫਿਰ, ਮੈਂ ਦੋ ਬਾਡੀਗਾਰਡਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਇੱਕ ਜਨਸੰਘੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਚਾਕੂ ਮਾਰਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਬਾਡੀਗਾਰਡਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾਵਰ 'ਤੇ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਸ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੀਪ ਵਿੱਚ ਮਿਊਂਸੀਪਲ ਕਮੇਟੀ (ਜੋ ਕਿ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਦਫਤਰ ਵੀ ਸੀ) ਲੈ ਆਏ, ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਈ।
ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੁਰਾਣੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਪਨਾਹ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਮੈਂ ਕਰੋਲ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਗਸ਼ਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਹਾਊਸ ਅਫ਼ਸਰ, ਜਗਨ ਨਾਥ, ਇੱਕ ਜਨ ਸੰਘੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਡਾਕਟਰ ਜੋਸ਼ੀ, ਇੱਕ ਨੇਤਰ ਵਿਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਘਰ ਨਾ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੀ। ਉਹ ਲਾਪਰਵਾਹ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਦੀ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਗਸ਼ਤ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਬੇਗਮ ਇੱਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਔਰਤ ਸੀ ਜੋ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਾ ਕਰੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸਥਿਤੀ ਬਦਲ ਗਈ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 195)
ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਸਲਾਹ ਮੰਨ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਗਹਿਣੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ, ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਗਈ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ ਮੱਚ ਗਈ। ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਰੇਲਗੱਡੀਆਂ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਆਈਆਂ। ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਕੋਲ ਲਗਭਗ ਤੀਹ ਟਰੱਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਖਾਦ ਢੋਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਟਰੱਕ ਡਰਾਈਵਰਾਂ ਨੂੰ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਗਸਵੇਅ ਦੀਆਂ ਬੈਰਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ

ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੇਘਰ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਜਗ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਫਿਰ, ਲਾਲਾ

169 ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਪਹਿਲੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨੂੰ ਹਾਲ ਹੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਲਾਂਘੇ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਵਿੱਚ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਾਮ ਨਿਵਾਸ ਨੇ ਰਜਾਈ ਇਕੱਠੀ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਸਹਿਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਬਿਰਲਾ ਕੱਪੜਾ ਮਿੱਲ ਦਾ ਮੈਨੇਜਰ ਸੀ।
ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਿਵਲ ਲਾਈਨਜ਼ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ ਬੰਗਲੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰਾਂ ਦੇ ਕੁਆਰਟਰ ਵੀ ਸਨ। ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਆਰਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੇਘਰ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਲਈ ਘਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ।
ਮੁੜ ਵਸੇਬਾ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਕ੍ਰਿਪਲਾਨੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਲਗਭਗ 20,000 ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਵੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਹ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਭੁੱਖੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਤੁਰੰਤ ਭੋਜਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, 170 ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਲਹਿਰ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਇਕਬਾਲ ਕੌਰ ਨੂੰ ਕਣਕ ਦੇ ਆਟੇ ਦੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀਸ ਗੰਜ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਰੇਡੀਓ ਰਾਹੀਂ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਭੁੱਖੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਲਈ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਕਣਕ ਦਾ ਆਟਾ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਅਪੀਲ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਸੈਂਕੜੇ ਔਰਤਾਂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਲਈ ਆਟਾ ਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਰੋਟੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਭਾਪਾ ਅੰਬ ਦੇ ਅਚਾਰ ਦੇ ਕਈ ਡੱਬੇ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਅਸੀਂ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਰੋਟੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਬ ਦਾ ਅਚਾਰ ਲੱਦਿਆ, ਤਾਂ ਜੋ ਭੁੱਖੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਤੱਕ ਭੋਜਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਸਹਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਜਲੰਧਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੇ ਅਣਗਿਣਤ ਜਾਨਾਂ ਬਚਾਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਮੀਦ ਨਾ ਹਾਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਸ਼ਾਮ, ਨਹਿਰੂ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਿੰਗਸਵੇ ਬੈਰਕਾਂ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ 'ਤੇ, ਇੱਕ ਭਾਪਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਹਲੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਸਕੂਲ-ਅਧਿਆਪਕ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਅਧਿਆਪਕ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਿਓ।" ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਦੀ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋ ਵੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਉਪਲਬਧ ਹੋਣ, ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਮਿਹਨਤੀ ਲੋਕ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਰਾਜ ਦੇ ਦਾਨ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।171 ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁੜ ਵਸੇਬਾ ਮੰਤਰਾਲਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ।

(ਪੰਨਾ 196)
ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਮੁੜ ਵਸੇਬੇ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਬਣਾਏਗੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੀ ਹਰ ਸੰਭਵ ਮਦਦ ਕਰਨਾ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਟਰੱਕਾਂ ਅਤੇ ਟੈਕਸੀਆਂ ਲਈ ਪੰਜ ਸੌ ਪਰਮਿਟ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਲਰਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਮਿਟਾਂ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਲਾਲ-ਫੀਤਾਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਮੈਂ ਪਰਮਿਟ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਤਰੀਕਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਪਰਮਿਟਾਂ ਲਈ 2000 ਉਮੀਦਵਾਰ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵੱਖਰੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਲਗਭਗ 1000 ਸਥਾਨਕ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮਿਟ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਲਈ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਬੁੜਬੁੜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਚਲੇ ਗਏ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਕੋਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਹਨ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤਜਰਬਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਕੀ ਚਲੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਗਭਗ ਸੌ ਰਹਿ ਗਏ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਿਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਐਸਕਾਰਟ ਟਰੈਕਟਰਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਐਚ.ਪੀ. ਨੰਦਾ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਦੋ ਟੈਕਸੀਆਂ ਲਈ ਪਰਮਿਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਛੋਟੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸਾਮਰਾਜ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਸਲਾਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹਾਰੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੁਨਰ ਅਤੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਵੱਡੇ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੌਖੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ।

170 ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਇੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਡੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। 171 ਇੱਥੇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸ਼ਬਦ ਹਰਾਮਖੋਰ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਅਪਮਾਨ/ਦੁਰਵਿਵਹਾਰ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਆਪਣੇ

ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਨਾ ਕਮਾਏ ਗਏ ਪੈਸਿਆਂ 'ਤੇ, ਜਾਂ ਸ਼ੱਕੀ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਪੈਸਿਆਂ 'ਤੇ ਜੀਣਾ।

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਸਗੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਲਚਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੀਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਪ੍ਰੀਤ ਨਗਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਆਏ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਰੌਲੀ ਤੋਂ ਇੱਕ ਇਮਾਨਦਾਰ ਆਦਮੀ ਲਾਲਾ ਗਿਰਧਾਰੀ ਲਾਲ ਤੋਂ ਬੰਗਲਾ ਦਿਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ 172 ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਿਤਾਇਆ ਸਮਾਂ ਯਾਦ ਹੈ।
ਮੈਂ ਸਰਦਾਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਦੇ ਨਵੇਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੁਕਾਨ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਬਦਲ ਕੇ ਪਲੇਜ਼ਰ ਗਾਰਡਨ ਮਾਰਕੀਟ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ; ਉਸਨੇ ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਦਾਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਚ ਮਿਆਰ ਪਹਿਲਾਂ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਸੀ, ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਸੀ।
ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਦਿੱਲੀ ਆਏ, ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ।

172 ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਅਤੇ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਕ ਸਨ। ਪ੍ਰੀਤ ਨਗਰ, ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਬਰਾਬਰ ਦੂਰੀ 'ਤੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਇੱਕ ਟਾਊਨਸ਼ਿਪ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ, ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਕਵੀਆਂ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ, ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿ) ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਰਚਨਾਤਮਕ ਲੇਖਣ ਅਤੇ ਚਰਚਾ ਦਾ ਇੱਕ ਰਸਾਲਾ ਸੀ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ; ਇਹ ਅੱਜ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤ ਨਗਰ ਆਪਣੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੰਡ ਦੇ ਦੰਗਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਭਾਈਚਾਰਾ ਉਜਾੜ ਗਿਆ ਸੀ।

ਅਧਿਆਇ 28

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਆਗੂ ਅਤੇ ਦੰਗੇ

(ਪੰਨਾ 197)
ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਨੇਤਾ - ਨਹਿਰੂ, ਪਟੇਲ, ਮੌਲਾਨਾ ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਰਾਜੇਂਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੇ ਉੱਚੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ - ਉਹ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੇ ਇਸ ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਓਨੇ ਹੀ ਨੀਵੇਂ ਸਨ, ਜਿੰਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤਾ ਉੱਚੇ ਸਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਮੂਹ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨ ਵਾਂਗ ਵੱਖਰੇ ਸਨ।173
ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਚਲਾਕ ਇੱਕ ਬਾਣੀਆ ਸੀ ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਦੇਖਦਾ ਸੀ।174 ਉਹ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਜਨਸੰਘ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੌਲਾਨਾ ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਨਹਿਰੂ ਨਾਲ ਦੋਸਤਾਨਾ ਰਿਹਾ। ਜਨਸੰਘ ਨੇ ਯਮੁਨਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇੱਕ ਕੈਂਪ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਸ ਕੈਂਪ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਫਿਰਕੂ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਗੜ ਜਾਵੇਗੀ। ਇੱਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਲਾਲਾ ਜੀ ਜਨਸੰਘ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਏ।175 ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਕੈਂਪ ਲਈ ਕੋਈ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਇਸ ਹੁਕਮ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਸਮਾਗਮ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
ਇੱਕ ਪਾਸੇ, ਇਹ ਲਾਲਾ ਜੀ ਮੇਰੇ ਚਾਪਲੂਸ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਉਹ ਨਹਿਰੂ ਅਤੇ ਮੌਲਾਨਾ ਨੂੰ ਮੇਰੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਇੱਕ ਬਾਣੀਆ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਰਿਵਾਲਵਰ ਦਾ ਲਾਇਸੈਂਸ ਮੰਗਣ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲਾਲਾ ਜੀ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਇੱਕ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਟੁਕੜੇ 'ਤੇ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਪੜ੍ਹੀ, ਉਸਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਲਾਲਾ ਜੀ ਕੋਲ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਲਾਲਾ ਜੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਮੈਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, "ਦੇਖੋ, ਲਾਲਾ ਜੀ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਦੋਸਤ ਹੋ ਜਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣ - ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੋ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ਾਂ ਭੇਜਣਾ ਬੰਦ ਕਰੋ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੋਸਤ ਸਮਝਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਰਿਕਾਰਡ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਕਰੋ, ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਝੂਠੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਕਰਨਾ ਬੰਦ ਕਰੋ।" ਲਾਲਾ ਜੀ ਮੇਰੀ ਸਿੱਧੀ ਗੱਲ ਤੋਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ; ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚਲੇ ਗਏ।

(ਪੰਨਾ 198)
ਜਦੋਂ ਮੈਂ 1948 ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਅੰਬਾਲਾ ਸ਼ਿਫਟ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਲਾਲਾ ਜੀ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੀ ਸੁਰਖੀ ਪੜ੍ਹੀ: ਉਹ ਆਦਮੀ ਜੋ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਲਈ ਮੱਕੜੀ ਦਾ ਜਾਲ ਬੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਆਪਣੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆ - ਉਹ ਕਲਕੱਤਾ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਇੱਕ ਹਵਾਈ ਹਾਦਸੇ ਵਿੱਚ ਮਰ ਗਿਆ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਧੀਆ ਫੈਸਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। 176
ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮੁਸਲਿਮ ਆਗੂਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੇਰੇ ਦੋ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਦੋਸਤ ਸਨ - ਸੱਯਦ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਹੁਸੈਨ ਬਕਾਈ, ਅਤੇ ਮੀਰ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਅਹਿਮਦ। ਬਕਾਈ ਹੁਰੀਅਤ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸਨ; ਉਹ ਜਾਮਾ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਕੱਟੜ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਸਨ, ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

173 ਮੁਹਾਵਰਾ: ਜ਼ਮੀਨ ਆਸਮਾਨ ਦਾ ਫ਼ਰਕ: ਇੱਕ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਹੋਣਾ। 174 ਰੰਧਾਵਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਤੀ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਅਭਿਆਸ ਜੋ ਅੱਜ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।
175 ਲਾਲਾ ਨੂੰ ਅੱਜ ਦੇ ਸੰਬੋਧਨ ਵਿੱਚ 'ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ' ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਵਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
176 “ਰੱਬ ਦੀ ਚੱਕੀ ਚਲਦੀ ਡੇਰ ਨਾਲ ਹੈ, ਪਰ ਪੀਹਦੀ ਹੈ”, ਮੁਹਾਵਰਾ, ਲਿਟ., ਰੱਬ ਦਾ ਪੀਸਣ ਵਾਲਾ ਪੱਥਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮੁੜਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੀਸਦਾ ਹੈ।

ਲੀਗ ਦੇ ਮੈਂਬਰ। 177 ਬਕਾਈ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਉਲਟ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਸਨੇ ਹੁਰੀਅਤ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਐਡੀਸ਼ਨ 'ਗਲੀਨਾਮਾ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ, ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੇ ਜਿਨਾਹ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਦਫ਼ਤਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਖ਼ਤਰੇ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਰਿਵਾਲਵਰ ਦਾ ਲਾਇਸੈਂਸ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖਦਾ ਸੀ।

ਬਕਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦਰਗਾਹ 'ਹਜ਼ਰਤ ਬਾਕੀ ਬਿੱਲਾ' ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪੀਰ ਵਜੋਂ ਵੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਮੁਗਲਈ ਪਕਵਾਨਾਂ ਦੇ ਮਾਹਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ। ਉਹ ਪੁਲਾਓ, ਬਿਰਿਆਨੀ ਅਤੇ 'ਸ਼ਾਹੀ ਮੀਠਾ ਟੁਕੜਾ' ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ।178 ਜਦੋਂ ਮੇਰਾ ਤਬਾਦਲਾ ਅੰਬਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਕਵਾਨ ਪਕਾਏ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਇਕਬਾਲ ਕੌਰ ਨੂੰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਕਵਾਨਾਂ ਸਿਖਾਈਆਂ।
ਮੈਂ ਦੰਗਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਬਕਾਈ ਅਤੇ ਮੀਰ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਅਹਿਮਦ ਨੂੰ ਜਾਮਾ ਮਸਜਿਦ ਅਤੇ ਬੱਲੀਮਾਰਨ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉੱਥੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਮੇਰਾ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਤਬਾਦਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਉਰਦੂ ਪੋਸਟਰ ਛਾਪੇ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਦੋਸਤ ਔਖੇ-ਸੌਖੇ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹੇ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਣੀਆ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂ ਮੇਰਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਛੇੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਮੀਰ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਅਹਿਮਦ ਇੱਕ ਗੋਰੇ ਅਤੇ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵਾਲਾ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਰੀਅਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਸਕੂਲ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਦੰਗਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

(ਪੰਨਾ 199)
ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਮੁੰਡੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ, ਇੱਕ ਮੁੰਡਾ ਆਪਣੀ ਲੋਡ ਕੀਤੀ ਪਿਸਤੌਲ ਨਾਲ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਸੀ - ਉਸਨੇ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪੇਟ ਵਿੱਚ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਮੀਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਹੋਰ ਸਾਥੀ ਜੋ ਉਸ ਘਟਨਾ ਦੇ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹ ਸਨ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਏ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਉਹ ਡਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਉਸਦੇ ਖਿਲਾਫ ਝੂਠਾ ਕੇਸ ਦਰਜ ਕਰੇਗੀ। ਮੈਂ ਤੁਰੰਤ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਹਾਦਸਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਦੀ ਗਲਤੀ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ, ਕੋਈ ਝੂਠਾ ਕੇਸ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਕੇਸ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਮੀਰ ਸਾਹਿਬ ਮੇਰੇ ਦਖਲ ਲਈ ਧੰਨਵਾਦੀ ਸਨ। ਉਹ 1966.179 ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਕੌਂਸਲਰ ਬਣੇ।
ਮੀਰ ਸਾਹਿਬ, ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ, ਅਤੇ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸਰਦਾਰ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਮਫ਼ਤੂਨ ਮੇਰੇ ਕਰੀਬੀ ਦੋਸਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ। ਗਿੱਲ ਸਾਹਿਬ ਇੱਕ ਠੇਕੇਦਾਰ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ - ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਰਜ ਵਿਭਾਗ

ਦੇ ਸਟਾਫ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਵਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬਿੱਲਾਂ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਝਪਟਦੇ ਸਨ।
ਮਫਤੂਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਾਮ ਉਰਦੂ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚਮਕਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਨਵਾਬਾਂ ਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੱਚਾਈਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਨਿਯਮਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਫਤਾਵਾਰੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਰਿਆਸਤ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬਿਹਾਰੀ, ਪਦਮਾਕਰ, ਕੇਸ਼ਵ ਦਾਸ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਉਰਦੂ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁਲ ਬਣਾਏ।

177 ਇੱਥੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਉਹ ਜਿਸਨੂੰ ਰੰਧਾਵਾ 'ਦੇਸ਼ ਭਗਤ' ਮੰਨਦਾ ਹੈ - ਇੱਕ ਅਣਵੰਡੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਕੀਲ।
178 ਪੁਲਾਓ ਅਤੇ ਬਿਰਯਾਨੀ ਮਸਾਲੇਦਾਰ ਚੌਲਾਂ ਦੇ ਪਕਵਾਨ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸ਼ਾਹੀ ਟੁਕੜਾ/ਸ਼ਾਹੀ ਮੀਠਾ ਟੁਕੜਾ ਇੱਕ ਅਮੀਰ ਮਿਠਆਈ ਹੈ। 179 ਦੇਖੋ https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Socialist_Part_candidate,_ਮੀਰ_ਮੁਸ਼ਤਾਕ_ਅਹਿਮਦ,_ਕੈਨਵਸੀ
ਅਹਿਮਦ ਦੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਫੋਟੋ ਲਈ ng_votes_for_himself_before_a_crowd_near_Jama_Masjid,_Delhi_(1952).jpg।

ਅਨੁਵਾਦ © ਰਾਇਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ਼ ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਐਂਡ ਆਇਰਲੈਂਡ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬਿਨਾਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਨਾ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਰਿਆਸਤ ਰਾਹੀਂ ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਕੋਮਲਤਾ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ 1960 ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ 'ਦੋਹੇ' ਦੀ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ।180 ਉਸਨੇ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਨਾਮ ਜਜ਼ਬਾਤ-ਏ-ਮਸ਼ਰੀਕ ਰੱਖਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਕਿਤਾਬ ਵੇਚਣ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜਪੁਰ, ਡੇਹਰਾਦੂਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ 200 ਰੁਪਏ ਦੀ ਮਾਮੂਲੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪੈਨਸ਼ਨ 'ਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਬੁਢਾਪਾ ਗਰੀਬੀ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਇਆ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਦਿਨਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇਤਾਵਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਬੰਧੂ ਗੁਪਤਾ ਦੀ 'ਬਾਣੀਆ-ਸ਼ਾਹੀ' ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਾ ਸੀ।181

180 ਏ ਦੋਹਾ (ਬਹੁਵਚਨ 'ਦੋਹੇ') ਇੱਕ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਦੋਹਰਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ-ਕਵੀ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਤੁਲਸੀਦਾਸ ਦੋਹਾ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰਚਣਹਾਰ ਹਨ, ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ।
181 ਉਹ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤਾ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਆਪਣੇ ਚਾਪਲੂਸ/ਦੁਸ਼ਮਣ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।
ਬਾਣੀਆ-ਸ਼ਾਹੀ ਦਿੱਲੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਬਾਣੀਆ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਬਦਬੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ 29

ਉਜਾੜੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਪੁਨਰਵਾਸ
ਜਲੰਧਰ
(1949-1951)

(ਪੰਨਾ 200)
ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਅਕਤੂਬਰ 1948 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਡਾ. ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਭਾਰਗਵ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਿਆ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਡਾ. ਭਾਰਗਵ ਇੱਕ ਦਿਆਲੂ ਆਦਮੀ ਸਨ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗਰਮਜੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿੱਥੇ ਤਾਇਨਾਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂਗਾ। ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਕੌੜਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ। ਇੱਕ ਸੈਲਾਨੀ ਵਜੋਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨਾ ਚੰਗਾ ਹੈ ਪਰ ਉੱਥੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਰਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਲਗਭਗ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਉੱਥੇ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਮੈਨੂੰ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਤਾਇਨਾਤੀ ਦਿਓ।" ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅੰਬਾਲਾ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਅੰਬਾਲਾ ਦੇ ਲੋਕ ਹੈਰਾਨ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅੰਬਾਲਾ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਹੈ। ਅੰਬਾਲਾ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ, ਪਰ ਸ਼ਹਿਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਸਤ ਅਤੇ ਗੰਦਾ ਸੀ।
ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਬਹੁਤ ਬੇਚੈਨ ਸਨ। ਨੁੱਕਲ ਸੇਨ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਰਾਜ ਨੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀਆਂ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਅਤੇ ਫੰਡ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਪਰ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਨੂੰ ਖਰਚ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਸੱਪ ਆਪਣੇ ਹੀਰਿਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ। 182 ਮੈਂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਰਜ਼ਾ ਵੰਡਿਆ, ਅਤੇ ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝ ਗਏ।

(ਪੰਨਾ 201)
ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਗਾਂਧੀ ਨੈਸ਼ਨਲ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਜਸਵੰਤ ਰਾਏ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਇੱਕ ਇਮਾਨਦਾਰ ਆਦਮੀ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ

ਸੁਝਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਵਧਾਵਾ ਰਾਮ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਅਦਾਕਾਰੀ ਹੁਨਰ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਕੀਤਾ। 183 ਉਹ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਅਦਾਕਾਰ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ, ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਦਾਕਾਰੀ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇੱਕ ਨਾਮ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਲਾਕਾਰ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ, ਮਾਰਚ 1949 ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ। ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਉਜਾੜਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਲੀ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਅੰਬਾਲਾ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਿਹਾ, ਅਤੇ ਅੰਬਾਲਾ ਛਾਉਣੀ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਵੀ ਲਗਾਈ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚਿੱਤਰ ਵੇਚਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵਿਕਰੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਉਹ ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਪਿੰਡ ਐਂਡਰੇਟਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਘਰ ਅਤੇ ਸਟੂਡੀਓ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਇਆ।
ਇੱਕ ਦਿਨ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਿਰਵਿਘਨ ਮਿੱਟੀ ਗੁੰਨਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਪੂਰੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਇੱਕ ਬੁੱਤ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।" ਉਹ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਬੁੱਤ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸਨੇ ਇਸਨੂੰ ਦਸ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਿਆ - ਉਸਨੇ ਉਸ ਨਿਰਵਿਘਨ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀਆਂ ਬਿਲਕੁਲ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ! ਮੈਂ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਵਜੋਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ।

182 'ਨਾਗ ਮਨੀ' ਦੀ ਮਿੱਥ ਵੇਖੋ।
183 ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਵਿਭਾਗ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ, ਲੋਕ ਸੰਚਾਰ ਵਿਭਾਗ

ਅਨੁਵਾਦ © ਰਾਇਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ਼ ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਐਂਡ ਆਇਰਲੈਂਡ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਬਿਨਾਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਇਸ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਨਾ ਛਾਪੋ। ਅਤੇ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਮੂਰਤੀਕਾਰ ਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਐਂਡਰੇਟਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਗਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੀਲੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡਿਆਂ ਨੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਬਣਾਇਆ ਸੀ, ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਐਂਡਰੇਟਾ ਵਿੱਚ

ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।184 ਉਸਨੇ ਉਸ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨੀਂਹਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਪਲਾਸਟਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ। ਪਲਾਸਟਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਸਲੇਟੀ ਰੰਗ ਦੀ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਔਰਤਾਂ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਮੰਨਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਫੁੱਲ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ।
ਸੱਚਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪੁਨਰਵਾਸ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਮਈ 1949 ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਹੈ ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਮੈਂ ਹੀ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਅੰਬਾਲਾ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਇਹ ਕੰਮ ਕਿਸ ਬਾਰੇ ਹੈ?"

(ਪੰਨਾ 202)
ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਮੁੜ ਵਸੇਬੇ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਅਤੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।" ਉਸ ਸਮੇਂ, ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਥ ਥਾਪਰ ਉਕਤ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਨ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਡਾਇਰੈਕਟਰ-ਜਨਰਲ ਸਨ। ਥਾਪਰ ਸਾਹਿਬ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰ, ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ, ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਇੱਕ ਮਾਹਰ ਯੋਜਨਾਕਾਰ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਸੀ।
ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਪੁਨਰਵਾਸ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਇੰਨਾ ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ ਵਾਲਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਇਸ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਜਲਦੀ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਭਲਾਈ ਇਸ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਦੇ ਸੁਝਾਅ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ, ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁਨਰਵਾਸ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਵਧੀਕ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਪੈਕ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ।
ਮੈਂ ਕੰਡਿਆਲੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਇੱਕ ਇਲਾਕਾ ਦੇਖਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਬਾਹਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। 7000 ਪਟਵਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾੜ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਅਲਾਟ ਕੀਤੀ। ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਤਣਾਅ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ; ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਕਿਸਾਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਲਈ ਅਲਾਟ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਅਸਥਾਈ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਸਥਾਈ ਅਲਾਟਮੈਂਟ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਬਾਹਰ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ।

[illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]

ਮੋਂਟਗੋਮਰੀ ਅਤੇ ਲਾਇਲਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਸ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਦੀ ਬੰਜਰ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਉਪਜਾਊ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਖੇਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ।186

(ਪੰਨਾ 203)
ਮੈਂ ਥਾਪਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅਲਾਟਮੈਂਟ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਰਹੀ ਗੜਬੜੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ; ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਸੁਣਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਸੁਣਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਅਲਾਟਮੈਂਟ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਗੜਬੜ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਡਰ ਸੀ ਕਿ 7000 ਪਟਵਾਰੀ ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਹੜਤਾਲ 'ਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਪਟਵਾਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ, ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਿਵਾਰਣ ਵਿਧੀ 'ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਈ। ਸਾਰੇ ਵਧੀਕ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧਤ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਸੁਣਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ - ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ, ਅਤੇ ਪਟਵਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਟਾਫ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਵਿਵਹਾਰ ਹੁਣ ਲੁਕਿਆ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਮੇਰਾ ਬੰਗਲਾ, ਜੋ ਕੰਪਨੀ ਬਾਗ ਦੇ ਨੇੜੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ, ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਵੇਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਲਈ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗਣ ਲਈ ਪਰਚੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਐਸ.ਪੀ. ਦਾ ਫ਼ੋਨ ਆਇਆ ਕਿ ਲਗਭਗ 300 ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਮੇਰੇ ਬੰਗਲੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਧਰਨੇ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਐਸ.ਪੀ. ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਬੁਲਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ?" ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਨਹੀਂ, ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਨਾ ਭੇਜੋ। ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿੱਚ ਹੋਣਗੇ, ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਉੱਥੇ ਬੈਠੇ ਹਨ।" ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਸੁਣੀਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਅਲਾਟ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਜਿੱਥੇ ਹੜ੍ਹ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਇਹ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਦੀ ਹੱਦ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕੈਂਪ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਆਪਣੀ ਰਸੋਈ ਤੋਂ ਲੱਸੀ

ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਕੱਤਰੇਤ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਜਨ ਗਾਉਂਦੇ ਸੁਣਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਲਈ ਵੀ ਬੈਠਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਵੱਡੇ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚੋਂ 20 ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰਚੀਆਂ ਵੰਡਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਟਵਾਰੀ ਅਤੇ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਢੁਕਵੀਂ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਅਲਾਟ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੰਦਰਵਾੜੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚੰਗੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਅਲਾਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।
ਜਲੰਧਰ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬੇਚੈਨ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ; ਕੁਝ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇੱਥੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਹੀ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸਰਦਾਰ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ 'ਹਮਦਰਦ' ਨਾਲ ਹੋਈ, ਜੋ ਉਰਦੂ ਅਜੀਤ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸਨ।

186 ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਹਿਰੀ ਕਲੋਨੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਾਲ, ਅਣਛੂਹੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ 'ਤੇ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਿਸਾਨ ਫਿਰ ਇਹਨਾਂ ਨਹਿਰੀ ਕਲੋਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ (ਇਹ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਵਾਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹਿਰੀ ਕਲੋਨੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਿਸਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਇਸ 'ਮੂਲ' ਪ੍ਰਵਾਸ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਵਾਦਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ)।

(ਪੰਨਾ 204)
ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ 'ਅਜੀਤ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਬਣਾਇਆ। ਹਮਦਰਦ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ। ਉੱਥੇ ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰ ਲਾਲਾ ਜਗਤ ਨਾਰਾਇਣ ਸੀ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕਰਕੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ।
ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਗੂਆਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਸਰਦਾਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ, ਸਰਦਾਰ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹਰ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਜੋਂ, ਕੁਝ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਮਿਲੀ। ਜਦੋਂ ਮਝੈਲ ਆਏ ਤਾਂ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਦੁਆਬੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਚੈਨੀ ਹੋ ਗਈ।187 ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਦੁਆਬੀਆਂ ਨੇ ਮਝੈਲ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਮਝੈਲਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੱਝਾਂ ਚੋਰੀ ਕਰ ਲਈਆਂ ਸਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ ਸਨ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿੱਚ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਰੀਆਂ ਵਧ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮਝੈਲਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਵਸਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਬੇਨਤੀ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਮਝੈਲਾਂ ਨੂੰ ਕਪੂਰਥਲਾ ਅਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਵਸਾਇਆ। ਜੋ ਲੋਕ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹਿਰਾਂ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜ਼ਮੀਨ ਮਿਲੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਪਾਹ ਦੀ ਖੇਤੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋਏ।
ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਪੁਨਰਵਾਸ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਸਿਆਣੇ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁਨਰਵਾਸ ਦੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ (ਜਿੱਥੇ ਵਿਰਕ ਕਿਸਾਨ ਆਏ ਸਨ) 188 ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਝੋਨੇ ਦੀ ਖੇਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨਾਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਅਲਾਟ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੰਗਲ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਝੋਨੇ ਦੀ ਖੇਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਥਾਨਕ ਕਿਸਾਨ ਇਸ ਫ਼ਸਲ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਬਾਰੇ ਅਣਜਾਣ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਵਿਰਕ ਕਿਸਾਨ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਆਗੂ ਸਨ।

(ਪੰਨਾ 205)
ਮੀਆਂ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮੁੜ ਵਸੇਬਾ ਵਿੰਗ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਨ। ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਇਆ। ਜਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ, ਇੱਕ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਨੇ ਇੱਕ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸੀ। ਜਲੰਧਰ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿੱਚ ਇਸ 'ਰਾਮਾਇਣ' ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਮੈਂ ਲਕਸ਼ਮਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਹੈ ਉੱਥੇ ਸੀਤਾ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸੇਠ ਨਾਮ ਦੇ ਇੱਕ ਪਤਲੇ, ਔਰਤ-ਭਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਜੋ ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਨੂੰ ਸੀਤਾ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਸਖ਼ਤ ਅਫ਼ਸਰ, ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ - ਜਿਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਸੀ - ਨੂੰ ਰਾਵਣ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਿਭੀਸ਼ਣ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ

ਭੂਮਿਕਾ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਟਾਲ-ਮਟੋਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਕਵੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਠ ਕੀਤਾ, 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ-ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜਪੀ ਜੰਡੇ,
ਤੇ ਫਾਈਲ ਤੇ ਫਾਈਲ ਧਰੀ ਜੰਡੇ’ 189

187 ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਬਦ, ਦੁਆਬਾ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਮਾਝਾ ਖੇਤਰ ਦੇ ਲੋਕ - ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨਾਲ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਨਾਲ। 188 ਯਾਨੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ।
189 ਸ਼ਬਦ, ‘ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਾਈਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫਾਈਲ ਘਸੀਟਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”

ਪੁਨਰਵਾਸ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਜੋਂ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਆਮ ਬੋਲਚਾਲ ਬਣ ਗਏ - ਅਲਾਟਮੈਂਟ, ਅਲਾਟਮੈਂਟ, ਸਟੈਂਡਰਡ, ਏਕੜ, ਓਵਰ-ਫਾਲ, ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਲੋਕ ਓਵਰ-ਫਾਲ ਨੂੰ 'ਐਲੋ-ਫਾਲੋ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਿਆਰੀ ਏਕੜ ਨੂੰ ਉਸ ਜ਼ਮੀਨ ਵਜੋਂ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਜੋ ਦੂਜੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਅਤੇ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀ ਏਕੜ 12 ਮਣ ਕਣਕ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ, ਇਸ ਰਕਮ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਪਜ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਖੱਤਰੀ ਸੀ, ਉਹ ਸੋਚਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਸੁਨਿਆਰੇ ਦੀ ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਕਹਾਵਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸੁਨਿਆਰਾ ਸੇਠ ਵਾਂਗ ਜ਼ਮੀਨ ਮਾਪ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸਨੂੰ ਸਮਝਦਾਰੀ ਨਾਲ ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਵੰਡ ਦਾ ਕੰਮ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਆ ਪਿਆ। ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਆਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਅੱਧੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਸਨ, ਬਿਮਾਰੀ ਕਾਰਨ ਉਸਦੇ ਬਾਕੀ ਵਾਲ ਸੁੱਕ ਗਏ ਸਨ। ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਮੁੱਛਾਂ ਵਾਲਾ ਪਾਸਾ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਮੁੱਛਾਂ ਵਾਲਾ ਪਾਸਾ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਪੁਨਰਵਾਸ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ, ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਮੰਤਰੀ ਸਰਦਾਰ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਮਝੈਲ ਸਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਦਿਲ ਵਾਲੇ, ਦਲੇਰ ਅਤੇ ਸੁਹਾਵਣੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਭਾਰਗਵ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਭੰਗ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਭੀਮ ਸੇਨ ਸੱਚਰ ਨੇ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਪੁਨਰਵਾਸ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ। ਉਹ ਕਿਸਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹਮਦਰਦ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਪਰ ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸਰਦਾਰ ਜੀ, ਲੋਕ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਾਰ ਪਾਓ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇੱਕ ਕਬਰ ਪੱਥਰ ਬਣਵਾਓ ਪਰ ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਓ।"

(ਪੰਨਾ 206)
[ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ] ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੈਪਸੂ ਲਈ ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਰਾਤ 9 ਵਜੇ ਤੱਕ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਬਦਲਾਅ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਚਾਰਜ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਹੁਣ ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਸਿਰਫ਼ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਰਾਤ 8 ਵਜੇ ਤੱਕ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੂਰੇ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਚਾਰਜ ਸੰਭਾਲਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਟਾਫ ਨੂੰ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ 6 ਵਜੇ ਤੱਕ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਨਾਲ ਸਟਾਫ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲਾਂ, ਸਟਾਫ ਲਗਾਤਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਤਣਾਅ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਪਸੰਦ ਹੈ ਜੋ ਦੇਰ ਤੱਕ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ - ਧਿਆਨ ਸਮਝਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ 'ਤੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਕਿ ਕੋਈ ਕਿੰਨੇ ਘੰਟੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿਆਣਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੇਰ ਤੱਕ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਅਕਸਰ ਉਲਝਣ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ - ਉਹ ਰਣਨੀਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬੇਲੋੜਾ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦੇ।
ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਨੇ ਮੁੜ ਵਸੇਬਾ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਚਾਰਜ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਉਹ ਸਰਗੋਧਾ ਤੋਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸੱਚਮੁੱਚ ਚਿੰਤਤ ਸੀ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਉਹ ਫਰੀਦਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ; ਉਹ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸਨ। ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਦਾ ਢਿੱਡ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀ ਸਮਝੋਗੇ?

ਤੁਸੀਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇੱਕ ਪੂਰਾ ਮੁਰਗਾ ਖਾ ਰਹੇ ਹੋਵੋਗੇ।" ਸੇਠੀ ਨੇ ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ 'ਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਦੇ ਰਹੇ।
ਜਦੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਅਲਾਟਮੈਂਟ ਦਾ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਜਲੰਧਰ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੰਦਾਂ ਅਤੇ ਸੰਦਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਮੇਲਾ ਲਗਾਇਆ। ਮੈਂ ਟਰੈਕਟਰ ਕੰਪਨੀਆਂ, ਇਲੈਕਟ੍ਰਿਕ ਮੋਟਰ ਕੰਪਨੀਆਂ ਅਤੇ ਵਾਟਰ ਪੰਪ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਤਪਾਦ ਮੇਲੇ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਅਤੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਟਰੈਕਟਰ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਟਰੱਕ ਦਿਖਾਏ, ਅਤੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰਿਕ ਮੋਟਰ ਅਤੇ ਵਾਟਰ ਪੰਪ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਉਤਪਾਦਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ

ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿੱਚ 1000 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਕਰਜ਼ੇ ਵੰਡਣ ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮੇਲੇ ਵਿੱਚ ਸੰਦ ਖਰੀਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਫਸਲ-ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਂਗ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਸ਼੍ਰੀ ਸੇਠੀ ਨੂੰ ਇਸ ਮੇਲੇ ਦੌਰਾਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਝੰਡਾ ਲਹਿਰਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 207)
ਝੰਡਾ ਅੱਧ ਵਿਚਕਾਰ ਹੀ ਉੱਠਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਲੁਧਿਆਣਾ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦਿਲ ਦਾ ਦੌਰਾ ਪੈਣ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।
ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪੁਨਰਵਾਸ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਤੁਲਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ 40 ਲੱਖ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਵਸਾਉਣਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਅਤੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਭਾਰੀ ਗੱਠੜੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਇਹ ਗੱਠੜੀਆਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਸ ਕੰਮ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਫਲਸਤੀਨੀਆਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿੱਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ 15 ਲੱਖ ਫਲਸਤੀਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਵਸਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਉਹ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਫਲਸਤੀਨੀਆਂ ਹੁਣ ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਪੁਨਰਵਾਸ ਤੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਸਮਝਦਾਰੀ ਨਾਲ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ।

ਅਧਿਆਇ 30

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਦੇ ਨੈੱਟਵਰਕ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ
ਅੰਬਾਲਾ
(1951-52)

(ਪੰਨਾ 208)
ਮਾਰਚ 1951 ਤੱਕ ਪੁਨਰਵਾਸ ਦਾ ਕੰਮ ਲਗਭਗ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਕੁਝ ਛੋਟੇ ਕੰਮ ਹੀ ਪੂਰੇ ਹੋਣੇ ਬਾਕੀ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਜਲੰਧਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ, ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਅੰਬਾਲਾ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਬਦਲਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਜਲੰਧਰ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦਾ ਘਰ ਜੌਨ ਲਾਰੈਂਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੰਬੇ, ਹਨੇਰੇ, ਘੱਟ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਜਲੰਧਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪੋਸਟਿੰਗ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਭੂਤਰੇ ਘਰ ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜੌਨ ਲਾਰੈਂਸ ਦੇ ਭੂਤ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਮਿਲਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਕਸਰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਦੂਜਾ, ਮੇਰਾ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਬੋਦਲਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਜਲੰਧਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮੇਂ ਲਈ ਤਾਇਨਾਤ ਰਹਿੰਦਾ, ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਦੋਸਤ ਨਿੱਜੀ ਪੱਖੋਂ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭੰਗ ਕਰਨਗੇ। ਇਸ ਲਈ, ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ ਪੋਸਟਿੰਗ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਮੰਗੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਅੰਬਾਲਾ ਵਿੱਚ ਪੋਸਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ।
ਅੰਬਾਲਾ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦਾ ਘਰ ਅੰਬਾਲਾ ਛਾਉਣੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਸੀ। ਸਮਾਂ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਕੋਲ ਨੌਕਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਫੌਜ ਹੁੰਦੀ ਸੀ - ਦੋ ਬਟਲਰ, ਦੋ ਰਸੋਈਏ, ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਮਾਲੀ, ਇੱਕ ਮਾਲਿਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਇੱਕ ਤਬੇਲਾ ਆਦਮੀ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਡਰਾਈਵਰ।

(ਪੰਨਾ 209)
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਲਈ ਨੈਨੀਆਂ ਵੀ ਰੱਖਦੀਆਂ ਸਨ। ਗਰੀਬ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਅਤੇ ਨੌਕਰਾਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, 1946 ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਫੈਜ਼ਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਜੋਂ ਤਾਇਨਾਤ ਸੀ, ਮੇਰੀ ਤਨਖਾਹ 650 ਰੁਪਏ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਰਸੋਈਆ, ਇੱਕ ਤਬੇਲਾ ਆਦਮੀ, ਇੱਕ ਮਾਲੀ, ਇੱਕ ਨੈਨੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਡਰਾਈਵਰ ਸੀ। ਰਸੋਈਏ ਨੂੰ 30 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਤਨਖਾਹ

ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਟਾਫ ਸਿਰਫ 10 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਮੈਂ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਤੁਹਾਡੀ ਤਨਖਾਹ 3000 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਇੰਨੇ ਸਾਰੇ ਨੌਕਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦੇ। ਮੇਰਾ ਦਫ਼ਤਰ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਬੰਗਲੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਨਵੇਂ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਇੱਕੋ ਥਾਂ 'ਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਅਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਹੋਣਾ ਆਰਾਮਦਾਇਕ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਵਾਲਾ ਦੋਵੇਂ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਆਰਾਮ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੰਮ ਲਈ ਯਾਤਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਦੇ ਵੀ ਕੰਮ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਖਾਲੀ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਮੈਂ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਕੰਮ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੁਹਾਡੀ ਚੇਤਨਾ 'ਤੇ ਬੋਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਕਦੇ ਵੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਅਖ਼ਬਾਰ 'ਦਿ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ' ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਘਰ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਉਖਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਹ ਅੰਬਾਲਾ ਛਾਉਣੀ ਤੋਂ ਛਾਪਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ 'ਦਿ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ' ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸ਼੍ਰੀ ਨਟਰਾਜਨ ਅਤੇ ਮੈਨੇਜਰ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਥ ਵਰਮਾ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਸਬੰਧ ਸਨ। ਮੈਂ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਟਰੱਸਟ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ 'ਐਵਰੀਡੇ ਸਾਇੰਸ' ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨ ਰਸਾਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਰਸਾਲਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਫਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਮੈਂ ਰੋਹਤਕ, ਗੁੜਗਾਓਂ ਅਤੇ ਹਿਸਾਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸਕੂਲ ਇਮਾਰਤਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਪੇਂਡੂ ਜੱਟ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਸਨ। ਮੈਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਮੰਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਸ ਲਈ ਸਾਲਾਨਾ ਸਿਰਫ਼ 50,000 ਰੁਪਏ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨਗਰ ਪਾਲਿਕਾ ਕਮੇਟੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦਾ ਨਵੀਨੀਕਰਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਜੁੜਨ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਅਨੁਵਾਦ © ਰਾਇਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ਼ ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਐਂਡ ਆਇਰਲੈਂਡ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਬਿਨਾਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਦੇ ਰੀਡਿੰਗ ਰੂਮਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਭੇਜੋ। ਅੰਬਾਲਾ ਕੈਂਟ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਇਮਾਰਤ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਸਿਵਲ ਸਪਲਾਈ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਗੋਦਾਮ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਖਾਲੀ ਕਰਵਾਇਆ, ਇਸਨੂੰ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਨਾਮ 'ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ' ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਹਤਕ, ਗੁੜਗਾਉਂ, ਬੱਲਭਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਜਗਾਧਰੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਫਰਨੀਚਰ ਨਾਲ ਭਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਟੀਕ ਕੁਰਸੀ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਆਰਾਮਦਾਇਕ ਲੱਕੜ ਦੀ ਸੀਟ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ

ਬਣਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਪੈਸੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

(ਪੰਨਾ 210)
ਮੈਂ ਛਾਉਣੀ ਕਲੱਬ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਿਉਹਾਰ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਸੀ; ਅੰਬਾਲਾ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਬੁਲਾਏ ਗਏ ਲੋਕ ਗਾਇਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵੀ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ 'ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ' ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨ ਮੇਲਾ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਡਾ. ਐਸ.ਐਸ. ਭਟਨਾਗਰ ਆਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਵਿਗਿਆਨ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਰੂਪਤਾ ਬਣਾਈ। ਇਸ ਤਿਉਹਾਰ ਰਾਹੀਂ ਲਗਭਗ 3 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਫਿਰ ਪੈਸੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ। ਨਕਦ ਭੇਜਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਅਸੀਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਬਣਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭੇਜੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਫਰਨੀਚਰ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਮੈਂ ਖੁਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਤੇ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ।
ਦੋ ਹੋਰ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ ਉਹ ਸਨ ਪਖਾਨੇ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪਾਰਕਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ। ਸਾਰੀਆਂ ਨਗਰ ਪਾਲਿਕਾ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੇ ਬਜਟ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ, ਬਜਟ ਦੁਬਾਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਸਾਰੇ ਕਸਬਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ।
ਇਹ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਯੋਜਨਾ ਸੀ। ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦਾ ਕੰਮ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀਆਂ ਅਪੀਲਾਂ ਸੁਣਨਾ ਅਤੇ ਤਹਿਸੀਲਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਜੋ ਹਰ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਹਰ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇੱਕ ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਜੋੜ ਸਕਾਂ। ਜਦੋਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਧਿਆਨ ਲਈ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਦਿਲਚਸਪ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜਲੰਧਰ ਵਿਖੇ ਮੈਂ ਜੋ ਪੁਨਰਵਾਸ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕ ਅਕਸਰ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਆਊਟ ਆਫ਼ ਦ ਐਸ਼ੇਜ਼ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਵਿਦਵਾਨ ਜੋ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਪੁਨਰਵਾਸ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮਾਰਚ 1953 ਵਿੱਚ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ?

(ਪੰਨਾ 211)
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਡਾ. ਐਸ. ਐਸ. ਭਟਨਾਗਰ ਸੀ.ਐਸ.ਆਈ.ਆਰ. ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ-ਜਨਰਲ ਸਨ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿਵਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਨਹਿਰੂ ਲਈ ਇੱਕ ਝੂਠੀ ਕਹਾਣੀ ਬਣਾਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਭਟਨਾਗਰ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, "ਨਹਿਰੂ ਮੇਰੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਹੈ।" ਜਦੋਂ ਭਟਨਾਗਰ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ, ਤਾਂ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ, "ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਹਾਂ।" ਭਟਨਾਗਰ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਸਰ, ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਹੋ ਅਤੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਹਾਂ।" ਭਟਨਾਗਰ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਨੈੱਟਵਰਕ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸਨੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਭਟਨਾਗਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਬੁਲਾਇਆ, ਮੈਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੌਲਾਨਾ ਅਬੁਲ ਕਲਾਮ ਆਜ਼ਾਦ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਭੀਮ ਸੇਨ ਸੱਚਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨੌਰਥ ਬਲਾਕ ਦੇ ਉਸ ਕਮਰੇ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਜਿੱਥੋਂ ਮੈਂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਮਰਾ ਦੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਸਰਦਾਰ ਵਿਸ਼ਾਖਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੋ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ ਕਿ ਨੌਕਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋਵਾਂ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਕਾਗਜ਼ ਦੀਆਂ ਛੇ ਪਰਚੀਆਂ ਪਾੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿੰਨ 'ਤੇ 'ਦਿੱਲੀ ਆਓ' ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਤਿੰਨ 'ਤੇ 'ਦਿੱਲੀ ਨਾ ਆਓ' ਲਿਖਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇੱਕ ਪਰਚੀ ਚੁੱਕੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, 'ਦਿੱਲੀ ਨਾ ਆਓ'। ਮੈਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹੀ ਮੈਂ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਅਧਿਆਇ 31

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ
ਸ਼ਿਮਲਾ ਅਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
(1953-1955)

(ਪੰਨਾ 212)
ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇੱਕ ਯੋਜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ 'ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਯੋਜਨਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਲਈ ਮੁੱਖ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸ਼੍ਰੀ ਟੰਡਨ ਇੱਕ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਅਤੇ ਸੰਜੀਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਿਰਫ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈਆਂ। ਇੱਕ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਰਦਾਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਮੰਤਰੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀ ਟੰਡਨ ਦਾ ਤਬਾਦਲਾ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ।
ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਸਮਾਨ ਅੰਬਾਲਾ ਛਾਉਣੀ ਦੇ ਇੱਕ ਗੋਦਾਮ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਿਮਲਾ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ, ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਘਰ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਘਰ ਆ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਚੰਗਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੇਵਦਰ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਬਾਂਦਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਘਣੀ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲਾ ਸੀ; ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਖਾਣਾ ਖਰਾਬ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।
ਇੱਕ ਦਿਨ, ਕੈਰੋਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ 'ਤੇ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਖੁਦ ਮੇਰੇ ਲਈ ਦਾਲ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਪਲੇਟ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਉਸਦੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਇਸ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਉਲਟ ਸੀ ਕਿ ਕੈਰੋਂ ਇੱਕ ਹੰਕਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜੋ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਵਿਵਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 213)

ਮੈਂ ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਇਕਸੁਰੀਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਇੰਚਾਰਜ ਸੀ - ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਇਸ ਇਕਸੁਰੀਕਰਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖਿੰਡੀਆਂ ਅਤੇ ਖੰਡਿਤ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਕਜੁੱਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਕੱਚੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਮੇਰਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸੜਕਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਪੱਕੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।
ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਨਵੀਆਂ ਪੇਂਡੂ ਸੜਕਾਂ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਲਿਆਉਣ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਵਿਲੱਖਣ ਮੌਕਾ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਸੜਕਾਂ ਦੁਬਾਰਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਜੁੜੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਾਰੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਗਏ। ਉਹ ਤਹਿਸੀਲਾਂ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਨਵੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਕੀਤੀਆਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਰੁਟੀਨ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਸੜਕ ਸੰਪਰਕ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਇੰਨੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸਾਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਕੋਲ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਹੋਵੇਗਾ - ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸੁਵਿਧਾਜਨਕ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਪਟਵਾਰੀਆਂ ਕੋਲ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਕੈਰੋਂ ਕੋਲ ਇੱਕ ਗੁਪਤ ਏਜੰਸੀ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਅਗਵਾਈ ਇੱਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਮਾਜ ਸੇਵਕ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਸੀ

ਮਾਸਟਰ ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ, ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਭੇਸ ਧਾਰ ਕੇ ਉਸ ਪਿੰਡ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁੱਦੇ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸਦਾ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਮਾਨਦਾਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਉੱਡਣ ਦਸਤਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਕਾਰਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਸੀ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਕਰ ਸਕਣ।
ਪਿੰਡ ਵਾਸੀ ਸੜਕ ਸੰਪਰਕ ਦੀ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਸਨ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਢਿੱਲੀ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਭਰ ਕੇ ਕੱਚੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਫਰੀਦਾਬਾਦ ਅਤੇ ਗੁੜਗਾਓਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰ ਰਿਹਾ

ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਮਿਲਿਆ ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਪ੍ਰਤੀ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਸਨ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਹਾਰ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਮੈਂ ਦੌਰਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਜਲੂਸ ਨਾਲ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਵਾਗਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਇੰਨੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸਵਾਗਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

(ਪੰਨਾ 214)
ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਭੀਮ ਸੇਨ ਸੱਚਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ।
ਕੈਰੋਂ ਅਤੇ ਮੈਂ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਯੋਜਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਾਡੇ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਭੀਮ ਸੇਨ ਸੱਚਰ ਨੇ ਸਾਡਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ, ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਅਤੇ ਭੀਮ ਸੇਨ ਸੱਚਰ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਟਕਰਾਅ ਸੀ।
ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਤਹਿਤ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲ ਇਮਾਰਤਾਂ ਅਤੇ ਪੰਚਾਇਤ ਘਰਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਨੈੱਟਵਰਕ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, ਮੈਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਦਾ ਨੈੱਟਵਰਕ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਯੋਜਨਾ ਵੀ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਵੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੇਚ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਕਾਂਗੜਾ ਅਤੇ ਕੁੱਲੂ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰਾਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਕੁੱਲੂ ਵਿੱਚ ਸੇਬਾਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਮੁਫ਼ਤ ਸੰਦ, ਖਾਦ ਅਤੇ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੇਬਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ।
ਪੰਡਿਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਅਤੇ ਕੈਰੋਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਬਹੁਤ ਉਪਜਾਊ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਅਫਸਰ ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਉੱਥੇ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦੌਰੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਅਖ਼ਬਾਰ, ਜੋ ਕਿ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਨੇ 'ਨਵਾਂਸ਼ਹਿਰ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦਾ ਧੋਖਾ' ਨਾਮਕ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਲੜੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ।
ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਕਿ ਅਖ਼ਬਾਰ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਦੌਰੇ ਤੋਂ ਦਸ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ।

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਜਸ਼ਨ ਪਿੰਡ ਨੌਰਾ ਵਿੱਚ ਮਨਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਦਾ ਉੱਥੇ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਪ੍ਰਤਾਪ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੂੰ ਨਵਾਂਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਆਰੀਆ ਸਕੂਲ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ 'ਤੇ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਰੀਆ ਸਕੂਲ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਸੰਪਾਦਕ ਵੀ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉੱਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਨਹਿਰੂ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਸਾਡੀਆਂ ਵਿਕਾਸ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਲੜੀ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਸੰਪਾਦਕ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਗਿਆ।
ਪਿੰਡ ਨੌਰਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਉੱਚਾ ਸਟੇਜ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 215)
ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਰਪੰਚ ਨੂੰ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਣ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਫਿਰਕੂ ਲੋਕ ਵਿਕਾਸ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ

ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਲਈ ਤਾੜੀਆਂ ਵਜਾਈਆਂ। ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿਣਾ ਕਿਸੇ ਮੰਤਰੀ ਲਈ ਪ੍ਰੋਟੋਕੋਲ ਸੀ। ਕੈਰੋਂ ਅਤੇ ਸੱਚਰ ਦੋਵੇਂ ਘਬਰਾ ਗਏ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।
ਆਪਣਾ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮੇਲੇ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਜਿੱਥੇ ਟਰੈਕਟਰਾਂ, ਪਾਣੀ ਦੇ ਪੰਪਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਲਗਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਮੇਲੇ ਦਾ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ, ਕਾਂਗੜਾ ਅਤੇ ਕੁੱਲੂ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਮੈਂ ਵਿਕਾਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਬੁਲਾਈ ਅਤੇ ਨੀਲੋਖੇੜੀ ਵਿਖੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮਹਿਲਾ ਵਿਕਾਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਿਖਾਈ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੀਤ ਭੇਜੇ। ਮੈਂ ਇਹ ਸਾਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਪਿੰਡ ਅੰਦਰੇਟਾ ਵਿੱਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ, ਜਿੱਥੇ ਸਰਦਾਰ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਨਵਯੁਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਸੁੰਦਰ ਕਿਤਾਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ। ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਆਈ।

ਮੈਂ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਭੰਗੜਾ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭੰਗੜਾ ਮਾਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਸਕੀਮ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਅਫਸਰਾਂ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਕੂਲੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭੰਗੜਾ ਟੀਮਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ; ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਭੰਗੜਾ ਲੋਕ-ਨਾਚ ਪਰੰਪਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਗਿੱਧੇ ਨੂੰ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।190 ਕਿਸੇ ਵੀ ਯੋਜਨਾ ਲਈ ਚੰਗੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ 191 ਗ੍ਰਾਮ ਸੇਵਕਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਪ੍ਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਚੁਣਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਟੈਸਟ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਮੀਲ ਦੌੜਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤ ਵਾਹੁਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਦੋ ਟੈਸਟ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਇਸ ਲਈ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਉਮੀਦਵਾਰ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਸਨ। ਮੁੱਖ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਜੇਕਰ ਬੌਸ ਅਯੋਗ ਹੈ, ਤਾਂ ਅਧੀਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਬੇਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ਪੰਨਾ 216)
ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਕੈਰੋਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਭਰਤੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਨੇਤਾ ਸਨ, ਨੂੰ ਫਰੀਦਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਅਫਸਰ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਕੈਰੋਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਬਲਦੇਵ ਕਪੂਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਅਫਸਰ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਬਲਦੇਵ ਕਪੂਰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪਿਛੋਕੜ ਤੋਂ ਸੀ।
ਕੈਰੋਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਬਸ ਉਸਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰੋ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸਦੀ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰੋ।” ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, “ਉਹ ਇੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਹੈ, ਉਹ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝੇਗਾ?” “ਪੇਂਡੂ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਣ ਜਾਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਹੋਣ ਨਾਲੋਂ ਭਾਵੁਕ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਪੂਰਨ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ

□□□” □□□ □□□□□ □□ □□□□ '□□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□□□□□□ □□□□□□ □□□□, □□□ □□□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□□ □□□□ □□□□ □□□□□□□ □□□□ □□ □□□ □□□□ □□□□□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□□□ □□□□□□□□ □□□ □□□ □□□□ □□□□ □□ □□□□ □□□ □□□□□ □□ □□□□ □□□□□□, □□□□ □□□ □□□□ □□ □□□□□□□□□□ □□ □□□□ □□□□ □□□ □□□□□□ □□□□ □□□□□ □□ □□□ □□□□□□□ □□□□□ □□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□□ □□□

190 □□□□□ □□□ □□□□□ □□□□□□□ □□□□□□ □□□ □□□ □□□ 191 □□□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□ □□□□□□□□

◌□□ □□□-□□□ □□□□□□ □□□□ □□□□□□□ □□□□ □□□ □□ □□□□ □□□□ □□□□ □□ □□□□□□ □□□□ □□□ □□□ □□□□□ □□ □□□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□, □□□ □□□□ □□□□□ □□ □□□□□ □□□□□□ □□□ □□□ □□□□□□□ □□ □□□□□□ □□□□□□□ □□□□□ □□□□ □□, □□□ □□ □□□ □□□□□ □□, □□□□ □□ □□□ □□ □□□□ □□□ □□□ □□ □□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□ □□ □□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□ □□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□ □□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□□□ □□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□

□□□□□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□□□ □□, □□□□□□ □□□□□ □□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□□□□□ □□□ □□□□□ □□□ □□□□□□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□ □□□ □□ □□□□ □□□□ □□ □□□□ □□□ □□ □□□□□ □□□ □□□□ □□□□□□ □□□□ □□□□□□ □□, □□ □□ □□□□ □□ □□□□ □□□ □□ □□□□□ □□□□ □□ □□□□□□ □□ □□□□□ □□□□□ □□□ □□□□ □□ □□ □□□□ □□?

□□□ □□□□□□□ □□□□, □□□□□ □□□□ □□□ □□□□□□□□ □□□□□ □□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□ □□ □□□□ □□□□□ □□□□ □□□□□ □□ □□□□

(□□□□ 217)

□□□□□ □□□□□ □□□□ '□□ □□□□□ □□□□ □□ □□□ □□ □□□□□□□ '□□ □□□□ □□□□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□ □□□□□ □□□□□ □□□□□ □□□□ □□□□□ □□□□□□□ □□ □□□ □□□□□□

ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਕੇਂਦਰ ਖੋਲ੍ਹੇ। ਉਹ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਜਾਪਾਨ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਿੱਖੀਆਂ।
ਹੁਣ ਮੈਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਬੀ.ਡੀ.ਓ. ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗਾ ਜੋ ਇੱਕ ਪੇਂਡੂ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਬੀ.ਐਸ.ਸੀ. ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਾਤ ਤੋਂ ਜੱਟ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਕਰਨ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸਨੇ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਅਣਵਰਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਇਹ ਪੈਸਾ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਨਾਲੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਮਹਿੰਗੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੰਦ ਅਤੇ ਸੰਦ ਖਰੀਦੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਮੈਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪੈਸੇ ਬਚਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।" ਇਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ।
1962 ਵਿੱਚ, ਕੈਰੋਂ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ। ਉਹ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਯੋਗ ਅਤੇ ਬੇਈਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ 'ਤੇ ਰੌਲਾ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਕੈਰੋਂ ਇੰਨਾ ਰੁੱਝ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਜੂਨ 1962 ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਾਪਸ ਜਾਓ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲੋ"। ਮੈਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਲਈ ਸਲਾਹਕਾਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਅਧੂਰਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।
ਕੈਰੋਂ ਨੇ ਜੂਨ 1964 ਵਿੱਚ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਚਾਪਲੂਸਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੇ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਘੇਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ ਅਤੇ ਉਦਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਲਦੇਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਇਮਾਨਦਾਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ ਜੋ ਬਚੇ ਰਹੇ। ਉਸ ਲਈ ਮੇਰਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਅਕਤੂਬਰ 1964 ਵਿੱਚ ਖਰੜ ਗਾਰਡਨ ਕਲੋਨੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਸੀ, ਬਲਦੇਵ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਬਲਦੇਵ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਕੈਰੋਂ ਨੂੰ ਦੱਸੇ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦਾ 'ਸਮਰਾਟ' ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਕਈ ਸਿਨੇਮਾ ਘਰ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।192 ਮੈਂ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇੱਕ ਟਰੱਸਟ ਨੂੰ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਲਈ ਮਾਮੂਲੀ ਰਕਮ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਟਰੱਸਟ ਦੀ ਬਾਕੀ ਆਮਦਨ ਯੋਗ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਤਕਨੀਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਕਾਲਰਸ਼ਿਪ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

192 ਕੈਰੋਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਉਸਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੱਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਪੈਸਾ ਕਮਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਲਈ ਜਾਇਦਾਦ ਵਿਕਸਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 218)
ਇਹ 'ਮਹਾਨ ਕੁਰਬਾਨੀ' ਕੈਰੋਂ ਦੀ ਸਾਖ ਵਿਰੁੱਧ ਲੱਗੀ ਬਦਨਾਮੀ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰੇਗੀ।
ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਬਲਦੇਵ ਮੈਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਮਿਲਣ ਆਇਆ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕੈਰੋਂ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਸੁਝਾਅ ਪਸੰਦ ਆਇਆ, ਪਰ ਉਸਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਉਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬਲਦੇਵ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ।
ਫਰਵਰੀ 1965 ਦੀ ਇੱਕ ਸਵੇਰ, ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਿ ਬਲਦੇਵ ਅਤੇ ਕੈਰੋਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ।193 ਮੈਂ ਬਲਦੇਵ ਦਾ ਹੋਰ ਵੀ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ - ਉਹ ਦੋਸਤੀ ਅਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਆਖਰੀ ਸਾਹ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ, ਕੈਰੋਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਮਰ ਹੋ ਗਿਆ।
ਮੈਂ ਜੁਲਾਈ 1965 ਵਿੱਚ ਬਲਦੇਵ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਮਿਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸਥਿਰਤਾ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਐਨ.ਈ.ਐਫ.ਏ. ਵਿੱਚ ਚੀਨ ਨਾਲ ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ, ਬਲਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅੱਧੀ ਤਨਖਾਹ ਅਤੇ ਬੱਚਤ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਦਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਗਰੀਬ ਔਰਤ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬਲਦੇਵ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕੈਰੋਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, “ਸਰਦਾਰ ਜੀ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ
ਜੇ ਕੋਈ ਤੁਹਾਡੇ 'ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਚਾ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਗੋਲੀ ਮਾਰਾਂਗਾ।"
ਇਹ ਅਜੀਬ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੂਰਵ-ਸੂਚਨਾ ਕਿਵੇਂ ਸੱਚ ਹੋਈ - ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ, ਕਿਵੇਂ ਬਲਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਕਾਤਲਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਤਲਾਂ ਨੇ ਉਸ ਲਾਟ ਨੂੰ ਬੁਝਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਾਮ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।

193 ਇੱਥੇ ਉਹ ਜਿਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਾਬਕਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਕੈਰੋਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਹੋਣੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਬਲਦੇਵ, ਜੋ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਨੇ

ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੇਣ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ। ਹਾਏ, ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਅਣਪਛਾਤੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਦੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਿਆ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਸੀ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ।

ਭਾਗ IV: ਕਾਂਗੜਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਖੋਜ

ਅਧਿਆਇ 32

ਦਮਥਲ ਆਸ਼ਰਮ

(ਪੰਨਾ 221)
ਬਰਫਾਨ ਟੋਪੀ ਪਹਿਣ ਖਡੋਤੀ “ਇਹ ਬਰਫੀਲੀ ਟੋਪੀ ਪਹਿਨ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ,
ਖਾਦੀ ਹੈ ਧੌਲੀਧਰ ਵੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਟਿੱਲਾ ਧੌਲਾਧਰ, ਕਾਂਗੜੇ ਦੀ ਪਹਾੜੀ,
ਖਾਦੀ ਹੈ ਧੌਲਧਰ ਵੇ ਅਧੀਆ ਖੜਾ ਧੌਲਧਰ, ਹੇ ਪ੍ਰੇਮੀ
ਸਭ ਨੂੰ ਦਸਦੀ ਪਿਆਰ ਵੇ ਕਾਂਗਰੇ ਦਾ ਟਿੱਲਾ ਸਭ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਪਹਾੜੀ ਕਾਂਗੜਾ।

ਜਨਵਰੀ ਵਿੱਚ ਨੀਲੀਆਂ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਬਰਫ਼ ਨਾਲ ਚਮਕਦੀਆਂ ਅਤੇ ਲੁਕੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਲੜੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਧੌਲਾਧਰ ਨਾਮਕ ਇਹ ਪਹਾੜ ਪੋਹ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੈਸਾਖ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਧੂੜ ਅਤੇ ਧੁੰਦ ਵਿੱਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦਾ ਤਾਜ, ਇਹ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਛੱਤ ਤੋਂ ਬਰਫ਼ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਵਾਲਾਂ 'ਤੇ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜਾਦੂਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚੋਂ ਵਗਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ-ਊਨਾ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਪਿੰਡ ਬਨਖੰਡੀ ਦੇ ਬੰਗਲੇ ਦੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਆ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਬੰਗਲਾ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਬਾਜ਼ ਦੇ ਆਲ੍ਹਣੇ ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ - ਮੈਂ ਧੌਲਾਧਰ ਦੇ ਇਸ ਦੁਰਲੱਭ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਥੱਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਪਹਾੜ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ, ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਕੋਣ ਤੋਂ ਵੀ ਦੇਖਿਆ, ਚਿੰਤਪੂਰਨੀ ਮੰਦਰ ਤੋਂ - ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਇਸ ਵੱਲ ਚੁੰਬਕ ਵਾਂਗ ਖਿੱਚਿਆ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਇਹ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਵਾਂਗ ਚਮਕਦਾ ਸੀ, ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀ ਇੱਕ ਨਵ-ਵਿਆਹੀ ਰਾਣੀ, ਆਪਣੇ ਲਾੜੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚ ਗਈ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 222)

□□□□□□ □□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□□□□ □□ □□□□□□ □□□ □□ □□□□□□□ □□□□ □□□□ □□□□□□□, □□□□ □□□□, □□□□□□□, 194 □□□□□□, □□□□□□ □□□ □□□□ □□□ □□□□□□ □□□□ □□□□□ □□ □□□□□ □□□□□□ □□□□ □□□□, □□□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□ □□□□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□□□□ □□□□□□ □□□□ □□□ □□ □□□□ □□ □□□□ □□□□□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□□□□ □□ □□□□□□ □□□ □□, □□□ □□□□□□ □□□□□□□□□ □□□□□ □□ □□□□□□ □□□□□□ □□ □□□□□ □□ □□ □□□□□ □□□ □□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□□□ □□□ □□□□□□ □□□□ □□ □□□□□□ □□ □□□□□□ '□□ □□□ □□□□ □□□ □□ □□□□ □□ □□□□□ □□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□□□□□ □□□□, □□□□ □□□□ □□□□□□□□ □□□□ □□ □□□□□ □□□ □□□□□□ □□□□ □□ □□□□□□ □□□□□□□□ □□□□ □□□□□ □□□□□ □□□□□ □□□□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□□ □□□□ □□ □□□□□□ □□□□ □□□□□□□□□195 □□□□□□ □□□ □□□□□ □□□□□ □□□□ □□□□□ □□□ □□ □□□□□ □□□□□□ □□□ □□□□□□□□ □□□□□□ □□□□□□□□□□ □□; □□ □□□□ □□□□□□□ □□ □□□□□□□□□ □□□ □□□ □□□□□□□□□ □□□ □□□□□ □□□□□ □□□□□□ □□□□□ □□□ □□□□□□□□□□□□ □□, □□□ □□ □□□□□□ □□ □□□□□ '□□ □□□□ □□□-□□□□ □□□ □□□□□□ □□ □□□□□ '□□ □□□□□□ □□□□□□ □□□□□ □□ □□□□ □□□ □□□ □□ □□□□□ □□□□□ □□□□ □□ □□□□□□□ □□□□ □□□□□□□□ □□□ □□□□□ □□ □□□□□□□ □□ □□□□ □□ □□□□□ □□□ □□□ □□ □□□□□ □□□ □□ □□□□□ □□□□ □□

194 □□□□, □□□□, □□□ □□□□□□ □□□□□□ □□□ □□□□□

195 □□□□ (□□□ □□□ □□□□ □□□□□□/□□□□□□□/□□□□/□□□□/□□□□□) □□□ □□□-□□□□□□□□□ □□□□□ □□□□□ □□□□□ □□ □□ □□□□ □□□□□ □□□

◌□□ □□□ □□□□ □□□, □□□□□ □□□□□□□□□ □□ □□□□ □□□□ □□□□□□, □□□□□ □□□ □□□□□ □□□□□ □□□ □□ □□□□□□, □□□ □□ □□□□□□□ □□□□ □□□ □□□□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□ □□ □□□□□ □□□□□

□□□ □□□□□□□ □□ □□□-□□□ □□□ □□□□ □□□ □□, □□□□□ □□□ □□□□□ '□□ □□□ □□□ □□□ □□ □□□□□ □□□ □□□□□□ □□ □□□□ □□□□□ □□□ □□□□ □□□ □□□ □□□□ □ □□ □□□ □□□□□□□ □□□□ □□□ □□□□□□ □□□□-□□□□ □□□□□□ □□□□, □□□ □□□□□□ □□ □□□□, □□ □□□ □□□□□ □□□□□□ □□□□□□□ □□□□□□□ □□ □□□□ □□□□ □□□□□ □□□□□ □□, □□□ □□□□□ □□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□□ □□ □□□□ □□□ □□□□□□ □□ □□□□ □□□□□ □□ □□□□□ □□□ □□□ □□□□ □□ - □□□□ □□□□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□ □□□□□

ਸਨ। ਬਾਜ਼-ਕੋਇਲ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਪਿਸ਼ਾਬ-ਕਾਹਾ, ਪਿਸ਼ਾਬ-ਕਾਹਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਚੀਕਾਂ ਨਾਲ ਦਿਲਚਸਪ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੋਇਲ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਬਾਗਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇਣ ਲਈ ਕੂ-ਹੂ, ਕੂ- ਹੂ, ਬੁੜਬੁੜਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਧੌਲਾਧਰ ਦੀ ਚਿੱਟੀ, ਬਰਫੀਲੀ ਕੰਧ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਹਮਣੇ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਸੀ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਨੀਲੀਆਂ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਪਹਾੜੀਆਂ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਲੱਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

(ਪੰਨਾ 223)
ਮੈਂ ਮਾਰਚ 1951 ਵਿੱਚ ਕਾਂਗੜਾ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ, ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ 'ਤੇ ਖੋਜ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਕਾਂਗੜਾ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਦੀ ਇੱਕ ਘਾਟੀ ਹੈ। ਇਸ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਹੋਰ ਨਦੀਆਂ ਬਿਆਸ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਮੀਰਥਲ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪੁਲ ਤੋਂ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। ਮੁਕੇਰੀਆਂ-ਪਠਾਨਕੋਟ ਸੜਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਖੂਬਸੂਰਤ ਸੜਕ ਹੈ। ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ, ਇਹ ਸੜਕ ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਬਾਗਾਂ ਅਤੇ ਚੋਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ; ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਚੋਆਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁਲ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਮੀਰਥਲ ਦਾ ਪੁਲ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਮਾਡਲ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਅੰਬ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਹਲਕੇ ਪੀਲੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਢੱਕੇ ਹੋਏ ਦੇਖੇ, ਹਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਖੇਤ ਹਰੇ ਭਰੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਕਣਕ ਦੇ ਡੰਡੇ ਸਵੇਰ ਦੀ ਠੰਢੀ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਨੱਚ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਅੱਠ ਮੀਲ ਗੱਡੀ ਚਲਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਮਥਲ ਆਸ਼ਰਮ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਹ ਆਸ਼ਰਮ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕਾਂ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਸ਼ਰਮ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਬੋਹੜ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਬੋਹੜ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਹਰੇ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਠੰਢੀ, ਮਿੱਠੀ ਛਾਂ ਵਿੱਚ ਸੌਂਦੇ ਸਨ; ਹਵਾ ਠੰਢੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਤੱਕ ਘੱਟ ਹੀ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਨੇਰਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਰਗਦ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੀਆਂ ਹਵਾਈ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹਿਮਾਲਿਆ ਤੋਂ ਆਏ ਕਿਸੇ ਸਾਧੂ ਦੇ ਮੈਟ ਕੀਤੇ ਵਾਲਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਪੁਰਾਣੇ, ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਅਸਾਧਾਰਨ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ। ਇਸ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਲਈ, ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਲੰਬੇ ਗਲਿਆਰੇ (ਦੇਵਧੀ) ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ 'ਤੇ ਗੇਟ ਤੋਂ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਮਧੂ-ਮੱਖੀ ਦਾ ਛੱਤਾ ਲਟਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹੰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਮਕਬਰੇ ਬਣਾਏ ਗਏ।
ਇਹ ਆਸ਼ਰਮ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇੱਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੋਤਾ ਰਾਮ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਰਾਇਣ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਕਾਹਨੂੰਵਾਨ। ਨਾਰਾਇਣ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਵਪਾਰੀ ਖੰਡ ਦੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਗਧਿਆਂ ਨਾਲ ਦਮਥਲ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨੇੜੇ ਖੇਡ ਰਹੇ ਕੁਝ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਬੋਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੈ?" ਵਪਾਰੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਖੰਡ।" ਨਾਰਾਇਣ ਨਾਮ ਦੇ ਇੱਕ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਹਾਡੇ ਬੋਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੇਤ ਹੈ।" ਵਪਾਰੀ ਨੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸਦੇ ਬੋਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਰੇਤ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 224)
ਵਪਾਰੀ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਰਾਇਣ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਵਾਰ, ਨਾਰਾਇਣ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਹਾਡੇ ਥੈਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖੰਡ ਹੈ", ਅਤੇ ਵਪਾਰੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਖੰਡ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮੁੰਡੇ ਕੋਲ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਬਾਰੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ, ਨਾਰਾਇਣ ਨੂੰ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਚਮਤਕਾਰ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਛੇ ਕਟੋਰੇ ਜ਼ਹਿਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਛੇ ਕਟੋਰੇ ਪੀ ਲਏ। ਇਹ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜ਼ਹਿਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੀ, ਇੱਕ ਸੱਤਵਾਂ ਕਟੋਰਾ ਇੱਕ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਪੀਣ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹਾਥੀ ਕੁਝ ਸਕਿੰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਦਮਥਲ ਆਸ਼ਰਮ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਬਣੀ ਇੱਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕੋਈ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਪੀਂਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦੋ ਹੱਥ ਉਸਦੀ ਪਿੱਠ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਖਤਰਨਾਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।
ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਮਥਲ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇੱਕ ਵਾਰ, ਮੰਦਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ, ਨਾਰਾਇਣ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਆਪਣੇ ਲੰਬੇ ਚਿਮਟੇ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ - ਜਿੱਥੋਂ ਉਸਨੇ ਮਾਰਿਆ ਸੀ, ਉੱਥੋਂ ਇੱਕ ਝਰਨਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਸ ਝਰਨੇ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਲਗਾ ਕੇ ਇੱਕ ਸਥਾਈ ਝੀਲ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਗੁਫਾ ਵਿੱਚ ਨਾਰਾਇਣ ਧਿਆਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਹੈ।

ਨੂਰਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਆਸ਼ਰਮ ਦਾ ਮੰਦਰ 1646 ਵਿੱਚ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਰਾਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਮੰਦਰ ਦੇ 'ਕਥਾ-ਹਾਲ' (ਕਥਾ-ਸ਼ਾਲਾ) ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਨੂੰ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਸਕੂਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਚਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਮੰਦਰ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸੀ - ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇਸਦੀ ਛੱਤ ਡਿੱਗਣ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭੇਡੂ ਗੂੰਜ ਰਹੇ ਸਨ। ਨਾਰਾਇਣ ਬਾਰੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਭਾਰਤ ਅਤੇ ਰਾਮਾਇਣ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਕੁਝ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਗੋਪੀਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੁਝ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੁੰਦਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਪਨਾਹ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਨੂਰਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਹਾਰਨ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਭੱਜ ਕੇ ਇਸ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਲੁਕ ਗਏ।

(ਪੰਨਾ 225)
ਮੰਦਿਰ ਦੇ ਇੱਕ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਔਰਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹਿਰਨ ਦੇ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹੀ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਦਰੱਖਤ ਹੇਠ ਟੁੰਬਾ ਖੇਡ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕਈ ਕਾਂਗੜਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਿਰਾਹਿਣੀ ਨਾਇਕਾ, 196 ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕਾਲੇ ਹਿਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

“ਪੇ ਮਿਲਾਨ ਕੀ ਚਾਹ ਚਿਤ,
ਖੜੀ ਭਾਗਵਤ ਤਾਰ।”197

ਦੋ ਮੰਜ਼ਿਲਾ ਆਸ਼ਰਮ, ਇਸਦੀ ਉੱਪਰਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਰੰਗ ਮਹਿਲ (ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਹਾਲ) ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਕਮਰਾ ਹੈ। ਇਹ 1850 ਵਿੱਚ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਮਰੇ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਸਿੱਖ ਕਲਾ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੰਬੀਆਂ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਅਤੇ ਮੋਤੀਆਂ ਅਤੇ ਹੀਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸਜੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਪੱਗਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਮਾਇਣ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੀ ਹਨ। ਇੱਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਬੱਘੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਘੋੜਾ-ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਚਾਰ ਘੋੜੇ ਚਲਾ ਰਹੇ ਹਨ।

196 ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਬਿਰਹਾਨੀ ਨਾਇਕ। ਬਿਰਹਾ (ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਵਿਰਾਹਾ) ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਿਛੋੜਾ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਾਇਕਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਔਰਤ ਨਾਇਕਾ। ਇਹ ਥੀਮ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। 197 ਦਾ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਭਾਰੀ ਇੱਛਾ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਉਡੀਕ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਯਾਨੀ ਕਿ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿੱਚ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਲਾਲ-ਗੇਰੂਆ (ਗੇਰੂਆ) ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੂੜ੍ਹੇ ਰੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਂਟ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।
1934-35 ਵਿੱਚ ਇਸ ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਦਾਸ ਨੇ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਲਿਆ। ਮੌਜੂਦਾ ਮਹੰਤ ਕੋਲ ਦੁਰਗਾ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ਜੋ 1947 ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜੱਟ ਫੌਜ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਇੱਕ ਮੰਦਰ ਤੋਂ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਗੰਧਾਰ ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ ਦੇ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ ਵੀ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ, ਮੂਰਤੀਆਂ ਜੋ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਸਿਰ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਰਿਸ਼ੀ ਮਾਰਕੰਡ ਦੀ ਹੈ। ਲਛਮਣ ਦਾਸ ਨੇ ਮਾਰਕੰਡ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੂਰਤੀ ਲਛਮਣ ਦਾਸ ਵਰਗੀ ਹੈ।
ਮਹੰਤ ਜੀ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗਰਮਜੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮਿਲੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਤੂਤ ਅਤੇ ਅੰਬ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਹਨ। ਹਵਾ ਕਾਮਨੀ ਅਤੇ ਬਾਸੁਹਤੀ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਨੀਲੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਢੱਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇੱਕ ਗੱਦੀ ਨੇੜੇ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਭੇਡਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਆਸ਼ਰਮ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਇਕਾਂਤ ਦਾ ਪੂਰਾ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹੰਤ ਜੀ ਤੋਂ ਵਿਦਾਈ ਲਈ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਧ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 226)
ਅਸੀਂ ਦਮਥਲ ਆਸ਼ਰਮ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੱਕੀ ਨਾਮਕ ਨਦੀ ਪਾਰ ਕੀਤੀ। ਸੜਕ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਰੇਤ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪਰਤਾਂ ਕੰਕਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਰੇਤ, ਗਾਦ, ਮਿੱਟੀ, ਕੰਕਰ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਨਦੀ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਹਨ, ਜਿਸਨੂੰ ਇੰਡੋ-

ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਮਹਾਨ ਨਦੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਨਦੀਆਂ, ਅਰਥਾਤ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ, ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਸਿੰਧੂ ਇਸ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਵਗਦੀਆਂ ਹਨ; ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਨਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿੰਧ ਦੇ ਮਾਇਓਸੀਨ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਵਗਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਟਿੱਬਸ ਸਾਗਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਲਗਭਗ 10 ਲੱਖ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਜਦੋਂ ਧਰਤੀ ਦੀ ਪਰਤ ਹਿੱਲ ਰਹੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪੋਠੋਹਾਰ ਪਠਾਰ ਦੀ ਪੱਥਰੀਲੀ ਸਤ੍ਹਾ ਉੱਭਰੀ, ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਨਦੀ ਵਗਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ਿਮਲਾ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲੀਅਨ ਨਦੀਆਂ ਨੇ ਦਿਸ਼ਾ ਬਦਲ ਲਈ ਅਤੇ ਚਨਾਬ, ਰਾਵੀ, ਬਿਆਸ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸ਼ਿਮਲਾ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਨਦੀਆਂ ਗੰਗਾ, ਯਮੁਨਾ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਹਿਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ, ਜੋ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਡਿੱਗੀਆਂ। ਦਿਸ਼ਾ ਦੀ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਰਣਮਾਲਾ 'V' ਦਾ ਆਕਾਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਮ ਬਿੰਦੂ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਨਦੀ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ, ਰੇਤ, ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ ਕੰਕਰ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਠੇ। ਇਸ ਲਈ, ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਪਹਾੜ ਪੁਰਾਣੀ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਨਦੀ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ।
ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂ ਜਲ-ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਸਿੰਧ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਜਾਨਵਰ ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਨਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਮਹਾਨਦੀ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੇ। ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੇ ਜਲ-ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਜਲ-ਜੀਵ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਗੰਗਾ ਇਕੱਠੇ ਵਗਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਲ-ਜੀਵ ਇੱਕ ਨਦੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਲਈ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੀਲ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ, ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਨਦੀਆਂ ਇੱਕ ਨਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਵਗਦੀਆਂ ਸਨ।
ਭਾਰਤੀ ਨਦੀਆਂ ਦਾ ਘੁੰਮਦਾ-ਫਿਰਦਾ ਸੁਭਾਅ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕੋਈ ਉੱਚਾ ਪਹਾੜ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਪੱਧਰੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਇੱਕ ਨਦੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੇ ਵਹਾਅ ਨੂੰ ਬਦਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ, ਇੰਡੋ- ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਨਦੀ ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗਦੀ ਸੀ ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਟੈਕਟੋਨਿਕ ਸ਼ਿਫਟਾਂ ਕਾਰਨ ਧਰਤੀ ਦਾ ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਨਦੀ ਦੋ ਨਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਗਈ। ਇੱਕ ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਵਗਦੀ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 227)

ਅਨੁਵਾਦ © ਰਾਇਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ਼ ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਐਂਡ ਆਇਰਲੈਂਡ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਬਿਨਾਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਚੱਕਰ ਨਾ ਲਗਾਓ। ਇਸਨੂੰ ਸਿੰਧ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ ਵਿੱਚ ਵਹਿਣ ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਮਾਂ-ਰੇਖਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਹ ਵੰਡ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਵਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਨੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ ਵੱਲ ਆਪਣਾ ਵਹਾਅ ਬਦਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵੰਡ ਦਾ ਆਖਰੀ ਪੜਾਅ ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਯਮੁਨਾ ਦਾ ਵੱਖ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਯਮੁਨਾ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਵਗ ਰਹੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਗੰਗਾ ਨਾਲ ਰਲ ਗਈ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਿੰਧ ਨਦੀ ਨਾਲ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਹੁਣ ਸੁੱਕੀ ਹੋਈ ਨਦੀ ਨਾਲ ਜਿਸਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਨਦੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰਸਤਾ ਕਈ ਵਾਰ ਬਦਲਿਆ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ, ਯਮੁਨਾ ਨਦੀ ਕਰਨਾਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਗਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਅੱਜ ਦੀ ਘੱਗਰ ਨਦੀ ਉੱਤਰੀ ਬੀਕਾਨੇਰ ਅਤੇ ਸੂਰਤਗੜ੍ਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਯਮੁਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਵਗਦੀ ਸੀ। ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹੋਏ, ਇਹ ਸਿੰਧ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹਕਰਾ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਹਕੜਾ ਜਾਂ ਛੋਟੀ ਘੱਗਰ ਦੇ ਸੁੱਕੇ ਦਰਿਆ ਅਜੇ ਵੀ ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਕਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਯਮੁਨਾ ਹੁਣ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਡੂੰਘੀ ਡੁੱਬ ਗਈ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਆਪਣਾ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਸਕਦੀ, ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਇਹ ਹੁਣ ਗੰਗਾ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀ ਬਣੀ ਰਹੇਗੀ।
ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਾਸ਼ਮ ਹਨ। ਲਗਭਗ 10 ਲੱਖ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕਾਂ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਦਲਦਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਜਾਨਵਰ ਸਨ। ਸ਼ਿਵਾਲਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਤੀਹ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ, ਊਠ, ਬਾਰਸਿੰਘਾ, ਜਿਰਾਫ, ਗੈਂਡਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਾਸ਼ਮ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਰਾਫ ਅਤੇ ਦਰਿਆਈ ਘੋੜੇ ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਤੱਕ ਇੱਕ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਪੁਲ ਰਾਹੀਂ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਪੁਲ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ਿਵਾਥੇਰੀਅਮ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਜਾਨਵਰ, ਜੋ ਕਿ ਗੈਂਡਾ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਚਾਰ ਸਿੰਗਾਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸੁੰਡ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਜਾਨਵਰ ਹੁਣ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਂਦਰ ਜੋ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਤੁਰ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਇਹਨਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ, ਸ਼ਿਵਾਲਿਕਾਂ ਦੀ ਰੇਤਲੀ ਮਿੱਟੀ, ਜੋ ਕਿ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਮੁਸੀਬਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਕਦੇ ਇੱਕ ਨਦੀ ਦਾ ਤਲ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਜ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਪਹਾੜੀ ਲੜੀ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ 33

ਨੂਰਪੁਰ

(ਪੰਨਾ 228)
ਖਾਰੀਆਂ ਕੁਵਾਲੀਆਂ ਬਸ ਸਿਰਫ਼ ਪੌਂਦੀਆਂ "ਲੰਬੀਆਂ ਉਡੀਕਾਂ ਵਿੱਚ ਖੜੀਆਂ,
ਹੋ, ਖਾਣੇ ਲਈ ਜਾਲ ਸੁੱਟਣ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਕਮਰ ਦੁਖਦੀ ਹੈ,
ਹੋ ਪਾਣੀ ਕਿਆ ਕਰਿ ਭਰਨਾ, ਨੂਰਪੁਰੇ ਦੀਆ ਨੂਰਪੁਰ ਦੀਆਂ ਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਕਿਵੇਂ ਭਰਾਂ?
ਘਾਟਾ

ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਚੱਕੀ ਨਦੀ ਪਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਪਠਾਨਕੋਟ-ਕਾਂਗੜਾ ਸੜਕ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਸ ਸੜਕ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਸ਼ੀਸ਼ਮ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਸੰਤਰੇ ਅਤੇ ਅੰਬ ਦੇ ਬਾਗ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਉੱਥੋਂ ਨੂਰਪੁਰ ਕਿਲ੍ਹਾ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਝੱਬਰ ਖੁਦ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਸੀਮਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।198 ਇਸ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚੋਂ ਵਗਦਾ ਧਾਰਾ ਚੱਕੀ ਨਦੀ ਦੀ ਇੱਕ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀ ਹੈ। ਨੂਰਪੁਰ ਦੇ ਜੰਗਲਾਤ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਡਾਕ-ਬੰਗਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਇੱਕ ਮੀਲ ਦੂਰ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਧੌਲਾਧਰ ਦੀਆਂ ਬਰਫੀਲੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਬਰਫੀਲੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਅਰਧ-ਚੱਕਰ ਹੈ, ਧੌਲਾਧਰ ਇਸਦੀ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਜੰਮੂ ਵਿੱਚ ਪੀਰ ਪੰਜਾਲ ਰੇਂਜ ਇਸਦੀ ਖੱਬੀ ਬਾਂਹ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਹਾੜੀ 'ਤੇ ਖਿੰਡੇ ਹੋਏ, ਨੂਰਪੁਰ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।
ਨੂਰਪੁਰ ਦਾ ਡਾਕ-ਬੰਗਲਾ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਬਰਫ਼ੀਲੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇੱਥੇ ਖਾਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਲ੍ਹਾ ਮੁੱਖ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਕੋਈ ਘਰ ਜਾਂ ਦੁਕਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਅਤੇ ਸਾਬਕਾ ਸਹਿਪਾਠੀ ਪੰਜਾਬ ਸਿੰਘ ਪਠਾਨੀਆ ਮੈਨੂੰ ਇੱਥੇ ਨਾ ਮਿਲਦਾ, ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦਾ। ਅਸੀਂ ਬੰਗਲੇ ਦੇ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸੀ, ਅਤੇ ਭੁੱਖ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਭੋਜਨ ਨਾਲ ਲੱਦਿਆ ਦੇਖਿਆ।

(ਪੰਨਾ 229)

ਜਦੋਂ ਉਹ ਨੇੜੇ ਆਇਆ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਸਿੰਘ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣ ਲਿਆ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਸੱਚੀ ਦੋਸਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਸ਼ਾਇਦ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ
ਦੂਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਅਤੇ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਇੰਨਾ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਜੱਫੀ ਪਾ ਲਈ।
ਨੂਰਪੁਰ ਦਾ ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੇ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਇਹ ਰਾਜ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਨੂਰਪੁਰ, ਪਠਾਨਕੋਟ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਪੁਰਕੰਡੀ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਰਾਵੀ ਨਦੀ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਕੰਢੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲਖਨਪੁਰ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨੂਰਪੁਰ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਮ ਧਰਮੇੜੀ ਸੀ, ਇਹ ਨਾਮ ਗੁਲੇਰ ਦੇ ਰੁੱਖ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਲੇਰ ਦਾ ਰੁੱਖ ਨੂਰਪੁਰ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੁੱਖ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਡੁਬੇਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸਨੂੰ ਧਰਮੇੜੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਰੁੱਖ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਰੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।
ਨੂਰਪੁਰ ਕਿਲ੍ਹਾ ਰਾਜਾ ਬਾਸੂ ਦੁਆਰਾ 1580 ਤੋਂ 1613 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਪਥਰੀਲੇ ਪਹਾੜ 'ਤੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਬਾਸੂ ਨੇ ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਕੁਸ਼ਾਣ ਮੰਦਰ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਅੱਜ, ਇਸ ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਨੀਂਹਾਂ ਹੀ

198 ਝੱਬਰ ਖੁਦ, ਜਾਂ ਝੱਬਰ ਖੱਡ।

ਰਹੋ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਪੋਰਟਰੇਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੀਂਹਾਂ 'ਤੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇੱਕ ਰੁੱਖ ਪ੍ਰੇਮੀ, ਰਾਜਾ ਬਾਸੂ ਨੇ ਮਾਓਕੋਟ ਵਿੱਚ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਅੰਬ ਦਾ ਬਾਗ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਅੰਬ ਦਾ ਬਾਗ ਨੂਰਪੁਰ ਤੋਂ ਚਾਰ ਮੀਲ ਦੂਰ ਹੈ। ਅੱਜ, ਇਸਨੂੰ ਰਾਜਾ ਕਾ ਬਾਗ (ਰਾਜੇ ਦਾ ਬਾਗ) ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਰਾਜਾ ਬਾਸੂ ਦੇਵ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਰਾਜਾ ਜਗਤ ਸਿੰਘ 1619 ਵਿੱਚ ਨੂਰਪੁਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆ। ਉਹ ਨੂਰਪੁਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਚੰਬਾ ਦੇ ਰਾਜਾ ਨਾਲ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਅਤੇ 1633 ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਚੰਬਾ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਅਗਲੇ ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਇਸ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। 1614 ਵਿੱਚ, ਰਾਜਾ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭੂਪਤ ਪਾਲ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਅਤੇ ਬਸੋਹਲੀ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। 1634, 199 ਵਿੱਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮਨਸਬਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ - ਉਸਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿਪਾਹੀ ਅਤੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜੇ ਰੱਖਣ ਦੀ

ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਸਨੇ 1640 ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗਾਵਤ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ 1641 ਵਿੱਚ ਮਾਓਕੋਟ, ਜਰਾਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਨੂਰਪੁਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਜਿੱਤ ਲਏ। ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਜਰਾਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਨ ਲਈ।

(ਪੰਨਾ 230)
ਜਰਾਗੜ੍ਹ ਨੂਰਪੁਰ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਮੀਲ ਦੂਰ ਹੈ। ਜਰਾਗੜ੍ਹ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਇੱਕ ਪਹਾੜੀ ਦੀ ਚੋਟੀ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਖੱਡਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੁਗਲ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਉੱਥੇ ਵੀ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ। ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਾਰੇ ਗਏ; ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਨੂਰਪੁਰ ਅਤੇ ਜਰਾਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਤੋਂ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨਸਬ ਰੈਂਕ 'ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ।
1645 ਵਿੱਚ, ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਜ਼ਬੇਕਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਮਿਸ਼ਨ 'ਤੇ ਬਦਖਸ਼ਾਨ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਕੋਲ ਚੌਦਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਰਾਜਪੂਤ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ। ਨੂਰਪੁਰ ਦੇ ਇੱਕ ਕਵੀ ਗੰਭੀਰ ਰਾਏ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅੱਜ ਵੀ ਮੇਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

‘ਜਗਤਾ ਰਾਜਾ ਭਕ੍ਤ ਰਾਜਾ, ਵਾਸੁਦੇਵ ਕਾ ਜੈ;
ਸਿੰਧੂ ਮਾਰੇ ਸਾਗਰ ਮਾਰੇ, ਹਿਮਾਚਲ ਡੇਰੇ ਲਾਏ;
ਆਕਾਸ਼ ਕੋ ਅਰਬ ਕੀਤਾ ਤਨ ਜਗਤਾ ਖਾਈਐ’200

ਬਦਖਸ਼ਾਨ ਦੀ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨੇ ਯੋਧਿਆਂ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਐਲਫਿਨਸਟੋਨ ਇਸ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, “ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਬਹਾਦਰੀ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਨਦੀਆਂ ਪਾਰ ਕੀਤੀਆਂ, ਬਰਫੀਲੇ ਰਸਤੇ ਤੋੜੇ, ਆਪਣੀਆਂ ਖੁਦ ਦੀਆਂ ਖਾਈਆਂ ਪੁੱਟੀਆਂ, ਅਤੇ ਉਜ਼ਬੇਕਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜਾ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣੇ ਬਰਛੇ ਨਾਲ ਬਰਫ਼ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ

□□ □□□□□□ □□□□□ □□□□ □□□□□□ '□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□□□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□ □□□□□□

□□□ □□□□ □□ □□□ □□□□□ □□□□□ □□□□□□□ □□□□□□ □□□□ □□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□□□□ □□ □□□□ □□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□ □□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□ □□ □□□□ □□□□□□□ □□□ □□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□ □□□□□ □□□□□ '□□ □□□□□□ □□ □□□□□□ □□□□□ □□ □□□ □□□□□ □□□□□ □□ □□□□□ □□□ □□, □□□ □□□□ □□□ □□□□, □□□□□ □□□□□□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□, □□ □□□□ □□□□□ □□□□□ □□ □□□□□□ □□□□□□□, □□□□□ □□ □□□□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□ □□□□□ □□ □□ □□□ □□□□□□ □□□□□□□ □□ □□□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□ □□□, □□□□ □□□□ □□□□□□□ □□□□ □□ □□□□□ □□ □□□□□□□ □□□ □□, □□□ □□□□ □□□□□ □□ □□□□ □□□□□□□□ □□□ □□□□□ □□□ □□□□ □□□

199 □□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□ □□□□ □□ □□□ □□□□ □□ □□□□□□ □□ □□□□□ 1934 □□□ 200 □□ □□ □□□□□□ □□ □□□□□□ □□□□ □□ □□□□ □□: □□□ □□□□, □□□□□□□ □□ □□□□□/ □□□□ □□ □□□□□ □□□□ □□□□□ □□, □□□ □□ □□□□□□ □□□/ □□□□ □□□□ □□□□□, □□□□□□ □□□□ □□ □□□ □□□□ □□□ '□□□' □□□□□ □□□□ □□□ □□ □□□□ □□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□□□□

◌□□ □□□□□□ □□□□ □□□□□□ '□□ □□□□□□ □□□□ □□□□ □□ □□□□ □□□□□□□□ □□□□, □□□ □□□□□ □□□□□ □□□ □□ □□□□□□ □□ □□□□ □□ □□□□ □□□□□□□ □□□ □□ □□□□□□ □□ □□□□□□ □□□ □□□□□ □□□

(□□□□ 231)

□□□□ □□□ □□□□ □□ □□ □□□□ □□□□□ □□□ □□ □□ - □□□□ □□ □□□□ □□ □□□ □□□, □□□□□ □□□ □□ □□□□□, □□□ □□□□□ □□□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□ □□□ □□□ □□, □□□□□□ □□ □□□□□ □□□ □□ □□□ □□□□ □□-□□□□□□ □□□□ □□□□ □□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□□ □□ □□□ □□ □□□□□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□□ □□, □□□□□□ □□ □□□□ □□□□□□□ □□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□□ □□□ □□□□ □□□ □□ □□ □□□□□ □□□ □□ □□□□□□ □□□□ □□□ □□□□□□ □□□ '□□□□□□□' □□ □□□□201

ਨੂਰਪੁਰ ਦਾ ਆਖਰੀ ਰਾਜਾ, ਬੀਰ ਸਿੰਘ (1789-1846), ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬਹਾਨਿਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ, ਉਸਨੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ; ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਉਸਨੂੰ ਹਰਾ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। 1815 ਵਿੱਚ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿੱਚ ਦਰਬਾਰ ਬੁਲਾਇਆ। ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਇਸ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਉਸਨੂੰ 40,000 ਰੁਪਏ ਜੁਰਮਾਨਾ ਕੀਤਾ। ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੱਚਤ ਮੁਦਰਾ, ਉਸਦੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੀਮਤੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਪਰ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਅਜੇ ਵੀ ਜੁਰਮਾਨੇ ਦੀ ਰਕਮ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਦਾ ਰਾਜ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ, ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਜਾਇਦਾਦ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਉੱਥੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ। ਇੱਕ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਾਇਦਾਦ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਬਜਾਏ ਚੰਬਾ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ, ਪਰ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੰਗਠਿਤ ਫੌਜ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਭੇਸ ਬਦਲ ਕੇ ਸ਼ਿਮਲਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਅਰਕੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਦਸ ਸਾਲ ਉੱਥੇ ਰਿਹਾ।
1826 ਵਿੱਚ, ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਭੇਸ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ, ਨੂਰਪੁਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਭੇਜੀਆਂ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਚੰਬਾ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਭਣੋਈਏ, ਚੰਬਾ ਦੇ ਰਾਜਾ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਗੋਬਿੰਦਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸੱਤ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ, ਰਾਜਾ ਚੜਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭੈਣ, ਵੀ ਉੱਥੇ ਰਹਿ ਰਹੀ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਚੜਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ 85,000 ਰੁਪਏ ਦੀ ਫਿਰੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਘਰ ਲੈ ਆਇਆ। ਬਾਰਨਜ਼ ਰਾਜਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ 25,000 ਰੁਪਏ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਗੀਰ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਜੰਮੂ ਦਾ ਰਾਜਾ, ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇਵੇ, ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਤਦ ਹੀ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਦਾ ਚਾਰਜ ਦੇਵੇਗਾ।202

(ਪੰਨਾ 232)
ਹਾਲਾਂਕਿ, ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਲੰਬੀ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਿ, ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਸਥਾਨਕ ਨੇਤਾ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ

□□□□□□□ □□ □□□□ □□□□□ □□□ □□□ □□ □□□□ □□□□ □□□ □□ □□□□ □□ □□ □□□□□□ □□□□□□ □□□□□ □□ □□□□ □□? □□ □□□□□□ □□□□□ □□ □□□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□□□, □□ □□ □□□□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□□□□□□ □□ □□□ □□□□□ □□□□□□ □□□□ □□□□□ □□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□□□ □□□□ □□ □□□ □□□□□□□ □□□□ □□ □□□□□ □□ □□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□□ □□□ □□□□ □□□□□□ □□□ □□□□ □□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□

201 □□□□□□□, □□□□ □□□□□ □□□□□□□ □□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□ □□□□□ 202 □□□□□ □□ □□□□□ □□ □□□ □□□□□□□□, □□□ □□□□ □□□ □□□□□ □□□□□ □□□□□□ □□ □□□□ □□□ □□□□□□□ □□□□□ □□ □□□□ □□□ □□□ □□□□□□□ □□□□□ □□□□□□ □□□□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□□□□□□ □□□□□□□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□ □□□ □□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□□□□□ □□□ □□□ □□□□ □□□ '□□ □□□□□ □□□□ □□□

◌□□ □□□□ □□□□ □□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□ □□□□ □□ □□□□□ 500 □□□□ □□□□□ □□□ 1845 □□□□, □□□□ □□□□□□□□□ □□ □□□□□ □□□ □□□□□□ □□□ □□□□□, □□□ □□□ □□□□ □□ □□□□ □□□ □□□□□□ □□□□□ □□ □□□□□□□ □□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□□ □□□ □□□□□□ □□ □□□□□□ □□□ □□□ □□□, □□ □□□□ □□ □□ □□□□□□ □□ □□□□□ □□□□□□ □□ □□□□□ □□□ □□ □□□□□□ □□□□ □□□□□ □□ □□□□ □□ □□□□

□□□ □□□□ □□ □□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□□□ □□ □□□□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□ □□□ □□□□ □□□ □□□□□ □□□□□□ □□ □□ □□□□□□ □□□□□□ □□ □□□□□□ □□□ □□□ □□□□ □□ □□□□ □□□ □□ □□□□ □□□□ □□□□□ □□□ □□□ □□□ □□□ □□□□ □□□□□□□ □□ □□□□□□ '□□ □□□□□ □□ □□□□ □□□□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□□□□ □□ □□□□ □□□ □□□□ □□ □□□ □□□□ □□ □□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□□□□□□□□□ □□ □□□□ □□□□ □□□□□, □□ □□□ □□□□□ □□ □□□ □□, 18□□□ □□□ □□□ 19□□□ □□□ □□ □□□□□ □□□ □□□ □□□□□□□ □□□□□ □□□□□ □□□ □□□□-□□□□ □□□□□□ □□ □□□□ □□□ □□□ □□□□ □□□ □□□□□□□□□□□□ □□□ □□□□ □□□ □□□ □□□, □□□□□□□□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□ □□□□□ □□□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□□□□□ '□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□ 203 □□□□□ □□□ □□□□□□□ '□□ □□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□ □□ □□□□□ □□□□□ □□ □□ □□□□ □□ □□□□ □□□□ □□□

ਨਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਾਲੀ ਪਹਾੜੀ 'ਤੇ 'ਅਰਜੁਨ-ਚੁਲ੍ਹਾ' ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਖੱਡ ਹੈ। ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਫੁੱਟ ਦੀ ਉਚਾਈ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ, ਇਸ ਖੱਡ ਨੂੰ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਸੜਕ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ, ਜੋ ਕਿ ਅੱਜ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਖੰਡਰ ਹੈ, ਰਾਵੀ ਨਦੀ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬੁਰਜ ਡਿੱਗ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਖੜਾ ਖੜਾ ਦਰਿਆ ਵੱਲ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 233)
ਇਸ ਟਾਵਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਡਾਕ-ਬੰਗਲਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਡਾਕ-ਬੰਗਲੇ ਦੀ ਲੱਕੜ ਦੀ ਬਾਲਕੋਨੀ ਤੋਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਾਲਕੋਨੀ ਤੋਂ ਨਦੀ ਦੇ ਘੁੰਮਦੇ-ਫਿਰਦੇ ਬਹੁਤ ਆਕਰਸ਼ਕ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਠੰਢੀ ਹਵਾ ਚੱਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਦਾ ਮੌਸਮ ਸੁਹਾਵਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਭੇਜੀ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਭੱਜ ਗਏ, ਨੂਰਪੁਰ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਗਏ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਉਹ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਹਾਰ ਗਏ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਭੱਜ ਗਏ। ਬਾਕੀ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ 1849 ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਿੱਖ ਰੈਜੀਮੈਂਟਾਂ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਅਤੇ 'ਦੱਲੇ ਕੀ ਧਾਰ' ਨਾਮਕ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਮੋਰਚਾ ਲਗਾਇਆ। ਇਹ ਪਹਾੜੀ ਸ਼ਾਹਪੁਰਕੰਡੀ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜਨਰਲ ਵ੍ਹੀਲਰ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ ਗੁਆ ਦਿੱਤੇ, ਪਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਾਂਗੜਾ ਭੱਜਣਾ ਪਿਆ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਇਨਾਮ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਠਿਕਾਣੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮਰ ਗਿਆ। ਅੱਜ ਵੀ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਗੀਤ ਪਹਾੜੀ-ਭੱਟ ਗਾਇਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਸਨੇ ਡੱਲ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ 'ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਲੜੀ, ਕਿਵੇਂ ਢੋਲ ਵਜਾਏ ਗਏ, ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਗਰਜ ਹੋਈ, ਅਤੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਖੂਨ ਨਾਲ ਲੱਥਪੱਥ ਹੋ ਗਈਆਂ।
ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੜਪੋਤੇ ਮੀਆਂ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਨੂਰਪੁਰ ਦੇ ਬਸਾਵਜ਼ੀਰਾਂ ਨਾਮਕ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਜ਼ਰਾਬਖਤਰ ਹੈ ਜੋ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਪਹਿਨਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਕੁਝ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਸੜਦੀ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਕੱਢੀਆਂ।

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਰੋ ਪਿਆ, ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ।

203 ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਤੋਂ।

ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ - ਬਸੋਹਲੀ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਬਸੋਹਲੀ ਕਲਾ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਗੂੜ੍ਹੇ ਲਾਲ ਬਾਰਡਰ ਅਤੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਰੰਗ ਹਨ; ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਇੱਕੋ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬਸੋਹਲੀ ਦੀਆਂ ਬਦਸੂਰਤ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕੋਮਲਤਾ ਨਾਲ ਉੱਕਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਤਿੱਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਪੇਂਟਿੰਗ ਦੀ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 234)
ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੰਡਾਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਇੱਕ ਬਾਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਵਜ਼ੀਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵੀ ਹਨ। ਇੱਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇੱਕ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਹੁਕਮਰਾਨ ਸੋਢਾ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰਦੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੋਢਾ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਨੂਰਪੁਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਾਂਗੜਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ, ਕੁਝ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੁਝ ਸ਼੍ਰਿੰਗਾਰਾ ਰਸ ਵਿੱਚ ਪੇਂਟ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਚੁਣੇ ਗਏ ਰੰਗ ਗੂੜ੍ਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲਾਲ, ਨੀਲੇ ਅਤੇ ਪੀਲੇ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਚੁਣੇ ਗਏ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸ਼੍ਰਿੰਗਾਰਾ ਰਸ ਦੇ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਚਿੱਤਰਣ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ, ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਲਾਲ ਜਾਂ ਪੀਲੇ ਕੱਪੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ

ਗੁਲਾਬੀ ਚਿਹਰਿਆਂ ਅਤੇ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਚਮੇਲੀ ਵਾਂਗ ਕੋਮਲ ਚਮਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।
ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ, ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਸੁੰਦਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਲੁਭਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਧਾਰਮਿਕ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ, ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ, ਧੰਨਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਲੋਈ ਨਾਲ ਬੈਠੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਖੱਡੀ 'ਤੇ ਕੱਪੜਾ ਬੁਣਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਧਾਗਾ ਕੱਤਦੀ ਹੈ। ਆਦਿ- ਧਰਮੀਆਂ ਦੇ ਗੁਰੂ, ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ ਜੁੱਤੀਆਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਚਰਖੇ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਧੰਨਾ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਨਾਟਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੰਤ ਸਨ। ਇੱਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਝੀਲ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬੈਠੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਢੱਕਣ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਕਾਲੀ ਰਜਾਈ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਮੱਕੀ ਦੀ ਰੋਟੀ ਅਤੇ ਸਾਗ ਹੈ, ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਛਾਛ ਦਾ ਇੱਕ ਗਿਲਾਸ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਿਆਰੀ ਗਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਖੜ੍ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ, ਮਰਦਾਨਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਸਿਤਾਰ ਵਜਾਉਂਦੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। 204 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਚੋਗਾ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਇੱਕ ਬਹੁ-ਰੰਗੀ ਸ਼ਾਲ ਹੈ ਜੋ ਅਕਸਰ ਫਕੀਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਹਿਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਰਦਾਨਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚਿਆ ਹੋਇਆ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਇੱਕ ਚਮਕ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸੁਣ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਅਕਸਰ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਹੋਏ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਆ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪੇਂਟਿੰਗ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅੰਬ ਦਾ ਦਰੱਖਤ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਉੱਪਰ ਰੀਂਗਦੇ ਰੀਂਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਾਂਗੜਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਆਮ ਹਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ।
ਮੀਆਂ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਨੂਰਪੁਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਗਏ।

(ਪੰਨਾ 235)
ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਕੂਲ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਹੇਠ ਕਲਾਸਾਂ ਲਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਜਗ੍ਹਾ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸਕੂਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਦੀਵਾਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਜੋ

204 [illegible] [illegible] [illegible]

ਅਧਿਆਇ 34

ਨੰਗਾ
ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਚਾਹ ਦਾ ਸੁਆਦ

(ਪੰਨਾ 236)
ਸਵੇਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਧੌਲਾਧਾਰ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਤੋਂ ਸੂਰਜ ਚਮਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਰਫੀਲੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਨੂੰ ਸਲੇਟੀ ਰੰਗ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਧੁੰਦ ਨਾਲ ਘਿਰੇ, ਚੀੜ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਖੱਚਰਾਂ ਦੇ ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਘੰਟੀਆਂ ਦੀ ਝਣਝਣ ਨੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੀਂਦ ਤੋਂ ਜਗਾਇਆ। ਤੀਰਅੰਦਾਜ਼ ਅਤੇ ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮਲਦੇ ਹੋਏ ਜਾਗ ਪਏ ਅਤੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਏ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਕੋਟਲਾ ਲਈ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ।
ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਤੋਂ ਅੱਗੇ, ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਕਾਂਗੜਾ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ। ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਸੜਕ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਡਾਕ-ਬੰਗਲਾ ਉੱਚੇ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉੱਤਰੀ ਪਾਸੇ ਧੌਲਾਧਰ ਨੂੰ ਢੱਕਣ ਵਾਲੀ ਬਰਫ਼ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਚਮਕਦਾਰ ਕੰਧ ਹੈ। ਛੱਤ ਵਾਲੇ ਖੇਤ ਲਹਿਰਾਂ ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੁਹਜਮਈ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।
ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਝਰਨੇ ਧੌਲਾਧਾਰ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਜਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੱਤ ਵਾਲੇ ਖੇਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਵਧਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਖੇਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਢਲਾਣ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ੈੱਡ ਲੈਂਡਸਕੇਪ ਨੂੰ ਬਿੰਦੀਦਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉੱਤਰੀ ਪਾਸੇ ਦੀਆਂ ਢਲਾਣਾਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

(ਪੰਨਾ 237)
ਪਹਾੜੀਆਂ ਦਾ ਸਲੇਟੀ ਰੰਗ ਕਈ ਵਾਰ ਲਾਲ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਲਾਈਕੇਨ ਦਾ ਪੀਲਾ ਰੰਗ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਅੱਧੇ ਦੱਬੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਘਾਹ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਪੱਥਰ ਕਾਂਗੜਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖਾਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹਨ। ਨੇੜੇ ਹੀ ਗੱਗਰ ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸੁੰਦਰ ਪਿੰਡ ਹੈ, ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਟੇਢੀ ਨਦੀ ਵਗਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਗੱਗਰ ਤੋਂ ਧੌਲਾਧਰ

ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਚੱਟਾਨਾਂ ਖੱਡ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕੰਢਿਆਂ ਦੀਆਂ ਢਲਾਣਾਂ ਅੰਬ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਢੱਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਧੌਲਾਧਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਚੋਟੀਆਂ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਗਰੋਟਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਛਤਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਇਹ ਰੁੱਖ ਬੱਕਰੀਆਂ ਦੇ ਆਜੜੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਛਾਂ ਲਈ ਲਗਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਇੱਥੇ, ਸੜਕ ਲਗਭਗ ਸਿੱਧੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਮੋੜ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਅੱਗੇ, ਪਹਾੜੀਆਂ ਪਾਈਨ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਚਾਹ ਦੇ ਬਾਗਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਚਾਹ ਦੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਨੂੰ ਵਰਗ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਕੱਟਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਓਈ ਦੇ ਰੁੱਖ ਵੀ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।
ਸਾਡਾ ਦੋਸਤ ਬਿਸੰਬਰ ਦਾਸ ਨਗਰੋਟਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਦੀ ਖੋਜ ਦੌਰਾਨ ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਪਾਲਮਪੁਰ ਪਹੁੰਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਅਸੀਂ ਚਾਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਉਹ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਾਮ ਹੋ ਗਈ; ਡੁੱਬਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਆਖਰੀ ਕਿਰਨਾਂ ਨੇ ਧੌਲਾਧਰ ਨੂੰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਰੰਗ ਦਿੱਤਾ। ਨਗਰੋਟਾ ਦਾ 'ਮਹਾਖਾੜ' (ਮਹਾਨ ਖੱਡ) ਕਾਇਸਥ ਬਾਰੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ, ਇਸ ਖੱਡ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਹਰੇ ਭਰੇ ਖੇਤ ਹਨ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਝੋਨੇ ਦੇ ਖੇਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਪੱਥਰ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ।
ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ; ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਮਹਾਨ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿੱਚ ਵੱਸਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਅਤੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਊਡਸਪੀਕਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਕਾਂਵਾਂ ਨੂੰ ਭਜਾਉਣ ਲਈ ਤਾੜੀਆਂ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਮਿਕ

ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਗਿਰਜਾਘਰਾਂ, ਮੰਦਰਾਂ ਅਤੇ ਮਸਜਿਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹਨ।
ਮੈਂ ਸ਼ਾਂਤ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ਡੁੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ ਕਿ ਰਾਤ ਪੈ ਗਈ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 238)

ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਚੰਨ ਚਮਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਚਿੱਟੀ ਬਰਫ਼ ਚਾਂਦਨੀ ਵਿੱਚ ਚਮਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਿਸੰਬਰ ਦਾਸ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਲਈ ਚਾਹ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਚਾਹ ਪੀਤੀ। ਜਿਵੇਂ ਬਰਫ਼ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਖੁਦ ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਹ ਵੀ ਉਦੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਪੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਾਂ ਅਤੇ ਚਿੜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਅਜੀਬ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਨੇ ਠੀਕ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਮੂਰਖ ਹੀ ਖਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ - ਇੱਕ ਨਾ ਤਾਂ ਭੋਜਨ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਹੀ ਗੱਲਬਾਤ। ਖਾਣ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰੋ ਅਤੇ ਭੋਜਨ ਦਾ ਸੁਆਦ ਲਓ, ਜਦੋਂ ਇਹ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ।
ਚਾਹ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਖਾਸ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਦੁੱਧ ਅਤੇ ਲੱਸੀ ਪੀਣ ਦੇ ਆਦੀ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਚਾਹ ਪੀਣ ਦੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਆਦੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਅੱਜ ਵੀ, ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਚਾਹ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਬੇਲੋੜੀ ਗਰਮੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਲਗਭਗ ਤੀਹ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੈਂ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਚਾਹ ਪੀਣ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਅਤੇ ਸਿਗਰਟਨੋਸ਼ੀ ਵਰਗਾ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਨਸ਼ਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। 1932-34 ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਮੈਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਦੁੱਧ ਮੰਗਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੋਚਦੇ ਸਨ, ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਚਾਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੀਂਦਾ? 1935 ਵਿੱਚ, ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਚਾਹ ਪੀਣ ਦੀ ਆਦਤ ਪਾ ਦਿੱਤੀ, ਅਤੇ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਇਸਦੀ ਘੁੱਟ ਭਰਨਾ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੰਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਥੱਕੇ ਹੋਏ ਘਰ ਆਉਂਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਚਾਹ ਦੇ ਕੱਪ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਥਕਾਵਟ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਜਾਂ ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਚਾਹ ਜਾਂ ਨਾਰੀਅਲ ਪਾਣੀ ਪੀਂਦਾ ਹਾਂ। ਹਰਾ ਨਾਰੀਅਲ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਆਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਨਫੈਕਸ਼ਨ ਦਾ ਕੋਈ ਖ਼ਤਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੂਰਜ ਨੇ ਇਸ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਡਿਸਟਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਸਨੂੰ ਨਾਰੀਅਲ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਸੀਲ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਚਾਹ ਪੀਂਦਾ ਹਾਂ। ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਉਬਾਲਣ ਨਾਲ ਕੀਟਾਣੂ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਜਮ੍ਹਾ ਧੂੜ ਵੀ ਚਾਹ ਪੀਣ ਨਾਲ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
ਚਾਹ ਦਾ ਪੌਦਾ ਦੱਖਣੀ ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ ਇੱਕ ਦਵਾਈ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਬੁਖਾਰ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ, ਥਕਾਵਟ ਦੂਰ ਕਰਨ,

ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਠੰਡਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਯਾਂਗਸੀ ਕਿਆਂਗ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਚਾਹ ਪੀਣਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰੁਝਾਨ ਬਣ ਗਿਆ। 8 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਸਮਰਾਟ ਤਾਂਗ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ, ਲੂਵੂ ਨਾਮ ਦੇ ਇੱਕ ਸੰਤ-ਕਵੀ ਨੇ ਚਾਹ ਪੀਣ ਦਾ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਤਰੀਕਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ 'ਤੇ ਇੱਕ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ।

(ਪੰਨਾ 239)
ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਚਾਹ ਕਿਵੇਂ ਪੀਣੀ ਹੈ, ਕਿਹੜੇ ਭਾਂਡੇ ਵਰਤਣੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਥਿਰ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵੇ ਹਨ। ਛੇ ਤੋਂ ਸੱਤ ਕੱਪ ਚਾਹ ਪੀਣਾ ਅਸਾਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲੋਟੇਗ ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਚੀਨੀ ਕਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਚਾਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਪਿਆਲਾ ਮੇਰੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਗਲੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਮੈਨੂੰ ਇਕੱਲਤਾ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤੀਜਾ ਮੇਰੀਆਂ ਅੰਤੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਚੌਥਾ ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਪਾਪ ਪਸੀਨੇ ਨਾਲ ਧੋ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪੰਜਵਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਛੇਵਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਵਰਗ ਦੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਕੋਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"
ਚਾਹ ਪੀਣ ਦੀ ਰਸਮ ਜ਼ੈਨ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਪੁਜਾਰੀ ਬੁੱਧ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਕੋ ਕੱਪ ਵਿੱਚੋਂ ਚਾਹ ਪੀਂਦੇ ਸਨ। ਜ਼ੈਨ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਜਪਾਨ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਿਆ।

15 ਵੀਂ ਸਦੀ ਅਤੇ ਸ਼ੋਗੁਨ ਆਸ਼ਿਕਾਗਾ ਯੋਸ਼ੀਮਾਸਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਚਾਹ ਪੀਣ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਚਾਹ ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਕਮਰਾ ਇੱਕ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਮੰਦਰ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਮਰੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਸਿਰਫ਼ ਤਿੰਨ ਫੁੱਟ ਉੱਚਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹਰ ਕੋਈ ਪਹਿਲਾਂ ਝੁਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਲੋਕ ਨਿਮਰ ਅਤੇ ਨਿਮਰ ਬਣ ਗਏ। ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਫੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਧਾਰਨ ਸਜਾਵਟ ਹੋਵੇਗੀ। ਜ਼ੇਨ ਪਰੰਪਰਾ ਕੇਂਦਰਿਤ ਧਿਆਨ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਬੁੱਧ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਧਿਆਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਬੋਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਚੀਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਫਿਰ 6 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਜਾਪਾਨ ਪਹੁੰਚਿਆ। 16 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ, ਰਿਕਾਓ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਚਾਹ ਪੀਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ। ਮਹਿਮਾਨ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਚਾਹ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਬਲਦੇ ਪਾਣੀ ਤੋਂ

ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਹਰ ਕੋਈ ਆਤਮ-ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਕਮਰੇ ਦੀ ਸਧਾਰਨ ਸਜਾਵਟ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦਾ ਸੀ।
ਚਾਹ ਵਾਲਾ ਕਮਰਾ ਬਹੁਤ ਸਾਫ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਇੰਨਾ ਸਾਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਧੂੜ ਦਾ ਇੱਕ ਕਣ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਚਾਹ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਨੂੰ ਘਰ ਦੇ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਾਲਾ ਕੰਕਰ ਵਾਲਾ ਰਸਤਾ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਜਾਪਾਨੀ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਸੁਭਾਅ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਫਾਈ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਤੋਂ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਚਾਹ ਪੀਣ ਦੀ ਰਸਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੁਜਾਰੀ ਨੂੰ 'ਚਾਹ ਅਧਿਆਪਕ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 240)
ਰੀਕਾਓ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਚਾਹ ਅਧਿਆਪਕ ਸੀ। ਚਾਹ ਦੀ ਰਸਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੀ। ਰੀਕਾਓ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ੋਆਨ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਧੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਘੰਟੇ ਲਈ ਰਸਤਾ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਕੋਲ ਆਇਆ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਪਿਤਾ ਜੀ, ਸਭ ਕੁਝ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਰਸਤਾ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਧੋਤਾ। ਮੈਂ ਪੱਥਰ ਦੇ ਲਾਲਟੈਣਾਂ ਅਤੇ ਪੱਤੇ ਵੀ ਧੋਤੇ ਅਤੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਕੋਈ ਪੱਤਾ ਜਾਂ ਘਾਹ ਨਹੀਂ ਹੈ।" "ਤੁਸੀਂ ਮੂਰਖ ਮੁੰਡੇ!", ਚਾਹ ਅਧਿਆਪਕ ਚੀਕਿਆ, "ਇਹ ਬਾਗ਼ ਦੇ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।" ਇਹ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਰੀਕਾਓ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਅਤੇ ਚੈਰੀ ਦੇ ਫੁੱਲ ਦੀ ਇੱਕ ਟਾਹਣੀ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਪੀਲੇ- ਹਰੇ ਪੱਤੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਏ, ਜੋ ਕਿ ਪਤਝੜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ। 206 ਰੀਕਾਓ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸਫਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਵੇ।
ਚਾਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ; ਇਹ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਬੋਧੀ ਪੁਜਾਰੀ ਧਿਆਨ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਚਾਹ ਪੀਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਪੁਜਾਰੀ ਸੁੱਖਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਚਾਹ ਪੀਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਸਨੇ ਪੇਂਟਿੰਗ ਅਤੇ ਬਾਗਬਾਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।
1610 ਵਿੱਚ, ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਚਾਹ ਲੈ ਕੇ ਆਈ। ਇਹ 1638 ਵਿੱਚ ਫਰਾਂਸ, 1639 ਵਿੱਚ ਰੂਸ ਅਤੇ 1640 ਵਿੱਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਪਹੁੰਚੀ। ਜਦੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਨਵੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਚਰਚਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। 1756 ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਆਦਮੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਾਹ ਪੀਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਗੁਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਚਾਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ 18 ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਇਹ ਇੱਕ ਆਮ ਪੀਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਬਣ ਗਈ। ਐਡੀਸਨ, ਸਟੀਲ, ਸੈਮੂਅਲ

ਜੌਹਨਸਨ ਅਤੇ ਚਾਰਲਸ ਲੈਂਬ ਵਰਗੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਲੇਖਕ ਸਾਰੇ ਚਾਹ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਨ। ਲੈਂਬ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਦਿਲਚਸਪ ਚੀਜ਼ ਜੋ ਕੋਈ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਕਿਸੇ ਦੀ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨਾ। ਜਾਪਾਨੀ ਕਲਾਕਾਰ ਓਕਾਕੁਰਾ ਨੇ ਚਾਹ ਪੀਣ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ 'ਚਾਹ-ਇਜ਼ਮ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਚਾਹ-ਇਜ਼ਮ' ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਲੁਕਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੋਕ ਇਸਨੂੰ ਲੱਭ ਸਕਣ। ਲੈਂਬ ਦਾ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ 'ਚਾਹ-ਇਜ਼ਮ' ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।

206 ਇੱਥੇ, ਰੰਧਾਵਾ ਚੈਰੀ ਦੇ ਫੁੱਲ ਨੂੰ 'ਚਿਨਾਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਰੁੱਖ ਦੀ ਕਿਸਮ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਜਪਾਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਕਹਾਣੀ 'ਸਾਕੁਰਾ' ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। 'ਚਿਨਾਰ' ਸਾਈਕਾਮੋਰ ਦੇ ਰੁੱਖ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਨਾਮ ਵੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਾਇਸਥ-ਬਾਰੀ ਦਾ ਇੱਕ ਪਹਾੜੀ ਗੀਤ ਸੁਣਿਆ:

(ਪੰਨਾ 241)
"ਕੁਠੋਂ ਤੇ ਅਗਮੀ ਕਾਲੀ ਬਦਲੀ, ਇਹ ਹਨੇਰਾ ਬੱਦਲ ਕਿੱਥੋਂ ਆਇਆ ਹੈ,
ਹੇ ਸੰਸਾਰ, ਪ੍ਰਿਥੀ ਸਿੰਘ, ਹੇ ਪ੍ਰਿਥੀ ਸਿੰਘ,
ਕੁਠੋਂ ਤੋ ਉਗਮੀਆ ਠੰਡਾ ਨੀਰ ਓ!” ਇਹ ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਕਿੱਥੋਂ ਆਇਆ ਹੈ?
ਛੱਤੀ ਤੇ ਉੱਗਮੀ ਕਾਲੀ ਬਦਲੀ ਇਹ ਹਨੇਰਾ ਬੱਦਲ ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ 'ਤੇ ਵਸ ਗਿਆ ਹੈ,
ਹੇ ਇੰਦਰ ਦੀ ਧੀ,
ਨੈਣਾ ਤੋਂ ਬਰਸੀਆ ਤੱਤਾ ਨੀਰ ਓ! ਅਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗਰਮ ਪਾਣੀ!

ਗਾਇਕ ਇੰਨੇ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਕੇ ਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਜ਼ਖਮੀ ਦਿਲ ਵਾਂਗ ਵੱਜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ, ਸਾਨੂੰ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਡੇ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਨੇ ਗੱਦੀ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੀਤ ਗਾਏ' ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ। ਸਾਡੇ ਮੇਜ਼ਬਾਨ

ਦੇ ਪੂਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਖਾਣਾ ਪਰੋਸਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੇ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ।
ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪੱਛਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਖਰੇ ਹਾਂ। ਸਾਡੇ ਲੋਕ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਉਹ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਗਰੀਬ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਅਜਨਬੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਭੁੱਖਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦੇਣਗੇ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਪੱਛਮ ਦੇ ਗੋਰੇ ਲੋਕ ਸੁਆਰਥੀ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਹਨ। ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਸਿਰਫ਼ ਉਦੋਂ ਹੀ ਗੱਲ ਕਰਨਗੇ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਲਈ ਤੁਹਾਡੀ ਮਦਦ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਅਮੀਰ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ। ਉਹ ਗੋਰੀ ਚਮੜੀ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਕਠੋਰ ਦਿਲ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹਨ।
ਸਾਡੇ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨ ਇੰਨੇ ਨਿੱਘੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਫਟੇ ਹੋਏ ਹੋਣ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।
ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪਾਲਮਪੁਰ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਫ਼ਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਚਾਹ ਦੇ ਬਾਗਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕਾਲੇ ਓਈ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਉੱਚੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਸਨ। ਸੜਕ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸੱਪ ਵਾਂਗ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਖਿਸਕ ਗਈ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਾਲਮਪੁਰ ਦੀਆਂ ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬੰਗਲੇ 'ਸੈਸ਼ਨ ਹਾਊਸ' ਪਹੁੰਚ ਗਏ।

ਅਧਿਆਇ 35

'ਪਾਲਮਾ ਦਾ ਚਿਲਕੇ ਪਾਣੀ'

(ਪੰਨਾ 242)
ਹੇ ਧਰਾ ਚਿਲਕੇ ਪੱਥਰ ਗਤਿਯਾਨ ਉਹ ਧਾਰਾ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਟਦੀ ਹੈ,
ਓ ਪਾਲਮ ਦਾ ਚਿਲਕੇ ਪਾਣੀ ਉਹ ਪਾਲਮ ਦਾ ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ

ਪਾਲਮਪੁਰ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਪਏ ਇੱਕ ਕੀਮਤੀ ਮੋਤੀ ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸੁੰਦਰ ਪਾਈਨ ਅਤੇ ਦੇਵਦਾਰ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਧੌਲਾਧਰ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਵਾਂਗ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਉੱਚੇ ਪਾਈਨ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰੀਆਂ ਸ਼ਾਂਤ ਸੜਕਾਂ, ਨੇੜੇ ਹੀ ਬਰਫੀਲੇ ਝਰਨਿਆਂ ਵਾਲੇ ਚਾਹ ਦੇ ਬਾਗ, ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਰੁੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਬੰਗਲੇ ਇੱਕ ਤਸਵੀਰ ਵਾਂਗ ਸੁੰਦਰ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਪਾਲਮਪੁਰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਚਿੱਤਰ ਹੈ। 'ਸੈਸ਼ਨ ਹਾਊਸ' ਨਾਮ ਦਾ ਬੰਗਲਾ ਇਸਦੇ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁੰਦਰ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੈ
- ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੇ ਇਸਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਪਲਾਟ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਚੁਣਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਧੌਲਾਧਰ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਇਸਦੇ ਵਰਾਂਡੇ ਤੋਂ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਧੌਲਾਧਰ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਚੋਟੀਆਂ ਰੋਇਰਿਚ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਾਈਨ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਇਸਦੇ ਫਰੇਮ ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਬੱਦਲ ਇਸਦੀਆਂ ਬਰਫੀਲੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਨੂੰ ਢੱਕ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਨਸੂਨ ਦੌਰਾਨ ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ ਗਰਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੰਦਲਾ ਦੀ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਗਰਜ ਗੂੰਜਦੀ ਹੈ; ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਮੀਂਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ; ਬੱਦਲ ਮੀਂਹ ਪਾਉਂਦੇ ਨਹੀਂ ਥੱਕਦੇ।

(ਪੰਨਾ 243)
ਇਹ ਬੰਦਲਾ ਖੁਦ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਹਾਵਣਾ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨੀਲੇ ਅਤੇ ਕਾਲੇ ਬੱਦਲਾਂ ਅਤੇ ਬਰਫੀਲੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਘੰਟਿਆਂਬੱਧੀ ਬਿਤਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸੈਸ਼ਨ ਹਾਊਸ ਦਾ ਬਾਗ਼ ਰੰਗ-ਬਿਰੰਗੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਪਾਈਨ ਦੇ ਰੁੱਖ ਹਨ। ਵਿਸਾਖ ਦੇ ਮਹੀਨੇ, ਇਹ ਖੇਤਰ ਤੱਗੜ ਫਲ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬੰਦਲਾ ਘਾਟੀ ਅਤੇ ਨਿਊਗਲ ਘਾਟੀ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਣਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਹਾਵਣਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਬੰਦਲਾ ਵੱਲ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਰਸਤਾ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਪਾਈਨ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਬੰਦਲਾ ਘਾਟੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। ਸਾਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਘਰ ਮਿਲਿਆ, ਸ਼ਾਇਦ ਇੱਕ ਕਿਸਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੀ ਲਿਡਰ ਦਾ ਰੁੱਖ ਸੀ। ਇਸ ਘਾਟੀ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਮੱਖਣ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਤੇ ਵੈਸਾਖ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਰੰਗ ਦੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਖੇਤ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਣਕ ਅਤੇ ਜੌਂ ਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਉੱਗਦੀਆਂ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਜੇਠ ਵਿੱਚ ਕਟਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ, ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਵਾਹੁਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਹਲ ਵਾਹੁਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਸਮੇਤ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਦਾਣਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤੋੜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਈ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਕੜ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਥੌੜੇ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਠ-ਹਾਰ ਵਿੱਚ ਖੇਤ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, 207 ਕਿਸਾਨ ਫਿਰ ਪਾਣੀ ਕੱਢ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਝਰਨੇ ਚਮਕਦੇ ਸੂਰਜ ਵਿੱਚ ਚਮਕਦੇ ਹਨ। ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰੇ ਖੇਤ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਪਾਲਮ ਦੀ ਇਹ ਘਾਟੀ ਇੱਕ ਸੁਪਨੇ ਵਰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ, ਕਿਸਾਨ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਝੋਨਾ ਉਗਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਅੱਸੂ ਦੁਆਰਾ ਵਾਢੀ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

207 ਜੇਠ, ਹਾੜ, ਅੱਸੂ, ਪੋਹ ਸਾਰੇ ਰਵਾਇਤੀ ਮਹੀਨੇ ਹਨ, ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੇਖੋ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਘਰ ਹਨ, 208 ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੂਦਾਂ ਦੇ ਘਰ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਮੰਦਰ ਹੈ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਪਾਰਵਤੀ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਲਾ ਕਾਂਗੜਾ ਸਕੂਲ ਦੇ ਇੱਕ ਕਲਾਕਾਰ ਗੁਲਾਬੂ ਰਾਮ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸੜਕ ਪੱਥਰ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ; ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਝਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਫ਼ ਝਰਨਾ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਸੁੰਦਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਪਣ-ਬਿਜਲੀ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਆਟਾ ਮਿੱਲਾਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਗੱਦੀ ਲੋਕ ਨੇੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਦਰੱਖਤ ਅਕਸਰ ਜਾਨਵਰਾਂ ਲਈ ਚਰਾਗਾਹ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਕੱਟੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਖਾਲੀ ਟਾਹਣੀਆਂ ਗੱਦੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ 'ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਪਰਛਾਵੇਂ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੱਦੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਸਾਫ਼ ਹਨ,

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਨੂੰ ਹਲਕੇ ਨੀਲੇ ਗੋਲੂ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਪੀਲੀ ਫੁੱਲਰ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਰੰਗਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਤੀ ਧੌਲਾਧਰ ਤੋਂ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ ਹੈ। ਕੁਝ ਦੂਰੀ 'ਤੇ 'ਨਿਗਲ' ਨਾਮ ਦੀ ਇੱਕ ਖੱਡ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 244)
ਇਹ ਖੱਡ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਪਹਾੜ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਡਿੱਗੀਆਂ ਚੱਟਾਨਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਖੱਡ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸਾਫ਼ ਨਦੀ ਵਗਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਧੌਲਾਧਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਝਰਨੇ ਨੂੰ ਬੰਦਲਾ ਦੇ ਚਾਹ ਬਾਗਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਜਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਰੋਂ ਝਰਨੇ ਨੂੰ ਦੇਖਣ 'ਤੇ, ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰੂਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ, ਹੇਠਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਵਗਦਾ ਹੈ। ਨਿਗਲ ਖੱਡ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਆਟਾ ਚੱਕੀ ਅਤੇ ਡਿਸਟਿਲਰੀ ਹੈ। ਗੱਦੀ ਲੋਕ ਅਕਸਰ ਇੱਥੇ ਲੁੱਗੜੀ ਪੀਣ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਖੱਡ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੱਦੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡੱਬੇ ਵਰਗੇ ਪੀਲੇ ਘਰ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।
ਤਹਿਸੀਲ ਪਾਲਮਪੁਰ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ: ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਪਾਲਮਪੁਰ-ਬੈਜਨਾਥ ਸੜਕ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਧੌਲਾਧਾਰ ਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਪਿੰਡ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜਾ ਹਿੱਸਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਪਾਸੇ ਹੈ। ਦਿਓਲ, ਲੁੰਨਾਡ, ਕਾਦੰਬਰੀ, ਬੰਦਲਾ, ਪਾਕੰਡੀ ਅਤੇ ਰਚੀਆ ਪਿੰਡ ਧੌਲਾਧਾਰ ਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਪਹਾੜੀਆਂ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹਨ। 'ਆਵਾ' ਨਾਮ ਦੀ ਇੱਕ ਖੱਡ ਦਿਓਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਿਗਲ ਘਾਟੀ ਬੰਦਲਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਬਰਫੀਲੇ-ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਸਿੰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਕਿਸਾਨ, ਚਰਵਾਹੇ, ਜਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰੀ- ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਬਾਜ਼ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰੇ ਫੜਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਭੇਜਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਹੀ ਬਾਜ਼ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰਿਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਜ਼ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਵੱਡੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਹੁਣ ਘੱਟ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਪੰਛੀ ਹੁਣ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀ ਨਹੀਂ ਫੜਦੇ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਧੌਲਾਧਾਰ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਤਲਹਟ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਕਾਰ ਇੱਕ ਪੇਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੁਨਾਲ ਅਤੇ ਬਰਫਾਨੀ ਕੁੱਕੜ ਨਾਮਕ ਪਹਾੜੀ ਮੁਰਗੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਘੱਟ ਗਈ ਹੈ, ਅਤੇ ਬਾਜ਼ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰਾ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਧੀ ਹੈ।
ਪਾਲਮਪੁਰ ਦੇ ਬਨੂਰੀ, ਸਲੀਆਣਾ, ਪੱਟੀ, ਦੇਵਗ੍ਰਾਮ, ਮਨੀਆਰਾ, ਟਿੱਕਰ, ਦ੍ਰੋਹ ਆਦਿ ਪਿੰਡ ਚਾਹ ਦੀ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਡਾਕਟਰ ਜੇਮਸਨ ਨੇ 1849 ਵਿੱਚ ਚਾਹ ਦੀ ਖੇਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਅਲਮੋੜਾ ਅਤੇ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਦੇ ਸਟਾਕ ਤੋਂ ਚਾਹ ਦੇ ਬੂਟੇ ਲਿਆਏ ਸਨ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ, ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚਾਹ ਦੇ

ਬਾਗ ਹਨ; ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਚਾਹ ਵੀ ਉਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਚਾਹ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਨੂੰ ਛੋਟੀਆਂ ਭੱਠੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਕਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਿਆਂ ਤੋਂ ਬਣੀ ਚਾਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਸੰਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਥਾਨਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਘਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਮੰਜ਼ਿਲਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਸਲੇਟ ਦੇ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਖਿੜਕੀਆਂ ਪੇਂਟ ਕੀਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

208 ਪਿੰਡ ਦੇ ਦਲਿਤ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਜਿਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਚਮਾਰ/ਚਮਿਆਰ।

(ਪੰਨਾ 245)
ਪਿਛਲੇ ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਲੋਕ ਸਿਹਤਮੰਦ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਵਧੇਰੇ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖਿੜਕੀਆਂ ਅਤੇ ਰੋਸ਼ਨ-ਦਾਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਚਰਾਗਾਹਾਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਰਾਗਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਛੋਟੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਗਾਵਾਂ ਚਰਦੀਆਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਲੀਯਾਨਾ ਪਿੰਡ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਹੈ। ਡੋਗਰਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਇੱਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਖੇਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ 'ਤੇ ਜੰਗਲੀ ਗੁਲਾਬ ਦੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਲਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਵੈਸਾਖ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੌਰਾਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿੱਟੇ ਅਤੇ ਗੁਲਾਬੀ ਰੰਗ ਪਾਲਮ ਘਾਟੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁੰਦਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੰਗਲੀ ਨਾਸ਼ਪਾਤੀ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਚੇਤ (ਮਾਰਚ-ਅਪ੍ਰੈਲ) ਦੌਰਾਨ ਚਿੱਟੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਢੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਾਲਮ ਘਾਟੀ ਚਿੱਟੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨੀ ਇੱਕ ਗੋਰੀ ਕੁੜੀ ਵਰਗੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।
ਜੰਗਲੀ ਗੁਲਾਬ ਦੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਦੇ ਗੁਲਾਬੀ ਅਤੇ ਚਿੱਟੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲੀ। ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਪੌਦਿਆਂ ਨਾਲ ਸਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਚਿੱਟੇ ਕੈਂਥੇ ਦੇ ਫੁੱਲ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਚਿੱਟਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਗੁਲਾਬੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਿਆਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਜਾਨਵਰਾਂ, ਪੰਛੀਆਂ, ਰੁੱਖਾਂ, ਫੁੱਲਾਂ, ਮੱਛੀਆਂ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਸ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਇੱਕ ਵਗਦੀ ਨਦੀ ਵਰਗੀ ਹੈ - ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਪੋਸ਼ਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਖੁਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕੁਝ ਗਊਆਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਬ ਤੋੜਦੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਾਪਾਨੀ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਸਿਆਣੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉੱਗਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਨਸਪਤੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਜਾਪਾਨੀ ਕੁੜੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਖੂਹ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਲੈਣ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਅਮਰੀਕੀ ਚਮੇਲੀ (ਅਸ਼ਕ ਪੇਚਾ) ਦਾ ਇੱਕ ਲਤਾ ਖੂਹ ਨਾਲ ਚਿੰਬੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਅਸਮਾਨੀ ਨੀਲਾ ਫੁੱਲ ਖਿੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਲਤਾ ਦਾ ਪਰਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਖਿੜਿਆ ਫੁੱਲ ਇੰਨਾ ਪਸੰਦ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਖੂਹ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਖਿੱਚ ਸਕਦੀ ਸੀ; ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਮੰਗਿਆ। ਕੋਮੀਓ ਨਾਮ ਦੀ ਇੱਕ ਜਪਾਨੀ ਰਾਣੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਕੋਮੀਓ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਲਈ ਕੁਝ ਫੁੱਲ ਤੋੜਨ ਲਈ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਗਈ। ਉਹ ਫੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੇ ਲੱਗਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਜੇ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਾਂਗੀ, ਤਾਂ ਇਹ ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਪਲੀਤ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹਾਂ।"

(ਪੰਨਾ 246)
ਬਾਸ਼ੋ ਇੱਕ ਜਪਾਨੀ ਸੰਤ-ਕਵੀ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਚੈਰੀ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ 'ਤੇ ਹਲਕੇ ਗੁਲਾਬੀ ਰੰਗ ਦੇ ਫੁੱਲ ਉੱਗਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਜਾਪਾਨੀ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਹੇਠ ਬੈਠ ਕੇ ਇਸ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਚੈਰੀ ਦੇ ਫੁੱਲ ਇੰਨੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਹਲਕੀ ਹਵਾ ਦੇ ਝੱਖੜ ਨਾਲ ਵੀ ਡਿੱਗਦੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਕਾਰਨ ਵੀ। ਭਿਕਸ਼ੂ ਬਾਸ਼ੋ ਤੁਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਘੰਟੀ ਵਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਚੈਰੀ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਦੇ ਸਮੇਂ, ਉਸਨੇ ਘੰਟੀ ਵਜਾਉਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਫੁੱਲ ਨਾ ਡਿੱਗਣ। ਫੱਗਣ (ਫਰਵਰੀ-ਮਾਰਚ) ਦੇ ਮਹੀਨੇ, ਮੈਂ ਕੈਂਥੇ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਤੋਂ ਕਬੂਤਰਾਂ ਦੀ ਘੂਨ-ਘੂਨ ਸੁਣੀ; ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਹ ਪੰਛੀ ਫੁੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਚਹਿਕ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਕੈਂਥੇ ਦੇ ਚਿੱਟੇ ਫੁੱਲ ਤ੍ਰੇਲ ਵਿੱਚ ਭਿੱਜੇ ਹੋਏ, ਤਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹੰਝੂਆਂ ਦੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਚਮਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ, ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਕੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਹੈ? ਫੁੱਲ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਫਲ ਅਤੇ ਭੋਜਨ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਅਸੀਂ ਜੰਗਲ-ਨਿਵਾਸੀਆਂ (ਵਨਮਨੁਸ਼) ਤੋਂ ਸੱਭਿਅਕ ਮਨੁੱਖ ਬਣੇ ਹਾਂ।
ਲਗਭਗ ਪੰਜ ਤੋਂ ਛੇ ਲੱਖ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਜਦੋਂ ਵਨਮਾਨੁਸ਼ ਦੇ ਸਾਥੀ ਨੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਚੰਬਾ ਦੇ ਰੁੱਖ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਰੁੱਖ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਇਸਦੇ ਕੁਝ ਫੁੱਲ ਤੋੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿੱਚ

ਲਗਾਏ। ਉਸਦੀ ਸਾਥੀ ਨੇ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ, ਉਹ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਹੁਣ ਵੀ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਨਾਜ਼ੁਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਫੁੱਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਆਪਣਾ ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਫੁੱਲ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਖਿੰਡੇ ਹੋਏ ਘਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਚੁਣਨਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਧੁੱਪ ਅਤੇ ਮੀਂਹ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਮਿਲੇ। ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਪੂਤ ਅਜੀਬ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਪਰਦੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਸਕਣ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਪੂਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਜੋ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ 'ਤੇ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਂ ਤੱਕ ਸਿਰਫ਼ ਲੰਬੀਆਂ, ਘੁੰਮਦੀਆਂ, ਤੰਗ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਘੋੜੇ ਵੀ ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤੰਗ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਪੌੜੀਆਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਲੰਘ ਸਕਦੇ ਸਨ।

(ਪੰਨਾ 247)
ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਬਣੀ ਇੱਕ ਬਾਉਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਉਲੀ ਦੇ ਪੱਥਰਾਂ 'ਤੇ ਮਰਦਾਂ, ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬਲਦਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਇਆ ਆਦਮੀ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਬਾਉਲੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪੱਥਰ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਥਰ 'ਤੇ ਉਸਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਕੁਆਰਾ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਪੱਥਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਬਲਦ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਘਿਰਤਾਂ (ਇੱਕ ਪਹਾੜੀ ਜਾਤੀ) ਦੇ ਘਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਾਂਸ, ਕਚਨਾਰ ਅਤੇ ਤੂਨ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਲੁਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ, ਘਰਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਦਮ ਅਤੇ ਕੇਲੇ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਵੀ ਉਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਘਰ ਸਾਰੀ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਖਿੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਨਗਰੋਟਾ ਘਾਟੀ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਕੇਲੇ ਅਤੇ ਅੰਬ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਵੀ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਘਾਟੀ ਦੇ ਪਾਰ, ਵੱਡੇ ਸੇਮਲ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਉੱਚੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ, ਜੋ ਡੂੰਘੇ ਲਾਲ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੇ ਪੱਤੇ ਡਿੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਫੁੱਲ ਹੀ ਟਾਹਣੀਆਂ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਪਰਮੇਸ਼ੀ ਦਾਸ ਸਲੀਆਣਾ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਅੱਧਾ ਮੀਲ ਦੂਰ, ਅਸੀਂ ਗੱਦੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਢੋਲ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦੇ

ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਟੋਲੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਸਨ। ਇੰਝ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਿੰਡ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਗੇਂਦੇ ਦੇ ਹਾਰ ਪਾਏ। ਨਰਸਿੰਘਾ ਅਤੇ ਤੂਤਾਨੀ ਸਾਜ਼ ਵਜਾ ਕੇ, ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਸਕੂਲ ਵੱਲ ਲੈ ਗਏ ਜਿੱਥੇ ਪਾਲਮ ਦੇ ਸਿਆਣੇ ਸੱਜਣ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਵਾਗਤੀ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਸਾਡੀ ਇੱਛਾ ਲਈ ਮੇਰੀ ਅਤੇ ਆਰਚਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਦੇ, ਇਮਾਨਦਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਵਰ੍ਹਾਏ ਗਏ ਇਸ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਕਦਰ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਸੱਜਣ ਲੋਕ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸਿਰਫ਼ ਸਰਕਾਰੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ 'ਤੇ ਖੋਜ ਤੱਕ ਵੀ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ। ਇੱਕ ਖੋਜਕਰਤਾ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਲਈ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਲੀਆਣਾ, ਅੰਦਰੇਟਾ, ਅਜੋਗਰ, ਪਰਿਹਾਲ, ਜੰਡਪੁਰੀ ਅਤੇ ਪਾਪਰੋਲਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ। ਸਲੀਆਣਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਬਾਗ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਅਤੇ ਘਰ ਸਥਿਤ ਹਨ।

(ਪੰਨਾ 248)
ਇਸ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸਾਲ ਵੈਸਾਖ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ; ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਇਸ ਮੇਲੇ ਵਿੱਚ ਮਠਿਆਈਆਂ, ਚੂੜੀਆਂ, ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਭਾਂਡੇ, ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਨ ਵੇਚਣ ਲਈ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਾਲਮ ਘਾਟੀ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ, ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਅਤੇ ਘਿਰਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਗੱਦੀ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਮੇਲੇ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਧੌਲਾਧਰ ਦੇ ਗਧੇਰਨ ਮੈਦਾਨਾਂ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮੇਲੇ ਵਿੱਚ ਤਿਉਹਾਰ ਅਤੇ ਰੰਗ ਜੋੜਦੇ ਹਨ; ਉਹ ਨਗਾਰੇ ਦੀਆਂ ਤਾਲਾਂ 'ਤੇ ਨੱਚਦੇ ਅਤੇ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਹੋਏ, ਗੱਦੇ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਨੱਚਦੇ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮੇਲਾ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਜਗ੍ਹਾ ਸੁੰਨਸਾਨ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਇੱਥੇ ਕੁਝ ਕਾਲੀਆਂ ਗਾਵਾਂ ਚਰਦੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਅਧਿਆਇ 36

ਐਂਡਰੇਟਾ
ਨੋਰਾ ਅਤੇ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ

(ਪੰਨਾ 249)
'ਭਿੰਨੀ ਰੈਣੀਆਂ ਚਮਕਣ ਤਾਰੇ'209

ਸਾਨੂੰ ਸਲੀਨਾ ਤੋਂ ਐਂਡਰੇਟਾ ਜਾਂਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਆਹ ਦਾ ਜਲੂਸ ਮਿਲਿਆ। ਅੱਗੇ ਨਰਸਿੰਘਾ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਪਿੱਛੇ ਢੋਲਕੀਆਂ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਸਜਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਆਹ ਦਾ ਜਲੂਸ, ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਤੁਰਿਆ। ਮੈਂ ਲਾੜੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮੇਜ਼ ਵਰਗੇ ਨਿਰਵਿਘਨ ਪੱਥਰ 'ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫੋਟੋ ਖਿੱਚੀ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਸਾਡੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦੌਰਾਨ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੌਣ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਜਲੂਸ ਦੇ ਨਾਲ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਬਹਾਨੇ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਪਿਆਰ ਭਰੇ ਸੱਦੇ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਲਾੜੀ ਦਾ ਜਲੂਸ ਵੀ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰ ਨਿਕਲੇ, ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਦਾਅਵਤ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਵੀ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਭੁੱਖੇ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਵਿਆਹ ਸਮਾਰੋਹ ਦੀ ਦਾਅਵਤ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ। ਛੱਤਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਗੀਤ ਸੁਣਨਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਮਹਿਮਾਨ ਨਿਵਾਜ਼ੀ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਤਜਰਬਾ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪੱਛਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰੇ ਹਾਂ! ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ, ਕੋਈ ਵੀ ਇੱਕ ਗਲਾਸ ਪਾਣੀ ਵੀ ਮੁਫਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਇੰਨੇ ਉਦਾਰ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੌਲਤ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਇੱਛਾ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸਾਡੇ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਵੱਡੇ ਦਿਲ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਲੋਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਨ; ਉਹ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ, ਅਤੇ ਮਾਂ ਅਤੇ ਧੀ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗੀ ਖਾਤੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਦੇਖੋ, 'ਮੈਂ, ਮੈਂ, ਆਪਣੇ ਆਪ' ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਸੁਣ ਸਕਦੇ ਹੋ।

(ਪੰਨਾ 250)
ਇਹ ਪੱਛਮ ਦੀ ਵੱਡੀ ਬਿਮਾਰੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹੀ ਵੱਲ ਧੱਕ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੁੱਖ-ਸਹੂਲਤਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਸਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਬੇਚੈਨੀ ਹੈ; ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਵੈ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਇਹ ਬਿਮਾਰੀ ਸਿਰਫ਼ ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੈਂ 1925 ਵਿੱਚ ਮਿਸ਼ਨ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਿਊਟਨ ਹੋਸਟਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਲਾਹੌਰੀ ਸਹਿਪਾਠੀ ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮਾਂਹ ਦੀ ਦਾਲ, ਮਟਨ ਅਤੇ ਘਿਓ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਖੁਆਇਆ। ਉਸਨੇ ਖਾਣੇ ਦਾ ਸੁਆਦ ਮਾਣਿਆ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਪਿਆਰੇ ਮਹਿੰਦਰ, ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਖਾਣਾ ਖਾ ਲਿਆ ਹੈ; ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਖਾਣੇ ਲਈ ਵੀ ਸੱਦਾ ਦੇਵਾਂਗਾ।" ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਨ ਵਜੋਂ ਖਾਣਾ ਖੁਆਇਆ ਸੀ। ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਖੁਆਉਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ? ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਅਜੀਬ ਲੱਗੀ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ, ਸਾਡੇ ਕਿਸਾਨ, ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਨ, ਉਹ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਡੂੰਘੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ।

209 'ਹਨੇਰੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਰੇ ਟਿਮਟਿਮਾਉਂਦੇ ਹਨ'।

ਅਨੁਵਾਦ © ਰਾਇਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ਼ ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਐਂਡ ਆਇਰਲੈਂਡ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਬਿਨਾਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਖੂਨ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਨਾ ਕਰੋ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਭਰੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਦੋਸਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਭੋਜਨ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।
ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਪਹਾੜੀ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਦੁਬਾਰਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪਹਾੜੀ ਉੱਤੇ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਚਾਹ ਦੇ ਬਾਗਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਕੈਂਥਾ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕਈ ਖੇਤਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ ਹੋਇਆ ਐਂਡਰੇਟਾ ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਾ। ਚਿੱਟੇ ਅਤੇ ਗੁਲਾਬੀ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਲਾਦਨ, ਕੈਂਥਾ ਅਤੇ ਪਦਮ ਚੇਤ-ਵੈਸਾਖ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਵਿੱਚ ਖਿੜਦੇ ਹਨ।

ਐਂਡਰੇਟਾ ਪਿੰਡ ਰਹਿਣ ਦਾ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਚਸ਼ਮੇ ਦਾ ਪਾਣੀ ਬਹੁਤ ਠੰਡਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਕਾਂਤ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਇੱਥੇ ਵਸ ਗਏ ਹਨ। ਨੋਰਾ ਰਿਚਰਡਸ ਪਿਛਲੇ ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇੱਥੇ ਰਹਿ ਰਹੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਨੋਰਾ ਦਾ 'ਵੁੱਡਲੈਂਡ ਅਸਟੇਟ' ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਆਸ਼ਰਮ ਹੈ; ਇਹ ਅਸਟੇਟ 15 ਏਕੜ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਆਸ਼ਰਮ ਪਿੰਡ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਨੋਰਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰਿਚਰਡਸ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਹੈ ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸੜਕ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਬਨੂਰੀ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਨੋਰਾ ਨੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਖੋਜ ਅਤੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਐਂਡਰੇਟਾ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ। ਉਹ ਅਮਰੀਕੀ ਕਵੀ ਵਾਲਟ ਵਿਟਮੈਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਹੈ। ਉਹ ਉਸਦੇ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ "ਲੀਵਜ਼ ਆਫ਼ ਗ੍ਰਾਸ" ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਈਬਲ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਨੋਰਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਰੱਖਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਨਾਟਕੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

(ਪੰਨਾ 251)
ਉਸਨੇ ਸਾਡੇ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕਈ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਹਨ; ਇਹ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯਮਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਬੈਨੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਨੋਰਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਨੋਰਾ ਨੇ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਓਪਨ-ਏਅਰ ਥੀਏਟਰ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਬੈਕ-ਸਟੇਜ ਦਾ ਕੰਮ ਨੇੜੇ ਹੀ ਇੱਕ ਸਧਾਰਨ ਝੌਂਪੜੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਧੌਲਾਧਰ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਆਨੰਦ ਐਂਡਰੇਟਾ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਾੜ ਇੱਕ ਕੰਧ ਵਾਂਗ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਬਰਫੀਲੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਰਫੀਲੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਰਫੀਲੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪਾਰਾ ਵਾਂਗ ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਬੱਦਲ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ ਉੱਭਰਦੇ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਅਤੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦਾ ਲੁਕਣ-ਮੀਟੀ ਖੇਡਦੇ ਹੋਏ ਆਪਸੀ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਇੱਕ ਬੇਮਿਸਾਲ ਤਸਵੀਰ ਪੇਂਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਇਹ ਨਾਟਕ ਦਿਨ ਭਰ ਧੌਲਾਧਰ ਉੱਤੇ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਹੁਤ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਡੁੱਬਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਹਾੜੀ ਚੋਟੀਆਂ ਪਿਘਲੇ ਹੋਏ ਸੋਨੇ ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਰੰਗ ਹਲਕਾ ਗੁਲਾਬੀ ਜਾਂ ਭੂਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਤ ਨੂੰ, ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਚੋਟੀਆਂ ਚੰਨ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਕੋਮਲਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ

□□□□□□□ □□ □□□ □□□□□□ □□ □□□□□ □□□□ □□□□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□□□ □□□□□□ □□□ □□□□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□□

□□□□ □□ □□□□□□ □□□□ □□□□□□ □□ □□□□□ □□□□□ □□□ □□□ □□□□□ □□ □□□□□□□□ □□□ □□□ □□□□□□□□ □□□□□ □□ □□□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□ □□, □□ □□□□□□ □□□□ □□ □□□□□□ □□□ □□□□□□□□ □□□ □□□□ □□ □□□□□□□□□□ □□ □□□□□□ □□ □□□ □□□□ □□□□ □□ □□ □□□□□ □□ □□□□□□ □□ □□□□□□ □□□ □□□□□ □□□ □□□□□□□□ □□□□ □□□□ □□□□□□□□ □□□□ □□, □□□ □□□□□ □□□□ □□ □□ □□ □□□□□ □□□□□□□□□□ □□□□ □□□□□□□ □□□ □□□□ □□□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□ □□□□□□ □□ □□□□□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□□□□□ □□□ □□□□ □□□□□□□ □□□ □□□□□□□

□□□□□ □□□ □□ □□□□□□□ □□ □□□□ □□□□□□ □□ □□□□□ □□□ □□□□ □□ □□□ □□□ □□□ □□□□ □□ □□ □□□□ □□□ □□□□□□□□□□ □□ □□□□□□ □□□□□□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□□□ □□□□ □□□□□ □□□ □□□□□□ □□□□□ □□, □□□ □□ □□□□ □□□ □□□□□□□□ □□□□□ □□□□□□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□□□□ □□□ □□□□ □□ □□□□□ □□ □□□□□□ □□□□□ □□, □□ □□□□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□ □□□ □□ □□□□ □□□□□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□□□□□□ '□□ □□□ □□□□ □□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□□□ □□ □□□□□□ □□□ □□□ □□ □□□ □□□□ □□□ □□□ □□□ □□□□ □□ □□□

◌□□ □□□□□□□□□□ □□□□□□ □□□□ □□□□□ □□□□□□ □□□□□ □□□ □□□□□□□□ □□□ □□ □□□□□□ □□□□□ □□□□□ □□□□□□ □□ □□□□□□ □□□□ □□□□□□ □□, □□□□ □□□ □□□□□□□□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□□□□□□ □□□

(□□□□ 252)

□□ □□□□ □□ □□□□□□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□ □□□□□ □□□□□□□□□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□□□□ □□□□, □□□□□ □□□□□ □□□□ □□□□□ □□ □□□□□□ □□ □□□□ □□□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□□ □□□ □□□□□□□ □□ □□□□ □□□ □□ □□□□ □□□□ □□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□ □□□ □□□□□ □□□□□□ □□ □□□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□□, □□□□ □□□□□□ □□□□□□ '□□ □□□□ □□□□ □□□□□□ □□□ □□□□ □□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□□□ □□ □□□ □□□□□□ □□□□□□□□ □□□□□□ □□□ □□ □□□ '□□, □□ □□□□□□ □□□□ □□ □□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□ □□□□□ □□□□ - □□□□□ □□□□□ □□ □□□□□ □□ □□□□□□ □□ □□□ □□□□ □□□□□ □□ □□□□ □□ □□□□□ □□ □□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□□□

ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਚਮਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਖਿੰਡੇ ਹੋਏ ਰੇਸ਼ਮੀ ਚਿੱਟੇ ਵਾਲ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ 'ਤੇ ਬਹਿਸ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦੇ ਲਾਲਚ ਕਾਰਨ ਵੱਧਦੀ ਹੋਈ ਮਾਰੂ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਬੈਠਦੀ ਹੈ, ਪੀਲੇ ਸੂਰਜਮੁਖੀ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਨੀਲਾ ਫੁੱਲਦਾਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ, ਉਸਦਾ ਇੱਕ ਸਾਥੀ ਜੈ ਦਿਆਲ ਵੀ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੈ ਦਿਆਲ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਨਾਟਕ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ੌਕੀਨ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਨੋਰਾਹ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦੇਰ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੈ ਦਿਆਲ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਹਾਰਨ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਬੁਲਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ, "ਜੈ ਦਿਆਲ, ਜੈ ਦਿਆਲ!"
ਨੋਰਾ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਕਮਰਾ ਬਾਲਕੋਨੀ ਦੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਹੈ। ਇਸ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੋਰੀਆਂ ਦੇ ਪਰਦੇ ਹਨ। ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਚਟਾਈਆਂ ਵਿਛਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਫਰਨੀਚਰ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਕੁਰਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮੇਜ਼ ਹੈ। ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਰੋਸ਼ਨ-ਦਾਨ ਨੂੰ ਖੱਦਰ ਕੱਪੜਾ ਢੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬੋਰੀ-ਪਰਦੇ ਬੜੀ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੱਚੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਘਰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਕੱਚੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਐਂਡਰੇਟਾ ਵਿੱਚ ਨੋਰਾ ਦਾ ਘਰ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਰਗੜੇ ਅਤੇ ਸਮਤਲ ਕੀਤੇ ਸਾਫ਼ ਘਰ ਧਰਤੀ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੀ ਬਦਸੂਰਤਤਾ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਨੋਰਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਬਦਾਮੀ ਨਿਵਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਘਰ ਦਾ ਨਾਮ ਇੱਕ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਘੋੜੇ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਘਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅਧਿਆਪਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਇੱਥੇ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਕੋਰਸ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਝੌਂਪੜੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਆਇਰਿਸ਼ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਬੇਦੀਆਂ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਝੌਂਪੜੀ ਹੈ। ਇਹ ਬੀ.ਪੀ.ਐਲ. ਬੇਦੀ ਅਤੇ ਫਰੀਦਾ ਬੇਦੀ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 253)
ਪਰ ਹੁਣ, ਇਹ ਢਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੇਦੀਆਂ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਹ ਝੌਂਪੜੀ ਨੋਰਾ ਲਈ ਮੁਸੀਬਤ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸਰੋਤ ਬਣ ਗਈ। ਛੱਤ ਨੂੰ ਫੜਨ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਥੰਮ੍ਹ ਨੂੰ ਡਿੱਗਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ, ਨੋਰਾ ਨੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਮਰਾ ਬਣਵਾਇਆ, ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ

[illegible]

[illegible]

210 [illegible]

210 [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ਪੰਛੀ ਜਿਸਦੇ ਖੰਭ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਸ ਉੱਤੇ ਨੱਚਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਲੁਭਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗ ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤ "ਭਾਬੀ ਕੁੱਕੜ ਕੀਹਨ ਬੋਲਦਾ" ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।211 ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਬਣਾਏ ਗਏ ਕਾਂਗੜਾ ਦੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗ ਭਾਰਤੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।
ਅਸੀਂ ਐਂਡਰੇਟਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿੱਚ ਪੀਤਾ। ਉੱਥੇ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਉੱਪਰਲੇ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਟਿਕ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਲੇਟ ਕੇ ਧੌਲਾਧਰ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਚੋਟੀਆਂ ਉੱਤੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦਾ ਲੁਕਣ-ਮੀਟੀ, ਅਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਅਤੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਮੇਲ ਮਨਮੋਹਕ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 254)
ਨੇੜੇ ਦੇ ਚਰਾਗਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਚਰ ਰਹੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਗਾਵਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਅਤੇ ਭੇਡਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਤਸਵੀਰ ਵੀ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ।
ਬੈਨੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਾੜੀ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਘਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਾਂਸ ਦੇ ਝੁੰਡ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਕੇਲੇ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਲਗਾਉਣਾ ਇੱਕ ਆਮ ਰਿਵਾਜ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਕੇਲੇ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਕਿਉਂ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਹਵਾ ਚੱਲਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੇਲੇ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੇ ਪੱਤੇ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਮੁੜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਵਾ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, "ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਜਾਓ।" ਪਰ, ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਆਪਣੇ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਵਾਗਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਅੱਗੇ ਬਾਂਸ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਕੇਲਾ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਂਸ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਅੰਦਰ ਵੱਲ ਝੁਕਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹਵਾ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, "ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਆਓ।"
ਅਸੀਂ ਬਾਂਸ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਮੁੱਖ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਅਤੇ ਹੱਥ ਧੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣਾ ਖਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਭਟੂਰੇ, ਮਾਂਹ ਦੀ ਦਾਲ, ਚੌਲ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਰਤ ਢੀਓ ਅਚਾਰ ਸੁਆਦੀ ਸਨ, ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਬ ਦੀ ਸਬਜ਼ੀ (ਮਾਨੀ) ਵੀ ਸੀ। ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਖਟਾਈ ਚਟਨੀ ਖਾਣਾ ਢੁਕਵਾਂ ਹੈ, ਖੱਟਾ ਸੁਆਦ ਹੋਰ ਸੁਆਦਾਂ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਆਦ ਦੀਆਂ ਕਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।
ਇਸ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੰਦ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੇ ਗੁਲੇਰ ਦੇ ਰਾਜਾ, ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੰਦ ਨੂੰ ਨਾਦੌਣ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਣੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੰਦ ਦੇ ਰਸੋਈਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ

ਨਾਲ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੇ ਰਸੋਈਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੰਦ ਨੂੰ

ਇੱਕ ਕੱਚਾ, ਕੱਚਾ ਘੜਾ। ਸੋਹਣੀ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਹੀਵਾਲ ਉਸਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਛਾਲ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਦੋ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਚਨਾਬ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੇ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੁਖਦਾਈ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗਲੇ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹੋਏ। ਅਸਲ ਪੇਂਟਿੰਗ ਅਮਰ ਮਹਿਲ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਅਤੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਜੰਮੂ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਾਲ ਦਿੱਤੇ ਕੈਪਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਕਾਪੀਆਂ ਬਣਾ ਸਕਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਚ ਸਕਣ। 211 "ਭੈਣ-ਭੈਣ, ਕੋਇਲ ਟਵਿੱਟਰ ਕੀ ਕਰਦੀ ਹੈ?"

। ਖਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਿਲ ਪੂਡ 212। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਪਕਵਾਨ ਬੇਸਵਾਦ ਲੱਗੇ। ਜਦੋਂ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੇ ਰਸੋਈਏ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮਾਨੀ ਖੁਆਈ, ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾ ਆਪਣੇ ਤਾਲੂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਕਵਾਨਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੁਆਦ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।
ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੰਦ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੇ ਰਸੋਈਏ ਦੀ ਇਸ ਚਾਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ।
ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ, ਸਾਡੀ ਗੱਲਬਾਤ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵੱਲ ਚਲੀ ਗਈ। ਬੈਨੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਜਾਨਵਰ ਅਕਸਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ, ਇੱਕ ਸ਼ੇਰ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਸਦਾ ਗੁਆਂਢੀ ਇੱਕ ਬਹਾਦਰ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਨੇ ਡੰਡਿਆਂ ਅਤੇ ਕੁਹਾੜੀਆਂ ਨਾਲ ਜਾਨਵਰ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਇਆ।
ਕੁਝ ਦਿਨ ਉੱਥੇ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਚਲੇ ਗਏ।
ਅਸੀਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਐਂਡਰੇਟਾ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।

(ਪੰਨਾ 255)

ਐਂਡਰੇਟਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬਾਂਸ ਦੇ ਜੰਗਲ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਨਦੀ ਹੈ; ਇਸਦੇ ਕੰਢੇ ਇੱਕ ਸ਼ਿਵ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤ੍ਰੇਹਲ ਪਿੰਡ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਿੱਲਾਂ ਨਾਲ ਝੋਨੇ ਦੀ ਛਿੱਲ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਤੇ ਤਾਂਬੇ ਵਰਗੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਅਸੀਸ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਬਾਂਸ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਝੁੰਡ ਵੀ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਆਵਾ ਅਤੇ ਪੁੰਨ ਘਾਟੀਆਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਸੇਮਲ ਦੇ ਰੁੱਖ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਲਾਲ ਫੁੱਲ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਪੱਥਰ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਅਕਸਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੇਮਲ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਲੈਬਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਦੂਰ ਨਾਲ ਰਗੜਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

212 ਜਾਂ ਮਾਲਪੁਆ, ਇੱਕ ਮਿੱਠਾ ਪੈਨਕੇਕ ਜੋ ਖੰਡ ਦੇ ਸ਼ਰਬਤ ਵਿੱਚ ਡੁਬੋਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਇਲਾਇਚੀ ਦੇ ਸੁਆਦ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ 37

ਬੈਜਨਾਥ

(ਪੰਨਾ 256)
ਸ਼ਿਵ ਮੇਰਾ ਮਹਾਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੇ ਤਾਜ ਨਾਲ ਨੱਚਦੇ ਸਨ ਸ਼ਿਵ, ਮੇਰਾ ਮਹਾਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਖਿੰਡੇ ਹੋਏ ਨਾਲ ਨੱਚਦਾ ਹੈ
ਖਿਲਾਏ ਵਾਲ
ਰਾਣੀ ਗੋਰੀ ਗੋਰੀ ਗੰਗਾ ਰਾਣੀ ਮੁਕੁਟ ਛੁਪਾਈ ਮੇਰੀ ਮੇਲੀ ਰਾਣੀ ਗੰਗਾ ਆਪਣੇ ਤਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਛਿੜਕਦੀ ਹੈ

ਅਸੀਂ ਸੂਡਸ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਇੱਕ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਓਕ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਐਂਡਰੇਟਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਤੇਜ਼ ਵਗਦੀ ਨਦੀ ਦੇ ਪਾਰ ਪਹੁੰਚੇ।
ਇਸ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇੱਕ ਸ਼ਿਵ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਲੰਘਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਤ੍ਰੇਹਲ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਝੋਨੇ ਦੀ ਛਿਲਕੀ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਨ ਲਈ ਪਣ-ਸੰਚਾਲਿਤ ਮਿੱਲਾਂ ਹਨ। ਤੂਨ ਦੇ ਰੁੱਖ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਤੇ ਤਾਂਬੇ ਵਾਂਗ ਚਮਕਦੇ ਹਨ, ਕੋਮਲ ਬਾਂਸ ਦੇ ਰੁੱਖ ਅਤੇ ਕੇਲੇ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਇਸ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁੰਦਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਵਾਂਗ, ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਰੁੱਖ ਅਤੇ ਝਾੜੀਆਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਉਲਟ ਅਧਿਐਨ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਤੁਲਨ ਇਸ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਕਾਂਗੜਾ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਗਰਮ ਅਤੇ ਠੰਡੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਏਸ਼ੀਆ ਦਾ ਸੰਗਮ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਰੁੱਖ ਇੱਥੇ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਯਾਨੀ ਕਿ ਠੰਡੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰੁੱਖ ਅਤੇ ਗਰਮ ਮੌਸਮ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰੁੱਖ। ਬਾਂਸ, ਪਿੱਪਲ, ਅੰਬ ਅਤੇ ਓਕ ਦੇ ਰੁੱਖ ਚੈਰੀ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉੱਗਦੇ ਹਨ। ਲਾਲ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਲੇ ਸੇਮਲ ਦੇ ਰੁੱਖ ਆਵਾ ਅਤੇ ਪੁੰਨ ਦੀਆਂ ਖੱਡਾਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਉੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੇਮਲ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਤਣੇ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਹਨ ਜੋ ਖੁਰਦਰੀ ਪੌੜੀਆਂ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਪਲੇਟਫਾਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਦੂਰ ਨਾਲ ਰੰਗਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਜੋਂ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(□□□□ 257)

□□□□ □□□ □□□ □□□□□□ □□□ □□ □□□□□□□ □□□□ □□□□□□□ □□ □□□□ □□□□ □□□ □□ □□□□□□ □□□ □□□□ □□; □□□□ □□□□□□ □□□□ □□□□ □□□-□□□□□ □□□ □□ □□□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□ □□ □□□□□□□□ □□□ □□□□□□□□□□ □□□□□ □□ □□□□ □□□ □□□ □□□□ □□□□□□□□ □□ □□ □□□ □□□

□□□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□ □□□ □□□□□□ □□□ □□□□□ □□ □□□-□□□ □□□□□ □□□, □□ □□ □□□□□□ □□□□ □□□ □□□ □□□

□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□ □□ □□□□□ □□□□□ '□□□□□□□' □□□□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□□ □□ □□□□□□ □□□ □□□□□□ □□ □□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□ □□□□□ □□□□□□ □□□□ □□ □□□□ □□□□□□ □□□□□ □□□□ □□□□ □□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□-□□□□□ □□, □□□□□□ □□□□□ □□ □□□ □□□□□ □□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□ □□□□□□□□□□, □□□□ □□□ □□□□ □□□ □□□□□ □□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□-□□□□□ □□ □□□□ '□□ □□□□□□ □□ □□□□ □□ □□□ □□□□□□ □□□□□ □□□ □□□□ □□□□□□□□ (□□□□□□) □□ □□□□ □□□ □□□ □□□ □□□ □□□□ □□ □□□ □□□□□□, □□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□□, □□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□, □□ □□□, □□□□ □□□□□□ □□ □□□□ □□ □□□ □□□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□□ □□□□□ □□ □□□□□ □□ □□□ □□□□ □□□

□□□□□□ □□ □□□□ □□□□ □□□□ □□ □□□□ □□□□□ □□□□□ □□, □□□ □□□□ □□□□□ □□ □□ □□□□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□□□□□ □□□

□□□□ □□□□□□ □□ □□□□□□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□□□□ □□ □□□□□ □□ □□□ □□□ □□□ □□□ □□□□□ □□, □□□□ □□ □□□□□□ □□□□□ □□□ □□ □□□□ □□□□ □□□□□□□ □□□

◌□□ □□□ □□ □□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□ □□□□, □□□□□□ □□ □□□□ □□□□□□ □□□ □□□ □□□□□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□□□□ □□□ □□□□-□□□□ □□□ □□□ □□□□□ □□□□□ □□□□□□ □□□□ □□□□□□ '□□ □□□ □□□ □□□□ □□□□ □□ □□□□ □□□ □□ □□□□□ □□□□ □□□□□□, □□□ □□□□□ □□□□□ □□□ □□ □□ □□□□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□□□□ □□□ □□□□ □□□□□□□ □□□ □□□□□ □□□ □□□

ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ, ਔਰਤਾਂ ਚੰਗੇ ਪਤੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਕਾਂਗੜਾ ਘਾਟੀ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਰਾਲੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।
ਫੱਗਣ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨ, ਕੁੜੀਆਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੂਰਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪੂਜਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁੜੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਫਿਰ, ਵੈਸਾਖ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ, ਉਹ ਰੱਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਧੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਰੱਲੀ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਕੀ ਅੱਧੀਆਂ ਸ਼ੰਕਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਪੰਨਾ 258)
ਰੱਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ੰਕਰ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਾਲੀ ਰਗੜਨਾ। ਇੱਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁਜਾਰੀ ਹਵਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਸ਼ੰਕਰ ਅਤੇ ਰੱਲੀ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰ੍ਹੋਂ ਦਾ ਤੇਲ ਮਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ੰਕਰ ਨੂੰ ਲਾੜੇ ਵਾਂਗ ਸਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਦੋਵੇਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਲਕੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਡੁਬੋ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਇਹ ਅਨੋਖਾ ਪਰ ਦਿਲਚਸਪ ਰਿਵਾਜ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਵਾਰ, ਇੱਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਰੱਲੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸ਼ੰਕਰ ਨਾਮ ਦੇ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜਦੋਂ ਦੁਲਹਨ ਆਪਣੇ ਬਾਲ-ਪਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਬਸਤੂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਘਰ ਜਾਣ ਲਈ ਚਲੀ ਗਈ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪਾਲਕੀ ਰੋਕ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਬਸਤੂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰੀ ਕਿਸਮਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੱਚੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਹੁਣ ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਹੀਂ ਜੀਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਕੁੜੀਆਂ ਮੇਰੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣ, ਇੱਕ ਮੂਰਤੀ ਮੇਰੇ ਲਈ, ਇੱਕ ਸ਼ੰਕਰ ਲਈ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਬਸਤੂ ਲਈ। ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਚੇਤਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਪਹਿਲੀ ਵੈਸਾਖ ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮੇਰਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਬਾਅਦ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਲਕੀ ਵਿੱਚ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਕੇ ਡੁੱਬਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਮੇਰੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਭਰਾ, ਅਤੇ ਜੋ ਕੁੜੀਆਂ ਇਹ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਮੇਲ ਲਾੜੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣਗੇ।" ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਰੱਲੀ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਡੁੱਬ ਗਈ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ, ਕਾਂਗੜਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਹਰ ਕੋਈ ਰਾਲੀ, ਸ਼ੰਕਰ ਅਤੇ ਬਸਤੂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਰੈਲੀ ਦੀ ਰਸਮ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਬੈਜਨਾਥ ਮੰਦਰ ਗਏ। ਸ਼ਾਇਦ ਬਿਆਸ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਾਰਕ ਬੈਜਨਾਥ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਮੰਦਰ ਵਜੋਂ, ਬੈਜਨਾਥ ਮੰਦਰ ਸ਼ਿਵ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਲਈ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਮ ਮੰਦਰ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਰ ਗ੍ਰਾਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਸ਼ਾਰਦਾ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪੱਥਰਾਂ ਦੀਆਂ ਉੱਕਰੀ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਕੀਰ ਗ੍ਰਾਮ ਦਾ ਨਾਮ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਲਿਖਤਾਂ ਸੁੰਦਰ ਕਾਵਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਉੱਕਰੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਮੰਦਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੋ ਸਥਾਨਕ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਮੰਦਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਹ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ:

(ਪੰਨਾ 259)
"ਤ੍ਰਿਗਰਤਾ ਵਿੱਚ ਕੀਰ ਗ੍ਰਾਮ ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਬਿੰਦੂਕਾ ਨਦੀ ਇੱਕ ਪਹਾੜ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖੇਡਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੈ, ਬਿਲਕੁਲ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਵਿੱਚ ਸੁੰਦਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਲਕਸ਼ਮਣ ਇਸ ਪਿੰਡ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁਕਾ ਅਤੇ ਅਹੂਕਾ ਨਾਮ ਦੇ ਦੋ ਭਰਾ ਇੱਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿੱਧ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਅਜੇ ਆਪਣੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵੰਡੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਦਿਆਲੂ ਲੋਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮੰਦਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ। ਗੰਗਾ, ਜਮੁਨਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।"

ਅਨੁਵਾਦ © ਰਾਇਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ਼ ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਐਂਡ ਆਇਰਲੈਂਡ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਬਿਨਾਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਘੁੰਮਣ ਨਾ ਦਿਓ। ਇਸ ਮੰਦਰ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ। ਇਸ ਮੰਦਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਿਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਮੁਖੀ, ਆਸ਼ਿਕਾ, ਸੁਸਰਮਨ ਤੋਂ ਸੀ। ਸਮਾਨਾ ਬੋਏਕਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਿਵ ਮੰਦਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਹਰ ਮਿਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।" ਇਹ ਮੰਦਰ ਸ਼ਾਮੂ ਦੇ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਵਿੱਚ ਮੂਰਤੀਆਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਚਮਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਤੱਥ ਕਿ ਇਸ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੋਵੇਂ ਮਿਸਤਰੀ ਕਾਂਗੜਾ ਤੋਂ ਸਨ, ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ।
ਬੈਜਨਾਥ ਮੰਦਿਰ ਦੀ ਬਣਤਰ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ: ਇੱਥੇ 8 ਵਰਗ ਫੁੱਟ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਪੂਜਾ ਲਈ ਇੱਕ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਰਾਜ਼ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਮੰਡਪ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਡਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਢਲਾਣ ਵਾਲੀ ਛੱਤ

ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੂਜਾ ਸਥਾਨ ਵਿੱਚ 'ਵੇਦਯਮ' ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਲਿੰਗ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿੱਚ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਇੱਕ ਤੰਗ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਰਾਹੀਂ ਦਾਖਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੰਡਪ ਦੀ ਛੱਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਥੰਮ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੀਮਾਂ ਛੱਤ ਨੂੰ ਨੌਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੀਆਂ ਹਨ। ਛੱਤ ਪੱਥਰ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੰਡਪ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਰ ਥੰਮ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਬਣੇ ਥੰਮ੍ਹ ਹਨ, ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰਲ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵਰਗਾਕਾਰ ਅਧਾਰ ਹੈ, ਉੱਪਰ ਦੋ ਵੱਡੇ ਚੱਕਰ ਕੁਝ ਜਗ੍ਹਾ ਨਾਲ ਵੱਖ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ - ਇਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਢੱਕਣ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਜੋੜੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੰਡਪ ਦੀਆਂ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਬਾਲਕੋਨੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਖਿੜਕੀਆਂ ਹਨ। ਮੰਦਿਰ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਦੋ ਕਿਲ੍ਹੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਲਾਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੰਦਿਰ ਦੀਆਂ ਬਾਹਰੀ ਦੀਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤਾ ਵਰਗੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 260)
1240 ਦੇ ਨਾਗਰੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤਾ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਂਵੀਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਹੈ। 213 ਇਸ ਮੰਦਰ ਦੀ ਛੱਤ ਨਵੀਂ ਬਣੀ ਹੋਈ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਮੰਦਰ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੂਜੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਮੰਦਰ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ 1905 ਦੇ ਭੂਚਾਲ ਦੌਰਾਨ ਨੁਕਸਾਨ ਤੋਂ ਬਚ ਗਿਆ। ਉਸ ਭੂਚਾਲ ਨੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਸਿੱਧਨਾਥ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਾਹ ਦਿੱਤਾ।
ਬੈਜਨਾਥ-ਜੋਗਿੰਦਰ ਨਗਰ ਖੇਤਰ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਸਾਧਾਰਨ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਬੈਜਨਾਥ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਉੱਚੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਪਾਲਮ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਸਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਝੋਨੇ ਦੇ ਝੂਲਦੇ ਖੇਤ, ਟੂਨ ਅਤੇ ਬਾਂਸ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੀ ਭੀੜ, ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਧੌਲਾਧਰ ਪਹਾੜ, ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਐਂਡਰੇਟਾ ਦੀ ਢਲਾਣ, ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪਹਾੜੀਆਂ ਇਕੱਠੇ ਇੱਕ ਅਭੁੱਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇੱਥੋਂ ਆਸ਼ਾਪੁਰੀ ਦਾ ਮੰਦਿਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਦਿਰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਮਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਪਹਾੜੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਉਮੀਦ ਦੀ ਕਿਰਨ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪਾਈਨ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਵਾਦੀ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ। ਇਹ ਵਾਦੀ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਖੱਡ ਜਾਂ ਡਿਪ੍ਰੈਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਹਾੜੀਆਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਉਤਰਦੀਆਂ ਹਨ; ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਜੰਗਲ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਝੋਨੇ ਦੇ ਖੇਤ ਹਨ; ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਇੰਝ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਰਹੇ ਹੋਣ।
ਉੱਲ ਨਦੀ ਦੇ ਉੱਪਰ ਫੈਲੀਆਂ ਬਿਜਲੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਬਿਜਲੀ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਇਸ ਸੁੰਦਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬੁਰਾਈਆਂ ਇਸ ਘਾਟੀ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਦੇਣਗੀਆਂ।
ਸੜਕ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਸਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਚਿੱਟੇ ਗੁਲਾਬ ਦੀਆਂ ਵੇਲਾਂ ਉਗਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ; ਫੁੱਲ ਚਾਂਦਨੀ ਰਾਤ ਵਿੱਚ ਚਮਕਦੇ ਹਨ।

213 ਵੇਂ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਂਵੀਰ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ 24 ਵੇਂ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਤੀਰਥੰਕਰ ਹਨ।

ਦੋ ਮੀਲ ਅੱਗੇ, ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਗੱਦੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਭੇਡਾਂ ਪਾਲਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਸਦੀਆਂ ਭੇਡਾਂ ਨੇੜੇ ਹੀ ਚਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਚੁੰਬਕ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪੱਥਰ ਨਾਲ ਅੱਗ ਬਾਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਗਰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮੋਟੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਗਲਾਸ ਵਿੱਚ ਚਾਹ ਪਾਈ। ਸਾਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ, ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚਾਹ ਪੀਓ।" ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਮਹਿਮਾਨ ਨਿਵਾਜ਼ੀ ਲਈ ਉਸਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਹਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਹੁਤ ਆਰਾਮਦਾਇਕ ਹੈ, ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਚਰਾਉਂਦੇ ਹੋ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਪੀਂਦੇ ਹੋ, ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ।"

(ਪੰਨਾ 261)
ਚਾਹ ਪੀਂਦੇ ਹੋਏ, ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਤੁਹਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਿਹਤਰ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਮੋਟਰ ਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਜਗ੍ਹਾ ਜਾਂਦੇ ਹੋ। ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੀ ਹੈ? ਮੈਂ ਰਿੱਛ ਵਾਂਗ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਖੋੜਾਂ ਵਿੱਚ ਸੌਂਦਾ ਹਾਂ। ਕਈ ਵਾਰ, ਮੇਰੀਆਂ ਭੇਡਾਂ ਗੁਆਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਪਹਾੜੀ ਸ਼ੇਰਾਂ ਦਾ

ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।" ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਰੁਕਦੇ ਹੋ?" ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਰੁੱਖ ਦੇ ਖੋਖਲੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਉੱਥੇ।"
ਬੈਜਨਾਥ ਦੇ ਉੱਪਰ ਅਤੇ ਧੌਲਾਧਰ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਤਲਹਟ ਵਿੱਚ ਬੀੜ ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਪਾਲ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਹਰ ਓਕ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਘਣਾ ਜੰਗਲ ਹੈ, ਅਤੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨਦੀ ਵਗਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਦਾ ਅਮੀਰ ਚਾਹ ਬਾਗ ਮਾਲਕ, ਪ੍ਰਿਥੀਪਾਲ, ਉੱਥੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਹੈ।
ਹੋਲੀ ਦੌਰਾਨ ਬੀਹ ਦੇ ਇਸ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੇਲਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੱਦੀ ਅਤੇ ਕਨੋਟ ਲੋਕ ਧੌਲਾਧਾਰ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਲੁੱਗੜੀ ਪੀਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਗਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਨੱਚਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਲੂ ਤਿਉਹਾਰ ਵਾਂਗ, ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਪਾਲਕੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਥਾਨਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਬੀਹ ਤਿਉਹਾਰ ਕੁੱਲੂ ਦੁਸ਼ਹਿਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੇਲੇ ਲਈ ਲੋਕ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਭਾਰੀ ਗਹਿਣੇ ਕਾਂਗੜਾ ਸਕੂਲ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਕਲਾ ਦੇ ਇਸ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪੇਂਟ ਬੁਰਸ਼ ਨਾਲ ਪਹਾੜੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਕੋਮਲਤਾ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਿਆ। ਵਧੀਆ ਕੱਪੜੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਆਦਮੀ-ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਹਾਸੇ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਵਸਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਕਾਂਗੜਾ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੁਹਜ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਬਾਲਾ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਲਰਕ, ਜੋ ਕਿ ਹਰਿਆਣਾ ਦਾ ਇੱਕ ਸਧਾਰਨ ਜਾਟ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸੀ, ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਚੌਧਰੀ ਸਾਹਿਬ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਹਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲ ਕਿਵੇਂ ਲੱਗੇ?" ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਰਸਮੀ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ, ਜਨਾਬ।" ਪਰ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪਾਲਮਪੁਰ ਪਹੁੰਚੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਪਰਮੇਸ਼ੀ ਦਾਸ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਚੌਧਰੀ ਕਿਵੇਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਰੱਬ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹਾਂ!"
ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਬਰਫੀਲੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸੀ, ਤਾਂ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਖੱਡਾਂ ਅਤੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਮੋੜਾਂ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ।

(ਪੰਨਾ 262)

ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕੁਦਰਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹਨ। ਸਿਰਫ਼ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੀ ਕਾਂਗੜਾ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।
ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਇੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਗਿਰਝਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਕਮੇਟੀ ਇੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਉੱਪਰ ਉੱਡਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੀ ਸੀ, ਪਾਣੀ ਦੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਝੁੰਡ ਪਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਤਿਤਲੀਆਂ ਅਤੇ ਮਧੂ-ਮੱਖੀਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਸੁੰਦਰ ਫੁੱਲ ਹੀ ਦੇਖਦੀਆਂ ਸਨ।
ਕੋਈ ਸਿਰਫ਼ ਉਹੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਚੌਧਰੀ ਡੂੰਘੀਆਂ ਖੱਡਾਂ ਤੋਂ ਡਰ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਕਾਂਗੜਾ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਕਲਾ ਦੀ ਕੋਮਲਤਾ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੀ ਮਿਲੀ।

ਅਧਿਆਇ 38

ਮਹਾਰਾਜ ਨਗਰ
ਕਾਂਗੜਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ

(ਪੰਨਾ 263)
ਸਾਡੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਲੰਬਾਗਾਓਂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਕੋਲ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਧਰੁਵ ਦੇਵ ਚੰਦ, ਆਸ਼ਾਪੁਰੀ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਮਹਾਰਾਜ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਘੋੜਿਆਂ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਪਰਮੇਸ਼ੀ ਦਾਸ ਨਾਲ ਅੰਦਰੇਟਾ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਦੱਤਲ ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਸੜਕ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਜੰਗਲੀ ਗੁਲਾਬ ਅਤੇ ਚਮੇਲੀ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਸਨ। ਸੰਤਰੀ ਅਤੇ ਪੀਲੇ ਫੁੱਲ ਇੰਝ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਨੱਚ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਲਾਬ ਅਤੇ ਚਮੇਲੀ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਪਾਰਹਾ ਨਾਮ ਦੇ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੇ। ਪਾਰਹਾ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਪਿੰਡ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਝਰਨੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਬੋਹੜ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਬਲਕਿ ਗਾਵਾਂ, ਵੱਛੇ, ਭੇਡਾਂ ਅਤੇ ਬੱਕਰੀਆਂ ਵਰਗੇ ਪਸ਼ੂ ਵੀ ਇੱਥੇ ਪਨਾਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।
ਭੌਰਾ ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਪਾਰਹਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਭੂਗੋਲ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰਾ ਹੈ - ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਝਰਨੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਭਰਪੂਰ ਹਰਿਆਲੀ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਸਿਰਫ਼ ਮਾਰੂਥਲ ਵਰਗੇ ਪਹਾੜ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਚੰਗਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਅਗਲੇ ਪਿੰਡ ਦਰਮਨ ਵੱਲ ਸਵਾਰੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਦੂਰੋਂ ਆਸ਼ਾਪੁਰੀ ਮੰਦਰ ਦੇਖਿਆ। ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਛੇ ਤੋਂ ਸੱਤ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਉੱਥੇ ਕੁਝ ਦੇਰ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇੱਕ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਜਾ ਉਧਾਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਬੋਹੜ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਹੇਠ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ।

(ਪੰਨਾ 264)
ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਵੀ ਬੋਹੜ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਹੇਠ ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਹ ਅੰਬ ਦੇ ਅਚਾਰ ਨਾਲ ਰੋਟੀ ਖਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਆ ਰਹੇ ਭਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਾਲੀ ਮਿਰਚ ਦੇ ਸੁਆਦ ਵਾਲੀ ਲੱਸੀ ਦਾ ਇੱਕ ਗਲਾਸ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਪਤਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪੀਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ।

ਅਸੀਂ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਅਤੇ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਵਿੱਚ ਨਾਗਬਨ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਸਾਨੂੰ ਇੱਥੇ ਕੋਈ 'ਨਾਗ' (ਸੱਪ) ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਸੂਨ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਸੱਪ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਉੱਭਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਸੰਘਣਾ ਜੰਗਲ ਹੈ, ਅਤੇ ਵੇਲਾਂ ਨੂੰ ਰੱਸੀਆਂ ਵਾਂਗ ਦਰੱਖਤਾਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦਰੱਖਤ ਪੀਲੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਵੇਲਾਂ ਚਿੱਟੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ - ਇਹ ਕੰਡੇਦਾਰ ਕਿੱਕਰ ਅਤੇ ਫਲਾਹੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਆਕਰਸ਼ਕ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਾਂਗੜਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰੱਖਤਾਂ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵੇਲਾਂ ਇੱਕ ਆਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੈ। ਵੇਲ ਔਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰੁੱਖ ਆਦਮੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ, ਮਾਧਵੀ ਵੇਲ ਨੂੰ ਅੰਬ ਦੇ ਦਰੱਖਤ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ, ਔਰਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵੇਲ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਮਿਲਾਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ।
ਅਸੀਂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨਗਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਮੰਨ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜ ਨਗਰ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਪਿੰਡ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਰਾਜਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ, ਉਸਦੇ ਨੌਕਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਅਤੇ ਬਾਂਸ ਦਾ ਜੰਗਲ ਸੀ। ਘਰਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਲੋਕਾਟ ਅਤੇ ਨਾਸ਼ਪਾਤੀਆਂ ਦੇ ਬਾਗ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸੀ, ਰਾਜਾ ਧਰੁਵ ਦੇਵ ਚੰਦ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਡੋਗਰਾ ਮੈਨੇਜਰ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਘਰ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਏ ਜਿੱਥੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਮੰਜੇ ਅਤੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਵਿਛਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਸਿਰਹਾਣਿਆਂ 'ਤੇ 'ਜੀ ਆਇਆਂ ਨੂੰ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਢਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਘੰਟਾ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ।

ਰਾਜਾ ਦਾ ਮੈਨੇਜਰ ਸਾਨੂੰ ਦੁਪਹਿਰ 3 ਵਜੇ ਦੁਬਾਰਾ ਮਿਲਣ ਆਇਆ। ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਰਾਜਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਰ ਜੈ ਚੰਦ ਨੇ ਨੌਂ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਠਾਰਾਂ ਬੱਚੇ ਸਨ, ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ ਬਚਿਆ। ਇੱਕ ਸਾਧੂ ਨੇ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਲੰਬਾਗਾਓਂ ਦਾ ਮਹਿਲ ਛੱਡ ਕੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੀ ਉਸਦਾ ਬੱਚਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹੇਗਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਰਾਜਾ ਜੈ ਚੰਦ ਨੇ ਆਸ਼ਾਪੁਰੀ ਮੰਦਰ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਘਰ ਬਣਵਾਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਨਾਮ ਮਹਾਰਾਜ ਨਗਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਬਚ ਗਏ, ਅਤੇ ਧਰੁਵ ਦੇਵ ਚੰਦ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 265)

ਅਸੀਂ ਡੋਗਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਪਹਿਲਾਂ, ਉਹ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਫਰੇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਦੋ ਨਾਇਕਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਸੁੰਦਰ ਸਨ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਵਧੀਆ ਸਨ। ਰਾਜਾ ਵੀ ਆਇਆ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੀ ਫੋਟੋ ਖਿੱਚਣੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਕੱਟਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਦੋ ਵਾਰ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਣ 'ਤੇ, ਇਸ ਬੇਨਤੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ। ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਹਿਮਾਚਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਫ਼ਸਰ ਤਾਇਨਾਤ ਸੀ ਜੋ ਕਲਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਪੁਰਾਣੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਮਿਲਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਰਾਜਾ ਤੋਂ ਇਸ ਲਈ ਪੁੱਛਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰਨਾ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਮੰਗਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਅਫ਼ਸਰ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਲੁਕਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮੈਂ ਰਾਜਾ ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੋਰ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਉਸਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਖੋਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਖੋਜ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਨਾਮ ਦੇਵੇਗੀ। ਰਾਜਾ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦਿਖਾਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਹੋਰ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੁਝ 'ਬਾਰਾ ਮਾਸਾ' ਅਤੇ 'ਨਾਇਕਾ ਭੇਦ' ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਗਭਗ ਵੀਹ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਸਨ।
ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਲਾਲ ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਥੈਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੁਕਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਸਿਰਫ਼ ਰਾਜਿਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕਲਾ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਥੈਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਢੱਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਿੰਮ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਲੱਕੜ ਦੇ ਬਕਸੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਫਰੇਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਲਟਕਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਰਿਵਾਜ 19 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਚਮਕ ਰਹੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਤਾਜ਼ੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਥੈਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਡੱਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ।
ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਨੂਰਪੁਰ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕਿੰਨਾ ਰੋਇਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸਦੇ ਚਿੱਤਰ ਸੜ ਗਏ ਹਨ। ਬਿਲਕੁਲ ਜਾਪਾਨੀ ਸਮੁਰਾਈ

ਵਾਂਗ, ਇਹ ਪੁਰਾਣੇ ਰਾਜਪੂਤ ਆਪਣੀਆਂ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਓਕਾਕੁਰਾ ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਜਾਪਾਨੀ ਕਲਾਕਾਰ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਜਾਪਾਨੀਆਂ ਦੇ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਲਈ ਪਿਆਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੇਸ਼ੁਨ ਦੁਆਰਾ ਪੇਂਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਬੁੱਧ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪੇਂਟਿੰਗ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਹਾਸੋਕਾਵਾ ਦੇ ਮਹਿਲ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 266)
ਲੱਕੜ ਦੇ ਮਹਿਲ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ। ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਮੌਜੂਦ ਸਮੁਰਾਈ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਸੜਦੇ ਮਹਿਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੇਂਟਿੰਗ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਕਮੀਜ਼ ਪਾੜ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਪੇਂਟਿੰਗ ਨੂੰ ਢੱਕਣ ਲਈ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਪੇਟ ਪਾੜ ਦਿੱਤਾ, ਪੇਂਟਿੰਗ ਨੂੰ ਕੱਪੜੇ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੇਟ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਭਾਰ ਲੇਟ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਅੱਗ ਬੁਝਾਈ ਗਈ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁਰਾਈ ਦੀ ਸੜੀ ਹੋਈ ਲਾਸ਼ ਮਿਲੀ। ਮਸ਼ਹੂਰ ਪੇਂਟਿੰਗ ਉਸਦੇ ਪੇਟ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟੀ ਹੋਈ ਮਿਲੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਪੇਂਟਿੰਗ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਹੁਤ ਦਰਦਨਾਕ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਪਾਨੀ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਾਡੇ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਜਾਪਾਨੀ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਅੱਜ ਦੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੂਰੀ-ਕਚੋਰੀ, ਕੋਰਮਾ, ਕੀਮਾ, ਕੋਫਤਾ ਅਤੇ ਪੁਲਾਓ 'ਤੇ ਦਾਅਵਤ ਕਰਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।214 ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਜੋ ਸੜਕ ਕਿਨਾਰੇ ਦੁਕਾਨਾਂ 'ਤੇ ਮੱਖੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਭੱਲਾ-ਪਕੌੜਾ, ਆਲੂ-ਕਚਲੂ ਅਤੇ ਗੋਲ-ਗੱਪੇ ਖਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਹਨ।215 ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਵਿਸਕੀ ਦੀ ਬੋਤਲ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਪੈਸੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਜੋ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਲੱਬਾਂ ਵਿੱਚ ਰੰਮੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਜ ਖੇਡਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਨਾਚ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਅਤੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੈਸੇ ਦਾ ਇੱਕ ਚੌਥਾਈ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਖਰਚ ਕਰਨ, ਤਾਂ ਨਾ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਕਸਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਵੀ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਲੇਟਦਾ ਸੀ, ਮੈਂ 'ਨਾਇਕਾ ਭੇਦ' ਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੱਕ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨੀਂਦ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵੇਖੇ।
ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਰਾਜਾ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੀਪ ਵਿੱਚ ਜੈਸਿੰਘਪੁਰ ਅਤੇ ਲੰਬਾਗਾਓਂ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਜੈਸਿੰਘਪੁਰ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਗੁਫਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਜਿੱਥੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖ ਲੁਕਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਗੁਫਾ ਵਿੱਚ ਪਨਾਹ ਲਈ। ਅੱਜ, ਗੁਫਾ ਚਮਗਿੱਦੜਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 267)
ਮਹਾਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦਾ ਜਨਮ ਜੈਸਿੰਘਪੁਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਹ ਸਥਾਨ ਬੀਜਾਪੁਰ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੀਜਾਪੁਰ ਵਿੱਚ ਜਾਨਕੀਨਾਥ ਦੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਹੈ। ਮੰਦਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਖੂਹ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਆਕਾਰ ਭਿਆਨਕ ਹੈ। ਖੂਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਮੈਦਾਨ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਰਾਜੇ ਆਪਣੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਪਰੇਡ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਕੀਰਤ ਚੰਦ ਦਾ ਘੋੜਾ ਕਾਬੂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਇਹ ਖੂਹ ਵੱਲ ਭੱਜਿਆ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਹੀ, ਸੁਚਾਰੂ ਛਾਲ ਨਾਲ ਇਸਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਗਿਆ।

214 ਇਹ ਸਾਰੇ ਭੋਜਨ ਅਮੀਰ ਸੁਆਦੀ ਪਕਵਾਨ ਹਨ ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਰੋਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 215 ਇਹ ਸਟ੍ਰੀਟ ਫੂਡ ਹਨ, ਕਿਫਾਇਤੀ ਅਤੇ ਮੱਧ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਪਹੁੰਚਯੋਗ। ਰੰਧਾਵਾ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਰਗ ਅੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਅਧਿਆਇ 39

ਗਵਾਲ ਟਿੱਲਾ

(ਪੰਨਾ 268)
ਖੜਦਾ ਜੇ ਤੇਰੀਆਂ ਪੱਥਰ ਸੁਨੰਦੈ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪੱਥਰ ਸੁਣਦੇ ਹਨ
ਜਬਰ ਸੁਨੇਂਦਾ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰਨ ਲੰਘਦੇ ਪਾਣੀ ਵੱਲ,
ਮਰਨੇ ਤੇ ਨੀ ਡਰਨਾ ਭਲਾ ਪ੍ਰੀਤ ਕੀਹਨ ਲਾਣੀ ਜੇ ਅਸੀਂ ਮੌਤ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਪਿਆਰ ਕਿਵੇਂ ਕਰਾਂਗੇ?

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਤਿਰਾ ਸੁਜਾਨਪੁਰ ਵੱਲ ਵਧਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਕਟੋਚ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹਰੀਪੁਰ ਗੁਲੇਰ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਇੱਥੇ ਵਧੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋਈ, ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਆਪਣੀ ਪਰਿਪੱਕਤਾ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੀ। ਸੁਜਾਨਪੁਰ ਤਿਰਾ ਲਈ ਬਿਨਾਂ ਧਾਤ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਪਠਾਨਕੋਟ ਮੰਡੀ ਸੜਕ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪਾਲਮਪੁਰ ਦੀ ਘਾਟੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਭਵਰਨਾ ਨਾਮਕ ਕਸਬੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੈ; ਇਸਦਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਆਪਣੀ ਭੀੜ-ਭੜੱਕੇ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੁਕਾਨਾਂ ਸੂਦਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਦੁਕਾਨਾਂ ਕੱਚ ਦੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ, ਸ਼ੀਸ਼ੇ, ਸਾਬਣ, ਕੰਘੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੇਚਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕਦਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ। ਸੜਕ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ, ਭਵਰਨਾ ਦਾ ਇੱਕ ਝਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬੈਦ ਮਜਨੂੰ ਦੇ ਪੌਦੇ ਹਨ। ਪਾਲਮਪੁਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਜਲ ਨਾਲੀ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ, ਕਿਰਪਾਲ ਚੰਦ ਨੇ 1690 ਵਿੱਚ ਇਹ ਖੁਦਾਈ ਕਰਵਾਈ ਸੀ। ਇਹ ਕਾਂਗੜਾ ਘਾਟੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਲਾ ਹੈ। ਧੌਲਾਧਰ ਦਾ ਬਰਫੀਲਾ ਪਾਣੀ ਬੰਦਲਾ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਇਸ ਝਰਨੇ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਵਰਦਾਨ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕ ਕਿਰਪਾਲ ਚੰਦ ਨੂੰ ਅੱਜ ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(ਪੰਨਾ 269)
ਲਗਭਗ ਸੱਤ ਮੀਲ ਦੂਰ, ਤ੍ਰਿਮਬਕਾ ਦੇਵੀ ਦਾ ਇੱਕ ਮੰਦਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਪੰਜ ਬੋਹੜ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਲਗਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਮੀਲ ਹੇਠਾਂ ਧੌਲਾਧਰ ਦਾ ਇੱਕ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਆਲਮਪੁਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਇਹ ਜਗ੍ਹਾ ਰਾਜਾ ਆਲਮ ਚੰਦ ਨੇ 1697 ਵਿੱਚ ਵਸਾਈ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਲਕਸ਼ਮੀ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾ ਇੱਕ ਪੱਥਰ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਰਾਜਾ ਅਭੈ ਚੰਦ ਨੇ 1747 ਵਿੱਚ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 270)
ਮੰਦਿਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗਰੁੜ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਨੱਕ ਤੋਤੇ ਵਰਗਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਗੋਡਿਆਂ ਭਾਰ ਝੁਕੇ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਰਿਹਾ ਹੈ।217 ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੇ ਮਹਿਲ ਦੀਆਂ ਢਲਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਬਿਆਸ ਨਦੀ ਦੇ ਸੱਜੇ ਕੰਢੇ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਹਿਲ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਅੰਬ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਅਤੇ ਝੋਨੇ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਹਨ।
ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਮੋਤੀ ਵਰਗਾ ਸਾਫ਼ ਪਾਣੀ ਹੁਣ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਬਿਆਸ ਦਾ ਪਾਣੀ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਚਮਕ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ, ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਥਾਵਾਂ ਬਿਆਸ ਅਤੇ ਚਨਾਬ ਦਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ ਅਤੇ ਸੋਹਣੀ-ਮਹੀਵਾਲ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵੀ ਚਨਾਬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈਆਂ।
ਬਿਆਸ ਨਦੀ ਦਾ ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਖਾਸ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਕਟੋਚ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨਦੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਕਾਸੀਆਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਆਪਣੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਮਹਿਲ ਬਣਾਏ ਸਨ। ਢਲਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਰਾਈਨ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਿਆਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਇਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਕਾਂਗੜਾ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਦੇ ਜਨੂੰਨ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ, ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਮਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਆਸ ਨਦੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕਲਾਕਾਰ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਭਾਵੁਕ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਸ ਨਦੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪਿਆਰਤਾ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ।
ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਗਾਥਾਵਾਂ ਦੀ ਇਹ ਨਦੀ ਰੋਹਤਾਂਗ ਦੱਰੇ ਦੀ ਬਰਫ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨਾਲੀ ਦੀ ਕੁੱਲੂ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਲਈ ਭਿਆਨਕ ਖੱਡਾਂ ਅਤੇ ਖੱਡਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਨਾਲੀ ਤੋਂ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਤੱਕ, ਇਹ ਨਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੈ, ਇਸਦੇ ਕੰਢਿਆਂ 'ਤੇ ਦੇਵਦਾਰ ਅਤੇ ਅਲਡਰ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੂਰ ਵਰਗੇ ਪੱਤੇ ਹਨ) ਦੇ ਜੰਗਲ ਹਨ। ਮੰਡੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਹ ਨਦੀ

[illegible]

217 [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

◌[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

(□□□□ 271)

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [

ਸੰਤਾਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਹਿਲ ਹਨ। ਨਾਦੌਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜਸਵਾਨ ਪਹਾੜੀ ਲੜੀ ਇਸ ਨਦੀ ਦਾ ਰਸਤਾ ਫਿਰ ਬਦਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਦੀ ਉੱਤਰ-ਦੱਖਣ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਗਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਸ਼ਹਿਰ ਕੁਝ ਮੀਲ ਹੇਠਾਂ ਸਥਿਤ ਹੈ; ਇਸ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਦੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਲਈ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਡੇਰਾ ਗੋਪੀਪੁਰ ਨਦੀ ਦੇ ਸੱਜੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਤਹਿਸੀਲ ਹੈ। ਇੱਥੇ, ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਡਾਕ-ਬੰਗਲਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਰੀਪੁਰ ਗੁਲੇਰ ਸ਼ਹਿਰ ਨਦੀ ਦੇ ਸੱਜੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਕੁਝ ਮੀਲ ਹੇਠਾਂ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਇੱਥੇ ਬਾਣਗੰਗਾ ਨਦੀ ਬਿਆਸ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ, ਗਜ ਨਦੀ ਵੀ ਦੇਹਰ ਨਦੀ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਬਿਆਸ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਤਲਵਾੜਾ ਵਿੱਚ, ਪੱਛਮੀ ਧਾਰਾ ਬਿਆਸ ਵਿੱਚ ਉਤਰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਦਰਿਆ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਦੀਆਂ ਦੌਰਾਨ, ਇੱਥੇ ਦਰਿਆ ਦਾ ਪਾਣੀ ਸੱਚਮੁੱਚ ਸਾਫ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੱਥਰਾਂ ਅਤੇ ਕੰਕਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਗਦਾ ਹੋਇਆ, ਦਰਿਆ ਸੁਰੀਲਾ ਸੰਗੀਤ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜੀਆਂ ਝੀਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਕਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਝੀਲਾਂ ਮਹਸੀਰ ਮੱਛੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਰੇਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਹ ਦਰਿਆ ਤਿੰਨ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਿਰਥਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਮਿਰਥਲ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ, ਦਰਿਆ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਚ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

(ਪੰਨਾ 272)
ਮਿਰਥਲ 'ਤੇ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਬਣਿਆ ਪੁਲ ਚਲਾਕ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਦੀ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਾਨਸੂਨ ਦੌਰਾਨ ਨਦੀ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੰਢਿਆਂ 'ਤੇ ਮੌਜੂਦ ਸਾਰੇ ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਨਦੀ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਧੱਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕੰਢਿਆਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ, ਨਦੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਇੱਕ ਅਣਬੁਨਿਆਦ ਚਾਦਰ ਵਾਂਗ ਵਗਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ, ਨਦੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਟੁੱਟਣ ਦੇ ਜੋਖਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਨਦੀ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਮਿਟ ਗਏ ਪਹਾੜ ਹੁਣ ਇਸ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਡੁੱਬ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਿਡਰ ਪਹਾੜੀ ਲੋਕ ਮਸ਼ਕ 'ਤੇ ਇਸ ਨਦੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਲਮਪੁਰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਜਾਣਾ ਔਖਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ ਅਤੇ ਉਤਰਾਈਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਡਾ ਜੀਪ ਡਰਾਈਵਰ ਰਸੀਲ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਕਿ ਹਮੀਰਪੁਰ ਦੇ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ, ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਪਰ ਨਿਡਰ ਅਤੇ ਹਿੰਮਤ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਸੜਕ ਜਿੰਨੀ ਭਿਆਨਕ ਹੁੰਦੀ ਗਈ, ਓਨੀ ਹੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਉਹ ਗੱਡੀ ਚਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਖੱਡਾਂ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ, ਨਦੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਰਿਹਾ; ਉਹ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਜੀਪ ਦੇ

ਸਟੀਅਰਿੰਗ ਵ੍ਹੀਲ ਨਾਲ ਚਿਪਕਿਆ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਉਦੋਂ ਹੀ ਆਰਾਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਲਮਪੁਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੇ।

ਅਧਿਆਇ 40

ਸੁਜਾਨਪੁਰ ਟੀਰਾ

(ਪੰਨਾ 273)
ਨਗਦੇ ਚੱਕੀ ਰਾਜਾ ਹੇੜੇ ਜੋ ਚੜ੍ਹਿਆ ਜਦੋਂ ਰਾਜਾ ਢੋਲ ਵਜਾ ਕੇ ਆਇਆ।
ਬੈਂਕਿੰਗ ਆਫ਼ ਗੱਦਨ ਨਜ਼ਰੀ ਆਈ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਗੱਦਾਨ ਦੇਖਿਆ;
ਚਾਰ ਸਿਪਾਹੀ ਰਾਜੇ ਪਿਤਾ-ਪਿਤਾ ਭੇਜੇ ਉਸਨੇ ਚਾਰ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਭੱਜਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ,
ਬਾਹਾਂ ਤੇ ਚੱਕੀ ਡੋਲੀ ਪਾਈਏ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਜਾਓ, ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਪਾਓ
ਪਾਲਕੀ।

ਅਸੀਂ ਬਿਆਸ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਜਾਨਪੁਰ ਤੀਰਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਰਾਜਾ ਘੁਮੰਡ ਚੰਦ ਨੇ 1761 ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਸੀ; ਉਸਨੇ ਇੱਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਇਮਾਰਤਾਂ ਬਣਵਾਈਆਂ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪੋਤੇ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਨਰਬਦੇਸ਼ਵਰ ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਸ਼ਿਵ-ਪਾਰਵਤੀ ਮੰਦਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਬਿਆਸ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਦਰ ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੀ ਪਤਨੀ ਰਾਣੀ ਸੁਕੇਤਨ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਚਿੱਤਰ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਿੱਤਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਚਿੱਤਰ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਰਾਣੀ ਸੁਕੇਤਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਚਿੱਤਰ ਰਾਮਾਇਣ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਤੇ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਹਾਥੀ, ਬਾਰਾਂ-ਮੱਛੀਆਂ ਵਾਲੇ ਹਿਰਨ ਅਤੇ ਘੋੜੇ ਵਰਗੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਾਨਵਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਚਿੱਤਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਛੱਤਾਂ ਅਤੇ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਇਹ ਚਿੱਤਰ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੇ, ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਕੰਧਾਂ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਹਿੱਸਿਆਂ 'ਤੇ ਚਿੱਤਰ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਗੰਦੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਅਕਸਰ ਆਪਣੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਚਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹਦੇ ਹਨ। ਮੰਦਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲਾਲ ਪੱਥਰ ਦੀ ਇੱਕ ਦੁਰਗਾ ਮੂਰਤੀ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 274)

ਇਸ ਮੂਰਤੀ ਵਿੱਚ, ਦੇਵੀ ਦੁਰਗਾ ਨੂੰ ਮਹਿਖਾਸੁਰ ਨੂੰ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।
ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁਜਾਰੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ, ਜਿਸਦੀ ਚਿੱਟੀ ਟੋਪੀ ਮੋਰ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।
ਸੁਜਾਨਪੁਰ ਟੀਰਾ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸਦਾ ਵੱਡਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਮੈਦਾਨ ਹੈ।
ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਵੱਡਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਮੈਦਾਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਇੱਥੇ ਪਰੇਡ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ, ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਇੱਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮੰਦਰ ਹੈ।
ਇਹ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਇਮਾਰਤ ਹੈ। ਬਸੰਤੀ (ਭਗਵਾ-ਪੀਲਾ) ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਰਾਧਾ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਹੁਤ ਆਕਰਸ਼ਕ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਿਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇੱਕ ਪੱਥਰ ਦੀ ਪਲੇਟ 'ਤੇ ਉੱਕਰੇ ਹੋਏ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਮਿਸਰੂ ਅਤੇ ਬਕਰੂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਨਾਦੌਣ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ।
ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦਾ ਮਹਿਲ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਉੱਪਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਹਾੜੀ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਮਹਿਲ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਇੱਕ ਗਲਿਆਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਰਸਤਾ ਬਹੁਤ ਪੱਥਰੀਲਾ ਹੈ। ਵੇਸਟੀਬੁਲ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਦਰਬਾਰ ਹਾਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਾਈ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਬਿਆਸ ਨਦੀ, ਸੁਜਾਨਪੁਰ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸੁੰਦਰ ਖੇਤਰ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਹਿਲ ਦੀ ਛੱਤ ਢਹਿ ਗਈ ਹੈ, ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਇਮਾਰਤ ਡਿੱਗ ਜਾਵੇਗੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਰਾਜਾ ਹਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਬੈਠਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਬਾਈ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਹਾਲ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਤਲਾਅ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਹੋਲੀ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਦੌਰਾਨ ਲਾਲ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਰੰਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸੁਜਾਨਪੁਰ ਦੇ ਲੋਕ ਰਾਜਾ ਨਾਲ ਹੋਲੀ ਖੇਡਦੇ ਸਨ। ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਗੌਰੀ-ਸ਼ੰਕਰ ਮੰਦਰ ਸੀ ਜੋ 1810 ਵਿੱਚ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਪਾਰਵਤੀ ਦੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਆਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਦਰਬਾਰ ਹਾਲ ਦੇ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਚਾਮੁੰਡਾ ਦੇਵੀ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਚਿੱਟਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਧੁੱਪ ਵਿੱਚ ਚਮਕਦਾ ਹੈ। ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਮੰਡੀ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਹਮੀਰਪੁਰ ਦਾ ਸੁੱਕਾ ਖੇਤਰ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਦਰ ਰਾਜਾ ਘੁਮੰਡ ਚੰਦ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ਪਹਿਲੀ ਇਮਾਰਤ ਸੀ। ਇਸ ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਉੱਚੀਆਂ ਅਤੇ ਨੀਵੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਨੂੰ ਊਠਾਂ ਦੇ ਕੁੱਬਿਆਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ

ਚੰਦ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਤੇ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਹਾੜ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਲੱਭੀਆਂ ਹੋਣ।

(ਪੰਨਾ 275)
ਇਸ ਮਹਿਲ ਦੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਮਹਿਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਢਹਿ ਗਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੰਡਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਹਰਾ-ਭਰਾ ਘਾਹ ਹੀ ਉੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਟੋਚ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੋਰ ਰਾਜਪੂਤ ਆਪਣੇ ਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਸੂਰਜੀ ਜਾਂ ਚੰਦਰਮਾ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਕਟੋਚ ਰਾਜਪੂਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਸੁਸ਼ਰਮਨ ਦੇ ਵੰਸ਼ਜ ਹਨ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੀ ਕਥਾ ਵਿੱਚ ਸੁਸ਼ਰਮਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿੱਚ ਵਸਿਆ ਸੀ। ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਗੁਆ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਲੰਧਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਕਾਂਗੜਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣਵਾਇਆ। ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਕਟੋਚ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ, ਕਾਂਗੜਾ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਦੋ ਹੋਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਸਨ - ਚੰਗੜ ਅਤੇ ਪਾਲਮ। ਚੰਗੜ ਅਤੇ ਪਾਲਮ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸੁੱਕੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਹਨ। ਪਾਲਮ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ, ਕਾਂਗੜਾ ਅਤੇ ਬੈਜਨਾਥ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਛੱਤ ਵਾਲੇ ਚਾਹ ਦੇ ਬਾਗਾਂ ਅਤੇ ਝੋਨੇ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਉਪਜਾਊ ਖੇਤਰ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।
ਮਹਾਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਕਾਂਗੜਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰਾਜਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਤੇਗ ਚੰਦ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਸਾਲ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੇ ਰਾਜ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਖਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਦੇ ਪੜਦਾਦਾ ਘੁੰਮਣ ਚੰਦ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬਹਾਦਰ ਰਾਜਾ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਗੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਘੁੰਮਣ ਚੰਦ ਨੂੰ ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬੇ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੁੰਮਣ ਚੰਦ ਸਤਲੁਜ ਅਤੇ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਚੰਬਾ ਦੇ ਰਾਜੇ ਤੋਂ ਪਾਲਮ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਖੋਹ ਲਿਆ। ਲੰਬਾਗਾਓਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੁਆਰਾ ਫੜੀ ਗਈ ਇੱਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ, ਧਰੁਵ ਦੇਵ ਚੰਦ ਅਤੇ ਘੁੰਮਣ ਚੰਦ ਨੂੰ ਬਿਆਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ ਵਜਾਉਂਦੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ; ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਕੱਟੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਪੋਤੇ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਖੜ੍ਹਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਘੁੰਮਣ ਚੰਦ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਵਗਦਾ

ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗ ਸੁਜਾਨਪੁਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ।
ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦਸ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਨਵਾਂ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਗੜਬੜ ਹੋ ਗਈ। ਦੁਰਾਨੀ ਆਪਣਾ ਦਬਦਬਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਬਾਹਰੀ ਕੰਟਰੋਲ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਈਆਂ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੁਣ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਾਂ ਉੱਤੇ ਟਿਕਾ ਲਈਆਂ।

(ਪੰਨਾ 276)
ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੇ ਰੋਹਿਲਾ, ਅਫਗਾਨ ਅਤੇ ਰਾਜਪੂਤ ਯੋਧਿਆਂ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੱਗੇ ਝੁਕਾਇਆ। ਲੰਬਾਗਾਓਂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਇੱਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ, ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਘੋੜਿਆਂ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ - ਫਤਿਹ ਚੰਦ ਉਸਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਮਾਨ ਚੰਦ ਉਸਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਹੈ। ਮਾਨ ਚੰਦ ਇੱਕ ਟੱਟੂ (ਟੱਟੂ) 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੈ।

ਮੋਰ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਵਾਲੇ ਪੱਖੇ ਫੜੇ ਸੇਵਕ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਵੱਖਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਲੰਬੇ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਆਦਮੀ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।
ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੂੰ ਕਾਂਗੜਾ ਘਾਟੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਬਹਾਦਰ ਰਾਜਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਬਾਰਨਜ਼ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਨਾਮ ਉਸਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵੰਸ਼ਜ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਪਤਨ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਇੱਥੇ ਵਸ ਗਏ, ਅਤੇ ਇਹ ਖੇਤਰ ਕਲਾ ਦਾ ਸਰੋਤ ਬਣ ਗਿਆ। ਗੁਲਾਮ ਮਹੋਦੀਨ ਤਾਰੀਖ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਇੱਕ ਭਾਗਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜਾ ਸੀ, ਉਹ ਦਿਆਲੂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਰਜਾ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਪਰਜਾ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮੰਨਦੀ ਸੀ। ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਲਈ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੀ। ਹੁਨਰਮੰਦ ਲੋਕ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਲਾਕਾਰ, ਸਿਪਾਹੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਕਾਂਗੜਾ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਦਿਆਲੂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਸ ਗਏ।
ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਸਵਾਗਤਯੋਗ ਨੀਤੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ, ਇਹ ਹੁਨਰਮੰਦ ਵਿਅਕਤੀ ਅਕਸਰ ਉਸਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾਤਮਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚਦੇ

ਸਨ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਇਨਾਮ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਗਾਇਕਾਂ ਅਤੇ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਨਿਆਂਪੂਰਨ ਰਾਜਾ ਵਜੋਂ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੁਝ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਯੋਧਾ ਵਜੋਂ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।
1805 ਵਿੱਚ ਗੋਰਖਿਆਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਨਾਲ ਕਾਂਗੜਾ ਘਾਟੀ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਈ। ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਥਾਪਾ ਨੇ ਚਾਲੀ ਹਜ਼ਾਰ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਕੇ ਇਸ ਘਾਟੀ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਿਲ ਮੋਹਰੀਆ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ, ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਕਾਂਗੜਾ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਲੁਕਾ ਲਿਆ। ਗੋਰਖਿਆਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਨਾਲ ਘਾਟੀ ਇੰਨੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਅਨਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਵੀ ਬੀਜ ਨਹੀਂ ਬੀਜਿਆ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲੀ ਬੂਟੀ ਫੈਲਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਨਾਦੌਣ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਬਾਘ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗ ਪਏ।

(ਪੰਨਾ 277)
ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਮਦਦ ਮੰਗੀ। 1809 ਵਿੱਚ, ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਗੋਰਖਿਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਂਗੜਾ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ, ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਹ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਅੱਜ ਅਲਾਵਲਪੁਰ ਦੇ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਸੰਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵਿੱਚ, ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਹੁਣ ਉਮਰ ਦੇ ਨਾਲ ਚਿੱਟੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਉਸਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ। ਇੱਕ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸੈਲਾਨੀ, ਵਿਲੀਅਮ ਮੂਰਕ੍ਰਾਫਟ, ਨੇ 19 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗੜਾ ਘਾਟੀ ਦਾ ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਬਿਰਤਾਂਤ ਲਿਖਿਆ। ਵਿਲੀਅਮ ਮੂਰਕ੍ਰਾਫਟ ਇੱਕ ਪਸ਼ੂ ਚਿਕਿਤਸਕ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੁਆਰਾ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਫੌਜ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ 1820 ਵਿੱਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਿਸਤੌਲ ਭੇਟ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਮੂਰਕ੍ਰਾਫਟ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਤਿਰਾ ਸੁਜਾਨਪੁਰ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਮੰਡੀ ਅਤੇ ਕੁੱਲੂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਲੱਦਾਖ ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਉਸਨੇ 1820 ਵਿੱਚ ਸੁਜਾਨਪੁਰ ਤਿਰਾ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਫਤਿਹ ਚੰਦ ਦੀ ਜਾਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਬਿਮਾਰੀ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ, ਅਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇੰਨੇ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹੋਏ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ

ਸਿਰੋਪਾ ਭੇਟ ਕੀਤਾ, ਇਸਦੇ ਇਲਾਵਾ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਜਾਗੀਰ ਵੀ ਦਿੱਤੀ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਫਤਿਹ ਚੰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ। ਮੂਰਕ੍ਰਾਫਟ ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ: “ਜਦੋਂ ਫਤਿਹ ਚੰਦ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਪੱਗ ਮੇਰੀ ਟੋਪੀ ਨਾਲ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਪੱਗ ਮੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਟੋਪੀ ਆਪਣੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਰੱਖੀ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਹੱਥ ਮਿਲਾਏ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਲਏ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੁਆਲੇ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦੇਣ ਲਈ ਘੁਮਾਏ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸਨੂੰ ਨੌਕਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਖੁਰਦਰਾ ਘਾਹ ਵੀ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਨਹੀਂ

ਜਾਤ, ਵਰਗ ਅਤੇ ਨਸਲ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾਇਆ। ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬੇਮਿਸਾਲ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ।
ਮੂਰਕ੍ਰਾਫਟ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: "ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਬੁਲਾਏ ਜਾਣ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ। ਰਾਜਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਪੋਤੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਸੈਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।"

(ਪੰਨਾ 278)
ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਲੰਬਾ ਅਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਉਮਰ ਲਗਭਗ ਸੱਠ ਸਾਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਚਮੜੀ ਕਾਲੀ ਹੈ ਪਰ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਅਤੇ ਨਰਮ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਰਾਏ ਅਨਿਰੁਧ ਚੰਦ, ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਗੋਰਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਦਾ ਸਰੀਰ ਬਹੁਤ ਮੋਟਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਦੋ ਬੱਚੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਗੋਰੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਸਤਲੁਜ ਅਤੇ ਰਾਵੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੱਕ ਦੇ ਰਾਜੇ ਉਸਦੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਬੇਅੰਤ ਦੌਲਤ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਹਰ ਸਾਲ ਲਗਭਗ ਪੈਂਤੀ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਮਿਲਦੇ ਸਨ, ਸਿਰਫ਼ ਟੈਕਸ ਤੋਂ। ਹੁਣ ਇਹ ਰਾਜਾ ਗਰੀਬ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਉਸਦਾ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਗੁਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਦਾ ਹੈ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਵਿੱਚ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।" ਰਾਜਾ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਮੂਰਕ੍ਰਾਫਟ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਸਵੇਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਸਵੇਰੇ 10 ਵਜੇ ਤੋਂ ਦੁਪਹਿਰ 12 ਵਜੇ ਤੱਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਆਉਣ ਤੋਂ

ਪਹਿਲਾਂ, ਉਹ ਇਹ ਸਮਾਂ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਬੰਗਲੇ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਨੇ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਬੰਗਲਾ ਬਾਗ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਪਾਸੇ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਦੋ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਆਰਾਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸ਼ਤਰੰਜ ਖੇਡਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਗੀਤ ਅਤੇ ਨਾਚ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਹੈ। ਗਾਇਕ ਅਕਸਰ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਉਸਤਤ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਕਲਾ ਦਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਹਿਲ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਬਲਰਾਮ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਰਜੁਨ ਅਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੀ ਦਰਸਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਵੀ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਕੰਦਰ ਮਹਾਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ; ਰਾਏ ਅਨਿਰੁਧ ਚੰਦ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਮੈਨੂੰ ਤੋਹਫ਼ੇ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿਕੰਦਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਚਿਹਰੇ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਜਰਨੈਲ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਲਾਲ-ਭੂਰੇ ਵਾਲ ਉਸਦੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਡਿੱਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਲੋਹੇ ਦਾ ਟੋਪ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਅਸਲੀ ਮੋਤੀ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਬਾਕੀ ਕੱਪੜੇ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆਈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਰਾਜਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਕਿੱਥੋਂ ਮਿਲੀ। ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਭੇਜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।
ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ।

(ਪੰਨਾ 279)
ਇੱਕ ਸਵਾਲ ਜਿਸਦਾ ਜਵਾਬ ਅਜੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਹੈ: ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ? ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਾਂਗੜਾ ਘਾਟੀ ਨੂੰ ਜਿੱਤਿਆ, ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਘੱਟ ਗਈ, ਪਰ ਕਲਾ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਚੰਦ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਦਾ ਕਲਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤਿੰਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਚਿੱਤਰ ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਫਤਿਹ ਚੰਦ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ; ਇਹ ਭਰਾ ਲੰਬਾਗਾਓਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜੋਧਬੀਰ ਕੋਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਜੋਧਬੀਰ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਗੱਦੀ ਔਰਤ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੀ ਔਲਾਦ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਨਾਦੌਣ ਵੰਸ਼ਜਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਵੇਚੀਆਂ, ਅਤੇ ਇਸ ਵਪਾਰ ਰਾਹੀਂ, ਇਹ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ

ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਛੱਡ ਕੇ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਜਾਇਬ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲੱਭ ਲਿਆ। ਡਾ. ਕੁਮਾਰਸਵਾਮੀ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਥਿਤ ਆਰਟ ਡੀਲਰ ਰਾਧਾ ਕਿਸ਼ਨ ਭਰਾਨੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵਧੀਆ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਖਰੀਦੀਆਂ, ਅਤੇ ਇਹ ਹੁਣ ਬੋਸਟਨ ਦੇ ਕਲਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਵਾਰਾਣਸੀ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਕਲਾ ਭਵਨ ਵਿੱਚ, ਕੁਝ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਮਿਊਂਸੀਪਲ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵਿੱਚ, ਕੁਝ ਲਾਹੌਰ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵਿੱਚ, ਕੁਝ ਲੰਡਨ ਦੇ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਅਤੇ ਅਲਬਰਟ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪੈਰਿਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਬਈ ਦੇ ਜੇ.ਡੀ. ਮੋਦੀ, ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਦੇ ਕਸਤੂਰਭਾਈ ਲਾਲਭਾਈ, ਪਟਨਾ ਦੇ ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਲਾਨ, ਕੋਲਕਾਤਾ ਦੇ ਗੋਪੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਨੋਰੀਆ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਇਹ ਕੁਝ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਨਾਮ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਹਨ। ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਵਕੀਲ, ਸ਼੍ਰੀ ਮਾਨ ਚੰਦ ਉੱਪਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਦੌਣ ਘਰ ਲਈ ਕੁਝ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਅਤੇ ਮੋਟੇ ਸਕੈਚ ਲਏ। ਸ਼੍ਰੀ ਉੱਪਲ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਹੈ, ਜੋ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਕੋਮਲਤਾ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰ ਮੁਗਲ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ।
ਮੀਆਂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਕਾਂਗੜਾ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸੀ। ਉਹ ਰਣਬੀਰ ਚੰਦ ਦਾ ਪੜਪੋਤਾ ਹੈ। ਕਾਂਗੜਾ ਦੀ ਹਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਆਲਮਪੁਰ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਪਹਾੜੀ ਦੀ ਚੋਟੀ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਸੁਜਾਨਪੁਰ ਮਹਿਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਢਾਹ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਜੋ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਇਸਨੂੰ ਜਿੱਤ ਨਾ ਸਕੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਮਹਿਲ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਸੁਣੀ ਸੀ। ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਸੰਭਾਵਿਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦਰ ਨੇ ਤਿਰਾ ਦਾ ਮਹਿਲ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਨਵਾਂ ਬਣਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਦਾਖਲ ਹੋਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਲਮਪੁਰ ਦੇ ਇੱਕ ਉਪਜਾਊ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਿਆਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਰਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਦਸੰਬਰ 1823 ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਅਨਿਰੁੱਧ ਚੰਦ ਬਣਿਆ।

(ਪੰਨਾ 280)
ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ ਅਨਿਰੁਧ ਚੰਦ ਦੀ ਭੈਣ ਨਾਲ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਅਨਿਰੁਧ ਚੰਦ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਮੰਗ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਟੀਆ ਸਮਝਿਆ, ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਨਾਦੌਣ ਵਾਪਸ ਆਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦਾ

ਸਮਾਨ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਿਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਲੈ ਗਏ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਟਿਹਰੀ-ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਭੈਣਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਰਾਜਾ ਨਾਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।
ਚਾਰ ਸਾਲ ਹਰਿਦੁਆਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਨਿਰੁੱਧ ਚੰਦ ਦੀ ਮੌਤ ਟੀਹਰੀ-ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ, ਰਣਬੀਰ ਚੰਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੋਦ ਚੰਦ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਏਜੰਟ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਣਬੀਰ ਚੰਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੋਦ ਚੰਦ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਲ ਮੋਹਰੀਆਂ ਵਿੱਚ 50,000 ਰੁਪਏ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਹੁਣ ਕਰੂਹਿਨ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇੱਥੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 1835 ਵਿੱਚ ਵਿਗਨੇ ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਯਾਤਰੀ ਮਿਲਿਆ। ਪ੍ਰਮੋਦ ਚੰਦ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਔਲਾਦ ਦੇ ਮਰ ਗਿਆ, ਪਰ ਰਣਬੀਰ ਚੰਦ ਦਾ ਇੱਕ ਸਿਰਤੋੜਾ ਸੀ। ਸਿਰਤੋੜਾ ਉਹ ਪੁੱਤਰ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਨੌਕਰਾਣੀ ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੰਦ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੰਦ ਦੇ ਪੋਤੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਾਂਗੜਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਹਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਬਾਰਨਜ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਗੀਰ ਬਾਰੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਤਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੰਦ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਮੈਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦਾ ਹੁੱਕਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਦਿਓ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਤੁਸੀਂ ਜਾਗੀਰ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਵੰਸ਼ਜਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਭਵਾਨੀ ਸਿੰਘ ਆਲਮਪੁਰ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੇ ਮਹਿਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਪਰ ਗਰੀਬੀ ਕਾਰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦੇਵੀ ਸਿੰਘ ਭਵਰਨਾ ਚਲੇ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਹਿਲ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਅਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਸਨ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਸਿਆਣਾ ਆਦਮੀ ਸੀ; ਉਹ ਆਪਣੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਅਸਲ ਕੀਮਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਭਾਲਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਪਾਰਵਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਲਗਭਗ 110 ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ, ਦੁਰਗਾ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ 174 ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ, ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ 26 ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਲਾਕਾਰ ਸਰਦਾਰ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ।

ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਨਵਾਬ ਕਲਬ-ਏ-ਅਲੀ ਖਾਨ ਦੀ ਇੱਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਦਾਦਾ ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਕੋਲ ਪਨਾਹ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮੰਗੀ ਸੀ। ਨਵਾਬ ਕਲਬ ਅਲੀ ਖਾਨ ਨੇ ਮੀਆਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੰਦ ਨੂੰ 200 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਤੋਹਫ਼ੇ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਜਾਗੀਰ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਤੋੜੀ ਗਈ ਸੀ। ਜਾਗੀਰ ਟੁੱਟਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ,

ਮੀਆਂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵੇਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਸ਼ਿਵ, ਪਾਰਵਤੀ ਅਤੇ ਦੁਰਗਾ ਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕਲਾ ਕੇਂਦਰ ਲਈ ਖਰੀਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਪੰਨਾ 281)
ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਕਾਂਗੜਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਸਕਣ ਅਤੇ ਇਸ ਕਲਾ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਆਨੰਦ ਲੈ ਸਕਣ। ਅਸੀਂ ਸੁਜਾਨਪੁਰ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਰਹੇ ਸੀ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਸੜਕ ਵਿਆਹ ਦੇ ਜਲੂਸਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਦੇਖੀ। ਸਾਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਪੰਦਰਾਂ ਜਲੂਸ ਮਿਲੇ। ਅੱਜ ਵੀ ਇੱਥੇ ਪਾਲਕੀਆਂ ਚੁੱਕਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੈ, ਅਤੇ ਨੱਕ-ਪਿੰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਦੁਲਹਨਾਂ ਸਾਨੂੰ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸ਼੍ਰੀ ਆਰਚਰ - ਇਹ ਅਜਨਬੀ ਕੌਣ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪੁੱਛ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਰੰਗ-ਬਿਰੰਗੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨੀਆਂ ਔਰਤਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਨੱਕ-ਪਿੰਨਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਨੇ ਪੂਰੀ ਸੜਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਲੂਸਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਸਾਡਾ ਸਵਾਗਤ ਕਾਂਗੜਾ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੁੰਦਰ ਚਿਹਰੇ, ਤਿੱਖੇ ਨੱਕ, ਗੋਲ ਠੋਡੀ, ਸ਼ਰਮੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਅਤੇ ਉੱਚੀਆਂ ਉਚਾਈਆਂ ਸਾਨੂੰ ਕਾਂਗੜਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁੰਦਰ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਇਸ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲਈ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਜੋ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਆਕਰਸ਼ਕ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਕਰਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਕਾਂਗੜਾ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਘਾਟੀ ਨੂੰ ਸਜਾਇਆ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਕਲਾ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵੀ ਦਿੱਤੀ, ਜੋ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਸੁੰਦਰ ਰਹੇਗੀ।

ਅਧਿਆਇ 41

ਗੁਲੇਰ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੀ ਖੋਜ

(ਪੰਨਾ 282)
ਸਵੇਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਪਠਾਨਕੋਟ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਮੀਟਰ ਗੇਜ ਰੇਲਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹੇ। ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਕੇ ਰੇਲਗੱਡੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕਾਂਗੜਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਈ। ਪੱਕੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨਾ ਸੁਹਾਵਣਾ ਹੈ ਪਰ ਰੇਲਗੱਡੀ ਰਾਹੀਂ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ - ਦੋਵਾਂ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਅਜ਼ਮਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰੇਲਗੱਡੀ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਛੋਟੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਢਲਾਣ ਵਾਲੇ ਖੇਤ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੁਝ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਤਰੇ ਅਤੇ ਗਲਗਲ ਦੇ ਬਾਗ ਸਨ, ਦੂਜੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮੱਕੀ ਅਤੇ ਚੜੀ ਦੇ ਪੌਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮਾਂ 'ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਖੜ੍ਹੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਕਾਂ ਅਤੇ ਤੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਭਜਾ ਸਕਣ ਜੋ ਮੱਕੀ ਦੀ ਫਸਲ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਇਸ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ, ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਵੀ ਵਿਛਾਈ ਗਈ ਹੈ, ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਅਣ-ਪੱਧਰੀ ਸੜਕ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮੁਗਲ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਇਸ ਖੇਤਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਸੀ।
ਧੌਲਾਧਾਰ ਦੀਆਂ ਬਰਫੀਲੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਰੇਲਗੱਡੀ ਦੀਆਂ ਗਰਿੱਲਡ ਖਿੜਕੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਅਜਿਹੇ ਸੁੰਦਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕਿਸੇ ਯੂਰਪੀਅਨ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਰੇਲਵੇ ਵਿਭਾਗ ਜ਼ਰੂਰ ਰੇਲਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀਆਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਲਗਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਜੋ ਯਾਤਰੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕਣ। ਇੱਥੇ ਚੋਰੀ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਕਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੇਲਗੱਡੀਆਂ ਦੇ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਨਕਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਰੇਲਗੱਡੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗਰਿੱਲਾਂ ਲਗਾਈਆਂ।
ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਵਧਦੀ ਗਈ; ਰੇਲਗੱਡੀ ਗੁਲੇਰ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਧੱਕ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਹੈਰਾਨੀ ਨੂੰ ਛੁਪਾ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ!

(ਪੰਨਾ 283)

ਅਸੀਂ ਬਾਣਗੰਗਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪਹਾੜੀ ਦੀ ਚੋਟੀ 'ਤੇ ਹਰੀਪੁਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਰੇਲਗੱਡੀ ਤੋਂ ਉਤਰੇ, ਇਹ ਲੈਂਡਸਕੇਪ ਦੇ ਉੱਪਰ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉੱਚਾ ਸੀ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ, ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ।
ਬਾਣਗੰਗਾ ਇੱਕ ਚੌੜੀ ਚੋਏ ਵਰਗੀ ਮਾਨਸੂਨੀ ਨਦੀ ਹੈ; ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਲੱਕੜ ਦੇ ਵੱਡੇ ਫੱਟਿਆਂ 'ਤੇ ਨਦੀ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਹਰੀਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਗੁਲੇਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜ਼ਰੀ ਚੋਗਾ ਅਤੇ ਚਿੱਟਾ ਚੂੜੀਦਾਰ ਪਜਾਮਾ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਬਨਾਰਸੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਆਉਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦਸ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਨੌਕਰ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਬਿਸੰਬਰ ਦਾਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਅਤੇ ਆਰਚਰ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਈ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਆਰਚਰ ਨੇ ਉਸਦੀ ਨੱਕ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਰਾਜਾ ਗੋਵਰਧਨ ਚੰਦ ਵਰਗਾ ਦਿਖਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸਹੀ ਸੀ।
ਰਾਜਾ ਨੇ ਵੀ ਇਸਦੀ ਕਦਰ ਕੀਤੀ।
ਅਸੀਂ ਸ਼ਹਿਰ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਗੋਲ ਕੰਕਰਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਤੁਰ ਪਏ। ਰਸਤਾ ਬੋਹੜ ਅਤੇ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਨਾਲ ਛਾਂਦਾਰ ਸੀ। ਹਰ ਰੁੱਖ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਗੋਲ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ।
ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਚਿੱਟੇ ਅਤੇ ਸਲੇਟੀ ਗੋਲਾਕਾਰ ਪੱਥਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।
ਹਰੀਪੁਰ ਰਿਪ ਵੈਨ ਵਿੰਕਲ ਦੇ ਸੁਸਤ ਖੋਖਿਆਂ ਵਾਂਗ ਇੱਕ ਸ਼ਾਂਤ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਤਲਾਅ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇੱਕ ਬਾਜ਼ਾਰ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮੰਦਰ ਦੇਖੇ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੇ। ਰਾਜੇ ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਪੋਲੋ ਖੇਡਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਦੇ ਇੱਕ ਕੋਨੇ 'ਤੇ ਇੱਕ ਡਾਕ-ਬੰਗਲਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਕੀ ਕੋਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣੇ ਮੰਦਰ ਹਨ।
ਅਸੀਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਤਰੇੜਾਂ ਪੈ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਉੱਗ ਆਏ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ 1905 ਦੇ ਭੂਚਾਲ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਇਹ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾਈ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੱਸਾ ਖੰਡਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਅਜੇ ਵੀ ਸੀਟ ਹੈ।

ਅਨੁਵਾਦ © ਰਾਇਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ਼ ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਐਂਡ ਆਇਰਲੈਂਡ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਹਰੀਪੁਰ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ ਨਾ ਕਰੋ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਘੋੜਿਆਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰੇ ਅਤੇ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਹਾੜੀ ਦੀ ਚੋਟੀ 'ਤੇ ਇੱਕ ਦੁਰਗਾ ਮੰਦਰ ਸੀ। ਮੰਦਰ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ

'ਤੇ ਇੱਕ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਹੈ। ਮੰਦਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਢਲਾਣ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਸਭ ਤੋਂ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹੀ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ। ਅਕਸਰ ਨਵ-ਵਿਆਹੇ ਜੋੜੇ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ (ਮੰਨਤ) ਮੰਗਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹਦੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਪੰਨਾ 284)
ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਇੱਕ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੋਂ ਬਾਣਗੰਗਾ ਵਗਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਖੰਡਰ ਹੋਏ ਮਹਿਲਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜਾ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਨਿਵਾਸ ਵਾਲੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੇ। ਰਾਜਾ ਨੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਇੱਕ ਗਲੀਚਾ ਵਿਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ 'ਤੇ ਚਿੱਟੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਅਤੇ ਚਾਦਰਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਜੁੱਤੇ ਉਤਾਰੇ, ਗਲੀਚੇ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਏ, ਅਤੇ ਬਿਸੰਬਰ ਦਾਸ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਕਲਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਰਾਜਾ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਖਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੇਖਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਦੇਰ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ ਪਰ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੇਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। ਲਗਭਗ 3 ਵਜੇ, ਰਾਜਾ ਨੇ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਾਲੇ ਚਾਰ ਵੱਡੇ ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਥੈਲੇ ਸਾਨੂੰ ਭੇਜੇ। ਰਾਜਾ ਇੱਕ ਕਲਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਜਾਣਕਾਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਹਰ ਪੇਂਟਿੰਗ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪੇਂਟਿੰਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਦੀ ਮਿਤੀ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਉੱਕਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਖੇਤਰ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਰਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਾਜਾ ਗੋਵਰਧਨ ਚੰਦ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਨੇ ਇਸ ਕਲਾ ਨੂੰ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸਦੀ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਕੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਗਾਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਰਾਧਾ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਲੀਲਾ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਥੀਮ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸੀ ਜਦੋਂ ਬਿਸੰਬਰ ਦਾਸ ਟਿੱਕਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਸੁਨੇਹਾ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਜਨੂੰਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੇਖਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। 218 ਟਿੱਕਾ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਰਾਬੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਸੀ, ਰਾਜਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲੀਏ।
ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ, ਰਾਜਾ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕੱਪੜੇ ਦਾ ਥੈਲਾ ਭੇਜਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਟਿੱਕਾ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸੇ ਗਏ ਚਿੱਤਰ ਸਨ। ਉਹ ਚਿੱਤਰ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਸਨ; ਉਹਨਾਂ

ਨੂੰ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਰਚਰ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਜਿਸ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਉਸਨੇ ਸਾਡੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਲਈ ਖਰੀਦ ਲਿਆ।
ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ, ਮਿਰਜ਼ਾ-ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਸੋਹਣੀ-ਮਹੀਵਾਲ ਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਬਰਛਾ ਲੈ ਕੇ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਹਿਬਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਹੀਏ 'ਤੇ ਧਾਗਾ ਕੱਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਮਿਰਜ਼ਾ ਨਾਲ ਇੰਨੀ ਮੋਹਿਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਹੀਆ ਘੁੰਮਾਉਣਾ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਇੱਕ ਸੱਪ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸੱਪ-ਮੋਹਕ ਦੁਆਰਾ ਸੰਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੋਹਣੀ ਨੂੰ ਚਨਾਬ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਤੈਰਦੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਹੀਵਾਲ ਨੂੰ ਨਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਕੰਢੇ ਮੱਝਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰਦੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹੀਵਾਲ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ ਅਲਗੋਜ਼ਾ ਵਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

218 ਟਿੱਕਾ ਸਾਹਿਬ: ਰਾਜਕੁਮਾਰ, ਰਾਜਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ।

(ਪੰਨਾ 285)
ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਦਰਦਨਾਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਇੱਕ ਪਹਾੜੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਨੂੰ ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਪਰਦੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਨਹਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਬਰਫੀਲੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰਦੇ ਦਾ ਕੱਪੜਾ ਪਤਲਾ ਅਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸਰੀਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਡੂਮ ਜਾਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਮੁੰਡਾ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਹਾਉਂਦੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਵੱਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਭੱਜ ਗਏ। ਪੇਂਟਿੰਗ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਾਸਾ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਭੱਜਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਡੂਮ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਕੀ ਹੋਇਆ। ਰਾਜਾ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਜੋੜੇ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੀ ਮੌਤ 'ਤੇ ਉਦਾਸ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ

ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਵੀ ਹੈ। ਕਲਾਕਾਰ ਨੇ ਰਾਜਾ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ।
ਅਸੀਂ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੇ ਇਹ ਕਲਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 1929 ਵਿੱਚ, ਸ਼੍ਰੀ ਫ੍ਰੈਂਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਸਨ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ 219 ਹਿਮਾਲੀਅਨ ਆਰਟ ਰਾਹੀਂ ਗੁਲੇਰ ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਕਲਾ ਮਾਹਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇੱਕ ਵਿੱਤੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸ਼੍ਰੀ ਲਤੀਫੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਭੇਟ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਮੋਟੇ ਲੱਕੜ ਦੇ ਬਕਸੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਗੁਲੇਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ।
ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਉੱਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਖੇਤਰ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨ ਗਏ। ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਲੇ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਲਗਾਉਣਾ ਇੱਕ ਆਮ ਅਭਿਆਸ ਹੈ, ਕੇਲੇ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਅਕਸਰ ਗੁਲੇਰ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਪੇਂਟ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅੱਗੇ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਤਲਾਅ ਹੈ। ਇਹ ਹਰ ਕੋਨੇ 'ਤੇ ਮੰਦਰਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬੋਹੜ ਅਤੇ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਘਾਟੀ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜੀਵੰਤ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ; ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇੱਕ ਪਾਣੀ ਦੀ ਚੱਕੀ ਹੈ।
ਸੂਰਜ ਡੁੱਬ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲੁਕ ਗਈਆਂ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਰਾਤ ਡਾਕ-ਬੰਗਲੇ ਵਿੱਚ ਰਹੇ। ਸਾਡੇ ਆਉਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਹਰੀਪੁਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ, ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਸਕੂਲੀ ਮੁੰਡੇ ਬੰਗਲੇ ਦੇ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਸਾਡੇ ਆਉਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਕਾਲਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਾਣਗੰਗਾ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਪੁਲ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਬਰਸਾਤ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇੰਨੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਕਾਲਜ ਬਣਾਉਣਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅਤੇ ਛੋਟੀ ਆਰਟ ਗੈਲਰੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ।

(ਪੰਨਾ 286)
ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗੜਾ ਬਾਰੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਫਰੇਮ ਕਰਕੇ ਆਰਟ

ਗੈਲਰੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਥਾਨਕ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਦੀ ਕੀਮਤ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਲਈ ਪਹਾੜੀ ਗੀਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਇੱਕ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਇੱਕ ਮਾਂ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਗੀਤ ਗਾਇਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਉੱਠ ਕੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਉਹ ਇੱਕ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇਗਾ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਉੱਡੇਗਾ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਲੋਕ ਸਿਰਫ਼ ਸਿਪਾਹੀ ਬਣਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਸਕਦੇ ਸਨ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਅਨਪੜ੍ਹ ਮੁੰਡੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਭਾਂਡੇ ਧੋ ਸਕਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਖਾਣਾ ਪਕਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲ ਗਈ,

219 ਕਾਪੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ https://www.worldcat.org/title/himalayan-art/oclc/2344921 ਵੇਖੋ।

ਅਤੇ ਇਸ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਲਈ ਰਾਹ ਰੌਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ।
ਅਸੀਂ ਹਰੀਪੁਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਲਈ, ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ, ਅਤੇ ਸੌਣ ਲਈ ਚਲੇ ਗਏ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬਾਲਟੀ ਵਿੱਚ ਭਿਓ ਦਿੱਤੇ, ਦਿਨ ਭਰ ਦੀ ਥਕਾਵਟ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਇਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਅਤੇ ਪੈਰ ਪੂੰਝੇ ਅਤੇ ਰਜਾਈ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਘੁਮਾ ਲਿਆ। ਰਜਾਈ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਿੱਘ ਅਤੇ ਆਰਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਕੰਬਲ ਵਰਤਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਰਜਾਈ ਦੇ ਆਰਾਮ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ? ਮੈਨੂੰ ਕੰਬਲਾਂ ਤੋਂ ਨਫ਼ਰਤ ਹੈ, ਰਜਾਈ ਤੋਂ ਜੋ ਆਰਾਮ ਅਤੇ ਨਿੱਘ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਕੰਬਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਵੀ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹੋਣ। ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਠੰਡ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਦੋ ਸਾਲ ਦੇ ਠਹਿਰਨ ਦੌਰਾਨ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਜਾਈ ਬਹੁਤ ਯਾਦ ਆਈ। ਮੈਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਤਰਸ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੰਬਲ ਅਤੇ ਚਾਦਰ ਨਾਲ ਲਿਫਾਫਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸੀ, ਇਸਨੂੰ ਗੱਦੇ 'ਤੇ ਰੱਖਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੌਂਦੇ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੌਣ ਗਿਆ, ਡੂਮ ਮੁੰਡੇ ਅਤੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਦੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਯਾਦ ਆਈ, ਅਤੇ ਸੌਣ ਲਈ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਅਧਿਆਇ 42

ਗੁਲੇਰ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ

(ਪੰਨਾ 287)
ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ, ਗੁਲੇਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਹਰੀ ਚੰਦ ਨੇ 1405 ਵਿੱਚ ਗੁਲੇਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਰਾਜਾ, ਰਾਜਾ ਹਰੀ ਚੰਦ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਜੀਬ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗੜਾ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਜੰਗਲੀ ਸੂਰ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਸੂਰ ਉਸਨੂੰ ਭੱਜਦਾ ਰਿਹਾ, ਰਾਜਾ ਉਸਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਰਾਤ ਪੈ ਗਈ, ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਰਸਤਾ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਸਮੇਤ ਇੱਕ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਖੂਹ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ, ਇੱਕ ਵਪਾਰੀ ਵੇਚਣ ਲਈ ਖੱਚਰਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਨਾਲ ਲੰਘਿਆ। ਵਪਾਰੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਖੂਹ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਰਾਜਾ ਦੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਕਾਰਨ, ਉਸਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਰਾਜਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਰਾਣੀਆਂ ਸਤੀ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ।220
ਜਦੋਂ ਹਰੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਕਾਂਗੜਾ ਵਾਪਸ ਨਾ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਹਰੀਪੁਰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਗੋਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗਾਵਾਂ ਚਰਾਉਂਦਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਹੁਣ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਗੋਰੇ ਨੇ ਇੱਕ ਸ਼ੇਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਬੱਕਰੀ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਇੱਕ ਝਰਨੇ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਪੀਂਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਜਦੋਂ ਹਰੀ ਚੰਦ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਤਾਂ ਗੋਰੇ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਉਹ ਜਗ੍ਹਾ ਦਿਖਾਈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਇਮਾਰਤ, ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਬਲੀ (ਬਲੀ) ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸੇ ਗੋਰੇ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਸਿਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਨੀਂਹ ਵਿੱਚ ਦੱਬ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਲੇਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਗਵਾਲਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।221
ਹਰੀ ਚੰਦ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵੰਸ਼ਜ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਕੋਈ ਵਿਲੱਖਣ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰੀ।

(ਪੰਨਾ 288)

ਆਓ 17 ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਗੁਲੇਰ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝੀਏ। ਰੂਪ ਚੰਦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਤੱਕ, ਗੁਲੇਰ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਰੂਪ ਚੰਦ (1610) ਨੇ ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰਾਟ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਮੁਗਲ ਫੌਜ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਘੋੜਾ ਤੋਹਫ਼ੇ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਹ ਰਾਜਾ ਸਮਰਾਟ ਦਾ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਬਣ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਮੁਹਿੰਮ 'ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਭੇਜਿਆ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਨੇ 1634 ਵਿੱਚ ਰੂਪ ਚੰਦ ਨੂੰ ਇੱਕ ਫੌਜੀ ਮੁਹਿੰਮ 'ਤੇ ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਭੇਜਿਆ, ਅਤੇ ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿੱਚ ਰੂਪ ਚੰਦ ਦੀ ਜਾਨ ਚਲੀ ਗਈ। ਰੂਪ ਚੰਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਾਨ ਸਿੰਘ (1635) ਨੇ ਵੀ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਲਈ ਲੜਦੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਉਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ 1647 ਵਿੱਚ ਕੰਧਾਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਵਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਢੀਠ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਨਾਰੀਅਲ ਦਬਾ ਕੇ ਤੋੜ ਸਕਦਾ ਸੀ।

220 ਸਤੀ: ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰਥਾ (ਹੁਣ ਪਾਬੰਦੀਸ਼ੁਦਾ) ਜਿੱਥੇ ਵਿਧਵਾ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾੜ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਆਪਣੇ ਪਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦਕਸ਼ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਦੀ ਧੀ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਸਤੀ, ਜਿਸਦਾ ਵਿਆਹ ਭਗਵਾਨ ਸ਼ਿਵ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਰਾਜਾ ਰਾਮਮੋਹਨ ਰਾਏ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਤੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ 'ਤੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ 1829 ਵਿੱਚ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। 221 ਗਵਾਲਰ ਨਾਮ ਗਵਾਲਾ ਜਾਂ ਗੋਆੜ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੈ।

ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਕਲਾਕਾਰ ਜੋ ਮੁਗਲ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਨਾਦਿਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਮਲੇ ਕਾਰਨ ਬੇਘਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਮੁਗਲ ਸਲਤਨਤ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ 1739 ਵਿੱਚ ਨਾਦਿਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਮਲੇ ਨੇ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਸੀ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਅਤੇ ਬਹੁਤ

ਸਾਰੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭੱਜ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹਿੰਦੂ ਕਲਾਕਾਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਪੰਡਿਤ ਸਿਉ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੈਨਸੁਖ ਅਤੇ ਮਾਣਕੂ ਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਹਰੀਪੁਰ-ਗੁਲੇਰ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਸੀ। ਨੈਨਸੁਖ 1748 ਵਿੱਚ ਜੰਮੂ ਗਿਆ ਸੀ; ਉਸਨੇ ਉੱਥੇ ਰਾਜਾ ਬਲਵੰਤ ਦੇਵ ਲਈ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇੱਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਾ ਵਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੁਗਲ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਹਾਥੀ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਅਜਾਇਬ ਘਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੋਲੋ ਖੇਡਦੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀ ਮੁਗਲ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿੱਚ ਪੇਂਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੋਲੇ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਸਕਾਰਫ਼ ਸਿੱਧੇ ਹਨ। ਇਸ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਾ ਅਕਬਰ ਵਰਗਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
ਆਦਮੀਆਂ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗ ਪੋਲੋ ਖੇਡਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ, ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਖੇਡ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਅਤੇ ਗੇਂਦ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪੇਂਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 289)
ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਆਸਣ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਮੁਗਲ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜਾ ਗੋਵਰਧਨ ਚੰਦ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੇਂਟਿੰਗ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਮੁਗਲ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਾਥੀ ਦੇ ਉੱਪਰ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹਾਵਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਮੁਗਲ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਕੱਟੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗ ਕਲਾ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਗਲ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਦੀ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ।
ਗੋਵਰਧਨ ਚੰਦ (1743-1773) ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਗੁਲੇਰ ਵਿੱਚ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਗੁਲੇਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਗੁਲੇਰ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਲੇਰ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਾਂਗੜਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਗੁਲੇਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਸ਼੍ਰੀ ਵਿਲੀਅਮ ਆਰਚਰ ਨੇ ਠੀਕ ਕਿਹਾ ਹੈ, "ਗੁਲੇਰ ਪਹਾੜੀ ਕਲਾ ਦੇ ਅਠੱਤੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਕੇਂਦਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਦਰਅਸਲ, ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਖਾਸ ਵਰਗ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਹੈ।" ਗੁਲੇਰ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੀ ਸਥਾਨਕ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਕੋਮਲਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ, ਸਗੋਂ ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਲਾ 1790 ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੀ, ਤਾਂ ਇਹ 'ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ' ਵਜੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਈ।
ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਗੋਵਰਧਨ ਚੰਦ ਦੀ ਇੱਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ, ਭਗਵੇਂ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ, ਰਾਜਾ ਆਪਣੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੇਂਟਿੰਗ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਲਾਲ ਹੈ। ਗੋਵਰਧਨ ਚੰਦ ਦੇ ਘੋੜੇ ਦੀ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਨਵਾਬ, ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਬੇਗ ਨੇ ਚੰਦ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਘੋੜਾ ਮੰਗਿਆ, ਪਰ ਚੰਦ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੜਾਈ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ, ਅਤੇ ਇਹ ਮਸ਼ਹੂਰ ਘੋੜਾ ਰਾਜਾ ਗੋਵਰਧਨ ਚੰਦ ਕੋਲ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ, ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਲੈਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਇਸਦੀ ਕਾਠੀ ਨੂੰ 30 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੇ ਹੀਰਿਆਂ ਅਤੇ ਰਤਨ ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ ਸੀ।
ਰਾਜਾ ਗੋਵਰਧਨ ਚੰਦ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸੁੰਦਰ ਪੇਂਟਿੰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਇੱਕ ਦਰਬਾਰੀ ਸੰਗੀਤ ਸਮਾਰੋਹ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬੈਠਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ - ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ।

ਰੰਗਾਂ ਅਤੇ ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਕੋਮਲਤਾ। ਇਹ ਇੱਕ ਸਧਾਰਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਪੇਂਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ - ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਬਾਣਗੰਗਾ ਦੇ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਪੋਰਟੀਕੋ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਹੁੱਕਾ ਪੀਂਦਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਦੇ ਨਾਲ ਬੈਠੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਤਿੱਬਤ ਦੇ ਇੱਕ ਭਿਖਾਰੀ ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 290)
ਰਾਜਾ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਹ ਦਰਬਾਰੀ ਪਿੰਡੋਰੀ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੰਤ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਨੇ ਭਗਵਾ ਚੋਲਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪਹਿਨੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਚੋਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੰਗਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੇਂਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 222 ਸ਼ਹਿਨਾਈ ਅਤੇ ਨਗਾਰਾ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰੰਗੀਨ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਗਾਰਾ ਵੀ ਪੀਲੇ ਕੱਪੜੇ ਨਾਲ ਢੱਕੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਛੱਤ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਖੜ੍ਹੇ ਹਰੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਇਸ

ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਬੇਅੰਤ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗ ਮੁਗਲ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਨਸ਼ਾ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੇਂਟਿੰਗ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਮੁਗਲ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਾਜ਼ੁਕ, ਨਾਜ਼ੁਕ ਭਾਵਨਾ, ਇੱਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰੰਗ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਮੁਗਲ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਕਾਂਗੜਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਆਕਰਸ਼ਕ ਰੰਗ ਸਕੀਮਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਾਂਗੜਾ ਪੇਂਟਰਾਂ ਦੇ ਪੈਲੇਟ ਵਿੱਚ ਸਵੇਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸੱਤ-ਰੰਗੀ ਸਤਰੰਗੀ ਪੀਂਘਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰਤਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਾ ਗੋਵਰਧਨ ਚੰਦ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਉਸਦੀ ਹਲਕੀ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀ ਰਾਣੀ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਹਨ। ਰਾਜਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਕੁੰਵਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੰਦ ਨੂੰ ਮਠਿਆਈਆਂ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੋ ਸਿਰਟੋਡੇ ਚਟਾਈ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਸਿਰਟੋਡੇ ਉਹ ਬੱਚਾ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਨੌਕਰਾਣੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ, ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਗੋਵਰਧਨ ਚੰਦ ਦੀ ਰਾਣੀ ਬਸੋਹਲੀ ਰਾਜ ਤੋਂ ਸੀ। ਬਸੋਹਲੀ 1678 ਤੋਂ ਰਾਜਪੂਤ ਕਲਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ, ਇਹ ਕਲਾ ਰੂਪ ਰਾਜਾ ਕਿਰਪਾਲ ਪਾਲ ਦੇ ਰਾਜ (1678) ਦੌਰਾਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮੋਦਨੀ ਪਾਲ (1725) ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਬਸੋਹਲੀ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਗੁਲੇਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਹਨ।
ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਕਲਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਅਤੇ ਵੱਖਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਕੀ ਹਨ? ਦੋਵਾਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਬਾਰੀਕ ਰੇਖਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਚਿੱਤਰ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਕਾਂਗੜਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਪਹਾੜਾਂ, ਨਦੀਆਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਮੁਗਲ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਉੱਤਰੀ ਮੈਦਾਨ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਅਮਰ ਕੁਦਰਤ ਲਈ ਪਿਆਰ ਮੁਗਲ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਹੈ। ਕਾਂਗੜਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਸੰਕੇਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਕਲਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਪਰਦਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਲੀਲਾ (ਰੋਮਾਂਸ) ਲਈ ਸ਼ਰਧਾ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲਈ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨੇ ਕਾਂਗੜਾ ਪੇਂਟਿੰਗ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਮੁਗਲ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ, ਕੋਈ ਸਿਰਫ਼ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟਾਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼; ਸਮਰਾਟ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਅਤੇ ਹਰਮ ਨੂੰ ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਰਬਾਰੀ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਉੱਚੀ ਕਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਦੀ ਗੰਧ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਕਲਾਕਾਰ ਉੱਚੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਹੀ ਜਨਮ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸਦਾ ਮਨ ਆਜ਼ਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਲਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਉਸਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਗੁਲੇਰ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬਾਰੀਕ ਰੇਖਾਵਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸੰਗੀਤ ਬਣਾ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ।

222 ਸੰਗੀਤ ਯੰਤਰ, ਸ਼ਹਿਨਾਈ ਇੱਕ ਹਵਾ ਵਾਲਾ ਸਾਜ਼ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਗਾਰਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਢੋਲ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 291)
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੰਦ 1773 ਵਿੱਚ ਗੁਲੇਰ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਬਣਿਆ। ਇੱਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ, ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ ਰਾਜਾ ਗੋਵਰਧਨ ਚੰਦ ਦੇ ਰਾਜ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੰਦ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਪਰਾਕਰਮ ਚੰਦ ਨਾਲ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੰਦ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਗੁਲੇਰ ਕਲਾ ਬਹੁਤ ਵਧੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਬਹੁਤ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਰਾਜਾ ਦੇ ਘਰੇਲੂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੰਦ ਦੀ ਰਾਣੀ, ਚੰਬਾ ਦੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਅਨੰਤੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਹੈ। ਰਾਣੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਬੈਠੀ ਹੈ, ਉਹ ਨੌਕਰਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਨੌਕਰਾਣੀ ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਖਿਡੌਣੇ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਦੋ ਮਰਾਸੀ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਤਲਾਅ ਦੇ ਕੰਢੇ ਸਿਤਾਰ ਅਤੇ ਢੋਲਕ ਵਜਾਉਂਦੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਨੌਕਰਾਣੀ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੋਤੇ ਨੂੰ ਅਨਾਜ ਪਿਲਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਬਾਂਦਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਝਰਨੇ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਪੀਂਦੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਚਿੱਟੇ ਅਤੇ ਪੀਲੇ ਫੁੱਲ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਰੰਗੀਨ ਕੱਪੜੇ ਇਸ ਪੇਂਟਿੰਗ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਸਾਧਾਰਨ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨਾਲ ਅਸੀਸ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੰਦ ਇੱਕ ਫਜ਼ੂਲਖ਼ੋਰ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਸਨਕ ਲਈ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ - ਕੱਪੜੇ ਦੀਆਂ ਪੱਟੀਆਂ ਪਾੜਨਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣਾ। ਉਸਨੂੰ ਕੱਪੜੇ ਪਾੜਨ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਖਰਚਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸਦੀ ਆਮਦਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਅਕਸਰ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਹਰੀਪੁਰ ਦਾ ਅਵਤਾਰਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉਸਦੇ ਖਾਸ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਇੱਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੰਦ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਦੇ ਘਰ ਅਵਤਾਰਾ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਚਿੱਟੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲਾ ਰਾਜਾ ਹੁੱਕਾ ਪੀ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਅਵਤਾਰਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੰਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੂਪ ਸਿੰਘ

ਨੂੰ ਲੱਡੂ ਭੇਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਬਾਰੇ ਮਤਭੇਦ ਕਾਰਨ ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਲੜਾਈ ਹੋ ਗਈ। ਰਾਜਾ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਨੂੰ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ, ਦਰੱਖਤ ਦੀ ਇੱਕ ਟਾਹਣੀ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਈ। ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਉੱਥੇ ਹੀ ਡਿੱਗ ਪਿਆ, ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰਾਜਾ ਸਹੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਝੂਠ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।
ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੰਦ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਸਿਆਣਪ ਅਤੇ ਚੁਸਤ ਕਾਰਜ ਨੀਤੀ ਲਈ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੰਦ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਦੌਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਈ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ, ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ, ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ

(ਪੰਨਾ 292)
ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁੰਵਰ ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਧਨੁਸ਼ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰੇਡ ਵਿੱਚ ਝੰਡੇ ਲੈ ਕੇ ਝੰਡੇ ਹਨ। ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਗਰ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਭ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ।
ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਆਪਣੇ ਨਗਾਰੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਅਤੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਕੇ। ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇੱਕ ਨੌਕਰ ਮੋਰ ਦੇ ਖੰਭ ਵਾਲਾ ਪੱਖਾ ਫੜ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨੌਕਰ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਜ਼ ਫੜ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।
ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ, ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਹਿਰਨ ਵੱਲ ਤੀਰ ਛੱਡਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੀਜਾ ਨੌਰੰਗ ਪਟਿਆਲ ਆਪਣੀ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਇੱਕ ਜੰਗਲੀ ਸੂਰ ਨੂੰ ਵੱਢ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਨੌਕਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਬਾਘ ਹਮਲਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨੌਕਰ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਜੰਗਲੀ ਸੂਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੰਦ ਨਾਲ ਕੁਝ ਮਤਭੇਦ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 1785 ਵਿੱਚ ਗੁਲੇਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਕੋਟਲਾ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਇੰਨਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਲਾਲੀ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੋਟਲਾ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਰਿਹਾ, ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਕਿਲ੍ਹਾ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਸਰਦਾਰ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਨੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖੋਹ ਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੀਰਥਲ ਵਾਲੇ ਸਤਾਈ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਭੇਟ ਕੀਤੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ, ਜਿਸਨੂੰ 'ਦਾਰਹੀ ਵਾਲਾ' (ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲਾ) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਲੰਬੀ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਦਾੜ੍ਹੀ ਲਈ ਰੋਜ਼ਾਨਾ 8 ਆਨੇ ਤਨਖਾਹ ਵਜੋਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮੁਗਲਈ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਘਟ ਗਈ, ਅਤੇ ਲੰਬੀਆਂ, ਵਗਦੀਆਂ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਰੱਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਉਭਰਿਆ। ਗੁਲੇਰ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਜੋ ਰਾਜਾ ਗੋਵਰਧਨ ਚੰਦ ਦੇ ਰਾਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ, ਕੈਪਟਨ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਦੇ ਇੱਕ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਫੌਜੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਜੋ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੰਸ਼ਜ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਪੰਜਾਬ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਕੋਲ ਹਨ।
ਭੂਪ ਸਿੰਘ 1790 ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆ। ਉਹ ਗੁਲੇਰ ਦਾ ਆਖਰੀ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਕਲਾ ਦਾ ਇੱਕ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੂਰੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ, ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਰਾਣੀ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਬੈਠਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਰਾਣੀ ਇੱਕ ਮੂਡੀ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਉਸਦੀ ਗੋਦੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਕੇਲੇ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਹਨ, ਜੋ ਅਕਸਰ ਗੁਲੇਰ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। 1815 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਣੀਆਂ ਗੁਲੇਰ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਸਿੱਖ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਕਲਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ।

(ਪੰਨਾ 293)
ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ, ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕੱਟੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਰ ਇੱਕ ਖਾਸ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 1813 ਵਿੱਚ ਗੁਲੇਰ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਠਾਣਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਗੁਲੇਰ ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਨੂੰ ਗੁਲੇਰ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਭੇਜਿਆ। ਉਸਨੇ ਉਜਾੜੇ ਹੋਏ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਖਰਚੇ ਲਈ 20,000 ਰੁਪਏ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦਿੱਤੀ। ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਇੱਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ, ਸਿੱਖ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਫ਼-ਸਾਫ਼ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਪੋਰਟੀਕੋ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਹੇਠਾਂ ਬਾਣਗੰਗਾ ਵਗ ਰਹੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ

ਘੰਟਾ ਖੱਤਰੀ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੱਪੜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਹਿਨੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕੱਪੜੇ ਵਰਗੇ ਹਨ।
ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ 1826 ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆ। ਇੱਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ, ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਨਾਲ ਖੇਡਦੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਚਾਚਾ ਘੋੜੇ ਵਾਂਗ ਝੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਭਤੀਜਾ ਉਸਦੀ ਪਿੱਠ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਡ-ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਪਹਿਲੀ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਹਾਰ ਗਏ, ਤਾਂ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਰਾਜਾ ਦੀ ਮੌਤ 1873 ਵਿੱਚ ਹੋਈ।
ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸਦਾ ਭਰਾ ਜੈ ਸਿੰਘ 1877 ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਰਾਜਾ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਇੱਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ, ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਰਾਣੀ ਚੰਬਿਆਲ ਨੂੰ ਇੱਕ ਯੱਗ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਦਰਜ਼ੀ ਨੇ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦਰਜ਼ੀ ਨੂੰ ਹਵਨ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਹੂਤੀ ਭੇਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਚਿੱਟੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁਜਾਰੀ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਮਿਰਾਸੀ ਔਰਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਗਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਮਲਤਾ ਅਤੇ ਹੁਨਰ ਨਾਲ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰਾਂ ਕੋਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਾਤਮਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਵੀ ਸਨ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਜਲੂਸ ਨੂੰ ਪੇਂਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਕਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੁਜਰੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਨ੍ਰਿਤਕਾਂ ਨੂੰ ਓਨਾ ਕੁਦਰਤੀ ਨਹੀਂ ਪੇਂਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਰਘੁਨਾਥ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗ ਗੁਲੇਰ ਕਲਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 294)

ਰਾਜਾ, ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਨੌਕਰ, ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਮੋਤੀ ਜੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਲਾ ਦਾ ਪਤਨ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਲੇਰ ਕਲਾ ਇਸ ਪਲ ਤੋਂ ਹੀ ਘਟਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਕਲਾ 1890 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਲੇਰ ਵਿੱਚ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਦਲਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਸਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਲੱਖਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਵਿਲੱਖਣ ਅਤੇ ਅਸਾਧਾਰਨ ਸੁੰਦਰ ਕਲਾ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅੰਤ ਕਾਰਨ, ਰਾਜਿਆਂ ਤੋਂ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਘਟਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਵੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਅਲੋਪ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਉਹ ਲੋਕ ਕੌਣ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੰਨੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਣਾਈਆਂ? ਰਾਜਾ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਹ ਲੋਕ ਤਰਖਾਣ ਅਤੇ ਸੁਨਿਆਰ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ ਅਤੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਹਰੀਪੁਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੰਸ਼ਜ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ।
ਇਹਨਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਕੋਲ ਕਲਾ ਦਾ ਕੋਈ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਤਜਰਬਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅਤੇ ਖਿੜਕੀਆਂ ਪੇਂਟ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਬਚਪਨ, ਜਵਾਨੀ, ਮੱਧ ਉਮਰ ਅਤੇ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੈ, ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਵੀ ਚਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪੜਾਅ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਲਾਕਾਰ ਕਲਾ ਦੀ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਸ਼ੈਲੀ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਲੇਰ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਸਮਾਂ 1661 ਤੋਂ 1695 ਤੱਕ (ਵਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਤੱਕ) ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਗੋਵਰਧਨ ਚੰਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੰਦ 1740 ਤੋਂ 1790 ਤੱਕ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਗੁਲੇਰ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਗੋਵਰਧਨ ਚੰਦ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਸਾਧਾਰਨ ਸਾਦਗੀ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੈ! ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਪੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਗੋਵਰਧਨ ਚੰਦ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਪੇਂਟ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਪੜਾਅ ਨੂੰ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਦਾ ਬਸੰਤ (ਬਸੰਤ) ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੰਦ ਦੇ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਗੁਲੇਰ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। 1790 ਤੋਂ 1878 ਤੱਕ, ਗੁਲੇਰ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕੇਂਦਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੜਾਅ ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ, ਕਲਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਅਤੇ ਸੂਖਮਤਾ ਵੱਲ ਵਧਣ ਲੱਗੀ, ਪਰ ਕਲਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਘਟਦੀ ਰਹੀ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਜਾਵਟ ਅਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਲਾ ਦੇ ਪਤਝੜ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੜਾਅ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਦੇ ਪਤਝੜ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਕਲਾ ਦੇ ਪਤਨ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 295)
ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਬੁਢਾਪੇ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿਖਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਲਾ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਕਿਉਂ ਘਟਦੀ ਹੈ; ਇਹ ਸਵਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇੱਕ ਬੁਝਾਰਤ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਜਵਾਬ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ 43

ਕਾਂਗੜਾ

(ਪੰਨਾ 296)
ਡੂਘੀ ਦੁਘੀ ਨਦੀਆਂ ਤੇ ਸੈਲੀ ਧਾਰ 'ਡੂੰਘੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਤੇ ਵਗਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ,
ਛੈਲੇ ਛੈਲੇ ਗਬਰੂ ਤੇ ਬੰਕੀਆਂ ਨਾਰਾਂ ਸੋਹਣੇ ਗੱਭਰੂ ਤੇ ਸੋਹਣੇ
ਬੋਲਨ ਬੋਲ ਪਿਆਰਾ ਔਰਤਾਂ,
ਮੈਂ ਕਾਂਗੜਾ ਦੇਸ ਨਿਆਰਾ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਪਿਆਰੇ ਸ਼ਬਦ ਗਾਓ
ਓ, ਮੇਰਾ ਕਾਂਗੜਾ, ਮੇਰੀ ਪਿਆਰੀ ਧਰਤੀ!

ਅਸੀਂ ਮੀਟਰ-ਗੇਜ ਰੇਲ ਰਾਹੀਂ ਕਾਂਗੜਾ ਮੰਦਰ ਦੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਅਸੀਂ ਲਗਭਗ ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਂਗੜਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਕਟੋਚ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। 11 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਤ੍ਰਿਗਰਤਾ ਜਾਂ ਕਟੋਚ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਰਾਵੀ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਖੇਤਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਅੱਜ, ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਜਲੰਧਰ ਕਿਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਬਿਆਸ ਘਾਟੀ ਦਾ ਹੇਠਲਾ ਹਿੱਸਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਪਦਮ ਪੁਰਾਣ ਦੀ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਦੁਆਬਾ-ਜਲੰਧਰ ਦਾ ਖੇਤਰ ਇੱਕ ਸਮੁੰਦਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। 'ਜਲੰਧਰ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਪਾਣੀ ਹੇਠਲਾ ਖੇਤਰ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਮਾਇਓਸੀਨ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਿਆਸ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਘਾਟੀ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਗਰਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਬਿਆਸ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ - ਬਾਣਗੰਗਾ, ਕੁਰਾਲੀ ਅਤੇ ਨਿਊਗਲ ਨਦੀਆਂ ਹਰੀਪੁਰ-ਗੁਲੇਰ ਵਿਖੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸੀਬਾ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣਾ ਕਟੋਚ ਰਾਜਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਕੌਰਵਾਂ ਲਈ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਤਣਾਅਪੂਰਨ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜਿਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਸਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ, ਉਸਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਇਲਾਕਾ ਛੱਡਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਾਂਗੜਾ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ।

(ਪੰਨਾ 297)

ਉਸਨੇ ਕਾਂਗੜਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣਵਾਇਆ।
ਕਾਂਗੜਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਬਾਣਗੰਗਾ ਵਗਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਾਂਝੀ ਨਦੀ ਵਗਦੀ ਹੈ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਵੱਲ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਤੰਗ ਰਸਤਾ ਕਈ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਸੀ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੂੰ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਅੱਜ ਖੰਡਰ ਵਿੱਚ ਹੈ। 1840 ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਲਾਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ਪੇਂਟਿੰਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਹ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਇਮਾਰਤ ਸੀ। 1905 ਦੇ ਭੂਚਾਲ ਦੌਰਾਨ, ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਬੁਰਜ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਕੰਧਾਂ ਢਹਿ ਗਈਆਂ।
ਅਸੀਂ ਕਈ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ, ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੇ। ਹੁਣ ਇਹ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਹਿਲ ਵੀ ਖੰਡਰ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਲਕਸ਼ਮੀ-ਨਾਰਾਇਣ ਅਤੇ ਅੰਬਿਕਾ ਦੇਵੀ ਪੱਥਰ ਦੇ ਮੰਦਰ ਹਨ। ਇਸ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਆਦਿਨਾਥ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਜੈਨ ਮੰਦਰ ਵੀ ਹੈ। ਅੱਜ, ਪੁਰਾਣੇ ਬੋਹੜ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੰਡਰਾਂ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਹਨ।
ਧੌਲਾਧਰ ਦੀਆਂ ਬਰਫੀਲੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਇੱਕ ਉੱਚੀ ਪਹਾੜੀ 'ਤੇ ਜੈਂਤੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਇੱਕ ਚਿੱਟਾ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅਣਗੌਲਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਕਾਂਗੜਾ ਤੋਂ ਨੌਜਵਾਨ ਪ੍ਰੇਮੀ ਇੱਥੇ ਲੰਬੀ ਸੈਰ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਇਸ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਅਨੁਵਾਦ © ਰਾਇਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ਼ ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਐਂਡ ਆਇਰਲੈਂਡ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਇਜਾਜ਼ਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ ਨਾ ਕਰੋ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਸਰਵੇਖਣ ਦੁਆਰਾ। ਇਸ ਲਈ, ਹੁਣ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਪ੍ਰੇਮੀ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਨਹੀਂ ਵਰਤ ਸਕਦੇ। ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ 1009 ਵਿੱਚ ਜਿੱਤਿਆ ਸੀ - ਇਹ ਉਸਦਾ ਚੌਥਾ ਹਮਲਾ ਸੀ। ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਜੈਂਤੀ ਦੇਵੀ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਬੰਬਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਭਾਰੀ ਤੋਪਾਂ ਨੂੰ ਇੰਨੀਆਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ 'ਤੇ ਲਿਜਾਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਜ਼ਨੀ ਦੀ ਲੁੱਟ ਵਿੱਚ ਸੱਤ ਲੱਖ ਸੋਨੇ ਦੇ ਦਿਨਾਰ, 700 ਮਣ ਸੋਨਾ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ, 200 ਕੁਇੰਟਲ ਸ਼ੁੱਧ ਸੋਨਾ, 20 ਕੁਇੰਟਲ ਕੱਚੀ ਚਾਂਦੀ, ਅਤੇ 20

ਕੁਇੰਟਲ ਰਤਨ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸਲੀ ਮੋਤੀ, ਹੀਰੇ, ਪੰਨੇ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਪਾਂਡਵ ਭਰਾ ਭੀਮ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਭੀਮ ਨਗਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 1337 ਵਿੱਚ, ਮੁਹੰਮਦ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਬਦਰ-ਏ-ਚਾਚ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ:
“ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਦੋ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਅੱਖ ਦੋ ਪਲਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲੁਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 298)
ਇਸਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣਾ ਸਨਮਾਨ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾ ਤਾਂ ਸਿਕੰਦਰ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦਾਰਾ ਇਸਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਹਾਦਰ ਆਦਮੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ।
1662 ਵਿੱਚ, ਜਹਾਂਗੀਰ ਸੀਬਾ ਅਤੇ ਗੁਲੇਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਕਾਂਗੜਾ ਘਾਟੀ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਇੰਨਾ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇੱਥੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇੱਕ ਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਮਹਿਲ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਮਹਿਲ ਦੀਆਂ ਨੀਂਹਾਂ ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਗਗਰੀ ਵਿੱਚ ਪੁੱਟੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਫਿਰ, ਉਸਨੇ ਕਾਂਗੜਾ ਨਾਲੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ, ਮਹਿਲ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਇੱਕ ਪਾਵਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।
ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਮਸੀਰ-ਉਲ ਉਮਰਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਕਾਂਗੜਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਇੱਕ ਪਹਾੜੀ ਦੀ ਚੋਟੀ 'ਤੇ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ; ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਤੇਈ ਬੁਰਜ ਅਤੇ ਸੱਤਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹਨ। ਅੰਦਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਇੱਕ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਦੋ ਤਲਾਅ ਹਨ।"
ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ 1783 ਤੱਕ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਜੈ ਸਿੰਘ ਘਨੱਈਆ ਨੇ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਸੈਫੁੱਲਾ ਖਾਨ, ਇੱਕ ਮੁਗਲ ਗਵਰਨਰ, ਇਸ ਇਲਾਕੇ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੇ ਮਹਾਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਤੋਂ ਮਦਦ ਮੰਗੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸੌਦਾ ਕੀਤਾ। ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਤੋਂ ਪਠਾਨਕੋਟ ਇਲਾਕਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਕਾਂਗੜਾ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਮੀਆਂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਲਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਣ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ।
ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨੁਕਸਾਨ ਉਦੋਂ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ 5 ਅਪ੍ਰੈਲ 1905 ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ 6 ਵਜੇ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਭੂਚਾਲ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਮਲਬੇ

ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਇੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨਿਵਾਸੀ ਨੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਭੂਚਾਲ ਦੇ ਆਪਣੇ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦਿਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਸਵੇਰ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਧਮਾਕੇ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੇ, ਅਤੇ ਇਮਾਰਤਾਂ ਡਿੱਗਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਗਈਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਭੂਚਾਲ ਅਚਾਨਕ ਆਇਆ ਤਾਂ ਲੋਕ ਸੌਂ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ - ਚੱਟਾਨਾਂ ਫਟ ਗਈਆਂ, ਅਤੇ ਕੰਧਾਂ ਅਤੇ ਛੱਤਾਂ ਡਿੱਗ ਗਈਆਂ। ਹਰ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਘੰਟਿਆਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਧਮਾਕੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ, ਅਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ 'ਤੇ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਬੰਬਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

(ਪੰਨਾ 299)
ਇੱਕ ਵੀ ਘਰ ਨੁਕਸਾਨ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਮੰਦਰ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਗੁੰਬਦ ਮਲਬੇ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਏ। ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਇਮਾਰਤਾਂ ਢਹਿ ਗਈਆਂ। ਭੂਚਾਲ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਸ਼ੂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਤ ਲਈ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਭੂਚਾਲ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਤਰੇੜਾਂ ਜਾਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਗਤੀ ਕਾਰਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਿਮਲਾ, ਕੁੱਲੂ ਅਤੇ ਧੌਲਾਧਾਰ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ 'ਤੇ ਹਨ ਪਰ ਮੰਡੀ, ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜਾ ਨਵੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਨਵੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਧਰਤੀ ਅਜੇ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਭੂਚਾਲ ਆਉਣਾ ਆਮ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਧਰਤੀ ਇੱਥੇ ਸਥਿਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦੀ। ਭੂਚਾਲਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਇਸਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਪੱਥਰ, ਰੇਤ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਹੈ ਜੋ ਧੌਲਾਧਾਰ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਖੇਤਰ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਦਬਾਅ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰ ਦੇ ਭਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਕਾਰਨ, ਹੇਠਾਂ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕੁਚਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਅਸਥਿਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।
ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਵਜਰੇਸ਼ਵਰੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਗਰਕੋਟ ਨੂੰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਵਜਰੇਸ਼ਵਰੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ 'ਮਾਤਾ' (ਮਾਂ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਆਪਣੇ ਬਾਸਮਤੀ ਚੌਲਾਂ ਲਈ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਉਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਚੌਲਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਖਾਸ ਖੁਸ਼ਬੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਗੁੜ ਵੀ ਸੁਆਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਗ੍ਹਾ ਨੱਕ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਵੀ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਲਾਸਟਿਕ

ਸਰਜਰੀ ਕੋਈ ਪੱਛਮੀ ਕਾਢ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਾਂਗੜਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇੱਥੇ ਨੱਕ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਲਈ ਸਰਜਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਨੱਕ ਦੀ ਸਰਜਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਚੋਰਾਂ ਅਤੇ ਡਾਕੂਆਂ ਦੇ ਨੱਕ ਅਤੇ ਹੱਥ ਸਜ਼ਾ ਵਜੋਂ ਵੱਢ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਵੀ, ਕੁਝ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆਏ ਪਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਦੇ ਨੱਕ ਕੱਟ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸੁੰਦਰ ਨਾ ਦਿਖਣ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਯਾਤਰੀ ਵਿਗਨੇ ਕਾਂਗੜਾ ਵਿੱਚ ਬੁਧੀਆ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਸਰਜਨ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੱਕ ਦੀ ਸਰਜਰੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ, 223 “ਮਰੀਜ਼ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਅਫੀਮ, ਭੰਗ ਜਾਂ ਸ਼ਰਾਬ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਫਿਰ, ਉਸਦੇ ਮੱਥੇ ਦੀ ਚਮੜੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਛੇਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਚਮੜੀ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਚਮੜੀ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਸਿਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਜ਼ਖ਼ਮ 'ਤੇ ਪੱਟੀ ਬੰਨ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਰਜਨ ਆਪਣੇ ਅਣਜਾਣ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਸਰਜਰੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕੋਟ-ਕਾਂਗੜਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਨੱਕ ਦੀ ਸਰਜਰੀ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਘਰ ਜਾਂਦੇ ਦੇਖਿਆ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਨੱਕ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਦਸੂਰਤ ਸਨ। ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪੇਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਮਾਣ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ, ਨਕਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਨੱਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁੰਘਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।224

(ਪੰਨਾ 300)
ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, "ਅਸੀਂ ਉਬਲੇ ਹੋਏ ਚੌਲਾਂ ਵਿੱਚ ਢੋਲਕੀ ਦੇ ਪੱਤੇ ਪਾਵਾਂਗੇ ਅਤੇ ਖਾਵਾਂਗੇ/ ਜੇ ਅਸੀਂ ਛਿੱਕਾਂਗੇ ਤਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਨੱਕਾਂ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ/ ਕਾਂਗੜਾ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਨੱਕ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।" ਨੱਕ ਦੇ ਸਰਜਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ 'ਕਾਂਗੇਰਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ, ਇਹ ਲੋਕ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੇ ਪੇਸ਼ੇ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।
ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਭਗਤ ਵਜਰੇਸ਼ਵਰੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਦੇ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਭਰ ਤੋਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਇਸ ਮੰਦਿਰ ਵਿੱਚ ਦੇਵੀ ਲਈ ਕਈ ਤੋਹਫ਼ੇ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ, ਮੰਦਿਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕੀਮਤੀ ਭੇਟਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, 1009 ਵਿੱਚ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਇਸ ਮੰਦਿਰ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਦੌਲਤ ਲੁੱਟ ਲਈ ਜਾ ਸਕੇ। 1043 ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਮੰਦਿਰ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਬਣਵਾਇਆ। 1337 ਵਿੱਚ, ਮੁਹੰਮਦ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਇਸ ਮੰਦਿਰ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਢਾਹ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੇ ਇਸਨੂੰ

ਦੁਬਾਰਾ 1440 ਵਿੱਚ ਬਣਾਇਆ। 1540 ਵਿੱਚ ਖੁਮਸ ਖਾਨ ਨਾਮਕ ਸ਼ੇਰਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਦੇ ਇੱਕ ਜਰਨੈਲ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ਾਹਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਇਸਨੂੰ ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਦੁਬਾਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਕਬਰ ਨੇ ਸੋਨੇ ਦੀ ਛਤਰੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਸੀ।

223 ਗੌਡਫ੍ਰੇ ਵਿਗਨੇ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਯਾਤਰੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ (ਲਦਾਖ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਬਾਲਟਿਸਤਾਨ, ਉੱਤਰੀ ਪੰਜਾਬ), ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਪਰਸ਼ੀਆ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ 1840 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। 224 ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਹਵਾਲੇ ਕਿੱਥੇ ਖਤਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਅਨੁਵਾਦ © ਰਾਇਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ਼ ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਐਂਡ ਆਇਰਲੈਂਡ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਬਿਨਾਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਨਾ ਭੇਜੋ। (ਛਤਰੀ)। ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਸਿੱਖ ਗਵਰਨਰ, ਸਰਦਾਰ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਨੇ ਇਸ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਨੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਗੁੰਬਦ 'ਤੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸੋਨੇ ਦਾ ਕਲਸ਼ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਮੰਦਰ ਦਾ ਦੋ ਵਾਰ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਦੌਰੇ 'ਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਅੰਡਰਵੀਅਰ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਸੋਨੇ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦਾਨ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਮੂਰਤੀ ਅਜੇ ਵੀ ਮੰਦਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਦਰ 1905 ਦੇ ਭੂਚਾਲ ਦੌਰਾਨ ਢਹਿ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ 1920 ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।
ਮੰਦਿਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਇੱਕ ਸੱਪਾਂ ਵਾਲੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਵਿੱਤਰ ਧਾਗੇ, ਮਣਕਿਆਂ ਵਾਲੇ ਹਾਰ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਅਤਰ, ਧੂਪ, ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਅਤੇ ਦੇਵੀ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੇਚੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੱਦੀ ਔਰਤਾਂ ਕਰਾਸਿੰਗ 'ਤੇ ਉੱਨੀ ਕੰਬਲ ਵੇਚਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕੰਬਲ ਅਕਸਰ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਖਰੀਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੰਦਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਦੇਵੀ ਦੁਰਗਾ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਬੂ ਰਾਮ ਨੇ ਪੇਂਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੰਦਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਇੱਕ ਵਿਹੜਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉੱਕਰੇ ਹੋਏ ਪੱਥਰਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਇੱਕ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦਾ ਪੱਥਰ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਲੋਕ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕਦੇ ਹਨ।

(ਪੰਨਾ 301)
ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਜੀਭਾਂ ਕੱਟ ਕੇ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਇਸ ਅਜੀਬ ਪਰੰਪਰਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

"ਇੱਕ ਪਹਾੜੀ 'ਤੇ ਨਾਗਰਕੋਟਾ ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਕਸਬਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗੜਾ ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਸਬੇ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਉੱਚੀ ਪਹਾੜੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਹਾਮਾਈ ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੋਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੇਵੀ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਜੀਭਾਂ ਕੱਟ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਭਾਂ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਅਸਲ ਲੰਬਾਈ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਕੁਝ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।" ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਅਜੇ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਦੀ ਬੇਵਕੂਫੀ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਪਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਜੀਭਾਂ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਕਾਂਗੜਾ ਵਿੱਚ ਸੀ ਜਦੋਂ ਰੋਹਤਕ ਦੇ ਇੱਕ ਜਾਟ ਕਿਸਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੀਭ ਕੱਟ ਕੇ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤੀ। ਉਸਦਾ ਬਹੁਤ ਖੂਨ ਵਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਲਗਭਗ ਗੂੰਗਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੀਭ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਅੰਗ ਹੈ ਜੋ ਕੱਟਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਧੀ ਹੋਈ ਲੰਬਾਈ ਨਾਲ ਦੁਬਾਰਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀਆਂ ਜੀਭਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਲੰਬਾਈ ਵਿੱਚ ਵਧ ਜਾਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਦੇਵੀ ਦਾ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਸਮਝਣਗੇ।" ਕਿਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਮੰਦਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਮਿਸ਼ਨ ਹਸਪਤਾਲ ਤੋਂ ਹਰੇ ਭਰੇ ਖੇਤਾਂ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇਖਿਆ। ਫਿਰ, ਮੈਂ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਦੇਖਣ ਗਿਆ। ਮਾਨ ਚੰਦਰ ਉੱਪਲ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਕੀਲ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਸਾਰੀਆਂ [ਸਥਾਨਕ] ਕਾਂਗੜਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਦੇਖ ਸਕਾਂ। ਵਜਰੇਸ਼ਵਰੀ ਦੇਵੀ ਮੰਦਿਰ ਦੇ ਮਹੰਤ ਦੋ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਏ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਸੂਰਤ ਫਰੇਮ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਧੂੜ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਜਮ੍ਹਾ ਸਨ। ਇੱਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਅਭਿਸਾਰਿਕਾ ਨਾਇਕਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਵਿੱਚ ਗੋਵਰਧਨ ਧਾਰਾ ਦੀ ਲੋਕ ਕਥਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ 19 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਦੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਬੁੱਢੀ ਵਿਧਵਾ ਕੋਲ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਤੋਂ ਛੇ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਸਨ। ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਘਟੀਆ ਕੁਆਲਿਟੀ ਦੀਆਂ ਸਨ। ਮਾਲਕ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਪੇਂਟਿੰਗ 500 ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਮਾਨ ਚੰਦਰ ਉੱਪਲ ਕੋਲ ਕਾਂਗੜਾ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਕੁਆਲਿਟੀ ਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਸਨ। ਉਸ ਕੋਲ ਤਾਂਤਰਿਕ ਦੇਵੀ ਦੀਆਂ ਦਸ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੁਰਗਾ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤਸਵੀਰਾਂ ਸਨ। ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਲਿਖਤ ਵਾਲੀ ਇਹ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਨ ਚੰਦਰ ਉੱਪਲ ਨੇ ਇਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਫੀਸਾਂ ਵਜੋਂ ਖਰਜਿੰਦਰ ਚੰਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ, ਜੋ ਕਿ ਨਾਦੌਣ ਦੇ ਰਾਜਾ ਰਾਜਿੰਦਰ ਚੰਦ ਦਾ ਤੀਜਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 302)
ਇਹ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਦੁਰਗਾ ਪਾਠ ਜੋ ਸ਼੍ਰੀ ਉੱਪਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਫੀਸ ਵਜੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਕਲਾ ਦਾ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਨਮੂਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਉੱਪਲ ਇੱਕ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਆਦਮੀ ਹਨ ਜੋ ਚੰਗੀ ਕਲਾ ਪ੍ਰਤੀ ਜਨੂੰਨੀ ਹਨ। ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਹਰ ਅਧਿਆਇ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਟੁਕੜਿਆਂ 'ਤੇ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਕਵਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪੇਪਰ-ਮਾਚੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰਲੇ ਬੋਰਡ 'ਤੇ ਦੁਰਗਾ ਦੀ ਇੱਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਹੈ। ਦੁਰਗਾ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਹਰ ਅਧਿਆਇ ਨੀਲੇ, ਪੀਲੇ, ਹਰੇ ਅਤੇ ਲਾਲ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਰਗੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਪੰਨੇ ਦੇ ਕੋਨਿਆਂ ਨੂੰ ਨੀਲਾ ਰੰਗ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਦੁਰਗਾ ਦੀ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਪੇਂਟਿੰਗ ਹੈ। ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਹੁਨਰ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਾਹੀ ਕਲਾਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪੇਂਟ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਕਿਤਾਬ ਇੱਕ ਕਢਾਈ ਵਾਲੇ ਕਾਂਗੜਾ ਰੁਮਾਲ (ਰੁਮਾਲ) ਨਾਲ ਢੱਕੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਰੁਮਾਲ 'ਤੇ, ਦੁਰਗਾ ਇੱਕ ਸਿੰਘਾਸਣ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚਾਰ ਸੇਵਕ ਉਸਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਰੁਮਾਲ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਕੇਲੇ ਦੇ ਪੌਦੇ ਅਤੇ ਮੋਰ ਕਢਾਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਰੇਸ਼ਮੀ ਲਾਲ, ਪੀਲੇ ਅਤੇ ਹਰੇ ਧਾਗੇ ਨਵੇਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।
ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੇ ਕਲਾਕਾਰ ਪੂਰਨ ਚੰਦ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਵਿਲੀਅਮ ਆਰਚਰ ਦੁਆਰਾ ਉਸਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਾਧਾ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪੇਂਟਿੰਗ ਉਸਦੇ ਚਾਚਾ ਨੰਦ ਲਾਲ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸਦੀ ਮੌਤ ਲਗਭਗ ਦਸ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਪਚਾਸੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਉਸ ਪੇਂਟਿੰਗ ਦਾ ਇੱਕ ਮੋਟਾ ਜਿਹਾ ਸਕੈਚ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਕਾਂਗੜਾ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਸਨ ਜੋ 1905 ਦੇ ਭੂਚਾਲ ਨਾਲ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਬਿਆਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਤਰੀਕਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਕਿ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।
ਕਾਂਗੜਾ ਸ਼ਹਿਰ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਕਿ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਸਿਰਫ ਕਾਂਗੜਾ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਲ ਹੀ ਸਬੰਧਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਦਾ ਜਨਮ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ (1661-1695) ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਗੁਲੇਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਕਲਾ ਗੋਵਰਧਨ ਚੰਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੰਦ (1730-1760) ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੇ ਸੁਜਾਨਪੁਰ ਤਿਰਾ ਵਿਖੇ ਇਸ

ਕਲਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਰਾਜਾ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਰਾਜ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਸਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਉੱਭਰ ਰਹੇ ਕਲਾਕਾਰ ਕਾਂਗੜਾ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਨਾਮ ਕਾਂਗੜਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਘਾਟੀ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜਾ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਤਹਿਸੀਲ ਹੈ।
ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿ ਕਾਂਗੜਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਲਾਕਾਰ ਕਾਂਗੜਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ ਗੁਲੇਰ, ਸੁਜਾਨਪੁਰ, ਆਲਮਪੁਰ ਅਤੇ ਨਾਦੌਣ ਵਰਗੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਆਏ ਸਨ, ਮੈਂ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

(ਪੰਨਾ 303)
ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਨੇ ਗੁਲਾਬੂ ਰਾਮ ਅਤੇ ਲਛਮਣ ਦਾਸ ਨੂੰ ਸਿਮਲੋਟੀ ਤੋਂ ਬੁਲਾਇਆ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਮਕਾਲੀ ਕਲਾਕਾਰ ਹਨ। ਸਿਮਲੋਟੀ ਕਾਂਗੜਾ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਪੰਜ ਮੀਲ ਦੂਰ ਸਥਿਤ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਲਛਮਣ ਦਾਸ ਇੱਕ ਸਧਾਰਨ ਪਹਾੜੀ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਕਈ ਚਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕੱਪੜੇ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਗੁਲੇਰੀਆ ਮਚਾਟਾ' ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਸਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਗੁਲੇਰ ਤੋਂ ਸਿਮਲੋਟੀ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਪੜਦਾਦਾ ਦਾ ਨਾਮ ਬਸੀਆ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਲਾਕਾਰ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਚਿੱਤਰ ਮਨੁੱਖੀ ਆਕਾਰ ਦੇ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਹਨ। ਬਸੀਆ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪਦਮੂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਚਿੱਤਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ (ਜਨਰਲ/ਮੁਖੀਆਂ) ਨਾਲ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਹਕੀਕਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਲੱਤਾਂ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਦਮੂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀਆਂ ਇੰਨੀਆਂ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਮਿਸਟਰ ਫ੍ਰੈਂਚ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਹਜ਼ੂਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਹਜ਼ੂਰੀ ਲਛਮਣ ਦਾਸ ਦਾ ਸੀ

ਪਿਤਾ ਜੀ। ਲਛਮਣ ਦਾਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦਿਖਾਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਗੋਪੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਲੀ ਖੇਡਦੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਜਿੰਨੀ ਸੁੰਦਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ੂਰੀ ਇੱਕ ਤੇਜ਼ ਪੇਂਟਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਅਕਸਰ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪੋਰਟਰੇਟ ਪੇਂਟ ਕਰਨ ਲਈ

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਤਿਰਾ ਸੁਜਾਨਪੁਰ ਦਾ ਇੱਕ ਡਾਕੀਆ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਕਾਲੇ ਸਿਰ ਦਾ ਸਕਾਰਫ਼ ਅਤੇ ਲਾਲ ਕੋਟ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਬੈਗ ਲਟਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਔਰਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗੜਾ ਤਹਿਸੀਲ ਤੋਂ ਸੀਆਹ ਨਫੀਸ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੀਆਹ ਨਫੀਸ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਇੱਕ ਚਾਰਪੋਏ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ, ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਧੀ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਡਾਕੀਆ ਅਤੇ ਤਹਿਸੀਲ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੇ ਫੀਸ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਲਛਮਣ ਦਾਸ ਕੋਲ ਰਹਿ ਗਈਆਂ। ਹਜ਼ੂਰੀ ਨੇ ਲਾਹੌਲ ਦੇ ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਤਸਵੀਰ ਪੇਂਟ ਕੀਤੀ। ਲਾਹੌਲ ਦੇ ਲੋਕ ਬਰਫ਼ ਨਾਲ ਢੱਕੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਔਰਤ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਚਾਹ ਦਾ ਕੱਪ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਚੱਕਰ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਚਾਹ ਪੀ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਮੁੰਡਾ ਹੁੱਕਾ ਪੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਘਰੇਲੂ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗ ਦਿਲਚਸਪ ਲੱਗੀ।

(ਪੰਨਾ 304)
ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ, ਰਾਮ ਚੰਦਰ, ਲਕਸ਼ਮਣ ਅਤੇ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਬਨਵਾਸ ਤੋਂ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗ ਗੁਲਾਬੂ ਰਾਮ ਦੇ ਦਾਦਾ ਚੰਦੂ ਨੇ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਅੱਜ, ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗ ਸਿਮਲੋਟੀ ਦੇ ਲਾਲਾ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਦੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ, ਲਕਸ਼ਮਣ ਅਤੇ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪੁਸ਼ਪਕ ਵਿਮਾਨ (ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਜਹਾਜ਼) ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਅਯੁੱਧਿਆ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਟੁਕੜੇ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਜਿਸ ਵਿਲੱਖਣ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਪੇਂਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਂਗੜਾ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ।
ਗੁਲਾਬੂ ਰਾਮ ਇੱਕ ਨਿਪੁੰਨ ਕਲਾਕਾਰ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕਾਂਗੜਾ ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਨਵੇਂ ਵਜਰੇਸ਼ਵਰੀ ਦੇਵੀ ਮੰਦਿਰ ਨੂੰ ਦੁਰਗਾ ਅਤੇ ਰਾਕਸ਼ਸਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਰਾਸ-ਮੰਡਲ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੀ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਗੋਪੀਆਂ ਇੱਕ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਨੱਚਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਬੰਦਲਾ ਅਤੇ ਪਾਪਰੋਲਾ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਸਜਾਇਆ ਹੈ; ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਦੇ ਹਨ। ਗੁਲਾਬੂ ਰਾਮ ਦਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਸਾਧਾਰਨ ਹੈ, ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੇ

ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਉਸਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਹਨ।
ਅਸੀਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਲਾਕਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਜਿਸਨੂੰ ਰਾਜੋਲ ਤੋਂ ਲਛਮਣ ਦਾਸ ਰੈਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਪੜਦਾਦਾ ਨਿੱਕਾ ਰਾਜਾ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਗੁਲੇਰ ਤੋਂ ਰਾਜੋਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਲਛਮਣ ਦਾਸ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਲਾਕਾਰ ਨੈਨਸੁਖ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਲਛਮਣ ਦਾਸ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਕੁਝ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੀ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਿਕਾਰ 'ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਬਹੁਤ ਤਿੱਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੰਦੂਕ ਇੱਕ ਦਰੱਖਤ ਦੀਆਂ ਦੋ ਟਾਹਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰੱਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕਾਲੇ ਹਿਰਨ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਇੱਕ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਬਾਰੂਦ ਭਰਦੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜਾ ਆਪਣੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਇੱਕ ਬਿਨਾਂ ਮਿਆਨ ਵਾਲੀ ਤਲਵਾਰ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੇਂਟਿੰਗ ਇੱਕ ਪਠਾਨ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ; ਇਹ ਕਾਬੁਲ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਖਤਰਨਾਕ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਠਾਨ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦੋ ਭੁੱਖੇ ਗਿਰਝਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਬੰਗਾਲੀ ਸੱਪ-ਮੋਹਕ ਨੱਚਦੇ ਅਤੇ ਗਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇੱਕ ਬੰਗਾਲੀ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਸੱਪ ਵਜਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਇੱਕ ਬਾਂਹ ਦੁਆਲੇ ਇੱਕ ਸੱਪ ਲਪੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਖਰਾਤਾਲ ਵਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਲੱਕੜ ਦੀਆਂ ਚੱਪਲਾਂ ਪਹਿਨੇ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ, ਤਾੜੀਆਂ ਵਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਚੌਥਾ ਸਾਥੀ ਕੱਪੜੇ ਪਾ ਕੇ

ਚਿੱਟੇ ਕੱਪੜੇ ਢੋਲ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਔਰਤ ਨੂੰ 225 ਛਲੇਡਾ ਦੁਆਰਾ ਧੋਖਾਧੜੀ ਕਰਦੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 305)
ਇਹ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਔਰਤ, ਜੋ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਵਰਗੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਇੱਕ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੜਕ 'ਤੇ ਤੁਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਅੱਗੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੱਪ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੱਪ ਹੋਰ ਦੂਰ ਇੱਕ ਲੂੰਬੜੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਅੱਗੇ, ਇਹ ਲੂੰਬੜੀ ਇੱਕ ਭੌਂਕਣ ਵਾਲੇ ਕੁੱਤੇ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਦੂਰੀ 'ਤੇ, ਉਹ ਇਸ ਭੌਂਕਣ ਵਾਲੇ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਦੰਦਾਂ ਵਾਲੀ ਡੈਣ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਦਮੀ ਠੰਢਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਾਧਾਰਨ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਦੇ ਸਕੂਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਕਲਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।
ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮਿਲੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਘਾਟ ਬਾਰੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦਾਸ ਚਿਹਰੇ ਅਤੇ ਭੁੱਖੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਜੋ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਉਹ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦਾਅਵੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਵਾਂਗ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਵਧੀਆ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੁਨਰ ਬਾਰੇ ਜੋ ਵੀ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ, ਕੋਈ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਸਮਕਾਲੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਪੁਰਾਣੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੌਜੂਦਾ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਦੀ ਲੜੀ ਦੀ ਆਖਰੀ ਕੜੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾਕਾਰੀ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਲਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪਤਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਕਾਰਨ ਵਾਪਰੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

225 ਛਲੇਡਾ ਇੱਕ ਬੁਰੀ ਆਤਮਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਅਤੇ ਰੂਪ ਬਦਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਦਿਨ ਤੱਕ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਘੁੰਮਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਹ ਕਥਾ ਹਿਮਾਚਲ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ 44

ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ

(ਪੰਨਾ 306)
ਪਨ ਸੁਪਾਰੀ ਮਾਇਆ ਧੂਜਾ ਲੈ ਨਰੇਲਾ ਪਾਨ, ਸੁਪਾਰੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀਅਲ ਮਾਂ ਨੂੰ,
ਪਹਿਲਦੀ ਬੰਤ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਮਾਈਆ ਪਹਿਲਾ ਤੋਹਫ਼ਾ ਹਨ ਜੋ ਅਸੀਂ ਮਾਂ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ।

ਅਸੀਂ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਡਾਕ-ਬੰਗਲੇ ਤੋਂ ਨਿਕਲੇ। ਬਾਣਗੰਗਾ ਨਦੀ ਪਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਬਾਣਗੰਗਾ ਪਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਇੱਕ ਅਨੋਖਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੜਕ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਸੱਪ ਵਾਂਗ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਰੇਲਵੇ ਟ੍ਰੈਕ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਕੁਝ ਯਾਤਰੀ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਵੱਲ ਪੈਦਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਰਾਣੀ ਤਾਲ ਪਹੁੰਚੇ। ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਹੈ, ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਦੀ ਚੋਟੀ 'ਤੇ ਇੱਕ ਡਾਕ-ਬੰਗਲਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉੱਥੋਂ ਧੌਲਾਧਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਅਸਾਧਾਰਨ ਸੁੰਦਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
ਡਾਕ-ਬੰਗਲੇ ਦੇ ਨੇੜੇ, ਇੱਕ ਪਹਾੜੀ 'ਤੇ ਬਾਬਾ ਫੱਤੂ ਦਾ ਸਮਾਧ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫੱਤੂ ਸੋਢੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ। ਸੋਢੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫੱਤੂ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਬਖਸ਼ੀ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫੱਤੂ ਦੀਆਂ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੇ ਭਰਾ ਫਤਿਹ ਚੰਦ ਨੂੰ ਮੌਤ ਤੋਂ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ। ਪਹਾੜੀ ਲੋਕ ਅੱਜ ਤੱਕ ਬਾਬਾ ਫੱਤੂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਸਹੁੰਆਂ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਵਿਸਾਖੀ ਦਾ ਮੇਲਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਮੇਲੇ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ 'ਤੇ ਕੁਝ ਰਸਮਾਂ ਨਿਭਾਉਣਗੇ। ਸਮਾਧ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਕਬਰ 'ਤੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਲੋਕ ਬਾਬਾ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਾਂਗੜਾ ਤਹਿਸੀਲ ਦੇ ਲਾਂਜ਼ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਦਰਗਾਹ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 307)

ਇਹ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਬਾਬਾ ਭੂਪਤ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲੋਕ ਇਸ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਨਾਲ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਜੋ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਫੀਸ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ, ਬਾਬਾ ਭੂਪਤ ਤੋਂ ਮਦਦ ਲੈਣ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਦੇ ਪੀੜਤ ਅਤੇ ਅਨਾਥ ਲੋਕ ਇਸ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਬਾਰੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮੁਸੀਬਤ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਬਾਬਾ ਭੂਪਤ ਦੇ ਸਰਾਪ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਇਸ ਡਰ ਕਾਰਨ, 'ਦੁਸ਼ਮਣ' ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਪੀੜਤ ਦੁਆਰਾ ਹੋਏ ਨੁਕਸਾਨ ਲਈ ਪੈਸੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।
ਰਾਤ ਰਾਣੀ ਝੀਲ ਦੇ ਬੰਗਲੇ ਵਿੱਚ ਰਾਤ ਬਿਤਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਵੱਲ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਰਾਣੀ ਤਾਲ ਤੋਂ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਤੱਕ ਦਾ ਰਸਤਾ ਧੂੜ ਭਰਿਆ ਅਤੇ ਰੇਤਲਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਅਣਗਿਣਤ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੈਦਲ ਜਾਂ ਟਾਂਗੇ ਰਾਹੀਂ ਅਗਨੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵੱਲ ਵਧਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਪਹਾੜੀ ਬੱਚੇ ਸੜਕ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਖੜ੍ਹੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਮੰਗਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, "ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਸਾਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦਿਓ, ਲਾਲਾ, ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਸਾਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦਿਓ, ਲਾਲਾ"। ਉਹ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਅਖੀਰ, ਅਸੀਂ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਪਿੰਡ ਦੇਖ ਸਕੇ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਬਾਜ਼ ਦੇ ਆਲ੍ਹਣੇ ਵਾਂਗ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅੱਗ ਦੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਲਸ਼, ਪਿੰਡ ਦੇ ਚੌਰਸ ਚਿੱਟੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਨਾਦੌਣ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਅਸੀਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇਵਾਂਗੇ। 800 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਇਸ ਮੰਦਰ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਇੱਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੁਆਰਾ ਲੱਭੀ ਗਈ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਦੇਵੀ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਾਂਗੜਾ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ 'ਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ; ਉੱਥੇ ਉਸਨੂੰ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਲਪਟਾਂ ਭਰਦੀਆਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣਗੀਆਂ। ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਇੱਥੇ ਆਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਲੱਭ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਮੰਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ; ਮੰਦਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੌੜੀਆਂ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਨਾਰੀਅਲ, ਮਠਿਆਈਆਂ, ਧੂਪ ਸਟਿਕਸ ਅਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਚਾਂਦੀ ਦੀਆਂ

ਛਤਰੀਆਂ ਵੇਚੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਖਰੀਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪੁਜਾਰੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਵੇਚਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਹ ਵਸਤੂਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੋਂ ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਮੰਦਰ ਤੋਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੱਕ ਘੁੰਮਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਯਾਤਰੀ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੰਡਿਤ ਉਸਨੂੰ ਘੇਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਸਾਂਝੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਆਏ ਸਨ। ਇਹ ਪੰਡਿਤ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਅਤੇ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(ਪੰਨਾ 308)
ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੂੰ 'ਭੋਜਕੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਸਲ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪੇਟ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਜੋਂ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਚਾਂਦੀ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਛਤਰੀਆਂ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ; ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਵੇਖੀਆਂ ਜੋ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਇਸ ਮੰਦਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਬਾਹਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਜੁੱਤੇ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ। ਯਾਤਰੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਪੱਥਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਹਲਵਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਗਮਰਮਰ ਦਾ ਫਰਸ਼ ਬਹੁਤ ਤਿਲਕਣ ਵਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ 'ਤੇ ਟਪਕਦੇ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਘਿਣਾਉਣੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ।
ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਲਸ਼ ਸੀ, ਉਹ ਡੁੱਬਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਚਮਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੰਦਰ ਦੇ ਹਵਾਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੈਸ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ, ਪੁਜਾਰੀ ਮਾਚਿਸ ਨਾਲ ਅੱਗ ਬਾਲ ਕੇ ਅੱਗ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ - ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਾਰਨ ਲਾਲ ਫਟਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਅੱਗੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਛੋਟੇ ਮੰਦਰ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਧੂ ਭਗਵੇਂ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਲ ਡਰੇਡਲਾਕ ਵਿੱਚ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਛੇ ਝਰਨੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਨਮਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਇਓਡੀਨ ਅਤੇ ਪੋਟਾਸ਼ੀਅਮ ਆਇਓਡੀਡ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਜਲੰਧਰ ਨਾਮ ਦੇ ਇੱਕ ਰਾਕਸ਼ਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਹੈ। ਦੰਤਕਥਾ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਜਲੰਧਰ ਨਾਮ ਦੇ ਰਾਕਸ਼ਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਹਾੜ ਹੇਠ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਉਸ ਰਾਕਸ਼ਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਹੈ। ਦੁਆਬੇ ਦਾ ਉੱਪਰਲਾ ਚਿਹਰਾ ਉਸਦੀ ਪਿੱਠ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਜਲੰਧਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ

ਮਸ਼ਹੂਰ ਮੰਦਰ ਹਨ। ਬੈਜਨਾਥ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵ ਮੰਦਰ, ਅਤੇ ਜੁਰੰਗਲ ਵਿੱਚ ਨੰਦੀ-ਕੇਸਰ ਮੰਦਰ ਜੋ ਢੱਡ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਬੰਗਲੇ ਦੇ ਪਾਰ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਰਾਕਸ਼ਸ ਦੇ ਪੈਰ ਮੁਲਤਾਨ ਤੱਕ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਲੰਧਰ ਦੀ ਦੰਤਕਥਾ ਵੀ ਮਾਇਓਸੀਨ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਕਾਂਗੜਾ ਘਾਟੀ ਅਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਇਸ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਇੱਕ ਬਾਂਹ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੱਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਜਲੰਧਰ ਦੀ ਭਗਵਾਨ ਸ਼ਿਵ ਦੁਆਰਾ ਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਮੂੰਹ ਮੋੜਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਮੰਦਿਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਸਤੀਆਂ ਆ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਸੀ। ਅੱਜ ਵੀ, ਪੁਜਾਰੀ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਨਦੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇੱਕ ਝਰਨੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਨੇ ਦੇਵੀ ਦੀ ਅੱਗ ਬੁਝਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਜਲ-ਨਾਲੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 309)
ਪਰ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਦੇਵੀ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਬਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ, ਸਮਰਾਟ ਦੇਵੀ ਦਾ ਭਗਤ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਉਸਦੇ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦੇਣ ਲਈ ਸੋਨੇ ਦਾ ਇੱਕ ਹਥਿਆਰ ਚੜ੍ਹਾਇਆ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਨੇ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਭੇਟਾਂ ਨੂੰ ਹੰਕਾਰ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਸੋਨੇ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਤਾਂਬੇ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਹਰ ਮੰਦਰ ਨਾਲ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਲੋਕ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਰਵਉੱਚ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।
ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ 1809 ਵਿੱਚ ਇਸ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਆਏ ਸਨ। ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੋਰਖਿਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਪਾਰ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝੌਤੇ 'ਤੇ ਮੋਹਰ ਲਗਾਈ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਾਂਗੜਾ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੂੰ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਜਾਗੀਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਦੋਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਫਗਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਪਸ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਿੱਚ ਮੰਦਰ ਦਾ ਸ਼ਿਖਰ ਸੋਨੇ ਦੇ ਫੁਆਇਲ ਨਾਲ ਢੱਕਿਆ, ਅਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਵਿੱਚ ਅਣਗਿਣਤ ਦੌਲਤ ਦਿੱਤੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਤੋਂ ਇੰਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਲਾਟ ਵੱਲ ਖਿੱਚੇ ਗਏ ਇੱਕ ਪਤੰਗੇ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਭੇਟ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਉੱਕਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਦਰ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।
ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਵਿੱਚ, ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਇਕਬਾਲ ਕੌਰ ਵੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਪੂਰੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਭੋਜਨ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਇਕਬਾਲ, ਤੀਰਅੰਦਾਜ਼, ਮੁਲਕ ਰਾਜ, ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਸ਼ਿਰੀਨ, ਅਤੇ ਸੈਕਟਰੀ ਡੌਲੀ, ਮੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਮੰਦਰ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋ ਦੇਖਿਆ ਉਹ ਇਕਬਾਲ ਰਾਹੀਂ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਸੁਣ ਸਕਦੇ ਹੋ:
"ਅਸੀਂ ਜਵਾਲਾ ਜੀ ਰਾਹੀਂ ਰਾਣੀ ਤਾਲ ਤੋਂ ਨਾਦੌਣ ਜਾਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਸਵੇਰ ਦੀ ਚਾਹ ਅਤੇ ਸਨੈਕਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਪੈਕ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਸੀਂ ਖਾਣੇ ਲਈ ਰੁਕਦੇ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਿਸ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਸੁੰਦਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਖਾਣਾ ਗਰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਖਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਯਾਤਰਾ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ, ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਅਗਲੇ ਪੜਾਅ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੁੰਦੇ ਸੀ।"
"ਮੈਨੂੰ ਜਵਾਲਾ ਜੀ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੰਦਰ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਫੇਰੀ ਦੀ ਧੁੰਦਲੀ ਯਾਦ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਰਹੀ।"

(ਪੰਨਾ 310)
ਜਦੋਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਸੀ, ਇਹ ਯਾਦ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਮੰਦਿਰ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਦੇਖਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਖੱਚਰਾਂ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ 'ਤੇ ਹੀ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਤੰਗ, ਸੱਪ ਵਰਗਾ ਘੁੰਮਦਾ ਪੱਥਰੀਲਾ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰ ਅਕਸਰ ਜੰਗਲ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਸੜਕ 'ਤੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਰਾਹਗੀਰਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ।
"ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦਿਖਾਈਆਂ, ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਦੇਵੀ ਉੱਥੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ, ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਖੋਆ ਅਤੇ ਅੱਧਾ-ਅੱਧਾ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ।"

ਅਨੁਵਾਦ © ਰਾਇਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ਼ ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਐਂਡ ਆਇਰਲੈਂਡ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਬਿਨਾਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਨਾ ਵੰਡੋ। ਅੱਧਾ ਲੀਟਰ (ਸੇਰ) ਲੱਡੂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵਜੋਂ, ਇਸਨੂੰ ਅੱਗ ਦੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖੋ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕੋ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਜਵਾਲਾ ਮੰਦਰ ਜਾਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਉਤਸੁਕ ਸੀ।
"ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਜਵਾਲਾ ਜੀ ਪਹੁੰਚੇ, ਤਾਂ ਮੰਦਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਜਿਸ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨੂੰ ਮੰਦਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਚੌੜੀ ਸੜਕ ਸੀ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਖਰੀਦੀਆਂ। ਸਾਡੇ ਦੋਸਤ ਆਰਚਰ ਨੂੰ ਸਟਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰੰਗੀਨ ਕੱਚ ਦੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਆਈਆਂ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਲਈ ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ ਸੈੱਟ ਚੂੜੀਆਂ ਖਰੀਦੀਆਂ। ਬਾਕੀਆਂ ਨੇ ਅੰਬ-ਲੱਕੜ ਦੇ ਚਮਚੇ, ਦਹੀਂ ਲਈ ਭਾਂਡੇ, ਅਤੇ ਆਟਾ ਗੁੰਨ੍ਹਣ ਲਈ ਵੱਡੀਆਂ ਲੱਕੜ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਖਰੀਦੀਆਂ ਜੋ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਣਾਈਆਂ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਕੌੜੇ ਕੋਲੋਸਿੰਥ ਫਲ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧੂਪ ਅਤੇ ਕੈਰਾਵੇ ਬੀਜ (ਅਜਵਾਈਨ) ਵੀ ਖਰੀਦੇ ਅਤੇ ਮੰਦਰ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ। ਉੱਥੇ ਪੁਜਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਸਨ ਜੋ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਵੱਡੀਆਂ ਭੇਟਾਂ ਦੇਣਗੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰ ਸਕਣ।" "ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੰਦਰ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਦੀ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ 'ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਕੋਈ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨੇੜਲੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਮੰਦਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ, ਇੱਕ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਉਸਤਤ ਗਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਦਮੀ ਢੋਲ ਅਤੇ ਘੰਟੀਆਂ ਵਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਔਰਤਾਂ ਨਾਚ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਜੋ ਨੱਚਣ ਤੋਂ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਔਰਤਾਂ ਪੁੱਛ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, "ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੀ ਨੱਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨੱਚਣ ਤੋਂ ਸ਼ਰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।" ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਦੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ ਜਿੱਥੇ ਜ਼ਮੀਨ ਡੁੱਬ ਗਈ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਉਦਾਸੀ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਪਟਾਂ ਨਿਕਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

(ਪੰਨਾ 311)
ਉਸ ਥਾਂ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਸਨ ਕਿ ਦੇਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਸੀ।
"ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਉੱਭਰਦੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਾਟਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋਣਗੇ, ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ

ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚੇਗਾ; ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਲੱਡੂ, ਪਤਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਕੜਾਹ ਹਲਵਾ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਧੋ ਕੇ ਜਗ੍ਹਾ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਚਿੱਕੜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉੱਥੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਦੋਸਤ ਆਰਚਰ ਚਿੰਤਤ ਸੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਗੰਦੇ ਫਰਸ਼ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਕੀਟਾਣੂ ਫੜ ਲੈਣਗੇ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਨੱਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੁਮਾਲ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕਾਹਲੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇਖ ਕੇ ਪੌੜੀਆਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਹੇਠਾਂ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਗਏ।"226
ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ 'ਤੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿਕਰਤਾ ਵੀ ਸੀ, ਜਿਸਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਲੰਬੇ ਵਾਲ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਦਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਇੰਨੀ ਵਧੀਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਫੋਟੋਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਨ ਭਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮੰਦਰ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸਾਡੀ ਜੀਪ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਭੀੜ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਾਡੀ ਸਹੇਲੀ ਇੱਕ ਪਹਾੜੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਲਪੇਟਿਆ ਕੱਪੜਾ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਉਕਸਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਆਇਆ। ਅਫਵਾਹਾਂ ਉੱਡ ਗਈਆਂ ਕਿ ਇੱਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫਕੀਰ ਹਿੰਦੂ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿੱਚ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫਿਰ, ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਲਈ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸਦਾ ਕੋਟ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੱਟਿਆ ਗਿਆ।

226 ਇਹ ਉਹ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਐਮ.ਐਸ. ਰੰਧਾਵਾ ਦੀ ਪਤਨੀ ਇਕਬਾਲ ਕੌਰ ਲਿਖਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਰੰਧਾਵਾ ਦੁਆਰਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਚੁੱਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿੱਚਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਘੱਟੋ ਘੱਟ, ਔਰਤਾਂ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, "ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਫੋਟੋ ਖਿੱਚਣੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਆਪਣੀ ਮਾਂ, ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦੀ ਫੋਟੋ ਖਿੱਚੋ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੀ ਫੋਟੋ ਕਿਉਂ ਖਿੱਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ?" ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਦੀ ਜਾਨ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਬਚਾਈ। ਜੇ ਕੋਈ ਕਾਂਸਟੇਬਲ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਨਾ ਆਇਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਅਨਪੜ੍ਹ ਕਾਂਗੜਾ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਕੀ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਦਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਟੈਗੋਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਲੋਕ ਗੀਤ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਭਰਪੂਰ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿੱਚ ਰਿਹਾ ਸੀ; ਉਸਦੀ ਕੋਈ ਦੁਰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਧਾਰਨ ਪਹਾੜੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕਾਂਗੜਾ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਸ਼ਹੂਰ, ਉੱਚ

ਅਹੁਦੇ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰੇਨਵਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।
ਜੇਕਰ ਉਹ ਇਕੱਲੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿੱਚਵਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ, ਪਰ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਰਦ ਨੇੜੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿੱਚਣਾ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 312)
ਇਸ ਵਾਰ, ਅਸੀਂ ਸ਼ਿਮਲਾ ਤੋਂ ਨਾਰਕੰਡਾ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਫਾਗੂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚੇ, ਤਾਂ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਪਹਾੜੀ ਔਰਤ ਉੱਥੋਂ ਲੰਘੀ, ਜਿਸਨੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਲੇ ਦੇ ਗਹਿਣੇ, ਸਿਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਗੂੜ੍ਹਾ ਪੀਲਾ ਰੁਮਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨੱਕ ਵਿੱਚ ਲੌਂਗ (ਨੱਕ-ਪਿੰਨ) ਸੀ। ਉਸਦਾ ਲੌਂਗ ਡੁੱਬਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਚਮਕ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸੜਕ ਪਾਰ ਕਰ ਗਈ। ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਸ਼ੌਰੀ, ਜੋ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਦੇ ਅਨੰਦ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਨੂੰ ਇਹ ਮੌਕਾ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸਨੇ ਤੁਰੰਤ ਆਪਣਾ ਕੈਮਰਾ ਕੱਢਿਆ ਅਤੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਖਿੱਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਦੋ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿੱਚ, ਉਸ ਔਰਤ ਦਾ ਪਤੀ ਆਪਣੀ ਛੱਤਰੀ ਘੁੰਮਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਆਇਆ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਬਾਬੂ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ?" ਬਾਬੂ ਜੀ ਡਰ ਗਏ, ਉਸਨੇ ਕੈਮਰੇ ਦਾ ਲੈਂਸ ਇੱਕ ਦਰੱਖਤ ਵੱਲ ਮੋੜਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਖਿੱਚ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।"

ਅਧਿਆਇ 45

'ਕੌਣ ਨਾਦੌਣ ਆਵੇਗਾ, ਕੌਣ ਜਾਵੇਗਾ'227

(ਪੰਨਾ 313)
ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਤੋਂ ਨਾਦੌਣ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਬਹੁਤ ਸੁਹਾਵਣਾ ਹੈ। ਸੜਕ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਅੰਬ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਲਗਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਲਗਭਗ ਪੰਜ ਮੀਲ ਬਾਅਦ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਉੱਚੀ ਪਹਾੜੀ 'ਤੇ ਨਾਦੌਣ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਹਾਵਤ ਹੈ ਕਿ "ਕੋਈ ਨਾਦੌਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਕੌਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?"। ਇਹ ਕਹਾਵਤ ਇਸ ਤੱਥ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ ਕਿ ਨਾਦੌਣ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, ਤਿੰਨ ਸੌ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਇੱਥੇ ਆਪਣਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਚਲਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ।
ਅਸੀਂ ਨਾਦੌਣ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧੂੜ ਭਰੀ ਯਾਤਰਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ। ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ, ਜਿਸਨੂੰ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਧੂੜ ਜਮ੍ਹਾ ਸੀ - ਉਹ ਇੱਕ ਸਾਧੂ ਵਰਗਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਝੰਡੇ ਵਾਲੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਵਿੱਚ ਨਦੀ ਪਾਰ ਕੀਤੀ। ਨਾਦੌਣ ਦੇ ਕੁਝ ਵਾਸੀ ਸਾਡਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦੂਜੇ ਕੰਢੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਇਸ ਸੱਜਣ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲੰਬੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲਾ ਰੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਰੇਸ਼ਮੀ ਅਚਕਨ ਅਤੇ ਨੀਲੀ ਪੱਗ ਪਹਿਨੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਨੋਕ ਵਾਲੀ ਸੋਟੀ ਚੁੱਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਨਾਦੌਣ ਦਾ ਰਾਜਾ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਕੰਢੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੌੜੀਆਂ ਵੱਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਇੱਕ ਵਿਆਹ ਦਾ ਜਲੂਸ ਉਡੀਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਾਲਕੀ ਲਾਲ ਕੱਪੜੇ ਨਾਲ ਢੱਕੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਲੂਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਰੰਗੀਨ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾਈ।

(ਪੰਨਾ 314)
ਅਸੀਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਅਮੰਤਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਅਸੀਂ ਰਾਜਾ ਦੇ ਮਹਿਮਾਨ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਰਾਤ ਲਈ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ। ਮਹਿਮਾਨ ਕਮਰੇ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਸੀ।
ਨਾਦੌਣ ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸੁਜਾਨਪੁਰ ਟੀਰਾ ਅਤੇ ਆਲਮਪੁਰ ਬਹੁਤ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਰਾਜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇੱਥੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ।

ਨਾਦੌਣ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗਿੱਦੜ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ; ਉਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਚੀਕਦੇ ਸਨ। ਪੋਹ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਰਾਤ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਰਾਜਾ ਅਮੰਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮਹਿਲ ਵਿੱਚ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਗਿੱਦੜ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਚੀਕਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ, ਰਾਜਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਮੰਤਰੀ, ਗਿੱਦੜ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਰੋਂਦੇ ਹਨ?" ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਮਹਾਰਾਜ, ਇਹ ਪੋਹ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਬਰਫ਼ ਟਪਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬੇਚਾਰੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਠੰਢ ਕਾਰਨ ਰੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।"
ਰਾਜਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਗਿੱਦੜਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਬਲ ਵੰਡਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਉਸੇ ਰਾਤ, ਨੌਕਰਾਂ ਨੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਕੰਬਲ ਵਿਛਾ ਦਿੱਤੇ ਜਿੱਥੇ ਗਿੱਦੜ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਬਾਕੀ ਬਚੇ ਕੰਬਲ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਗਏ। ਉਸ ਰਾਤ, ਗਿੱਦੜ ਫਿਰ ਰੋਏ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ, ਰਾਜਾ ਨੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਮੰਤਰੀ, ਗਿੱਦੜ ਰੋਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਠੰਡ ਲੱਗ ਰਹੀ ਹੈ?" ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਮਹਾਰਾਜ, ਉਹ ਤੁਹਾਡਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਠੰਡ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ।"
ਅਮਨਤਰ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ 'ਅੰਬ ਦੇ ਰੁੱਖ ਹੇਠਲਾ ਕਿਨਾਰਾ'। ਇਹ ਨਾਮ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ, ਭਾਰੀ ਅੰਬ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਤੋਂ ਆਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਪਹਾੜੀ ਲੋਕ ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਮਸ਼ਕਾਂ 'ਤੇ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਮਨਤਰ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੇ ਉਹ ਮਹਿਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਤੋਂ ਉਹ ਵਗਦੇ ਬਿਆਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਮਹਿਲ ਹੁਣ ਖੰਡਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਮਹਿਲ ਵੱਲ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਪੱਥਰ ਦਾ ਰਸਤਾ ਹੀ ਬਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਮਿਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

227 “ਇੱਕ ਨਾਦੌਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਕੌਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?”

ਅਨੁਵਾਦ © ਰਾਇਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ਼ ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਐਂਡ ਆਇਰਲੈਂਡ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਬਿਨਾਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਇਹ ਨਾ ਫੈਲਾਓ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਆਪਣੀ ਬੁਢਾਪੇ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ, ਡਾਂਸਰ ਜਮਾਲੋ ਨਾਲ ਇਸ ਮਹਿਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਜਮਾਲੋ ਦੇ ਮਹਿਲ ਦੇ ਖੰਡਰ ਅੱਜ ਵੀ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।
ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਨਾਦੌਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਤਿਉਹਾਰ ਸੀ। ਲੁਹਾਰ, ਤਰਖਾਣ, ਸੁਨਿਆਰੇ, ਗਲੀਚੇ ਬੁਣਨ ਵਾਲੇ, ਗਾਇਕ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਨਾਦੌਣ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਲਗਭਗ ਦੋ ਸੌ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ।

ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ 1760-1805 ਦੌਰਾਨ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਗੋਰਖਿਆਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਨੇ ਉਸਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਜੇਕਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਬਦਤਰ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ।

(ਪੰਨਾ 315)
ਗੋਰਖਿਆਂ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਹਿਮ 'ਤੇ ਸੀ। ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਹੰਕਾਰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਚਾਪਲੂਸੀ ਕਰਨ ਲਈ, ਉਸਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, "ਤੁਸੀਂ ਲਾਹੌਰ ਜਿੱਤ ਜਾਓ।" ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ, ਉਹ ਜਮਾਲੋ ਨਾਲ ਅਮੰਤਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸਦੀ ਛੁੱਟੀ ਵਿੱਚ ਵਿਘਨ ਨਾ ਪਾਉਣ। ਮਹਿਲ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਕਮਲਾ ਦਾ ਰੁੱਖ ਸੀ, ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰੀ ਇਸ ਰੁੱਖ ਨੂੰ ਸਲਾਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। "ਕਮਲੇ ਕੀ ਜੈ ਦੀਆ 228" ਅਜੇ ਵੀ ਕਾਂਗੜਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੁਹਾਵਰਾ ਹੈ।
ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਚਾਰ ਮੰਜ਼ਿਲਾ ਘਰ ਰਾਜਾ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਜੋਧਬੀਰ ਚੰਦ ਨੇ ਮਹਿਲ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨ ਜਿੱਥੇ ਰਾਜਾ ਦੀ ਫੌਜ ਆਪਣੀ ਪਰੇਡ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸੁੰਗੜ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਥਾਨਕ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉੱਥੇ ਫੁੱਟਬਾਲ ਖੇਡਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ। ਕੰਢੇ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਸ਼ਿਵ ਮੰਦਰ ਹੈ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੰਧ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਦੀ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ 1960 ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾ ਨਾਦੌਣ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਮੂਰਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਤਰਾਂ 'ਤੇ ਚਿੱਟਾ-ਧੋਤਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਚੀਰ-ਹਾਰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਗੋਪੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨੰਗੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ।229 ਮੈਂ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਬਾਲਟੀਆਂ ਮੰਗੀਆਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਧਾਂ ਨੂੰ ਧੋਤਾ, ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ, ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਸਾਫ਼-ਸਾਫ਼ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਅਜਿਹੇ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਵਧੇਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਭਗਵਦ ਪੁਰਾਣ ਦੀ ਰਾਸ-ਲੀਲਾ, ਗੀਤਾ-ਗੋਵਿੰਦ ਅਤੇ ਕਵੀ ਕੌਸ਼ਿਕ ਦੀਆਂ ਰਸਿਕਾ-ਪ੍ਰਿਆ, ਦਾ ਵੀ ਉਹੀ ਹਾਲ ਹੁੰਦਾ ਜੋ ਨਾਦੌਣ ਦੇ ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ।

ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਡੂੰਘਾ ਖੂਹ ਹੈ; ਅੱਜ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਅੱਗੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਵਿਸ਼ਾਖਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਠਾਨਕੋਟ-ਕਾਂਗੜਾ ਰੇਲਵੇ ਦੇ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਣ 'ਤੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਦੌਣ ਹੁਣ ਕਾਂਗੜਾ ਘਾਟੀ ਦੀ ਦੂਜੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਇਸਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਹਿਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਹੇਗਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਇਸਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਵਗਦਾ।

228 ਮਹਿਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਾਜਾ ਦੇ ਬਦਲ ਵਜੋਂ ਕਮਲ ਦੇ ਰੁੱਖ ਨੂੰ ਸਲਾਮ ਕਰਨਾ। 229 ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਤੋਂ, ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਦਾ ਚੀਰ-ਹਰਨ, ਜਾਂ ਅਪਮਾਨ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਾਸਿਆਂ ਦੀ ਖੇਡ ਵਿੱਚ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਉਸਦੇ ਪਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਉਤਾਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਸਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਢੱਕਣ ਵਾਲਾ ਕੱਪੜਾ ਕਦੇ ਨਾ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ, ਚੀਰ-ਹਰਨ, ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਢੱਕਣ ਵਾਲੇ ਕੱਪੜੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਉਤਾਰਨਾ।

(ਪੰਨਾ 316)
ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਨਦੀ, ਇਸਦੇ ਕੰਢਿਆਂ 'ਤੇ ਚਰਦੀਆਂ ਗਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੀ ਯਾਦ ਆ ਗਈ - ਮੈਂ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਬਾਰਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਦੌਣ ਦੇ ਬਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਬ ਪੱਕ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਨਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਹਿ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਦੀ ਚੋਟੀ 'ਤੇ ਕਾਲੇ ਬੱਦਲ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਨਾਦੌਣ ਦੇ ਨੇੜੇ, ਬਿਆਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਾਲੇ ਬੱਦਲ ਇਸ ਉੱਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕਾਲੇ ਬੱਦਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਚਮਕ ਬਹੁਤ ਮਨਮੋਹਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ! ਨਦੀ ਪਿਘਲੇ ਹੋਏ ਸੋਨੇ ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਚਮਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਗੂੜ੍ਹੀਆਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਹਾਵਤ 'ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, "ਕੋਈ ਨਾਦੌਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਕੌਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?" ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਉੱਥੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਾਦੌਣ ਛੱਡਣ ਦਾ ਮਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਨਾਦੌਣ ਦੀਆਂ ਮਿੱਠੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਅਭੁੱਲ ਹਨ।

ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਨਾਦੌਣ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ, ਮਹਿਲ ਅਤੇ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ, ਡਾ. ਆਨੰਦ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਨਾਦੌਣ ਤੋਂ ਕਿਸ਼ਤੀ ਰਾਹੀਂ ਗੋਪੀਪੁਰ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਆਰਚਰ ਨੂੰ ਕਿਸ਼ਤੀ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਗੋਪੀਪੁਰ ਗਏ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ਼ਤੀ ਰਾਹੀਂ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਅਸੀਂ ਰਾਤ ਰਾਜਾ ਦੇ ਮਹਿਮਾਨ ਘਰ ਵਿੱਚ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਬਿਤਾਈ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਚੱਲਦਾ ਬਿਆਸ ਚਾਂਦਨੀ ਰਾਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਵਰਗੀ ਝੀਲ ਵਰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਚੰਦ ਬਿਆਸ ਦੀ ਘਾਟੀ 'ਤੇ ਚਾਂਦੀ ਛਿੜਕ ਰਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਚੰਦ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਪੱਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਦੀਵਿਆਂ ਵਾਂਗ ਚਮਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਪਿੱਪਲ ਦਾ ਦਰੱਖਤ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਰੰਗ ਦੇ ਪੱਤੇ ਚੰਦ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਕਈ ਲਾਈਟਾਂ ਵਾਂਗ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਕਵੀ ਨੇ ਸਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਇਸ ਦਰੱਖਤ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਤਣੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਵਤੇ ਇਸਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਤਿਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਕਵੀ ਦੁਆਰਾ ਕਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸੱਚਾਈਆਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਸੌਂਦਾ ਸੀ।
ਮੈਂ ਅਜੇ ਸੌਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਸਮਾਨ ਬਿਜਲੀ ਨਾਲ ਚਮਕਿਆ; ਗਰਜ ਨੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨੂੰ ਕੰਬਣ ਲਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਰੱਬ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਬਿਆਸ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇਸ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਗ਼ਮਗੀਨ ਔਰਤ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਲੱਭ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਪਰੇਸ਼ਾਨ। ਮੈਂ ਨਾਦੌਣ ਦੇ ਰਾਜਾ ਦੇ ਮਹਿਮਾਨ ਘਰ ਦੇ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਚਿੰਤਾ ਵਿੱਚ ਸੀ ਕਿ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਆਸਮਾਨ ਸਾਫ਼ ਹੋਵੇਗਾ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।

(ਪੰਨਾ 317)
ਪਰ ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਜਲਦੀ ਉੱਠ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਬੱਦਲ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਧੌਲਾਧਾਰ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਲਦੀ ਹੀ, ਸਵੇਰ ਦਾ ਬਲਦਾ ਸੂਰਜ ਰਾਤ ਦੇ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਪੱਤੇ ਧੁੱਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਰੰਗ ਤੋਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਹੋ ਗਏ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮਨ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਸੰਦ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਇੰਨੀ ਦੂਰ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਕਿਉਂ ਆਇਆ ਸੀ? ਉਹ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਅਤੇ ਤੀਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਡੇਹਰਾ ਗੋਪੀਪੁਰ ਪਹੁੰਚੇ; ਸਾਡੇ ਬਾਕੀ ਸਾਥੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪਹੁੰਚੇ। ਅਸੀਂ ਨਦੀ ਪਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁੱਗਾ ਮੰਦਰ ਦੇਖਿਆ। ਗੁੱਗਾ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਪੂਛ ਉੱਚੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਘੋੜੇ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਇੰਝ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਦੌੜ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।
ਫਿਰ, ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਘਾਟੀ ਪਾਰ ਕੀਤੀ ਜਿਸਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਛੋਟੀਆਂ, ਬੰਜਰ ਪਹਾੜੀਆਂ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਫਿਰ ਇੱਕ ਖਾਲੀ ਕਿਲ੍ਹਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਰਾਜਪੂਤ ਸਨਮਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਹਰੀਪੁਰ ਗੁਲੇਰ ਵੱਲ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਇੱਥੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੜਕ ਕੱਚੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਧੂੜ ਦੇ ਬੱਦਲ ਵਿੱਚ ਡੇਹਰਾ ਗੋਪੀਪੁਰ ਪਹੁੰਚੇ।

ਸਾਡੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿਸ਼ਤੀ ਯਾਤਰਾ, ਅਤੇ ਨਾਦੌਣ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਅਗਲੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖਰ-ਅੱਖਰ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ 46

ਬਿਆਸ ਦੀ ਯਾਤਰਾ

(ਪੰਨਾ 318)
ਇੱਥੇ ਨਦੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਲੇ ਵਗਦੇ ਹਨ,
ਏਥੇ ਵਾਗਦੀ ਬਿਆਸ ਵੋ ਬਿਆਸ ਲੰਘਦਾ ਹੈ,
ਏਥੇ ਵਾਗਦੀ ਬਿਆਸ ਵੋ ਅਧੀਆ ਬਿਆਸ ਇੱਥੇ ਵਗਦਾ ਹੈ, ਹੇ ਪ੍ਰੇਮੀ,
ਸਬ ਦੀ ਬੁਝੰਡੀ ਪਿਆਸ ਵੋ ਇਹ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪਿਆਸ ਬੁਝਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰੀ ਰੰਧਾਵਾ, ਡਾ. ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਆਰਚਰ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਨਾਦੌਣ ਦਾ ਰਾਜਾ
ਡਾ. ਆਨੰਦ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੈਕਟਰੀ, ਡੌਲੀ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਈ।230 ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਡਾ. ਆਨੰਦ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਸ਼ਿਰੀਨ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਡਾਂਸਰ ਹੈ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਡਾਂਸ ਸਕੂਲ ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।" ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਚਮਕ ਉੱਠਿਆ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ! ਇਹ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਦੇਖ ਸਕਾਂਗੇ।" ਫਿਰ ਉਹ ਡੌਲੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਕੋਲ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤੱਕ ਉਸਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਫੈਲਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ।
ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਚਾਰ ਕਮਰੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਨੇ ਸਾਡੇ ਆਉਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਮੈਨੇਜਰ (ਮੁਨਸ਼ੀ) ਨੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਇਹ ਕਮਰੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ। ਦਰਿਆ ਵੱਲ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੌਸ਼ਨ ਸਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਾਲੇ ਇੰਨੇ ਹਨੇਰੇ ਸਨ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਮਰਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਈ ਟਿਊਬ-ਲਾਈਟ ਚਾਲੂ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 319)

[illegible]

[illegible]

230 [illegible]

[illegible]

ਅਸੀਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਹਿਲ ਵਿੱਚ ਗਏ ਜੋ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਸੋਫੇ ਅਤੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਕਾਂਗੜਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਸਨ
- ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਸਟਾਈਲ ਵਿੱਚ ਪੇਂਟ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮਹਿਲ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਚਾਹ ਪੀਤੀ।
ਚਾਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸ਼੍ਰੀ ਰੰਧਾਵਾ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਕਿਤਾਬ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚੇ ਹੋਏ ਜੋ ਉਹ ਲਿਖਣ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

(ਪੰਨਾ 320)
ਅਸੀਂ ਬਾਕੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਡਾ. ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਆਰਚਰ ਨੇ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਤੈਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਤੈਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਅਸੀਂ ਇਸਦੇ ਕੰਢੇ ਬੈਠ ਗਏ ਅਤੇ ਰੰਗ-ਬਿਰੰਗੇ ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਲੱਖਣ ਸਨ। ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਅਗਲਾ ਹਿੱਸਾ ਕਿਸ਼ਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ 9 ਵਜੇ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਇੱਕ ਕਿਸ਼ਤੀ ਚਾਲਕ ਨੂੰ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲਿਆ।
ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਵਾਪਸ ਆਏ ਤਾਂ ਹਨੇਰਾ ਸੀ। ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਅਤੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰਾਤ 9 ਵਜੇ ਚੰਦਰਮਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਕੁਝ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ, ਨਦੀ ਅਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਚਾਂਦਨੀ ਵਿੱਚ ਚਮਕਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਕੋਈ ਵੀ ਉਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਆਨੰਦ ਲੈ ਸਕਦਾ ਸੀ; ਇਹੀ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਉਸ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਬਿਤਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।
ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ, ਅਸੀਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਰਾਣੀ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾਨ ਨਿਵਾਜ਼ੀ ਲਈ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪਰਦੇ ਕਾਰਨ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਣ ਨਾ ਆਵੇ। ਇਸ ਲਈ, ਮੈਂ, ਡੌਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਰੀਨ ਮਹਿਲ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਬਾਹਰ ਖੇਡ ਰਹੇ ਨੌਜਵਾਨ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਰਾਣੀ ਦੇ ਠਿਕਾਣੇ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਸਨੇ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਉੱਥੇ।" ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਆਉਣ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਕੋਲ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।
ਅਸੀਂ ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸਟੋਵ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਾਣੀ ਦੀਆਂ ਨੌਕਰਾਣੀਆਂ। ਇੱਕ ਨੌਕਰਾਣੀ ਸਟੋਵ ਉੱਤੇ ਕੁਝ ਗਰਮ ਕਰ ਰਹੀ

[illegible]

[illegible]

(□□□□ 321)

[illegible]

◌[illegible]

ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਧਾ ਖਾਣਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਤੀ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ।
ਅਸੀਂ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚੇ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਮੇਲਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ; ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਸੀ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਗਰਮ ਦਿਨ ਸੀ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦਿਲਚਸਪ ਨਜ਼ਾਰੇ ਦੇਖੇ - ਜੰਗਲ, ਚੱਟਾਨਾਂ, ਹਿੱਲਦੇ ਹਰੇ ਭਰੇ ਖੇਤ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ, ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨ ਵਾਲੇ ਮਛੇਰੇ। ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ, ਕਿਸ਼ਤੀ ਘੁੰਮਦੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਵਹਾਅ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਸੀ; ਤੇਜ਼ ਵਹਾਅ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਡਰਾਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸ਼ਤੀ ਪਲਟ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਕਿਸ਼ਤੀ ਵਾਲਾ ਸਾਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੇ ਵਹਾਅ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਬੈਠ ਸਕੀਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਕਿਸ਼ਤੀ ਇੱਕਸਾਰ ਸੰਤੁਲਿਤ ਹੋਵੇਗੀ, ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਤੀ ਵਾਲਾ ਕਰੰਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸ਼ਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਏਗਾ। ਅਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਝੂਲੇ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਹਾਂ ਜੋ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਨਦੀ 'ਤੇ ਕਿਸ਼ਤੀ ਰਾਹੀਂ ਇੰਨੀ ਲੰਬੀ ਦੂਰੀ ਤੈਅ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਦੁਪਹਿਰ 12:30 ਵਜੇ ਤੱਕ, ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਜਿੱਥੇ ਮੇਲਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 322)
ਅਸੀਂ ਕਿਸ਼ਤੀ ਤੋਂ ਉਤਰੇ ਅਤੇ ਧੁੱਪ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਅੱਧਾ ਮੀਲ ਤੁਰੇ, ਵੱਡੇ ਰੇਤਲੇ ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੇਲੇ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੇ। ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਠੋਰ ਧੁੱਪ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਛਤਰੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ, ਬਾਕੀਆਂ ਨੇ ਛਤਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤੁਰਿਆ। ਸਾਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਮਿਲੇ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੰਗੀਨ ਸਲਵਾਰ-ਕਮੀਜ਼ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਬੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਚੰਕ-ਫੁੱਲ ਅਤੇ ਨੱਕ ਵਿੱਚ ਨੱਕ-ਪਿੰਨ। ਉਹ ਪਹਾੜੀ ਗੀਤ ਗਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸੀ; ਉਹ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਡੌਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਰੀਨ ਨੇ ਪੈਂਟ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇੱਕ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਫਿਲਮ ਇੰਡਸਟਰੀ ਦੇ ਲੋਕ ਹਾਂ; ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਹਸਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਪਿੰਡ ਬੋਦਲਾਂ ਤੋਂ ਜਲੰਧਰ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ ਸੀ, ਤਾਂ ਡੌਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਰੀਨ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਜਦੋਂ

ਪਿੰਡ ਦੇ ਜੱਟਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੈਂਟ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ "ਵਾਹਿਗੁਰੂ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ" ਕਿਹਾ।
ਅਸੀਂ ਮੇਲੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਫਿਲਮੀ ਲੋਕ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਪਹਾੜੀ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਗਿਆਨ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਅਸੀਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦੇ ਸੀ, "ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਰੱਲੀ ਨੂੰ ਡੁੱਬਣ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ?" ਅਤੇ ਉਹ ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਹੈਰਾਨ। ਹਰ ਕੁੜੀ ਇੱਕ ਗੁੱਡੀ ਫੜਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਰੱਲੀ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਗੁੱਡੀ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਅਤੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸਨੂੰ ਡੁਬੋ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਗੁੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਡੁੱਬਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਰੋਦੀਆਂ ਸਨ।
ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਦੇਰ ਇਹ ਸਭ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦਰੱਖਤ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ। ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਦੇਰ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਦੁਪਹਿਰ 2:30 ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਕਿਸ਼ਤੀ ਵੱਲ ਤੁਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਅਜੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਗਰਮੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਟਿਫਿਨ-ਬਾਕਸ ਫੜੇ ਅਤੇ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਅਗਲੇ ਪੜਾਅ ਲਈ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਏ ਤਾਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਕਿਸ਼ਤੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕੀਏ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਗਰਮੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਰਾਹਤ ਪਾ ਸਕੀਏ। ਤੇਜ਼ ਤੁਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸਾਨੂੰ ਕਿਸ਼ਤੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿੱਚ 30-45 ਮਿੰਟ ਲੱਗੇ। ਸਧਾਰਨ ਪਹਾੜੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਗੱਲਬਾਤ ਨੇ

ਸਾਡੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਚਲਾਕ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੇ ਆਦੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਾਦਗੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹ ਗਈ।
ਆਪਣੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸਾਨੂੰ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਮੰਦਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਇਸ ਉੱਤੇ ਲਾਲ, ਪੀਲੇ ਅਤੇ ਨੀਲੇ ਦੁਪੱਟੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸ਼ਤੀ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੇਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਕੁੜੀਆਂ ਰਾਲੀ ਨੂੰ ਡੁੱਬਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਤੇਜ਼ ਗਰਮੀ ਅਤੇ ਥਕਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

(ਪੰਨਾ 323)

ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸਾਡੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੰਗੀਨ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵੱਲ ਮੁੜਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੰਦਰ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਮ 4:00 ਵਜੇ ਗੋਪੀਪੁਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਨੇੜੇ ਹੀ ਇੱਕ ਡਾਕ-ਬੰਗਲਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਸਾਹਿਬ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਚਾਹ ਪੀ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਡਾਕ-ਬੰਗਲੇ ਪਹੁੰਚੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾਇਆ, ਅਤੇ ਲੰਬੇ ਸਫ਼ਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗਰਮ ਚਾਹ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਾਜ਼ਾ ਕੀਤਾ।

ਅਧਿਆਇ 47

ਡੇਹਰਾ ਗੋਪੀਪੁਰ

(ਪੰਨਾ 324)
ਡੇਹਰਾ ਗੋਪੀਪੁਰ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖਿੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਅਸੰਗਠਿਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ, ਇੱਕ ਤਹਿਸੀਲ ਦਫ਼ਤਰ, ਇੱਕ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਹਨ। ਦਰਿਆ ਦੀ ਢਲਾਣ 'ਤੇ ਇੱਕ ਡਾਕ-ਬੰਗਲਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਬੰਗਲੇ ਪਹੁੰਚੇ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇੱਕ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਨੇ ਬੰਗਲੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਬੰਗਲਾ ਖਾਲੀ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਇਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮੁੱਖ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਦੁਆਰਾ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤਾ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਦਿਖਾਇਆ ਜਿਸ 'ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਝੁਕਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਉਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇੱਕ ਅਫਸਰ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਫੰਨੇ ਖਾਨ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰਨਾ।231 ਅਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਲਤ ਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ, ਇੱਕ ਨਾਇਬ-ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ, ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਿਮਾਨਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਲੇਖਕ ਸ਼੍ਰੀ ਡਬਲਯੂ.ਜੀ. ਆਰਚਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਾਰਤੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਸਕਣ ਜੋ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਉਸਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਰਮਜੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਇੰਨੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਬੰਗਲਾ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਧਿਕਾਰੀ ਦਾ ਸਵਾਰਥੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਮਾੜਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ।

(ਪੰਨਾ 325)
ਇਹ ਅਫ਼ਸਰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਜ-ਸਜੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਰਗ ਜਨਤਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ।
ਆਪਣਾ ਸਾਮਾਨ ਅੰਦਰ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਆਪਣੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਰਾਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਧੂੜ ਭਰੀ ਸੜਕ ਦੇਖੀ। ਇੱਕ

ਸਟੇਸ਼ਨ-ਵੈਗਨ ਆਈ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਵਾਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਘੇਰੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਹੁਤ ਲੰਬਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਸੁਭਾਅ ਇੰਨਾ ਸੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੇਰੀ ਭੁੱਖ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਉੱਡ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਚਾਹ ਪੀਣ ਲਈ ਹੀ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਤ ਲਈ ਨਦੀ ਦੇ ਪਾਰ ਸਥਿਤ ਭਰਵਾਈਨ ਦੇ ਬੰਗਲੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਕੁਰਸੀਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੁਹਾਡੀ ਫੇਰੀ ਦਾ ਕੀ ਮਕਸਦ ਹੈ?"
"ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਆਉਣ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ 'ਤੇ ਖੋਜ ਕਰਨ ਲਈ ਛੁੱਟੀ ਲਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੱਕ, ਅਸੀਂ ਨਾਦੌਣ ਤੋਂ ਆਏ ਹਾਂ, ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਨਾਦੌਣ ਦੇ ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਮੀਆਂ ਦੇਵੀ ਚੰਦ ਦੁਆਰਾ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇਖਿਆ", ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ।
"ਇਹ ਕਾਂਗੜਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਕੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਇੰਨੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ? ਜੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਜਗ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਬੰਬਈ ਵਰਗੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਜਿੱਥੇ ਵੱਡੇ ਹੋਟਲ, ਥੀਏਟਰ ਅਤੇ ਸਿਨੇਮਾ ਹਾਲ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁੰਨਸਾਨ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਮਿਲੇਗਾ?"
ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਲੈ ਆਇਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਰੰਗੀਨ ਤਸਵੀਰਾਂ ਸਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਚਾਲੀ ਕਾਂਗੜਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਟ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਕਲਾ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹ ਕਿਤਾਬ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਇਸਨੂੰ ਪਲਟਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਤਾਸ਼ ਦੇ ਖੇਡ ਵਿੱਚ ਤਾਸ਼ ਦੇ ਡੇਕ ਨੂੰ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਪੰਜ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ

231 ਇੱਥੇ ਫੰਨੇ ਖਾਨ, ਇੱਕ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਹੈ ਜੋ ਇੰਨਾ ਭਰਮ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹਨ।

ਕਿਤਾਬ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਾਰਮਾਸਾ ਅਤੇ ਨਾਇਕਾ-ਭੇਦ ਦੇ ਇੰਨੇ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਿੰਟ ਸਨ - ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਆਨੰਦ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਇੰਨੇ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਰਾਤਾਂ ਦੀ ਨੀਂਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਸੁਪਨੇ ਦੇਖਦਾ, ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਂਟ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸੱਚੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਟਾਲਸਟਾਏ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕਲਾ ਲੇਖਕ ਜਾਂ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਹੈ, ਦਰਸ਼ਕ ਵੀ ਉਹੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 326)
ਅਸੀਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦੇ ਦੁਖੀ ਦਿਲ ਅਤੇ ਉਮੀਦ ਭਰੇ ਪਿਆਰ ਲਈ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਸੱਚਮੁੱਚ ਕਲਾ ਦੀ ਇੱਕ ਬੇਮਿਸਾਲ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ 'ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਅਰਥ ਸੀ।232 ਅਸਲੀਅਤ ਵਿੱਚ, ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਹਮਦਰਦ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਕਲਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਪੇਂਟਿੰਗ ਇੱਕ ਰਾਗ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਡੀ ਆਤਮਾ ਇੱਕ ਸਾਰੰਗੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸੁੰਦਰਤਾ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਸੰਗੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਲਾ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਹੈ।
ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਚੀਨੀ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਲੁੰਗਮੈਨ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਰੁੱਖ ਸੀ, ਰੁੱਖ ਜੰਗਲ ਦੇ ਸਮਰਾਟ ਵਰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਤਾਜ ਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪਾਤਾਲ ਤੱਕ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਜਾਦੂਗਰ ਨੇ ਇਸ ਰੁੱਖ ਨੂੰ ਕੱਟਿਆ, ਇਸ ਤੋਂ ਇੱਕ ਵੀਣਾ ਬਣਾਈ, ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਚੀਨ ਦੇ ਸਮਰਾਟ ਨੂੰ ਤੋਹਫ਼ੇ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤਾ। ਜਾਦੂਗਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਹੀ ਵੀਣਾ ਵਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਅਤੇ ਗਾਇਕ ਇਸਨੂੰ ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਮੋਟੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਅਸਫਲ ਹੋ ਗਏ, ਤਾਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਪੀਵੂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਵੀਣਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਸਵਾਰ ਆਪਣੇ ਜੰਗਲੀ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਰੁੱਤਾਂ, ਉੱਚੇ ਪਹਾੜਾਂ ਅਤੇ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਏ, ਅਤੇ ਰੁੱਖ ਨੂੰ ਉਹ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਯਾਦ ਆ ਗਏ। ਵੀਣਾ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਸੁਰੀਲੀ ਧੁਨ ਕੱਢੀ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਰੰਗ ਬਦਲਣ ਲੱਗੀ। ਪੱਛਮੀ ਹਵਾ ਦਰੱਖਤ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਫਿਰ ਵਗਣ ਲੱਗੀ। ਝਰਨੇ ਫੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲੀਆਂ 'ਤੇ ਗੂੰਜਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਮੀਂਹ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਠਰਮਿਹਰ, ਕੀੜਿਆਂ ਦੀ ਚੀਕ-ਚਿਹਾੜਾ ਅਤੇ ਕੋਇਲ ਦਾ ਸੁਰ, ਮੀਂਹ ਦਾ ਨਾਚ। ਸੁਣੋ! ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਦਹਾੜ ਗੂੰਜਣ ਲੱਗੀ। ਪਤਝੜ ਵਿੱਚ ਚੰਦ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ਰੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਝਾਤੀ ਮਾਰੀ। ਸਰਦੀਆਂ ਨੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਦੇ ਫੜ੍ਹਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ, ਟਾਹਣੀਆਂ 'ਤੇ ਗਰਜਦੇ ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਗੜੇ ਪਏ।

ਪੀਵੂ ਨੇ ਫਿਰ ਸੁਰ ਬਦਲਿਆ, ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਪਿਆਰ ਦਾ ਗੀਤ ਗਾਇਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰੁੱਖ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਝੂਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਚਮਕਦਾ ਬੱਦਲ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੰਘਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਕੁੜੀ ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਝੂਲ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਬੱਦਲ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਲੰਮਾ, ਹਨੇਰਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਬਣਾਇਆ। ਪੀਵੂ ਨੇ ਫਿਰ ਸੁਰ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ।

(ਪੰਨਾ 327)
ਉਸਨੇ ਜੰਗ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ, ਦੁਨੀਆ ਦੌੜਦੇ ਘੋੜਿਆਂ, ਤਲਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਬਰਛਿਆਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਈ। ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਲਪੇਟ ਨਾਲ, ਬਰਫ਼ ਦਾ ਪਹਾੜ ਹਿੱਲਣ ਲੱਗਾ। ਸਮਰਾਟ ਨੇ ਪੀਵੂ ਤੋਂ ਉਸਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਰਾਜ਼ ਪੁੱਛਿਆ। ਪੀਵੂ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਮਹਾਰਾਜ, ਦੂਜੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਅਸਫਲ ਹੋ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਵਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਅਨੰਦ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਵੀਣਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੁਰ ਚੁਣਨ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਪੀਵੂ ਵੀਣਾ ਸੀ ਜਾਂ ਵੀਣਾ ਪੀਵੂ ਸੀ।"

232 ਭੈਣ ਕੇ ਆਗੇ ਬੇਂ ਬਜਾਣਾ: ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੁਹਾਵਰਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸੱਪ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੇਂ ਵਜਾਉਣਾ ਉਸਨੂੰ ਮੋਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੱਝ ਨੂੰ ਮੋਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹੀ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤਣਾ ਵਿਅਰਥ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹੀ ਮਾਮਲਾ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ।

ਪੀਵੂ ਕਲਾ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਲੁੰਗਮੈਨ ਦੇ ਵੀਣਾ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਜਾਦੂ ਸਾਡੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਲੁਕੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਆਤਮਾ ਸਾਰੰਗੀ ਵਾਂਗ ਸੰਗੀਤ ਵਜਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਹੋਂਦ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਖੁਸ਼, ਮਨ ਮਨਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਦਿਲ ਦਿਲਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ, ਭੁੱਲੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਤਾਜ਼ਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉੱਚਾਈਆਂ ਉਭਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਡਾ ਮਨ ਉਹ ਕਾਗਜ਼ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ 'ਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਆਪਣੇ ਰੰਗ ਪੇਂਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਰੰਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਪੇਂਟਿੰਗ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ।
ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਪੇਂਟਿੰਗ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਹੋਣੀ

ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜੋ ਸ਼ਰਮੀਲੀਆਂ, ਸੁੰਦਰ ਕੁੜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹਨ ਜੋ ਸਿਆਣਪ, ਕੋਮਲਤਾ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਦੇਖਣ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਹਰ ਬੀਤਦੇ ਦਿਨ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਪੇਂਟਿੰਗ ਦੀ ਹੋਰ ਵੀ ਕਦਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਔਰਤ ਲਈ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਨਹੀਂ ਥੱਕਦੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਂਗੜਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਵੇਖਦੇ ਨਹੀਂ ਥੱਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਦੇਖਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਕੋਈ ਸੂਖਮਤਾ ਦੇਖਦੇ ਹੋ।
ਮੈਨੂੰ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਪ੍ਰਤੀ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਗਿਆ ਅਤੇ ਘਾਹ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ; ਹਵਾ ਵਗ ਰਹੀ ਸੀ।
ਮੈਂ ਘਾਹ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਜਵਾਨ, ਬਲਦੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਡੁੱਬਣ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ। ਕੁਝ ਹੀ ਦੇਰ ਵਿੱਚ, ਪਹਾੜੀਆਂ 'ਤੇ ਹਨੇਰਾ ਛਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਚੁੱਪ ਛਾ ਗਈ। ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਚੋਟੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤੋਂ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਚੰਦ ਦੇ ਇੱਕ ਟੁਕੜੇ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹਨੇਰਾ ਜਲਦੀ ਹੀ ਹਲਕਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਸਮਾਨ ਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਚੰਦਰਮਾ ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਰਗਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 328)
ਮੈਂ ਵੰਝਲੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਇਸਦਾ ਸੁਰ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਪਿਘਲ ਗਿਆ। ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਸੁਰ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਈ ਜਾਦੂ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ, ਜੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਜਾਦੂ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਗੋਪੀਆਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਗੁਆ ਦਿੰਦੀਆਂ? ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਬੰਦੇ ਇਸਨੂੰ ਸੁਣਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਪਾਣੀ, ਧਰਤੀ, ਜੰਗਲਾਂ, ਪਹਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਪੌਦਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਵੰਝਲੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੇ ਮੂਡ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਵੀ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਡੇਹਰਾ ਗੋਪੀਪੁਰ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਚੰਨ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਚਮਕਦੀਆਂ ਨਦੀ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਵੰਝਲੀ ਦਾ ਜਾਦੂਈ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਦੇ ਹਨ। ਵੰਝਲੀ ਦੇ ਇਸ ਸੁਰੀਲੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਹੋਏ, ਮੈਂ ਬੰਗਲੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ ਅਤੇ ਚਾਰਪੋਏ 'ਤੇ ਲੇਟ ਗਿਆ। ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਦੇ ਹੋਏ, ਮੈਂ ਸੌਂ ਗਿਆ।

ਅਧਿਆਇ 48

ਦਾਦਾ ਸਿੱਬਾ

(ਪੰਨਾ 329)
'ਡੈਡੀ ਟੂ ਬੇਸ ਸੋਕਨੀ ਟੂ ਮੇਰੀ
ਮੀਆਂ ਜਸਰੋਤੀਆ'233

ਤਨ-ਤਨ-ਤਨ, ਘੰਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਈਆਂ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਜਾਗ ਪਿਆ। ਅਜੇ ਸਵੇਰਾ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਬਲਦਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤਾਂ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਹਾੜ ਦੀ ਚੋਟੀ ਦੇ ਉੱਪਰ ਸਵੇਰ ਦਾ ਤਾਰਾ ਟਿਮਟਿਮਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਇਸਦੇ ਹੇਠਾਂ ਭੂਮੀ ਰੂਪਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਧੁੰਦਲੀ ਚਮਕ ਸੀ, ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪਦੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਇਸਦੇ ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਚੋਟੀ ਨੂੰ ਘੇਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਉੱਠਿਆ ਅਤੇ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵੱਲ ਗਿਆ। ਬਰਫੀਲੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਤੋਂ ਠੰਢੀ ਹਵਾ ਵਗ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਡੈਮੋਇਸੇਲ ਕ੍ਰੇਨ ਦਾ ਇੱਕ ਝਪਟ ਮੈਦਾਨ ਵੱਲ ਉੱਡ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਬਹੁਤ ਸੁਰੀਲੀਆਂ ਸਨ। ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਰਸ ਕ੍ਰੇਨ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹ ਇੱਕ ਅੰਗ ਵਾਂਗ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਹੁਤ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਹ ਬਸੰਤ ਦਾ ਮੌਸਮ ਸੀ, ਪੁੰਗਾਰਾ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ। ਹਵਾ ਗਰਨਾ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉੱਭਰਿਆ; ਇਸਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਨੇ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਛੱਤਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਵਰਖਾ ਫੈਲਾਈ। ਘਾਹ 'ਤੇ ਤ੍ਰੇਲ ਦੇ ਮੋਤੀ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿਘਲ ਗਏ। ਬਿਆਸ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਚਿੱਟੀਆਂ ਚੱਟਾਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵੱਲ ਵਧੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਤਾਤੀਰੀ ਪੰਛੀ ਅਤੇ ਖਰਗੋਸ਼ ਆਲੇ- ਦੁਆਲੇ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਨ।
ਸਵੇਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ। ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਸਾਮਾਨ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਚਾਹ ਅਤੇ ਉਬਲੇ ਹੋਏ ਆਂਡੇ ਦਿੱਤੇ। ਰਸੀਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਡਾ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਲੱਦਿਆ ਅਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਅਗਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਨਦੀ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ।

(ਪੰਨਾ 330)

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪੱਧਰੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਉਤਰੇ, ਅਸੀਂ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਗਏ।
ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਰੱਸੀ-ਪੁਲ ਰਾਹੀਂ ਨਦੀ ਪਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ, ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਦੋ ਮੰਤਰੀ ਮਿਲੇ। ਇੱਕ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਲਾਲ ਤਿਲਕ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ 'ਤੇ ਚਿੱਟੇ ਚੌਲਾਂ ਦੇ ਦਾਣੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਦੇ ਮੱਥੇ ਦਾ 'ਸਾਈਨ ਬੋਰਡ' ਹੋਰ ਵੀ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੇਵਕਾਈ ਦੇ ਡਿੱਗਣ ਕਾਰਨ, ਉਹ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਸ ਨੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਰਧਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛੇ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਸੂਮਾਂ ਦੀ ਕੀ ਗਲਤੀ ਸੀ? ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਉਲਝਣ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਸਲਾਹ ਮੰਗ ਕੇ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਦਿਲਾਸਾ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਚਲਾਕ ਜੋਤਸ਼ੀ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਸਲਾਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।
ਹੁਣ, ਸਾਡੀ ਕਾਰ ਸੜਕ 'ਤੇ ਗੋਲ ਕੰਕਰ ਮਾਰ ਰਹੀ ਸੀ ਜੋ ਦਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਨਾਲਿਆਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਖਿੰਡੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਦਾਦਾ ਸਿਬਾ ਤੋਂ 12 ਮੀਲ ਲੰਬੀ ਸੜਕ ਸੰਘਣੇ ਅੰਬ ਅਤੇ ਹਰੜ ਦੇ ਪੌਦਿਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਬਹੇੜਾ ਅਤੇ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਆਪਣੇ ਠੰਢੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਨਾਲ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਦਾਦਾ ਖੱਡ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਪਹਾੜੀ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਇਹ ਖੱਡ ਬਹੁਤ ਚੌੜੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਗੋਲ ਕੰਕਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਅੰਬ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਕੁਝ ਦੇਰ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ।

233 ਔਰਤ ਦਾਦਾ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ਤੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ, 'ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਸੌਂਕੰਦ ਹੈਂ, ਮੇਰਾ ਪਤੀ ਤੇਰੇ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਝੂਲਦਾ ਹੈ।' ਸੌਂਕੰਦ: ਉਹ ਔਰਤ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਤੀ/ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪਤਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅਨੁਵਾਦ © ਰਾਇਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ਼ ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਐਂਡ ਆਇਰਲੈਂਡ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਬਿਨਾਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਘੁੰਮਣ ਨਾ ਜਾਓ। ਰੁੱਖ, ਅਸੀਂ ਉੱਥੋਂ ਦਾਦਾ ਸਿਬਾ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਬਾਰਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬਾਗ਼, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਦਾਦਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਉੱਪਰ ਪਹਾੜ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿੱਚ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਖੱਡ ਪਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘੇ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਮਲਤਾ, ਬਹੇੜਾ ਅਤੇ ਬਾਂਸ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਸਨ। ਕੋਮਲ ਬਾਂਸ ਨਾਲ ਢੱਕੇ ਹੋਣ 'ਤੇ

ਪਹਾੜੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਰਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬਾਗ਼, ਜੋ ਕਿ ਸਾਬਕਾ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸੀ, ਹੁਣ ਖੰਡਰ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ, ਇਸਦੀ ਕੋਈ ਛੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ, ਜੋ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸੁੰਦਰ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਸਨ, ਹੁਣ ਘੱਟ ਜਾਂ ਘੱਟ ਫਿੱਕੀਆਂ ਪੈ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਬਾਗ਼ ਦੇ ਖੰਡਰ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਰਾਣੀ ਅਬਰੋਲ ਨਾਮਕ ਰਾਜਾ ਦੇ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਉਸਦੇ ਵਰਾਂਡੇ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਾਂਗੜਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਲਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਫਿੱਕਾ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ

(ਪੰਨਾ 331)
ਕਾਂਗੜਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਜੀਵੰਤ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡੱਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਮੈਂ ਰਾਣੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੇਖੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਣੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਅਫ਼ਸਰ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਪਸੰਦ ਆਈਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਪੱਗਾਂ ਸਨ ਜੋ ਕਿ ਖਾਲਸਾਈ ਦਿੱਖ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਸੀ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਦੀ ਚਾਪਲੂਸੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਰਾਣੀ ਨੇ ਉਹ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਭੇਟ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਣ।
ਭਾਰਤ ਆਪਣੀ ਚਾਪਲੂਸੀ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਚਾਪਲੂਸੀ ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਆਈ ਹੈ। ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਹਾਵਤ ਹੈ ਕਿ "ਜਦੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਿਨ ਨੂੰ ਰਾਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ, "ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੂੰ ਮਹਾਨ ਹੈਂ, ਤਾਰੇ ਬਹੁਤ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਟਿਮਟਿਮਾਉਂਦੇ ਹਨ।" ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਰਾਏਬਰੇਲੀ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਯਾਦ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ 1940 ਵਿੱਚ ਰਾਏਬਰੇਲੀ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਡਾ. ਐਸ. ਐਸ. ਨਹਿਰੂ, ਜੋ ਪੌਦਿਆਂ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸਨ, ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੇਟ ਦਰਦ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬੋਤਲ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਰੀਜ਼ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਬਿਜਲੀ ਨਾਲ ਛੂਹਿਆ ਪਾਣੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਾਰ, ਡਾ. ਨਹਿਰੂ ਬਿਜਲੀ ਨਾਲ ਛੂਹਿਆ ਪਾਣੀ

ਨਾਲ ਮੱਕੀ 'ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੌਦਿਆਂ ਦੀ ਉਚਾਈ ਛੇ ਇੰਚ ਵਧ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੌਦਾਂ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਕਿਤੇ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਸਨੇ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ, ਬਾਬਰ ਮਿਰਜ਼ਾ ਨੂੰ ਮੱਕੀ ਦੇ ਪੌਦਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਬਿਜਲੀ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਦਸਵੇਂ ਦਿਨ, ਮਾਲੀ ਦੀ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਕਾਰਨ, ਇੱਕ ਗਾਂ ਨੇ ਪੌਦੇ ਨੂੰ ਖਾ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਨੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਇਹ ਦੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸੀ, ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ, ਉਸਨੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਤੋਂ ਚਾਰ ਫੁੱਟ ਲੰਬੇ ਮੱਕੀ ਦੇ ਪੌਦੇ ਲਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਪੌਦੇ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਗਾਂ ਨੇ ਖਾਧਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਡਾ. ਨਹਿਰੂ ਵਾਪਸ ਆਏ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਮੱਕੀ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਨੂੰ ਵਾਧੇ ਦੇ ਵਾਧੇ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਬਿਜਲੀ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਨੇ ਕੁਝ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ, ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਮੱਕੀ ਇੰਨੀ ਵਧੀਆ ਵਧੀ।" ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਹਜ਼ੂਰ' ਦੇ ਚਮਤਕਾਰ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਚੰਭੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਹਜ਼ੂਰ ਦੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਰਾਜਪਾਲ ਅਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ

(ਪੰਨਾ 332)
ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਸਥਾਨਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਝੂਠੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਣੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਦਾਦਾ ਸੀਬਾ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਮਿਲੇ; ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸੀਬਾ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਗੁਲੇਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। 1460 ਵਿੱਚ, ਗੁਲੇਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ, ਸਬਰਾਂ ਚੰਦ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ 'ਸੀਬਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਬਿਆਸ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। 1622 ਵਿੱਚ, ਜਹਾਂਗੀਰ ਕਾਂਗੜਾ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਿਆ। 1808 ਵਿੱਚ, ਗੁਲੇਰ ਦੇ ਰਾਜਾ, ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 1809 ਵਿੱਚ, ਗੁਲੇਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ। ਸੀਬਾ ਨੂੰ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੀਬਾ ਦੀਆਂ ਦੋ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ 1845 ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਰਾਜਾ ਰਾਮ

ਸਿੰਘ ਨਵਾਂ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। 1865 ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਸਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਖੇਤਰ ਦੇ ਹਰਿਆਣਾ ਨਾਮਕ ਕਸਬੇ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਕੁਝ ਕੰਧ ਚਿੱਤਰ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ, ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਭਗਵਾਨ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਦੇਵੀ ਦੁਰਗਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕੰਧ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਅੱਜ ਤੱਕ ਜੀਵੰਤ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਚਿੱਤਰ ਵੀ ਦਿਲਚਸਪ ਹਨ। ਇੱਕ ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ, ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹਾਥੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ; ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਇਸ ਹਾਥੀ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ, ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸੱਪ ਕਾਲੀਆ ਨੂੰ ਮਾਰਦੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ, ਭਗਵਾਨ ਰਾਮ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਧਨੁਸ਼ ਤੋੜਦੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇੱਕ ਕੰਧ ਚਿੱਤਰ ਵੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਮੌਤ 1874 ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਇਸ ਮੰਦਰ ਲਈ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਬਾ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜੋ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਖਾਲੀ ਹੈ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਖੰਡਰ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ।
ਅਸੀਂ ਦਾਦਾ ਸਿਬਾ ਦੀਆਂ ਕੰਧ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਖਤਮ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਪਹਾੜੀ ਔਰਤ ਦੁਲਹਨ ਵਾਂਗ ਸਜੀ ਹੋਈ, ਨੱਕ ਵਿੱਚ ਨੱਕ-ਪਿੰਨ, ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਚਿਹਰਾ ਆਪਣੇ ਲਾਲ ਦੁਪੱਟੇ ਦੇ ਪਰਦੇ ਨਾਲ ਢੱਕਿਆ ਹੋਇਆ, ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਈ। ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ, ਉਸਦਾ ਪਤੀ, ਲਗਭਗ ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਨੌਜਵਾਨ, ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਾਲੀ ਛੱਤਰੀ ਲੈ ਕੇ ਪੈਸਲੀ ਪੈਟਰਨ ਵਾਲਾ ਰੇਸ਼ਮ ਦਾ ਕੋਟ ਪਹਿਨ ਕੇ ਮੰਦਰ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਹਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੋਰਖਾ, ਜੋ ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸੀ, ਜੋੜੇ ਦੀ ਇੱਕ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਦੇਖੋ ਗੋਰਖਾ ਨੇ ਕਿੰਨੀ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫੋਟੋ ਖਿੱਚੀ। ਪਹਿਲਾਂ, ਉਸਨੇ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਫੋਟੋ ਖਿੱਚੀ।

(ਪੰਨਾ 333)
ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਖੁਸ਼ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਫੋਟੋ ਮੁਫ਼ਤ ਵਿੱਚ ਕਲਿੱਕ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਔਰਤ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਪਰਦਾ ਹਟਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚ ਲਈ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚ ਲਈ। ਪਤੀ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਫੋਟੋ ਖਿੱਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਚਾਰ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿੱਚੀਆਂ, ਤਾਂ ਔਰਤ ਨੇ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਣਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਜੀਵੰਤ ਤਸਵੀਰਾਂ ਖਿੱਚ ਲਈਆਂ।

ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿੱਚੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਹਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੋਰਖਾ ਹਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਲੰਬਾ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਨੌਜਵਾਨ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਹੱਸਦਾ ਚਿਹਰਾ, ਤਿੱਖੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਫੈਲਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਾੜੀ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਮਾਸੂਮੀਅਤ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਗੋਰਖਾ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਛਾਲ ਮਾਰਦੀ ਹੈ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਨੂੰ ਕਲਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਗੋਰਖਾ ਕੈਮਰਾ ਫੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਲਾਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬੁਰਸ਼ ਫੜਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਅਸਲ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜੀਵਿਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਦਾ ਇੱਕ ਅਸਲੀ ਕਲਾਕਾਰ ਹੈ।
ਸ਼ਾਮ ਢਲ ਗਈ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਭੁੱਖ ਲੱਗੀ। ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਮਿਠਾਈ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਚਾਹ ਦੇ ਕੱਪ ਅਤੇ ਗਰਮਾ-ਗਰਮ ਜਲੇਬੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਖਾਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਜਲੇਬੀ ਨੂੰ ਮਠਿਆਈਆਂ ਦੀ ਰਾਣੀ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ। ਸ਼ਰਬਤ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ, ਇਹ ਜੀਭ ਨੂੰ ਛੂਹਣ 'ਤੇ ਸਵਰਗ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
1930 ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਕੁਰਸੀ ਰੱਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਗੁਆਂਢੀ ਪਿੰਡ ਬੇਰਛਾ ਦਾ ਇੱਕ ਰਾਓਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਚਰਾਗਾਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੱਝਾਂ ਚਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਸਰਦਾਰ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੋਲਾਂ ਕਲਾਸਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਹੋਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ।"
ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਫੱਜੂ, ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਨੌਕਰੀ ਲੱਭਣੀ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ।" ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਓ ਸਰਦਾਰਾ, ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇਖੋ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਦੋ ਪਟਵਾਰੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕਾਨੂੰਗੋ ਹੈ, ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕਾਨੂੰਗੋ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ? ਜੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਮੁੱਛਲਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਵਾਂਗ ਬਾਂਕੇ ਦਾ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਬਣ ਜਾਓ।"
ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਠੀਕ ਹੈ, ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਾਂਗਾ।"
ਉਸਨੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ, "ਸਰਦਾਰਾ, ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰੇ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਭਰੀ ਟੋਕਰੀ ਦੇ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ, ਕੋਈ ਵੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਦਾ।"

(ਪੰਨਾ 334)
ਮੈਂ ਵਿਸ਼ਾ ਬਦਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਫੱਜੂ, ਇੰਨੀ ਬਹਾਦਰੀ ਸਿਰਫ਼ ਤੂੰ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈਂ, ਮੇਰਾ ਚਾਚਾ ਬਹੁਤ ਕੰਜੂਸ ਹੈ।"
"ਸਰਦਾਰਾ, ਅਸੀਂ ਗਰੀਬ ਲੋਕ ਹਾਂ, ਇਹ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖੇਡ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਹੀ ਜਲੇਬੀਆਂ ਖਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।"
ਵਿਸਾਖੀ ਮੇਲੇ ਦੌਰਾਨ, ਦਸੂਹਾ ਦੇ ਮਿਠਾਈਆਂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ (ਹਲਵਾਈ) ਸਾਡੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗਰਨਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਮਿਠਾਈਆਂ ਦੇ ਸਟਾਲ ਲਗਾਉਂਦੇ ਸਨ; ਕਿਸਾਨ ਲੱਡੂ ਅਤੇ ਜਲੇਬੀ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ 'ਤੇ ਥੁੱਕਦੇ ਸਨ ਜੋ ਉਹ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਿਠਾਈ ਦੇ ਨਾਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਫੱਜੂ ਨੇ ਇਸ ਮੇਲੇ ਵਿੱਚ ਜਲੇਬੀ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਵੀ ਦੇਖੀਆਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਲੇਬੀਆਂ ਖਾਣਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਭੋਜਨ ਦਾ ਸੁਆਦ ਲੈਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਅਨੁਭਵ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਫੱਜੂ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਨੌਕਰੀਆਂ ਲਈ ਚੰਗੀ ਸਲਾਹ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਅਧਿਆਇ 49

"ਲੋਕੀ ਕਾਂਗਰੇ ਦੀ ਪਿਆਰੀ" 234

(ਪੰਨਾ 335)
ਨੂਰਪੁਰ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਸੋਹਣੀ ਹੈ,
ਲੋਕੀ ਕਾਂਗੜੇ ਦੀ ਪਿਆਰੀ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਲੋਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਿਆਰੇ ਹਨ,
ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਬੱਚੇ ਹਨ, ਹਰ ਬੱਚਾ ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।
ਆਦਮੀ

ਕਾਂਗੜਾ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਅਕਤੂਬਰ ਵਿੱਚ ਖਿੜੇ ਹੋਏ ਝੋਨੇ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੈ, ਅਤੇ
ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਹੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਝੂਲਦਾ ਬਾਂਸ; ਇਹ ਬਰਫ਼ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਕਈ ਨਦੀਆਂ ਵਾਂਗ ਵਗਦਾ ਹੈ ਜੋ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਅਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਨੇੜਿਓਂ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰਤਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਕੁਦਰਤੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਂਗੜਾ ਘਾਟੀ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਸਨੀਕ ਹਿੰਦੂ ਹਨ, ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਪ੍ਰਤੀਕ ਇੱਥੇ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਲੱਖਣ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੋਰ ਵੀ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ 'ਤੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮੰਦਰ ਹਨ ਜਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਮਹਿਲ। ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਕਾਂਗੜਾ ਘਾਟੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਹਜਪੂਰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਝੰਡੇ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀ ਸਾਫ਼ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਨੱਚਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਧੌਲਾਧਰ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਿੱਚ ਬਰਫ਼ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਉਪਜਾਊ ਘਾਟੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਵਾਲੇ ਸੁਭਾਅ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

(ਪੰਨਾ 336)

ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਆਕਰਸ਼ਕ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ-ਜੁਲਣ 'ਤੇ, ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਦੇ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਲੋਕ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦੋ ਹੋਰ ਗੁਣ ਜੁੜੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਉਹ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਸਟਾਈਲ ਅਤੇ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ, ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕਈ ਵਾਰ ਦੁਖਦਾਈ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਸਾਦੇ ਅਤੇ ਮਾਸੂਮ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਕੁਝ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਮਿੱਠਾ ਸ਼ਬਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਖਰੀਦ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਰੁੱਖਾ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਕੌੜੀ ਨਜ਼ਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੀਲਾਂ ਦੂਰ ਭਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਮਾਲਕ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਸਾਖ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕੁਸ਼ਲ ਹੋਵੇ। ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਮੀਲੇ ਅਤੇ ਨਿਮਰ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।
ਜਦੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਛੱਡੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਏ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਵੰਡੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਓਨੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲੜ ਸਕਦੇ ਸਨ ਜਿੰਨਾ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਜੱਟਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਰੁੱਖਾ ਅਫ਼ਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਚੀਕਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੂਰਖ ਅਫ਼ਸਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੂੰ 'ਰਾਵਣ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਵਿੱਚ, ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਲੋਕ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

234 ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਲੋਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਿਆਰੇ ਹਨ।

ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਪਰਮੇਸ਼ੀ ਦਾਸ ਸੀ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਲਾਬਿੰਗ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਨੂਰਪੁਰ ਦਾ ਕਿਸਾਨ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਵਧਾਵਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸੁਭਾਅ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ।

ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵੰਡ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਬਾਂਸ ਦੇ ਪਰਦੇ (ਚਿਕ) ਵਿੱਚੋਂ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਉਸਦੀ ਛੋਟੀ, ਕੱਟੀ ਹੋਈ ਦਾੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਝੁਰੜੀਆਂ ਵਾਲਾ ਚਿਹਰਾ ਸੀ।
ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਗੱਲ ਹੈ ਬਾਬਾ?"
ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ 30 ਮੀਲ ਦੂਰ ਜ਼ਮੀਨ ਅਲਾਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮਰਾਂਗਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉੱਥੇ ਚਾਰ ਲੋਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣਗੇ ਜੋ ਮੇਰੀ ਅਰਥੀ ਚੁੱਕ ਸਕਣ।"

(ਪੰਨਾ 337)
ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਬਾਬਾ, ਇਹ ਤਾਂ ਔਖਾ ਕੰਮ ਹੈ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਦੇਖਾਂਗੇ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕੋਈ ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਲਬਧ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।"
ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਇਸ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵੰਡ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਕਿਸਨੇ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਹੋਟਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ? ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ?” ਮੈਂ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਬਾਬਾ, ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ।” ਬਾਬਾ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, “ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਭੂ, ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਾ ਕਰੋ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮਝਦੇ ਹੋ। ਅਤੇ ਜੇ ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਮ ਰੰਧਾਵਾ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਵਧਾਵਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।” ਮੈਂ ਬੁੱਢੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹਦਿਲੀ 'ਤੇ ਦਿਲੋਂ ਹੱਸ ਪਿਆ, ਤੁਰੰਤ ਪਟਵਾਰੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਵਿਕਲਪਿਕ ਜ਼ਮੀਨ ਅਲਾਟ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ।
ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਲੋਕ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਝਿਜਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਜਨਬੀਆਂ 'ਤੇ ਸ਼ੱਕੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਜਨਬੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਝਿਜਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮਿੱਠੇ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਦੀ ਬੁਰੀ ਆਦਤ ਹੈ,

[illegible]

(page 338)

[illegible]

[illegible]

ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮੱਝ ਦੁੱਧ ਦੇਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਸਰਾਪ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਕਾਲੇ ਬਿੰਦੀਆਂ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਨਵਾਂ ਘਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਲੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਘੜੇ 'ਤੇ ਲਾਲ ਜੀਭ ਪੇਂਟ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ 'ਤੇ ਬੁਰਾ ਚਿਹਰਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਘਰ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਟਕਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਜਾਦੂ-ਟੂਣਿਆਂ ਅਤੇ ਕਾਲੇ ਜਾਦੂਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਬੇਔਲਾਦ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬੁਰਾ ਸ਼ਗਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸ਼ੁਭ ਸਮਾਰੋਹ ਦੌਰਾਨ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਰੋਹ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਵੀ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਸਲਾਹ ਲੈਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਹੁਣ ਵੀ ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।
ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਨਾਤਨ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਕਾਂਗੜਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਮਿਕ ਤਿਉਹਾਰ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰਪਦ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਔਰਤਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਨਮ ਅਸ਼ਟਮੀ ਦੌਰਾਨ ਭਜਨ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। 235 ਜਾਗਰਣ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਫੈਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਗਾਇਕ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਢੋਲ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ।

(ਪੰਨਾ 339)
ਕਈ ਚੋਟੀਆਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੁਰਗਾ ਮੰਦਰ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਦੇਵੀ ਵਿੱਚ ਪੱਕੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਹਨ। ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਵੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਇੱਕ ਅਵਤਾਰ ਹੈ। ਦੇਵੀ ਦੁਰਗਾ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਦੈਂਤ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਬਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਣ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ; ਪਹਾੜੀਆਂ ਇਸ ਤੋਂ ਅਛੂਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਜੀਉਂਦੇ ਹਨ, ਰੇਡੀਓ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਰਾਜਾ ਸੁਕੇਤ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰਨਗਰ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਮਿਲਣ ਗਏ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਰਾਜਕੁਮਾਰ, ਸਾਨੂੰ ਦੇਵੀ ਦਾ ਮੰਦਰ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸੀ।
ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਮੰਦਰ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨ ਨਾਲ ਇੱਕ ਵਾਸ਼ਰੂਮ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਧੋਣ ਲਈ ਇੱਕ ਬਾਥਟਬ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ; ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਲੱਕੜ ਦੇ

ਚੱਪਲ, ਇੱਕ ਤੌਲੀਆ ਅਤੇ ਸਾਬਣ ਵੀ ਸਨ। ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦੇਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਹਾਉਂਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇੱਕ ਗਿੱਲਾ ਤੌਲੀਆ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਵਰਿੰਦਾਵਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ। ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਬਾਗ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੋਪੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਲੀਲਾ ਦੌਰਾਨ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਪੁਜਾਰੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਬਾਗ਼ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਮੰਦਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਦਾਤੂਨ ਅਤੇ ਲੱਡੂ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਾਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਦਾਤੂਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਵੇਰੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਲੱਡੂ ਦੇ ਕੁਝ ਟੁਕੜੇ ਬਚੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਜਲਦੀ ਹੀ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਜਿਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਉਸਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ।

ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਣ ਵਾਲਾ 235 ਵਾਂ ਤਿਉਹਾਰ।

ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਹੀ ਵੰਸ਼ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਵੰਸ਼ ਠਾਕੁਰਾਂ ਅਤੇ ਰਾਣਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ ਜੋ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਛੋਟੇ ਇਲਾਕਿਆਂ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੱਧਯੁਗੀ ਯੂਰਪ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਟੀਚੇ ਸਨ, ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਯੁੱਧ। ਪਰ, ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਲੋਕ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਲੜਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਲੋਕ ਰਾਜਾ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਲੋਕ ਕਾਂਗੜਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹਨ, ਉਹ ਤੁਰੰਤ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

(ਪੰਨਾ 340)
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਉਪਾਅ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ। ਉਹ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਕੁਦਰਤੀ ਆਸਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕੋਈ ਕੁਦਰਤੀ ਪਰਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਹਰੇ ਪਰਦੇ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰੁੱਖ ਉਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਪੰਜਾਹ ਫੁੱਟ ਦਾ ਰਸਤਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਅਜਨਬੀ

ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾਣ ਲਈ ਇਸ ਤੋਂ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਸਿਰਫ਼ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਆਦਮੀ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਦਾਖਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਬਾਰਨਜ਼ ਨੇ ਵੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਇਸ ਪਰਦੇ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਾਰ, ਮੰਡੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਕਟੋਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਇੱਕ ਘਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ। ਘਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕੋਈ ਜੰਗਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਭੱਜ ਕੇ ਲੁਕ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਾ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ (ਪਰਦਾ) ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਦਮੀ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਰਾਜਪੂਤ ਕੁੜੀਆਂ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਾਲਕੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜੋ ਗਰੀਬ ਹਨ ਉਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਜਾਂ ਖੱਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹੋਏ ਲੁਕਵੇਂ ਰਸਤੇ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ।
ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਉੱਚ ਵਰਗ ਨੂੰ ਮੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੰਸ਼ ਬਾਈ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਰਖੇ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹਿੱਸੇ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ ਨੂੰ ਠਾਕੁਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਮੀਆਂ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਠੀ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਮੀਆਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਅਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ - ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਖੇਤ ਨਹੀਂ ਵਾਹਦਾ, ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਨੀਵੇਂ ਦਰਜੇ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਖ਼ਤ ਪਰਦੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਖੇਤ ਨਹੀਂ ਵਾਹੇਗਾ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਖੇਤ ਵਾਹੇਗਾ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਦਰਜਾ ਡਿੱਗ ਜਾਵੇਗਾ, ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਨੀਵੇਂ ਵਰਗ ਦਾ ਰਾਜਪੂਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਕੋਈ ਵੀ ਮੀਆਂ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਵਿਆਹ ਲਈ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੀ ਕੁੜੀ ਲੱਭਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤਜ਼ਰਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਪਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰਿਵਾਰਕ ਇਕੱਠਾਂ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਖਾਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁਣਗੇ। ਉਸਨੂੰ ਘਿਣਾਉਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ 'ਹਲ-ਵਾਹ' ਜਾਂ ਹਲ ਖਿੱਚਣ ਵਾਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਅਤੇ ਉਹ ਅਪਮਾਨ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰੇਗਾ।

(□□□□ 341)

□□□□ □□□□□□ □□ □□□□□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□ □□□□□□ □□□ □□□ □□□□□□ □□ □□ □□ □□□ □□□ □□□□□ □□ □□□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□□□ □□□ □□□ □□□□□□ □□ □□ □□□ □□ □□□□□□ □□□ □□□ □□ □□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□ □□□□□ □□□ 19 □□□ □□□ □□ □□□ □□□□ □□□□ □□ □□□□ □□□□□□ □□□□□ □□, “□□ □□□□ □□□□□□ □□ □□ □□□□□□ □□□ □□ □□□□□□ □□□□□□□□ □□□□□ □□□ □□□□ □□□ □□□ □□□□□□ □□ □□□□ □□□□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□□ □□ □□□□□ □□ □□□□ □□ □□ □□□□□□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□□ □□ □□□ □□

◌□□ □□□□ □□□□□ □□□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□□ □□ □□□ □□ □□□□□□□ □□ □□□□□ □□□□□ '□□ □□□□ □□□□□ □□□□ □□, □□□□ □□□□□-□□□□ □□□□□□□ □□, □□ □□ □□□ □□□□□□ □□ □□□□□ □□, □□□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□ □□□ □□□□□ □□□□□ □□□ □□ □□, □□ □□□ □□□□□ □□□ □□□ □□□□□ □□ □□□□ □□□□ □□□□□□ □□□ □□□□□□□ '□□ □□□□□□ □□□ □□□□ □□□ □□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□□□ □□ □□□□ □□ □□□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□ □□ □□ □□□ □□□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□ □□ □□ □□□□ □□□ □□□□ □□, □□□ □□ □□ □□□□ □□□□ □□, □□□ □□ □□□□□□ □□□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□, □□□□□ □□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□□□ □□□□□ □□ □□□ □□□□□ □□□□□ □□□ □□□□□□ □□□□ □□□□□ □□□□□□ □□, □□ □□□□□□ □□ □□□ □□□ □□□□□□ □□□□ □□□ □□ □□□□□□ □□ □□□□□ □□ □□□ □□ □□ □□□□□□ □□□ □□□□□□□ □□ □□□□ □□ □□□ □□□□□□□ □□ □□ □□□□□ □□□ □□□ □□□□□□ □□□□□ □□□ □□ □□□□□ □□□□□ □□ □□□□□□ □□ □□□□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□□□□□ □□□ □□□□□□□ □□□ □□□□□□□ □□ □□ □□□□□ □□□□□ □□ □□□□□□ □□□□ □□ □□□ □□□□ □□□□□□ □□□ □□ □□□□ □□□□□-□□□□ □□□□□□□ □□□ □□, □□□□□ □□□□□□ □□ □□□□□□□□ □□□□ □□ □□ □□□□□ □□, □□ □□□ □□□ □□□□ □□, □□□ □□□□□□□□ □□ □□ □□□□ □□□□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□□□□□ □□□□□□□ □□□□□ □□ □□□□□ □□□

□□□□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□ □□□□□ □□ □□□ □□□□ □□□□□□□ □□□□□ □□□ □□ □□□ '□□ □□□□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□□□ □□ □□□ □□ □□ □□□□□□ □□□ □□□□ □□ □□□ □□□ □□□□ □□□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□ □□□□□□ □□, □□□ □□ □□□□□□ □□ □□□□ □□□ □□□□ □□ □□□□□□□□ □□□□ □□□ □□□□□□ □□□ □□□□□□ '□□

ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਪੈਸਾ ਖਰਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦੋਸਤਾਂ ਲਈ ਦਾਅਵਤਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਆਨੰਦ ਲਈ ਆਤਿਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਚਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੁਜਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨ ਹਨ, ਇੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਰੀਬੀ। ਰਾਜਪੂਤ ਮਾਸਾਹਾਰੀ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਮਾਸਾਹਾਰੀ ਹਨ।

(ਪੰਨਾ 342)
ਉਹ ਵਿਆਹ ਦੇ ਜਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ, ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਲੜਾਈਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
ਰਾਜਪੂਤ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੇ-ਸੁਨੱਖੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਅਕਸਰ ਗੋਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਲੱਛਣ ਨਾਜ਼ੁਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਢਾਲਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਮਾਮੂਲੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗਰੀਬੀ ਕਾਰਨ ਖੇਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਅਮੀਰ ਨਹੀਂ ਹਨ।
ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜਪੂਤ ਔਰਤਾਂ ਪਰਦੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬਾਉਲੀ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ। ਇੱਕ ਰਾਜਪੂਤ ਔਰਤ ਦੇ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮ ਹੋਰ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਨਾਜ ਪੀਸਦੀ ਹੈ, ਖਾਣਾ ਪਕਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਪਹੀਆ ਘੁੰਮਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਬਾਲਣ ਦੀ ਲੱਕੜ ਇਕੱਠੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨੌਕਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੱਭ ਸਕਦੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇੱਕ ਰਾਠੀ ਘਿਰਤਾਨੀ ਔਰਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ, ਰਾਜਪੂਤ ਔਰਤਾਂ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਬੇਕਾਰ ਬੋਝ ਹਨ। ਇੱਕ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਸਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦਾ ਮਧੂ-ਮੱਖੀ ਦਾ ਛੱਤਾ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਸੰਗਠਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਕਾਮੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕ ਹਨ ਜੋ ਆਰਾਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।" ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਰਾਜਪੂਤ ਔਰਤਾਂ ਮਾਸਾਹਾਰੀ ਭੋਜਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਘਬਰਾ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਮਾਸਾਹਾਰੀ ਖੁਰਾਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ

[illegible]

[illegible]

◌[illegible]

[illegible] 1/7 [illegible]

(□□□□ 343)

[illegible]

ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਸੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਰਾਠੀ ਅਤੇ ਘਿਰਾਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਕਨੈਤ ਜਾਤੀ ਦੇ ਦਰਜੇ ਵਰਗੀ ਹੈ। ਘਿਰਾਤ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉਪਜਾਊ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਠੀ ਢਲਾਣਾਂ 'ਤੇ ਵਸੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਘੱਟ ਫਸਲ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਠੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਲਾਣਾਂ 'ਤੇ ਘਿਰਾਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ। ਦੋਵੇਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਦਿਖਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵਸੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।
ਰਾਠੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਿਹਤਮੰਦ ਅਤੇ ਸੋਹਣੇ-ਸੁਨੱਖੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਗੋਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਅਤੇ ਚੰਗੀਆਂ ਮਾਸਪੇਸ਼ੀਆਂ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਜੋ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਦਾ ਰਾਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਘਿਰਤਾਂ ਲਈ ਸੱਚ ਹੈ, ਉਹ ਗੂੜ੍ਹੇ ਰੰਗ ਦੇ, ਛੋਟੇ ਕੱਦ ਦੇ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਰੀਰ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਗਠੀਏ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਜਾਊ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਅਸੀਸਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਇਸਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਦੀ ਗਰੰਟੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਰਾਠੀਆਂ ਨੂੰ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਧਾਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਉਹ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਠੀਆਂ ਧਰਮੀ, ਮਿਹਨਤੀ ਅਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
ਘਿਰਾਤ ਮਰਦ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਛੋਟੇ ਕੱਦ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗਠੀਏ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਗਠੀਏ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਲੱਛਣ ਜਟਾਰ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ-ਜੁਲਦੇ ਹਨ।

(ਪੰਨਾ 344)
ਘਿਰਾਤ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੁੰਦਰ ਔਰਤਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਕੁਝ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਜਵਾਨ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮਿਹਨਤੀ ਕਿਸਾਨ ਹਨ।
ਘਿਰਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦਸੂਹਾ ਤਹਿਸੀਲ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਦੇ ਮੁਕੇਰੀਆਂ ਦੇ ਘਿਰਾਤ 'ਚਾਂਗ' ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਊਨਾ ਤਹਿਸੀਲ ਦੇ ਘਿਰਾਤ 'ਬਹਤੀ' ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਆਉਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਦੌਰਾਨ ਜਿਸ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਉਹ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਦੱਖਣ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੱਪ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਪੂਜਾ

ਸਥਾਨ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਵਣ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਦਿਨ, ਸੱਪ ਦੇਵਤਾ (ਨਾਗ-ਦੇਵਤਾ) ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਰੋਹ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ, ਘਿਰਾਤ ਪਾਲਮ, ਕਾਂਗੜਾ ਅਤੇ ਰੇਹਲੂ ਦੀ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਹਲਦੂਨ ਅਤੇ ਹਰੀਪੁਰ ਦੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਸੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਦੀ, ਉਪਜਾਊ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਘਿਰਾਤ ਔਰਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਪਰਦੇ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦਮੀ ਵੀ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਘਿਰਾਤ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਦੋ ਫਸਲਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਸਮੇਂ ਖੇਤੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਬਰਸਾਤ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿੱਚ ਝੋਨਾ ਬੀਜਦੀਆਂ ਹਨ। ਝੋਨਾ ਬੀਜਣ ਲਈ ਲਗਭਗ 1 ਫੁੱਟ ਡੂੰਘੀ ਚਿੱਕੜ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਔਰਤਾਂ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੇ ਲਹਿੰਗੇ ਬੰਨ੍ਹਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਝੋਨਾ ਬੀਜਣ ਲਈ ਗੋਡਿਆਂ ਤੱਕ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਝੋਨੇ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਘਿਰਾਤ ਔਰਤਾਂ ਤਿਆਰ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਪਜ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਦਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕੰਮ ਸਰਦੀਆਂ ਦੀ ਬਿਜਾਈ ਦਾ ਮੌਸਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ 'ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਚੱਕਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸੌਖਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਘਿਰਾਤ ਔਰਤਾਂ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੱਕੜ, ਸਬਜ਼ੀਆਂ, ਅੰਬ, ਦੁੱਧ ਆਦਿ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਭੇਜਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਘਿਰਾਤ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੌਖੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤੀ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜਾ ਦੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ 50

ਗੱਦੀ ਲੋਕ

(ਪੰਨਾ 345)
ਚੰਬਾ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ, ਹਵਾ ਅਤੇ ਮੀਂਹ,
ਉਦਨੋਂ ਤਾ ਭੀਜ ਗਿਆ ਸਾਰਾ ਦੁਪੱਟਾ ਭਿੱਜ ਗਿਆ ਹੈ,
ਲੱਡੋ ਦਾ ਚਿਤ ਲੱਗਦਾ ਚੰਬੇ ਦੀਆ ਲੱਡੋ ਦੀ ਰੂਹ ਚੰਬੇ ਨਾਲ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਹੈ
ਧਾਰਨ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ।

ਗੱਦੀ ਲੋਕ ਧੌਲਾਧਰ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਰਵਾਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਕੁਝ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਧੌਲਾਧਰ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਕਾਂਗੜਾ ਅਤੇ ਚੰਬਾ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਧਦੇ-ਫੁੱਲਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਸੇਬੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ 'ਗਧੇਰਨ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਸਾਫ਼ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਦੂਰੋਂ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਲਗਾਈ ਗਈ ਫੁੱਲਰ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ 4000 ਫੁੱਟ ਤੋਂ 8000 ਫੁੱਟ ਦੀ ਉਚਾਈ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭੇਡਾਂ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਉਚਾਈਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਢਲਾਣ ਤੋਂ ਵੀ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰਦੀਆਂ ਹਨ।
ਧੌਲਾਧਰ ਦੀ ਦੱਖਣੀ ਲੜੀ, ਜੋ ਕਾਂਗੜਾ ਦੀ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲ੍ਹਦੀ ਹੈ, ਬਿਲਕੁਲ ਸਿੱਧੀ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਤਲਹਟ ਵਿੱਚ ਚਿਰ ਪਾਈਨ ਅਤੇ ਬਾਂਸ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਜੰਗਲ ਹਨ। ਉੱਚੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨੰਗੀਆਂ ਅਤੇ ਬਰਫ਼ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਚੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀਆਂ ਤਿੱਖੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਬਰਫ਼ ਖਿਸਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਧੌਲਾਧਰ ਦੀ ਉੱਤਰੀ ਲੜੀ ਜੋ ਚੰਬਾ ਦੀ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲ੍ਹਦੀ ਹੈ, ਫੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਘਾਹ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਹਾੜ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਰਾਵੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵੱਲ ਢਲਾਣ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਚੰਬਾ ਦੇ ਗੱਦੀ ਲੋਕ ਇੱਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਢਲਾਣਾਂ 'ਤੇ ਲਾਲ ਰੋਡੋਡੈਂਡਰਨ ਦੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਪਹਿਨ ਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਭੇਡਾਂ ਚਰਾਉਂਦੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਗੱਦੀ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 346)

ਜੁਲਾਈ ਤੋਂ ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਮੀਂਹ ਪੈਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਤਰੰਗੀ ਪੀਂਘਾਂ ਕਾਰਨ ਪਹਾੜ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੁੰਦਰ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸੁੰਦਰ ਲੋਕ ਇੱਕ ਓਵਰ ਕਿਵੇਂ ਨਹੀਂ ਜਿੱਤ ਸਕਦੇ?
ਗੱਦੀ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਚਰਵਾਹੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਚੰਬਾ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਹੋਣ ਜਾਂ ਕਾਂਗੜਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਘਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇੱਕ ਉੱਤਰੀ ਢਲਾਨ 'ਤੇ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਦੱਖਣੀ ਢਲਾਨ 'ਤੇ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਇੱਕ ਘਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗਤੀ ਉਦੋਂ ਹੀ ਰੁਕਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਧੌਲਾਧਰ ਦੇ ਉੱਪਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਬਰਫ਼ ਨਾਲ ਢੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਦੀਆਂ ਗੱਦੀਆਂ ਅਕਸਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੀਆਂ ਗੱਦੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਗੀਤ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਗੱਦੀ ਔਰਤ ਚੰਬਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹੁਤਾ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਕਾਂਗੜਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੀਤ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਕੁੜੀ, ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀ ਹੋਈ, ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਬਰਫ਼ ਨਾਲ ਢੱਕੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕੇ।
ਇਹ ਵਿਲੱਖਣ ਲੋਕ ਜੋ ਦੂਜੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹਨ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਹਨ ਜੋ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਉਜਾੜ ਕੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ; ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। 'ਗੱਡੀ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਉਹ ਲੋਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਰਾਜਪੂਤ ਅਤੇ ਹਰੀਜਨ ਹਨ। ਪਰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਖੱਤਰੀ (ਖਤਰੀ) ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਖਾਸ ਖੱਤਰੀ ਉਪ-ਜਾਤੀਆਂ ਵੀ ਹਨ। ਧੌਲਾਧਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਤੋਂ ਭੱਜ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਅਨੁਵਾਦ © ਰਾਇਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ਼ ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਐਂਡ ਆਇਰਲੈਂਡ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਬਿਨਾਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਇਹ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾ ਕਰੋ। ਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗੱਦੀ ਲੋਕ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਇਸਲਾਮ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਭੱਜ ਗਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਵਾਉਣ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਧੌਲਾਧਾਰ ਦੇ ਉੱਚੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਲੁਕ ਜਾਣਾ ਬਿਹਤਰ ਹੈ। ਗੱਦੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਅਜੇ ਤੱਕ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਹੁਣ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ।
ਇਹ ਲੋਕ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਦੇ ਅਤੇ ਦਿਆਲੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ 'ਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

(ਪੰਨਾ 347)
ਉਹ ਇੰਨੇ ਮਾਸੂਮ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੂੰ ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਜੁਰਮਾਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਜੁਰਮਾਨਾ ਭਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹੀ ਰਕਮ ਚੰਬਾ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋ ਜੁਰਮਾਨੇ ਦਿੱਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਘਾਟੀਆਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਹਨ।
ਪਹਾੜੀ ਲੋਕ ਅਕਸਰ ਜੰਗਲ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋੜਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅਪਰਾਧ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ। ਗੱਦੀ ਲੋਕ ਨਿੱਘੇ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ ਹਨ, ਉਹ ਮੇਲਿਆਂ ਅਤੇ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਦੌਰਾਨ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਲੁੱਗੜੀ ਪੀਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨੱਚਦੇ ਹਨ।
ਗੱਦੀਆਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਦੂਜੇ ਪਹਾੜੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਢਿੱਲਾ ਉੱਨ ਦਾ ਚੋਗਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਇਸਨੂੰ ਕਾਲੇ ਉੱਨ ਦੀਆਂ ਰੱਸੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਕਮਰ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਉੱਚੀ ਟੋਪੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਸਰਦੀਆਂ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕੰਨਾਂ ਤੱਕ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਨੰਗੀਆਂ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਚੋਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਕਈ ਵਾਰ ਨਵਜੰਮੇ ਲੇਲੇ ਵੀ ਮਾਸੂਮ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੋਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਝਾਤੀ ਮਾਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਆਲੂਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਚਮੜੀ ਦੇ ਥੈਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੋਲਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੱਦੀ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਚੋਲੇ ਮਰਦਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਮਰਦਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਹਿਨਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੋਲਿਆਂ 'ਤੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਾਲ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਕਢਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
ਗੱਦੀ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਆਪਣੀ ਪਹਿਰਾਵੇ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲੀ। ਇੱਕ ਗੱਦੀ ਕੁੜੀ ਗਾਉਂਦੀ ਹੈ - "ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸਲਵਾਰਾਂ ਪਸੰਦ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਪਹਾੜੀ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨਾਲ ਸੁੰਦਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।" ਗੱਦੀ ਔਰਤਾਂ ਰੰਗੀਨ

ਰੁਮਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕੀਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਰੁਮਾਲਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੋਲਿਆਂ ਅਤੇ ਟੋਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣਾ ਵੀ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।
ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਜਨੂੰਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ, ਪਹਾੜੀ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੱਦੀਆਂ ਦੇ ਗੀਤ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁੰਦਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸਿਹਤਮੰਦ ਹਵਾ ਅਤੇ ਪਾਣੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਦੁੱਧ-ਦਹੀਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀਦਾਇਕ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਚਰਾਗਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਪੈਣਾ ਅਸਾਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।
ਗੱਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਲਈ ਮੁੰਡੇ ਅਤੇ ਕੁੜੀ ਦੇ ਸਮਝੌਤੇ ਮੰਗੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕੁੜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਉਸਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਅਕਸਰ ਵਿਆਹ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਆਹਾਂ ਨੂੰ 'ਝੰਡ ਫੂਕ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 348)
ਅਜਿਹੇ ਵਿਆਹਾਂ ਲਈ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਜਾਂ ਪੰਡਿਤ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਝਾੜੀ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਮੁੰਡਾ ਅਤੇ ਕੁੜੀ ਅੱਗ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਅੱਠ ਵਾਰ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਗੱਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਧਵਾ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਹ ਆਮ ਹੈ। ਵਿਧਵਾ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਜਾਂ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਇੱਕ ਪਵਿੱਤਰ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਵਿਧਵਾ ਔਰਤ ਦਾ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋੜੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਉੱਨੀ ਕੰਬਲ 'ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਦੀਵਾ ਜਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਦਾ ਇੱਕ ਕਲਸ਼ ਨੇੜੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ 'ਤੇ ਚੌਲ, ਖੁਰਮਾਨੀ ਦੇ ਪੱਤੇ ਅਤੇ ਘਾਹ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਜਲਣ ਜਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਲਸ਼ ਨੂੰ 'ਕੁੰਭ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੜੀ ਅਤੇ ਮੁੰਡਾ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੁੰਡਾ ਵਿਧਵਾ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਪਰਾਂਦੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਔਰਤ ਕੁੜੀ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਘੀ

ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਰਾਂਦੀ ਬੰਨ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੁੰਡਾ ਕੁੜੀ ਦੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਨੱਕ ਦੀ ਪਿੰਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਆਹੀ ਕੁੜੀ ਉਸਦੇ ਨੱਕ 'ਤੇ ਨੱਕ ਦੀ ਪਿੰਨ ਲਗਾਉਂਦੀ ਹੈ।
ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦੋਸਤਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਦਾਅਵਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਿਵਾਜ ਲਈ ਕਿਸੇ ਪੰਡਤ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ।
ਗੱਦੀ ਵਿਆਹਾਂ ਲਈ ਰਵਾਇਤੀ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਫਾਈ ਮਿਸ਼ਰਣ (ਵਟਨਾ) ਨਾਲ ਰਗੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਸੱਜੇ ਗੁੱਟ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਕਾਲੇ ਉੱਨੀ ਧਾਗੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਮਾੜੇ ਸ਼ਗਨਾਂ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਰਹੇ। ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਉਸਨੂੰ ਲਾਲ ਦੁਪੱਟੇ ਨਾਲ ਢੱਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੂੰ ਫਿਰ ਨਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਨਹਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਕਾਲੇ ਉੱਨੀ ਧਾਗੇ ਹਟਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਮੁੰਡਾ ਬਲਦੇ ਕੋਲਿਆਂ ਦੇ ਘੜੇ ਨੂੰ ਲੱਤ ਮਾਰ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਉਲਟਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਜੇਕਰ ਨਹਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਬੁਰਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਹੁਣ ਉਲਟੇ ਹੋਏ ਕੋਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਫੈਲ ਜਾਵੇ। ਫਿਰ ਪੰਡਤ ਆਪਣੀ ਗੁੱਟ 'ਤੇ ਇੱਕ ਪਵਿੱਤਰ ਧਾਗਾ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ 'ਕੰਗਨਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਖਾਣ ਲਈ ਘਿਓ ਅਤੇ ਗੁੜ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਯੋਗੀ ਵਾਂਗ ਸਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਕੰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ, ਉਸਦੀ ਕਮਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਧੋਤੀ, ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਇੱਕ ਭਿਖਾਰੀ ਦਾ ਥੈਲਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਪੰਡਤ ਆਪਣੇ ਹੱਥ-ਪੈਰ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਧੋਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਬੂੰਦਾਂ ਛਿੜਕਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਬਦਰੀ ਨਾਰਾਇਣ, ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਨਾਥ ਅਤੇ ਮਣੀ ਮਹੇਸ਼ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਵਿੱਤਰ ਡੁਬਕੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੁੰਡਾ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਭੀਖ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਉਸਨੂੰ ਰੋਟੀ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਤਾਕਤ ਅਨੁਸਾਰ ਭੇਡਾਂ ਅਤੇ ਬੱਕਰੀਆਂ ਦੇਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ, ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਟੋਕਰੀ ਵਿੱਚ ਬਿਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਸੁੱਕਾ ਘਾਹ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਚਾਕੂ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 349)
ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਮਾਮੇ (ਮਾਮਾ) ਕੋਲ ਸਰ੍ਹੋਂ ਦੇ ਤੇਲ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਤੇਲ ਨੂੰ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਤੀਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਮਾਨ ਵਿੱਚ ਫਿੱਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਇੱਕ ਮਰੇ ਹੋਏ ਬੱਕਰੇ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਘਿਓ ਅਤੇ ਗੁੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਉਸਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਚਿੱਟਾ ਸਕਾਰਫ਼ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਚਿੱਟਾ ਕੁੜਤਾ ਪਹਿਨਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਅਜੇ ਵੀ ਲਾਲ

ਚਾਦਰ ਹੈ। ਮੁੰਡੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਤੋਹਫ਼ੇ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੱਪੜੇ, ਇੱਕ ਕੰਘੀ, ਸੁੱਕੀਆਂ ਖਜੂਰ, ਸੌਗੀ, ਬਾਜਰਾ ਅਤੇ ਚੌਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਲੂਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੁੜੀ ਦੇ ਘਰ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਭਾਬੀ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਹਲ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਸੇਹਰਾ ਬੰਨ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁਜਾਰੀ ਜੋਤ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਥਾਲੀ ਲੈ ਕੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਸਿਰ ਦੁਆਲੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਘੁੰਮਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਮਾਂ ਤਿੰਨ ਰੋਟੀਆਂ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਉਸਦੇ ਸਿਰ ਦੁਆਲੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਘੁੰਮਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਤਿੰਨ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟਦੀ ਹੈ।236 ਫਿਰ ਮੁੰਡਾ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ ਪਾਲਕੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ, ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਮਾਂ ਉਸਨੂੰ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਚਾਰ ਢੋਆ-ਢੁਆਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਲਕੀ ਨੂੰ ਚੁੱਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਕੁੜੀ ਦੇ ਲੱਕੜ ਦੇ ਤੋਤੇ ਕੋਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੁੰਡਾ, ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਪੰਛੀ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਕਲਸ਼ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮੁੰਡਾ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੈਸੇ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਵਿਆਹ ਦੀ ਜਲੂਸ ਕੁੜੀ ਦੇ ਘਰ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਜਲੂਸ ਵਿੱਚ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਦੋਸਤ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਦੀ ਜਲੂਸ ਦੇ ਚਲਦੇ ਤੂਤਾਨੀ ਅਤੇ ਢੋਲ ਵਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

236 ਜੋਤ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਲਾਟ ਜਾਂ ਰੌਸ਼ਨੀ। ਇੱਥੇ, ਥਾਲੀ ਜਾਂ ਥਾਲੀ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਕਟੋਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਤੀਆਂ ਬਲਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਜਲੂਸ ਕੁੜੀ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇੱਕ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰੁਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕੁੜੀ ਦੇ ਘਰ ਲਈ ਦੁਬਾਰਾ ਰਵਾਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁੜੀ ਦੀ ਮਾਂ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ 'ਤੇ ਸਵਾਗਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਸਿਰ ਦੁਆਲੇ ਜੋਤ ਵਾਲੀ ਥਾਲੀ ਨੂੰ ਸੱਤ ਵਾਰ ਘੁੰਮਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਰੋਟੀਆਂ ਸੁੱਟਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ, ਸੱਸ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਹੁਰਾ ਆ ਕੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਗਲੇ ਦੁਆਲੇ ਇੱਕ ਚਿੱਟਾ ਕੱਪੜਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਸਦੇ ਪੈਰ ਧੋਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਏ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁਜਾਰੀ ਪੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚੌਲ, ਅਖਰੋਟ, ਫੁੱਲ ਆਦਿ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਹ ਫਿਰ ਕੁੜੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁੜੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਿਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਪੁਜਾਰੀ ਮੁੰਡੇ ਅਤੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਰਦਨਾਂ ਤੋਂ ਫੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਛੂਹਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਸਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਫੂਕਦੇ ਹਨ। ਮੁੰਡੇ ਅਤੇ ਕੁੜੀ

ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਅੱਗ ਬਲਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਕੁੜੀ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਚਮੇਲੀ ਦੇ ਫੁੱਲ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਟਹਿਣੀਆਂ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੁੰਡਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਰਮ ਟਾਹਣੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਦਬਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁੰਡਾ ਅਤੇ ਕੁੜੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

(ਪੰਨਾ 350)
ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਕੁੜੀ ਦਾ ਪਿਤਾ ਉਸਨੂੰ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਜੋੜੇ ਦੇ ਪੈਰ ਧੋਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ, ਗਣੇਸ਼, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਕੁੰਭ ਅਤੇ ਇੱਕ ਜਗਦੀ ਹੋਈ ਜੋਤ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੁੰਡਾ ਕੁੜੀ ਦੀ ਚਾਦਰ 'ਤੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪੁਜਾਰੀ ਕੁੜੀ ਦੀਆਂ ਹਥੇਲੀਆਂ (ਬੁੱਕ) ਵਿੱਚ 4 ਪੈਸੇ, ਅਖਰੋਟ, ਘਾਹ, ਫੁੱਲ ਅਤੇ ਕੁਝ ਚੌਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਮੁੰਡਾ ਆਪਣੀਆਂ ਹਥੇਲੀਆਂ ਕੁੜੀ ਦੀਆਂ ਹਥੇਲੀਆਂ 'ਤੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਕੁੜੀ ਦੇ ਦੁਪੱਟੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਜੋੜੇ ਨੂੰ ਕਾਮਦੇਵ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਿਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਕੁੜੀ ਦੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਭੈਣਾਂ ਉਸਦੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਘੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਉਸਦੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।
ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਕੁੜੀ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਇੱਕ ਕਿਨਾਰੀ ਨੂੰ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਦੁਪੱਟੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁੜੀ ਦਾ ਮਾਮਾ ਉਸਨੂੰ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ, ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਇੱਕ ਛੱਤ 'ਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਹਵਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ, ਕੁੜੀ ਦਾ ਪਿਤਾ ਜੋੜੇ ਦੇ ਪੈਰ ਦੁਬਾਰਾ ਧੋਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਣੇਸ਼, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਕੁੰਭ, ਚਾਰ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਚਾਰ ਵੇਦਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਭੁੰਨੇ ਹੋਏ ਜੌਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਟੋਕਰੀ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੰਡਾ ਜੌਂ ਦੀ ਇੱਕ ਮੁੱਠੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਤਿੰਨ ਢੇਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ। ਕੁੜੀ ਦਾ ਭਰਾ ਆਪਣੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਢੇਰਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਿਵਾਜ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਜੇਕਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁੰਡੇ ਅਤੇ ਕੁੜੀ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸਨੂੰ ਖਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੁੰਡਾ ਅਤੇ ਕੁੜੀ ਪਵਿੱਤਰ ਅੱਗ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਸੱਜੇ ਤੋਂ ਖੱਬੇ (ਘੜੀ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ) ਚਾਰ ਵਾਰ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ। ਨੇੜੇ ਖੜ੍ਹੇ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਜਦੋਂ ਤੁਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਗਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਰਿਵਾਜ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੁੰਡਾ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਪਾਲਕੀ ਵਿੱਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸਦਾ ਦਾਜ ਵੀ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਤਨੀ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਈ ਰੀਤੀ- ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਮਾਂ ਵਿਆਹੇ ਜੋੜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜੋੜਾ ਕਾਮਦੇਵ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਦੀਵੇ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਚਾਰ ਵਾਰ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ। ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਦੀਵੇ ਦੇ ਕੋਲ ਪਾਣੀ ਦਾ ਇੱਕ ਕਲਸ਼, ਇੱਕ ਪਰਾਂਦੀ ਅਤੇ ਅਨਾਰ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ, ਪੁਜਾਰੀ ਕੁੜੀ ਦਾ ਘੁੰਡ (ਘੁੰਮ) ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋ ਆਦਮੀ ਮੁੰਡੇ ਅਤੇ ਕੁੜੀ ਦੇ ਗੁੱਟ 'ਤੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਧਾਗੇ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਦਮੀ ਉਸ ਪਲ ਤੋਂ ਕੁੜੀ ਅਤੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਭਰਾ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਅਤੇ ਦੋਸਤ ਜੋੜੇ ਨੂੰ ਤੋਹਫ਼ੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣਾ ਪਰਦਾ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਤੋਹਫ਼ਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾਅਵਤ ਅਤੇ ਗੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 351)
ਇੱਕ ਗੱਦੀ ਗਾਣੇ ਵਿੱਚ, ਲਾੜੇ ਨੂੰ 'ਕੰਨ੍ਹ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਅਣਵਿਆਹੇ ਆਦਮੀ ਵਾਂਗ ਭਟਕਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਸਗੋਂ ਹੁਣ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਚੁੱਕਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। 237
ਗੱਦੀ ਲੋਕ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਚਰਵਾਹੇ ਹਨ। ਭੇਡਾਂ ਅਤੇ ਬੱਕਰੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਜਾਇਦਾਦ ਹਨ। ਉਹ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਂਗੜਾ, ਮੰਡੀ ਅਤੇ ਸੁਕੇਤ ਵਾਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚਰਾਉਣ ਲਈ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਧੌਲਾਧਰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੰਬਾ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਕੋਲ ਪਹਾੜ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਜ਼ਮੀਨ ਹੈ। ਉਹ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗੜਾ ਵਿੱਚ ਕਣਕ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਧੌਲਾਧਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭਰਮੌਰ ਵਿੱਚ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਬੀਜਦੇ ਹਨ।
ਗੱਦੀ ਲੋਕ ਭਗਵਾਨ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਸ਼ਿਵ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ 'ਤੇ ਮਨੀ ਮਹੇਸ਼ ਦੀ ਚੋਟੀ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਰਮੌਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੱਦੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਭਗਵਾਨ ਸ਼ਿਵ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਕੈਲਾਸ਼ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਅੱਸੂ ਮਹੀਨੇ ਪਿਆਲਪੁਰ ਉਤਰਦੇ ਹਨ, ਚੇਤਰ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਕੈਲਾਸ਼ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਹ ਮਹੀਨੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਗੱਦੀ ਲੋਕ ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਜਗ੍ਹਾ ਯਾਤਰਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗੱਦੀ ਲੋਕ ਪਹਾੜਾਂ, ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਕਈ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤੂਫਾਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਬਰਫੀਲੇ ਗਲੇਸ਼ੀਅਰ ਪੱਥਰ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਬਰਫ਼ ਖਿਸਕਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਹ ਲੋਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੈਂਤ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਲੜ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਗੱਦੀ ਪਹਾੜੀ ਦੱਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਦੱਰੇ ਦੇ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਪਾਰ ਕਰਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਦੱਰੇ ਦੇ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਪੱਥਰ ਦੀ ਕਬਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੇਵਤੇ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹੋਏ, ਯਾਤਰੀ ਲੰਘਦੇ ਸਮੇਂ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉੱਚੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਬਰਫ਼ ਡਿੱਗ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਯਾਤਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੱਰਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਵਿੱਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਬਰਫ਼ ਅਤੇ ਚੱਟਾਨਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੰਗਲ-ਯੋਧਿਆਂ ਦੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਜੰਗਲ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਆਤਮਾਵਾਂ ਲਾਲ ਦਿਆਰ, ਰੇਸ਼ਮ-ਕਪਾਹ ਅਤੇ ਅਖਰੋਟ ਦੇ ਪੌਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਲਾ-ਬੀਰ ਅਤੇ ਨਰਸਿੰਘ ਆਤਮਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀਆਂ ਦੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਆਤਮਾ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਤੀ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਆਤਮਾ (ਬੀਰ) ਦਾ ਕ੍ਰੋਧ ਪਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੰਗਲ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਹਾਲੂ ਬੀਰ (ਆਤਮਾ) ਪਹਾੜ ਦੀਆਂ ਢਲਾਣਾਂ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 352)
ਜਦੋਂ ਇਹ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਪਹਾੜ ਅਤੇ ਚੱਟਾਨ ਸੁੱਟਦਾ ਹੈ। ਮਾਦਾ ਆਤਮਾਵਾਂ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਇੱਜੜ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਟਾਲ ਝਰਨੇ, ਨਦੀਆਂ ਅਤੇ ਝਰਨਿਆਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਖਿਚੜੀ, ਉਬਲੇ ਹੋਏ ਅਨਾਜ ਆਦਿ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਕੋਈ ਟੁਕੜਾ ਵਾਹਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਚਾਰ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਧੋਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਰੰਗ ਮਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਗੁੜ ਨਾਲ ਮਿੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਵੇਂ ਵਾਹੇ ਹੋਏ ਖੇਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਫ਼ਸਲ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਘਰ ਦੇ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਹਰ ਗੱਦੀ ਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ

ਇੱਕ ਥੜ੍ਹੇ 'ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੁਆਰਾ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਨਾਗਦੇਵਤਾ (ਸੱਪਾਂ ਦੇ ਦੇਵਤੇ) ਦੀ ਵੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੈਲਾਂਗ ਨਾਗ ਦੀ ਪੂਜਾ ਇੱਕ ਦਾਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਹਰ ਆਜੜੀ ਇਸ ਦਾਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਆਪਣੇ ਇੱਜੜ ਨੂੰ ਚਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਿਨ ਹਨ।

237 ਕੰਨ੍ਹ: ਕਨ੍ਹਈਆ, ਜਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ

ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਹੋਵੇ ਜਿਸਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਗੱਦੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੌਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅਨਾਜ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਖੁਦ ਉਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸੱਤੂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜੌਂ ਭੁੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੱਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਖੰਡ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸ਼ਹਿਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਬੱਕਰੀਆਂ ਅਤੇ ਭੇਡਾਂ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ, ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਦੁੱਧ 'ਤੇ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ, ਗੱਦੀ ਲੋਕ ਗੁੰਮਾ ਖਾਣਾਂ ਦਾ ਨਮਕ ਖਾਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਭੇਡਾਂ ਦੀ ਉੱਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੱਦੀ ਔਰਤਾਂ ਉੱਨ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਤੇਰਨਾ ਦੇ ਘੁੰਡ ਦੁਆਲੇ ਲਪੇਟਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਚਿੱਟੇ ਚੋਲੇ ਅਤੇ ਉੱਚੀਆਂ ਟੋਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਲੇ ਕੁੱਤੇ ਦਿਨ ਅਤੇ ਰਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੁੱਤੇ ਬਾਘਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਰਦਨ ਦੁਆਲੇ ਲੋਹੇ ਦਾ ਕਾਲਰ ਬਾਘਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ।
ਕਾਂਗੜਾ ਅਤੇ ਚੰਬਾ ਘਾਟੀਆਂ ਦੇ ਗੱਦੀਦਾਰ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਲਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਸਿਆਣੇ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਡਰਦੇ। ਕਾਂਗੜਾ ਤੋਂ ਲਾਹੌਲ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਹੀਨਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਝੁੰਡ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹਰ ਭੇਡ ਅਤੇ ਬੱਕਰੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹਨ, ਪਰ ਕੁਝ ਭੇਡਾਂ ਅਤੇ ਬੱਕਰੀਆਂ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਗੁਆਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ, ਪਹਾੜੀ ਰਸਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾਉਂਦੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 353)
ਇਹ ਅੱਗ ਗੱਦੀ ਲੋਕ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਜਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਾਘਾਂ ਅਤੇ ਰਿੱਛਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਅਤੇ ਠੰਡ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਅੱਗ ਬਾਲਦੇ ਹਨ। ਉੱਨੀ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨ ਕੇ ਅਤੇ ਕੰਬਲਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢੱਕ ਕੇ, ਇਹ ਲੋਕ ਅਕਸਰ ਬਰਫ਼ ਵਿੱਚ ਸੌਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਆਪਣੇ ਭੇਡਾਂ ਅਤੇ ਬੱਕਰੀਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਵਿੱਚ ਨਿੱਘ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਠੰਡ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਦੋ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਭੇਡਾਂ ਆਪਣੇ ਉੱਪਰ ਰੱਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮੀਂਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਰਸਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੁਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭੇਡਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਕੁਮਾਉਂ ਦੇ ਭੋਟੀਆ ਵਪਾਰੀ ਵੀ ਕੁਮਾਉਂ ਤੋਂ ਤਿੱਬਤ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਮਾਲ ਲੋਡ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਰੀਦਦੇ ਹਨ। ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਜਗ੍ਹਾ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਝੁੰਡ ਚਰਦੇ ਹਨ ਉਸਨੂੰ ਸਾਰ ਜਾਂ ਬੰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਤਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚਰਵਾਹਿਆਂ ਲਈ ਪਲਾਟਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਗਏ ਹਨ। ਹਰ ਪਲਾਟ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਕੁੱਲੂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਜਾਂ ਲਾਹੌਲ ਦੇ ਠਾਕੁਰ ਤੋਂ ਮੰਗ ਕੇ ਹੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ, ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਇਹ ਪਲਾਟ ਵੇਚਣੇ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਮਾਲਕਾਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਭਾਵੇਂ ਪੁਰਾਣੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੇਚੇ ਗਏ ਪਲਾਟਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਨਵੇਂ ਮਾਲਕ ਦੇ ਇੱਜੜ ਪੁਰਾਣੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਚਰਾਗਾਹ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਦਿਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਲ-ਮੂਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਖਾਦ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਲੰਘਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਗੱਦੀ ਲੋਕ ਠਾਕੁਰ ਜਾਂ ਨੇਗੀ ਨੂੰ ਮਾਲੀਏ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਭੇਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੱਦੀ ਲੋਕ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਭੇਡਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੇਡਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਦਾਅਵਤ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ 'ਭਗਤੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਗੱਦੀ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਲਈ ਜਾਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ, ਦੁੱਧ ਦੀ ਖੁਰਾਕ 'ਤੇ ਰਹਿਣਾ, ਅਤੇ ਆਰੀਅਨ ਖੂਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤਿਰਛੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਫ਼ ਹਨ - ਤਿੱਖੀਆਂ ਨੱਕਾਂ, ਚਮਕਦਾਰ ਅੱਖਾਂ, ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਾਜ਼ੁਕ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਚਿਹਰੇ।
ਪਾਲਮ ਦੀਆਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਰਾਜਪੂਤ ਸੁੰਦਰੀਆਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗੱਦੀ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਚਮਕਦਾਰ ਅਤੇ ਸੁਹਾਵਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਣੀਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਕਈ ਪਹਾੜੀ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਾਸਕ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜਾ

ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੂੰ ਵੀ ਇੱਕ ਗੱਦੀ ਔਰਤ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਣੀ ਬਣਾ ਲਿਆ।
ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਬੰਦਲਾ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਨ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਗੱਦੀ ਔਰਤ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਆ ਬੈਠਾ। ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਲੋਕ ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

(ਪੰਨਾ 354)

ਢੋਲ ਲੈ ਕੇ, ਰਾਜਾ ਪਿੰਡ ਆਇਆ
ਗੱਦਨ ਮੇਲੇ ਲਈ ਆਇਆ ਸੀ,
ਓ, ਮੇਰੀ ਸੋਹਣੀ ਗੱਦੀ।

ਉਸਨੇ ਉਸਦਾ ਹੱਥ ਫੜਿਆ, ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ, ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਨਾਲ ਢੱਕ ਦਿੱਤਾ,
ਓ, ਮੇਰੀ ਸੋਹਣੀ ਗੱਦੀ।

ਹੁਣ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਸੌਣਾ ਬੰਦ ਕਰ,
ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਸੌਣ ਲਈ ਬਿਸਤਰੇ ਹੋਣਗੇ,
ਓ, ਮੇਰੇ ਸੋਹਣੇ ਗੱਦਨ।

ਰਾਣੀਆਂ ਬਿਸਤਰਿਆਂ 'ਤੇ ਸੌਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਮੈਨੂੰ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਸੌਣਾ ਪਸੰਦ ਹੈ,
ਓ, ਮੇਰੇ ਸੋਹਣੇ ਰਾਜਾ।

ਪੱਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਾ ਖਾਓ, ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾਓ,

ਮੇਰਾ ਸੋਹਣਾ ਗੱਦਨ।

ਰਾਣੀਆਂ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਮੈਨੂੰ ਪੱਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾਣਾ ਪਸੰਦ ਹੈ, ਓ, ਮੇਰੇ ਸੋਹਣੇ ਰਾਜਾ।

ਆਪਣਾ ਉੱਨੀ ਚੋਲਾ ਛੱਡ ਦੇ, ਓ ਗੱਦਨ
ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨੋ,
ਮੇਰਾ ਸੋਹਣਾ ਗੱਦਨ।

ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੱਪੜੇ ਰਾਣੀਆਂ ਲਈ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ,
ਮੇਰਾ ਉੱਨੀ ਚੋਗਾ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਓ, ਮੇਰੇ ਸੋਹਣੇ ਰਾਜਾ।

ਇੱਕ ਦਿਨ, ਰਾਜੇ ਨੇ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਗੱਦਨ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, ਗੱਦੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਿਆਰੀ ਹੈ ਜਾਂ ਮੈਨੂੰ,
ਓ, ਮੇਰੇ ਸੋਹਣੇ ਗੱਦਨ।

(ਪੰਨਾ 355)
ਮੈਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਸੰਦ ਆ, ਮੇਰੇ ਰਾਜਾ,
ਪਰ ਗੱਦੀ ਦਾ ਪਿਆਰ ਮੈਨੂੰ ਚਾਕੂ ਵਾਂਗ ਵਿੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ,

ਓ, ਮੇਰੇ ਸੋਹਣੇ ਰਾਜਾ।

ਮੈਨੂੰ ਲੇਲਿਆਂ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ,
ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਗੱਦੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ,

ਮੇਰਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਗੱਦੀ।

ਜਿਵੇਂ ਗੱਦੀ ਮਹਿਲ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਭੇਡਾਂ ਚਰਾਉਂਦੇ ਹਨ,
ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੰਸਰੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਸਕਦਾ ਹਾਂ,
ਓ, ਮੇਰੀ ਸੋਹਣੀ ਗੱਦੀ।

ਗੱਦੀ ਲੋਕ ਮੇਲਿਆਂ ਅਤੇ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਦੌਰਾਨ ਨੱਚਦੇ ਅਤੇ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਨੱਚਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਵੱਡੇ ਢੋਲ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਿਰਫ਼ ਮਰਦ ਹੀ ਨੱਚਦੇ ਹਨ। ਔਰਤਾਂ ਨੇੜੇ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋ ਕੇ ਦੇਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਔਰਤਾਂ ਨਾਚ ਦੇਖਣ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨਾਲ ਸਜਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁੰਦਰ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਘੰਟਿਆਂਬੱਧੀ ਨੱਚਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਰਦ ਨੱਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੁੱਗੜੀ ਪੀਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦਾਅਵਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।
ਅੱਜ ਦੇ ਗੱਦੀ ਲੋਕ ਕੁੰਜੂ ਅਤੇ ਚੰਚਲੋ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗੱਦੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਨ। ਕੁੰਜੂ ਚੰਚਲੋ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਤੂਫਾਨੀ ਨਦੀਆਂ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੋਂ ਓਨਾ ਨਹੀਂ ਡਰਦਾ ਸੀ ਜਿੰਨਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਸੀ। ਚੰਚਲੋ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, "ਤੂਫਾਨੀ ਰਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਘਰ ਨਾ ਛੱਡੋ, ਤੁਹਾਡੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਲੱਦੀਆਂ ਹਨ।" ਚੰਚਲੋ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਖਿੜਕੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਲੱਗੇ ਹੋਣ। ਇਹ ਇੱਛਾ ਗੱਦੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਈ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਚੰਚਲੋ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁੰਜੂ ਦੂਰ ਲਾਹੌਲ ਦੀ ਘਾਟੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਧੋਂਦੇ ਹੋਏ ਰੋਂਦੀ ਹੈ। ਚੰਚਲੋ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਗਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅੰਗੂਠੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਚੰਚਲੋ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਨੀਲਾ ਰੁਮਾਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਚੰਬਾ ਦੀਆਂ ਚਰਾਗਾਹਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਘਰ ਹਨ, ਕੁੰਜੂਆ,
ਕੁਝ ਕਹੋ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

(ਪੰਨਾ 356)
ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਧੋਂਦੇ ਹੋਏ ਰੋਂਦਾ ਹਾਂ,

ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡਾ ਬਟਨ, ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਓ ਕੁੰਜੂਆ, ਤੇਰਾ ਬਟਨ ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਤੇਰੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ ਮੇਖੀਆਂ ਬਾਹਾਂ 'ਤੇ ਪਈਆਂ ਨੇ, ਓ ਚੰਚਲੋ ਫੁੱਲ-ਕੰਠੇ ਤੁਹਾਡਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ,
ਤੁਹਾਡੇ ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਚਿੰਟਜ਼ ਰੁਮਾਲ,
ਰੰਗ ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ,
ਓ ਮੇਰੀ ਜਾਨ, ਇਹ ਰੰਗ ਤੂੰ ਹੈਂ।

ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਫੜ, ਓ ਕੁੰਜੂਆ,
ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਦੇ,
ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਦਿਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਲਿਆ ਹੈ।
ਸੱਚਮੁੱਚ, ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ,

ਇਹ ਪਿਆਰ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਹੈ, ਸੱਚਮੁੱਚ ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ।

ਕੁਫ਼ਰੀ ਦੇ ਚਰਾਗਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰੋ, ਮੇਰੇ ਕੁੰਜੂਆ,
ਉੱਥੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਸ਼ਨ ਮਿਲੇਗਾ,
ਸੱਚਮੁੱਚ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ,
ਤੈਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ, ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਂਦੀ ਹੈ,
ਓ ਮੇਰੇ ਚੰਚਲੋ, ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਹੈ।

ਫੁਲਮੋ ਅਤੇ ਰਾਂਝੂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਗੀਤ ਵੀ ਗੱਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁੰਜੂ ਅਤੇ ਚੰਚਲੋ ਦੇ ਗੀਤ ਵਾਂਗ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਫੁਲਮੋ ਦੇ ਰੋਂਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਬਦ 'ਵਰਡਜ਼ ਗੌਨ ਬਾਏ' (ਗੱਲਨ ਹੋਇਆਂ ਬੀਬੀਆਂ) ਬਹੁਤ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਕਈ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ, ਭਾਬੀ ਅਤੇ ਭਾਬੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੀ ਪਤਨੀ ਲਈ ਪਿਆਰ ਅਕਸਰ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਪਹਾੜ ਦੀ ਚੋਟੀ 'ਤੇ ਬੰਸਰੀ ਵਜਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਬੰਸਰੀ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਉਸਦੀ ਭਾਬੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੇ। ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਪਹਾੜ ਦੀ ਚੋਟੀ 'ਤੇ ਘਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤੂਫਾਨੀ ਨਦੀ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਲ 'ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਰਾਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਬੀ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਮੇਰੀ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਬਾਹ ਨਾ ਕਰੋ। ਪਰ ਫਿਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚ ਕੇ, ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ 51

ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤ

(ਪੰਨਾ 357)
ਜੇਕਰ ਧਾਰਮਿਕ ਭਜਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵਰਗ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਗੀਤ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਗੀਤ ਉਸਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਰੂਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤ, ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਦਰਦ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਨਵੀਨਤਮ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਮਾਤ ਭੂਮੀ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਗੀਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ, ਸਹਿਜ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ, ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਇੰਨੀ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਗਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।
ਕਾਂਗੜਾ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇਸਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਰੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਗੀਤ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਫ਼ ਪਾਣੀ ਵਗਦੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ, ਵਗਦੇ ਝਰਨੇ, ਝੋਨੇ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਖੇਤ, ਜੰਗਲੀ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬਾਗ਼, ਦਾਦਨੀ ਦੇ ਰੁੱਖ ਦੀ ਛਾਂ, ਅਲਗੋਜ਼ ਵਜਾਉਂਦੀ ਚਰਵਾਹੀ, ਇਹ ਸਭ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਾਂਗੜਾ ਲੋਕ "238 ਜੀਨਾ ਪਹਾੜ ਦਾ ਜੀਨਾ" ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭੂਮੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨੌਜਵਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਜੂਬੇ ਖੋਖਲੇ ਹਨ; ਉਹ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਝੂਠ ਬਾਰੇ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਪੰਨਾ 358)
ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਲੋਕ ਇੱਥੇ ਰਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਠੰਡਾ ਮੌਸਮ, ਇਕਾਂਤ, ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਵਗਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ, ਅਤੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪਸੰਦ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਧੋਖੇ, ਬੇਈਮਾਨੀ ਅਤੇ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੈ।

ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੰਦਰਾਂ ਨੇ ਅਮੀਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਉਹ ਜਗ੍ਹਾ ਜਿਸਨੂੰ ਅਗਨੀ ਦੇਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਸੰਦੀਦਾ ਨਿਵਾਸ ਵਜੋਂ ਚੁਣਿਆ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਦੇਵੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੋਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਧੌਲਾਧਰ ਦੀਆਂ ਬਰਫ਼ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਘਾਟੀ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ - ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨੂੰ 239 ਵੈਕੁੰਠ ਕਹਿਣਾ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।
ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਖਾਸ ਸੁਆਦ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਦਾ ਕੋਮਲ ਰੋਮਾਂਸ ਇਸਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਰ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਦਿਲਚਸਪ ਸੰਗੀਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਗੀਤ ਵਿੱਚ, ਗੋਪੀਆਂ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜੀਭ ਨਾਲ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, "ਹੇ ਪਿਆਰੇ, ਤੂੰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੈਂ?" ਕੁੜੀਆਂ ਘਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਮੁੰਡੇ ਬਾਰੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ:

“ਯਮੁਨਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡਾ ਹੈ, ਹੇ ਮਾਂ!
ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਲੈਣ ਦਿੰਦਾ।
ਉਹ ਕਤੂਰੇ ਸਾਡੇ ਪਿੱਛੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ,

238 'ਜੀਉਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਪਹਾੜ 'ਤੇ ਰਹਿਣਾ'
239 ਵੈਕੁੰਠ ਹਿੰਦੂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਸਵਰਗੀ ਨਿਵਾਸ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ; ਇਸਨੂੰ ਸਵਰਗ ਵਜੋਂ ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਓ ਮਾਂ, ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ!
ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਹਿਰਨ ਵਰਗੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਨੇ,
ਓ ਮਾਂ, ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ!
ਯਮੁਨਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਮੁੰਡਾ ਹੈ, ਹੇ ਮਾਂ!
ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਪੀਣ ਦਿੰਦਾ।”

ਇਸ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਕੁੜੀਆਂ, ਗੱਦੀ ਅਤੇ ਗੱਦਨ ਆਪਣੇ ਸੱਚੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਗੀਤ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਅਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ - ਉਹ ਇੱਕ ਪ੍ਰੇਮੀ ਬਾਰੇ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਬਾਰਾਤੂ ਦੇ ਰੁੱਖ ਦੀ ਠੰਢੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰੇਮੀ ਕੁੜੀ 240 ਤਿਲਯਾਰ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ-ਪੱਤਰ ਭੇਜਦੀ ਹੈ:

“ਉੱਡ ਜਾ, ਉੱਡ ਜਾ ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਤਿਲਯਾਰ
ਇੱਕ ਲੰਬੀ ਉਡਾਣ ਭਰੋ
ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛੋ
ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਭੁੱਲ ਗਿਆ?"

(ਪੰਨਾ 359)
ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਵਾਦੀ ਛੱਡਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵਿਦਾਇਗੀ ਦੇ ਇਹ ਗੀਤ ਵਿਕਸਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਾਂਗ, ਕਾਂਗੜਾ ਨੂੰ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਫੌਜੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਫਰਜ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਘਾਟੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨੌਜਵਾਨ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਸਨ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ, ਇੱਕ ਕਾਂਗੜਾ ਔਰਤ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਦਿਲਾਸਾ ਦੇਣ ਲਈ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹਾਨੇ ਲੱਭ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਨਦੀਆਂ ਅਤੇ ਝਰਨਿਆਂ ਦੇ ਤਾਜ਼ੇ, ਠੰਢੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਤੰਦਰੁਸਤ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸਦੇ ਬਾਗਾਂ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਰਾਮ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਲਈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।
ਜਿਸ ਨਵ-ਵਿਆਹੀ ਕੁੜੀ ਦਾ ਪਤੀ ਦੂਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਤਾਅਨੇ ਮਾਰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੁੜੀ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਦਰਦ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ "ਸਹੁਰਿਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਜਾਣ ਦਿਓ!" ਗਾ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਘਰ ਵਿੱਚ ਹਰ ਕੋਈ ਇਸ ਦੁਖੀ ਕੁੜੀ ਲਈ ਹਮਦਰਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਕਸਰ, ਪਤੀ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਉਸ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਖਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਜੀਜੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 241 ਭਾਬੀ-ਦੇਵਰ ਵਿਚਕਾਰ ਝਿਜਕਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੀਤ ਹਨ। ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਲੋਕ ਸਿਰਫ਼ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬੱਧੀ ਘਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਲੋਕ ਗੀਤ ਇੱਕ ਦੁਖੀ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ:

"ਓ, ਮੇਰਾ ਉੱਚਾ ਹਰਾ ਖਜੂਰ ਦਾ ਰੁੱਖ,
ਪੀਲੇ ਪੱਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ,
ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ,

240 ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਛੋਟਾ, ਭੂਰਾ ਜਾਂ ਕਾਲਾ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਛੀ। 241 ਲਿਟਿ., ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਔਰਤ ਅਤੇ ਭਰਜਾਈ।

ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ?

ਜਿਵੇਂ ਰਾਜ ਰਾਜੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰੋਂਦਾ ਹੈ,
ਡਾਕਟਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇੱਕ ਮਰੀਜ਼,
ਇਹੀ ਹਾਲਤ ਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਔਰਤ ਦੀ ਹੈ,
ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਇਕੱਲਤਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇੱਕ ਤੋਤਾ ਇੱਕ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ,
ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਇਹ ਮਾਲੀ ਸੀ।
ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਤੈਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ,
ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਪਿੰਜਰਾ ਹੁਣ ਖਾਲੀ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 360)

ਕਾਂਗੜਾ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਓਨਾ ਹੀ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿੰਨਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀਆਂ ਨੂੰ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਔਰਤ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੀ ਹੈ:

"ਮੇਰੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ ਨੂੰ ਕੌਣ ਰੰਗੇਗਾ?"
ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕੌਣ ਠੀਕ ਕਰੇਗਾ?
ਇਹ ਬਹੁਤ ਲੰਬੀਆਂ ਦੂਰੀਆਂ ਹਨ।
ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੋ, ਪਿਆਰੀ ਮਾਂ, ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੋ,
ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੋ, ਪਿਆਰੀ ਮਾਂ, ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੋ,
ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਥਾਂ ਮਿਲ ਗਈ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ,
ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕਾਂ, ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼।
ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੋ, ਪਿਆਰੀ ਮਾਂ, ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੋ।"

ਉਹ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਦਿਨ ਗਿਣਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ, ਉਸਦਾ ਸਫ਼ਰੀ ਪਤੀ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਉੱਠਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹੀ ਅਤੇ ਖੂਹ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠੀ ਸਿਪਾਹੀ ਤੋਂ ਪੀਣ ਲਈ ਪਾਣੀ ਮੰਗਣ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਭੱਜਦੀ। ਉਹੀ ਸਿਪਾਹੀ ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਕਾਂਗੜਾ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹੈ:

(ਪੰਨਾ 360)
"ਓ, ਖੂਹ 'ਤੇ ਖੜੀ ਔਰਤ,
ਮੈਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦਾ ਇੱਕ ਘੁੱਟ ਦੇ, ਸੋਹਣਾ।
ਓ ਸਿਪਾਹੀ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਘੜਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕਟੋਰਾ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ,
ਆਪ ਪੀਓ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਦੋਸਤ ਨਹੀਂ ਹਾਂ।
ਮੈਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇਕੱਲਾ ਪੀਂਦਾ ਹਾਂ,
ਮੈਂ ਅੱਜ ਤੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਪੀਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਓ ਫੁਰਤੀਲੇ! ਓ ਸਿਪਾਹੀ, ਮੈਂ ਘੜੇ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ!
ਓ, ਨਾਲ ਆ, ਪਤਲੀ!

ਓ ਸਿਪਾਹੀ, ਤੇਰੇ ਵਰਗੇ ਦੋ ਮੁੰਡੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨੌਕਰ ਹਨ, ਓ ਯਾਤਰੀ!
ਓ, ਪਤਲੀ ਜਿਹੀ, ਤੇਰੇ ਵਰਗੀਆਂ ਦੋ ਔਰਤਾਂ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਦਾਸੀਆਂ ਹਨ!

(ਪੰਨਾ 361)
ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ, ਸੱਸ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ,
ਓ, ਪਿਆਰੀ ਧੀ, ਤੈਨੂੰ ਇੰਨਾ ਸਮਾਂ ਕਿਉਂ ਲੱਗਿਆ?
ਪਿਆਰੀ ਮਾਂ, ਇੱਕ ਮੁੰਡਾ ਖੂਹ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲੱਗ ਪਿਆ,
ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਦੋਸਤ ਨਹੀਂ ਹਾਂ।
ਨੂੰਹ, ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕਿਵੇਂ ਸਨ?
ਉਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਦਿਖਦਾ ਸੀ?
ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਾਬੀ ਵਰਗੀਆਂ ਸਨ ਓ ਮਾਂ,
ਅਤੇ ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ।
ਓ, ਨੂੰਹ, ਇੱਕ ਕਟੋਰਾ ਤੇਲ ਨਾਲ ਭਰ ਦੇ,
ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ, ਪਿਆਰੇ ਪਤਲੇ!”

ਕਾਂਗੜਾ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ-ਜਾਤੀ ਵਿਆਹਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਗਾਣੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਰਾਜਪੂਤ ਆਦਮੀ ਨੇ ਇੱਕ ਦਲਿਤ ਔਰਤ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ; ਇਸ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲਾ ਗਾਣਾ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬੋਲ ਪਿਆਰ ਦੇ ਹਨ ਜੋ ਜਾਤੀਵਾਦ ਜਾਂ ਰੁਤਬੇ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।
ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਕੁਝ ਗੀਤ ਕਾਂਗੜਾ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਕੁੰਗੂ, ਗੰਗੀ, ਮੋਹਨਾ, ਫੁਲਮੋ-ਰਾਂਝਾ ਵਰਗੀਆਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਹੈ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੰਨੇ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਆਪਣੇ ਖੁਦ ਦੇ ਸਿਲੂਏਟ ਦੇਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਰਾਂਝੂ ਅਤੇ ਫੁਲਮੋ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੂਰੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਗੱਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾਵਾਂਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗੜਾ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਾਂਗਾ।

(ਪੰਨਾ 362)
ਗਾਣੇ ਵਿੱਚ ਰਾਂਝੂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬੇਵਫ਼ਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੇਵਫ਼ਾਈ ਇੱਕ ਨਾ-ਮਾਫ਼ ਕਰਨ ਯੋਗ ਅਪਰਾਧ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਪ੍ਰੇਮੀ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ [ਇੱਥੇ ਇਸਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ]। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਿਰਾਸੀ ਸੰਦਨ ਨੂੰ ਲੰਬੇ ਹੇਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਢੋਲਰੂ ਵੀ ਓਨੇ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਢੋਲ ਦੀ ਤਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 242
ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਵਾਸੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਬਹਾਦਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ 243 ਵਾਰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਪਠਾਨੀਆ ਬਾਰੇ ਵਾਰ, ਜੋ ਜੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਂਗੜਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।
ਕੁਝ ਆਧੁਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇੱਕ ਗਾਣੇ ਵਿੱਚ, ਗੋਰੀ (ਔਰਤ) ਆਪਣੀ 'ਭਰਤੀ' ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਗਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਗਾਣੇ ਵਿੱਚ ਗੋਰੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਅਤੇ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੰਗਲੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਬਾਗ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਗੱਦੀ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਹੀ, ਗੱਦੀ ਲੋਕ ਵਿਆਹ, ਮੰਗਣੀ, ਜਨਮ, ਮੁੰਡਨ, ਮੇਲਿਆਂ ਅਤੇ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਹ ਗੀਤ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲਈ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਨੱਚਦੀ ਹੈ।

242 ਮਿਰਾਸੀ ਅਤੇ ਢੋਲਰੂ ਜਾਤੀ ਸਮੂਹ ਹਨ ਜੋ ਰਵਾਇਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੌਕਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਗਾਇਕਾਂ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤਕਾਂ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਸੰਦਨ ਇੱਕ ਲੋਕ ਕਥਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਹੇਕ ਉਹ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੇਕ ਇੱਕ ਲੰਮੀ ਗਾਉਣ-ਗੀਤ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। 243 ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਬਾਰੇ ਲੰਬੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ।

ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਾਓ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗਾਣੇ ਸ਼ੁੱਧ, ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਭਾਵਪੂਰਨ ਹਨ, ਬਿਲਕੁਲ ਉਹਨਾਂ ਵਾਂਗ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗਾਣੇ ਵੀ

ਇਹਨਾਂ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਰੋਮਾਂਸ ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਲਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮਸਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਘਾਹ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਡਣ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ ਅਤੇ ਕੁੜੀ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਪਿਆਰ ਭਰਿਆ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਮਾਸੂਮ ਪੰਛੀ - ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਸੁਆਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
ਆਪਣੇ ਸਾਦੇ ਖਾਣੇ ਅਤੇ ਕੱਪੜਿਆਂ, ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਕੱਚ ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ (ਸ਼ੀਸ਼ ਮਹਿਲ) ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਐਸ਼ੋ-ਆਰਾਮ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੀ ਸਾਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਗੱਦੀ ਔਰਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੇ ਮਹਿਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਵਾਨ ਕੁੜੀ ਆਪਣੀਆਂ ਭੇਡਾਂ ਦੇ ਇੱਜੜ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਗੱਦੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦੀ। ਸਾਦੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜੇਕਰ ਗੱਦੀ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਚੰਬਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ।

(ਪੰਨਾ 363)
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੀਤ 244 ਚੌਗਨ ਅਤੇ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਾਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

"ਚੰਬਾ ਨਦੀ, ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ,
ਮੈਂ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਸੈਰ ਕਰਾਂਗਾ।
ਮੈਂ ਪਿੱਪਲ ਦੀ ਠੰਢੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਬੈਠਾਂਗਾ,
ਛਾਂ ਦਿਨ ਭਰ ਬਣੀ ਰਹੇਗੀ।
ਉੱਚੀਆਂ ਨਦੀਆਂ, ਵਗਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ,
ਚੰਬਾ ਦਾ ਚੌਗਨ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਹੈ।

ਚੰਬਾ ਦੇ ਗੱਦੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਵੀ ਨਦੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਨਦੀ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਪਿਆਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

"ਓ ਰਵੀ, ਇੰਨੀ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਨਾ ਵਜਾ,
ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਚੰਬਾ ਦੇ ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਸਜਾਇਆ ਹਾਰ,
ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਡਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।
ਤੁਹਾਡੀ ਦੁਨੀਆਂ ਘੁੰਮ ਰਹੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਸੈਂਕੜੇ ਗੁੱਸੇ ਭਰੇ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲਦੇ ਹੋ,
ਓ ਰਵੀ, ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਗੁੱਸਾ ਨਾ ਕਰੋ।
ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕੰਢੇ ਬੈਠਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ,
ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਗੀਤ ਗਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

ਕਾਂਗੜਾ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਰਫ਼ ਨਾਲ ਢੱਕੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ, ਠੰਢੇ ਅਤੇ ਸਾਫ਼ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ, ਚਿੱਟੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਕੈਂਥ ਦੇ ਰੁੱਖ, ਜੰਗਲੀ ਗੁਲਾਬ ਦੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ, ਗੁਲਾਬੀ ਆਰਕਿਡ, ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ 'ਤੇ ਖੇਡਦੇ ਸਰਸ ਕ੍ਰੇਨਾਂ ਦੇ ਜੋੜੇ, ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ, ਸਗੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਅਤੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹਨ।
ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹਨ।

244 ਚੌਗਨ, ਇੱਥੇ, ਪਹਾੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ ਹਿਮਾਚਲ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਹਰੇ ਭਰੇ ਮੈਦਾਨਾਂ/ਮੈਦਾਨ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 364)
ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵੀ ਨਾਜ਼ੁਕ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕੋਮਲਤਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਕੋਮਲਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਸਾਫ਼ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਜੀਵਨ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਸ਼ੁੱਧ ਹੈ। ਇਹ ਗੀਤ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਸੁਪਨਿਆਂ, ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰੋਮਾਂਸ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇਸ ਸਪਸ਼ਟ, ਇਮਾਨਦਾਰ ਸਾਦਗੀ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ 'ਤੇ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸੁੰਦਰ ਹੈ। ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਗੁਣ ਹਨ।

ਅਧਿਆਇ 52

ਗੱਲਾਨ ਹੋਈਆਂ ਬੀਟੀਆਂ246

(ਪੰਨਾ 365)
ਬਡੂਏ ਸੁਗਾਦੋਏ ਤੂੰ ਕਾਜੋ ਝਾਂਕਦੀ, ਤੂੰ ਇੱਥੇ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਕੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈਂ,
ਝੱਖਾਂ ਕਾਜੋ ਮਾਰਦੀ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਭਾਲਦੇ ਹੋ?
ਦੋ ਹੱਥ ਬਨੇ ਦੇ ਲਾਯਾਨ ਫੁਲਮੋ ਫੁਲਮੋ, ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਵਤਨਾ ਲਗਾਓ,
ਗਲਾਂ ਹੋਇ ਬੀਟੀਆਂ ਬੀਤੀਆਂ ਬੀਤੀਆਂ ਜਾਣ।

ਫੁਲਮੋ ਚੰਬਾ ਦੀ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਗੱਦੀ ਔਰਤ ਸੀ। ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ, ਸੋਹਣਾ ਸਰੀਰ, ਅਤੇ ਚਮਕਦੀ, ਗਾਉਂਦੀ ਜਵਾਨੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਭੇਡਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਨਾਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਹਰ ਕੋਈ ਉਸ ਵੱਲ ਘੂਰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਉਸਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਾਲੇ ਵਾਲ, ਚੰਦਰਮਾ ਵਰਗਾ ਮੱਥੇ, ਅਤੇ ਲੇਲੇ ਵਰਗੀਆਂ ਨੱਚਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ। ਤਿੱਖੀ ਨੱਕ, ਲਾਲ ਬੁੱਲ੍ਹ, ਗੋਲ ਠੋਡੀ, ਅਤੇ ਗੁਲਾਬੀ ਸੇਬ ਵਰਗੇ ਗੱਲ੍ਹ। ਲੰਬੀ, ਸੁਡੌਲ ਗਰਦਨ, ਭਾਰੀ ਛਾਤੀਆਂ, ਇੱਕ ਲੰਮੀ, ਪਤਲੀ ਔਰਤ। ਉਸਦੇ ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਕਾਲਾ ਹਾਰ ਉਸਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਤੁਰਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਇਹ ਇੱਕ ਹੰਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਹਰਕਤ ਵਾਂਗ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਫੈਲਾਉਂਦੀ ਸੀ।
ਇੱਕ ਦਿਨ, ਫੁਲਮੋ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਲਈ ਪੌੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਖੂਹ 'ਤੇ ਗਈ, ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਘੜਾ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਡੁਬੋਇਆ, ਅਤੇ ਖੂਹ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੇ ਛਿੱਟੇ ਪੈਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ। ਉਹ ਘੜਾ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਹੀ ਵਾਲੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜੋ ਕਢਾਈ ਵਾਲੀ ਟੋਪੀ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਸੀ, ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਬੰਸਰੀ ਸੀ, ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਘੜੇ ਵਾਂਗ ਘੂਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਏ। ਉਹ ਇਹ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੱਸ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਕੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਚੰਦ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਮਿਲ ਗਏ ਹੋਣ। ਫੁਲਮੋ ਨੇ ਘੜਾ ਚੁੱਕਿਆ, ਪਰ ਉਸਦੇ ਪੈਰ ਭਾਰੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

(ਪੰਨਾ 366)

ਉਸਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚੋਂ ਬਿਜਲੀ ਲੰਘ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ 'ਤੇ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਪੈਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਤੁਰਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਉਸਦੇ ਮਨ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਖਿੱਚ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਹਿੱਲਦੀ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਜਨੂੰਨ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹਿੱਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਸਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ, ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਵਿੱਚ ਹਿਰਨ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਚਮਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਦੇਖਣ ਲਈ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜਿਆ; ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਉੱਥੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੁਬਾਰਾ ਮਿਲੀਆਂ, ਅਤੇ ਉਹ ਗੁਪਤ ਸੰਦੇਸ਼ ਜੋ ਇੱਕ ਦਿਲ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਭੇਜਦਾ ਹੈ, ਦੁਬਾਰਾ ਭੇਜੇ ਗਏ।
ਫੁਲਮੋ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇੜਲੇ ਪਿੰਡ ਲਛਮਣ ਦੇ ਮੁਖੀ (ਲੰਬੜਦਾਰ) ਦਾ ਇਕਲੌਤਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਰਾਂਝੂ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਫੁਲਮੋ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਭੇਡਾਂ ਨੂੰ ਚਰਾਉਣ ਲਈ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਰਾਂਝੂ ਆਪਣੀ ਬੰਸਰੀ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਬੰਸਰੀ ਦੀਆਂ ਮਿੱਠੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਲਈ ਆਪਣਾ ਪਿਆਰ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਹਵਾ ਬੰਸਰੀ ਦੇ ਸੁਰੀਲੇ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਹਨੇਰੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਰਸ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਦੇਖੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕੱਠੇ ਜੀਣ ਅਤੇ ਮਰਨ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ।
ਫੁਲਮੋ ਦੇ ਗੁਆਂਢ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੇਲ ਕੱਢਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਘਰ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਰਾਂਝੂ ਸਰ੍ਹੋਂ ਦੇ ਦਾਣੇ ਲੈ ਕੇ ਤੇਲ ਕੱਢਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਘਰ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਫੁਲਮੋ ਨੂੰ ਬੈਠਾ ਦੇਖਿਆ।

246 ਲਿਟ., ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ।

ਅਨੁਵਾਦ © ਰਾਇਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ਼ ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਐਂਡ ਆਇਰਲੈਂਡ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਬਿਨਾਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਘੁੰਮਣਾ ਨਾ ਛੱਡੋ। ਆਪਣੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸੂਤ ਕੱਤਦੇ ਹੋਏ, ਗਲੀ ਦੇ ਪਾਰ। ਉਹ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੀ ਰਾਣੀ ਵਰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਕਾਲਾ ਹਾਰ ਉਸਦੀ ਗੋਰੀ ਗਰਦਨ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਹੱਸਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਮੋਤੀਆਂ ਵਰਗੇ ਦੰਦ ਇੱਕ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਚਮੇਲੀ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਰਾਂਝੂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਧਾਗਾ ਕੱਤਣਾ ਭੁੱਲ ਗਈ, ਅਤੇ ਧਾਗੇ ਦੀ ਨੋਕ ਉਸਦੇ ਹੱਥਾਂ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਗਈ। ਉਸਦੇ ਬਹਾਨੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਂਝੂ ਸਰ੍ਹੋਂ ਤੋਂ ਤੇਲ ਕੱਢਣ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਦੀ ਨਜ਼ਰ ਫੁਲਮੋ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਟਿਕ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਵੇਖਦੇ

ਰਹੇ ਪਰ ਕੁਝ ਨਾ ਕਹਿ ਸਕੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਰਾਜ਼ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹੇ। ਫੁਲਮੋ ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਲਾਲ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਰੰਗ ਬਦਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਇੱਕ ਵਾਰ, ਦੋਵੇਂ ਭੱਠੀ 'ਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਏ ਜਿੱਥੇ ਅਨਾਜ ਭੁੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫੁਲਮੋ ਦੀ ਸਹੇਲੀ ਇੰਦਰ ਦੇਵੀ ਆਪਣੀ ਮੱਕੀ ਭੁੰਨੀ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਝਿਓਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੌਪਕੌਰਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਰਿਸਪ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ, ਰਾਂਝੂ ਵੀ ਮੱਕੀ ਦੀ ਟੋਕਰੀ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਦੇਰ ਬਾਅਦ,
ਫੁਲਮੋ ਵੀ। ਭਾਵੇਂ ਰਾਂਝੂ ਦੀ ਮੱਕੀ ਭੁੰਨਣ ਦੀ ਵਾਰੀ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਹੋਰ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਜਲਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 367)
ਇਸ ਬਹਾਨੇ ਉਸਨੂੰ ਫੁਲਮੋ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਂ ਮਿਲਿਆ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡੇ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਪੌਪਕਾਰਨ ਲੈ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹ ਭੱਠੀ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।
ਫੁਲਮੋ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੰਦਰ ਸੀ। ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ, ਅਮਾਵਸੀਆ ਅਤੇ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ 'ਤੇ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਮੇਲਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਨੇੜਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਢੋਲ ਅਤੇ ਝਾਂਜਰ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਰਾਂਝੂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਸ ਮੇਲੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ, ਸੰਤ ਰਾਮ, ਸਿਆਣਾ ਸੀ। ਉਹ ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਚਟਾਈ ਦੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਬੈਠਦਾ ਸੀ, ਪੰਡਿਤ ਪੁਜਾਰੀ ਵਿਚਕਾਰ, ਅਤੇ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਮੁੰਡੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ। ਬੁੱਢੇ ਆਦਮੀ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਕਥਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਮੁੰਡੇ ਸਿਰਫ਼ ਕੁੜੀਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖਦੇ ਸਨ। ਰਾਂਝੂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਫੁਲਮੋ 'ਤੇ ਟਿਕੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਪੰਡਤ ਕੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ।
ਪਿਆਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਛੁਪਾਈ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਅਤੇ ਰਾਂਝੂ ਅਤੇ ਫੁਲਮੋ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਚਰਚਾ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਲੋਕ ਰਾਂਝੂ ਨੂੰ ਫੁਲਮੋ ਦੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਦੇਖਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਭੇਡਾਂ ਜਾਂ ਦੁੱਧ ਖਰੀਦਣ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਸਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਸ਼ੂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਦੁੱਧ ਦੀ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਰਾਂਝੂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਫੁਲਮੋ ਇੱਕ ਗਰੀਬ ਆਜੜੀ ਦੀ ਧੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਬਦਨਾਮੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਨੰਬਰਦਾਰ ਸੀ, ਅਤੇ 20 ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਫੁਲਮੋ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਆਜੜੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ

ਪਿਤਾ ਕੋਲ ਸਿਰਫ਼ 50 ਭੇਡਾਂ, ਇੱਕ ਗਾਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਛੱਪੜ ਵਾਲੀ ਝੌਂਪੜੀ ਸੀ; ਉਸ ਕੋਲ ਕੋਈ ਜ਼ਮੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲਛਮਣ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਰਾਂਝੂ ਆਪਣਾ ਮਨ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦੇਵੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇਸਦਾ ਰਾਂਝੂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਨੇੜਲੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਚੁਣੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮੰਗਣੀ ਉਸ ਨਾਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਸਨੇ ਰਾਂਝੂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਤਰੀਕ ਵੀ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।
ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਝਿੜਕ ਅਤੇ ਚੇਤਾਵਨੀਆਂ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਰਾਂਝੂ ਦੋ ਮਨਾਂ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਰਾਣੀ ਵਿਚਕਾਰ ਟਕਰਾਅ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣਾ ਪੈਂਦਾ, ਅਤੇ ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਦਾ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਘਰ ਛੱਡਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਬੰਸਰੀ ਵੀ ਭੁੱਲ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਕੇ, ਉਹ ਖੇਤਾਂ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਮੱਕੀ ਪੱਕ ਰਹੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਢੱਕਣ ਕਾਲੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੈਨਾ ਦੇ ਪੌਦੇ ਦੇ ਚਿੱਟੇ, ਮੇਂਢੇ ਵਰਗੇ ਫੁੱਲ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਝੂਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਚੌਰ ਵਹਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋਣ।

(ਪੰਨਾ 368)
ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਫੁਲਮੋ ਰਾਂਝੂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਨਦੀ 'ਤੇ ਗਈ। ਜੰਗਲੀ ਚੈਰੀ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਗੂੜ੍ਹੇ ਲਾਲ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇੱਕ ਫੁੱਲ 'ਤੇ ਕੁਝ ਸ਼ਹਿਦ ਦੀਆਂ ਮੱਖੀਆਂ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਇਕੱਠੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀਤਾ। ਇੱਕ ਭੌਰਾ ਫੁੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਗੂੰਜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਬੂਤਰਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਜੋੜਾ ਇੱਕ ਦਰੱਖਤ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਉਹ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਆਪਣੀਆਂ ਚੁੰਝਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਫੁਲਮੋ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਿਆਰ ਯਾਦ ਆਇਆ। ਮੋਰ ਰੋਇਆ, ਪਰ ਕੋਈ ਮੋਰਨੀ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੋਰ ਦੇ ਰੋਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਫੁਲਮੋ ਦਾ ਦੁੱਖ ਹੋਰ ਵਧ ਗਿਆ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਰਾਂਝੂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦਰੱਖਤ ਹੇਠਾਂ ਬੈਠਾ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਉਦਾਸ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਬੱਦਲ ਛਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਫੁਲਮੋ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਿਉਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਟਕਰਾਅ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ।

ਫੁਲਮੋ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਓਏ, ਮੇਰੇ ਪਤੀ, ਮੇਰੇ ਰੱਬ, ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੇ ਦੋਸਤ, ਚਲੋ ਇਹ ਜਗ੍ਹਾ ਛੱਡ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਚੱਲੀਏ। ਤੁਸੀਂ ਉੱਥੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਾਂਗੀ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਥੱਕੇ ਹੋਏ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਓਗੇ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸੇਵਾ ਕਰਾਂਗਾ।"
"ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਤੰਗ ਗਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ੋਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਦਮ ਘੁੱਟਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"
"ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ, ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਬਹੁਤ ਇਕੱਲਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਤੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਬੇਚੈਨ ਹੈ।" ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ, ਫੁਲਮੋ ਫੁੱਲ ਵਾਂਗ ਸੁੰਗੜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਚਮੇਲੀ ਦੇ ਫੁੱਲ ਮੀਂਹ ਵਿੱਚ ਭਿੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਡਿੱਗਦੇ ਹਨ।
ਫੁਲਮੋ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦਾ ਦਿਲ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਰਾਂਝੂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕੀ। ਉਸਦਾ ਦਿਲ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਚਿਹਰਾ ਦੋਵੇਂ ਹਥੇਲੀਆਂ ਨਾਲ ਢੱਕਿਆ ਅਤੇ ਰੋ ਪਈ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਹਲਕਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਈ। ਸੈਂਟੋ, ਫੁਲਮੋ ਦਾ ਗੁਆਂਢੀ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਆਇਆ, ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਓ ਫੁਲਮੋ, ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਂਝੂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਅੱਜ ਉਸ 'ਤੇ ਵਤਨਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ?" ਫੁਲਮੋ ਡਰ ਗਈ ਅਤੇ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦੇ ਸਕੀ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਢੋਲ ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਨੰਬਰਦਾਰ ਦੇ ਘਰ ਭੱਜ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਲਛਮਣ ਦੇ ਘਰ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਂਝੂ 'ਤੇ ਵਤਨਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਂਝੂ ਦੀਆਂ ਮਾਸੀਆਂ, ਭਾਬੀ ਅਤੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਉਸ 'ਤੇ ਵਤਨਾ ਮਲਿਆ ਅਤੇ ਗਾਇਆ। ਫੁਲਮੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ।

(ਪੰਨਾ 369)
ਦਿਨ-ਰਾਤ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਰਾਂਝੂ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਫੁਲਮੋ, ਤੂੰ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਵਤਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲਗਾਉਂਦੀ? ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਖੜ੍ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈਂ?" ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ, ਇੱਕ ਚਾਕੂ ਫੁਲਮੋ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਵਿੰਨ੍ਹ ਗਿਆ। ਅਮਰ ਪਿਆਰ ਦੇ ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਵਾਅਦੇ ਝੂਠੇ ਸਾਬਤ ਹੋਏ। ਉਸਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਦਮੀ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਸਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਜਵਾਨੀ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਹੁਣ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੂੰ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਵਤਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲਗਾਉਂਦੀ?" ਉਸਦਾ ਚੰਨ ਵਰਗਾ ਚਿਹਰਾ ਸੁੰਗੜ ਗਿਆ ਅਤੇ

ਹਨੇਰਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਸਦੇ ਪੈਰ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪਏ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਠੰਡਾ ਪਸੀਨਾ ਵਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਰਾਂਝੂ, ਤੇਰੀਆਂ ਮਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਤੇਰੇ 'ਤੇ ਵਤਨ ਕਿਉਂ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਤੇਰੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਕਿਉਂ ਲਗਾਵਾਂ?" ਉਸਦੀ ਆਤਮਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਰੋਂਦੀ ਹੋਈ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਈ।
ਔਰਤ ਦਾ ਦਿਲ ਗੁਲਾਬ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਨਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਗਰਮ ਟਾਇਲਟ ਗੁਲਾਬ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਅੱਗ ਔਰਤ ਦੇ ਨਰਮ ਦਿਲ ਨੂੰ ਸਾੜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਫੁਲਮੋ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਅੱਗ ਨਾਲ ਸੜ ਰਹੀ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਬੇਵੱਸ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਰਹੀ।

ਉਸਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਹ ਉਸਦੇ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਮਜ਼ਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਬੱਚਾ ਇੱਕ ਖਿਡੌਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਚਾਰ ਦਿਨ ਖੇਡਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸਨੂੰ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਖਿਡੌਣਾ ਲੱਭਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਂਝੂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਕਲਿਆ।
ਪਹਾੜ ਉਸਦੇ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾ ਲਈ ਰੋਏ; ਰੁੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪੱਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਉਸਦੀਆਂ ਭੇਡਾਂ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਉਦਾਸ ਦੇਖ ਕੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਰਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛੱਤ ਦੇ ਲੱਕੜ ਦੇ ਫੱਟਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੁਝ ਚਿੜੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ; ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਚਹਿਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਫੁਲਮੋ ਦਾ ਉਦਾਸ ਚਿਹਰਾ ਦੇਖ ਕੇ ਇਹ ਪੰਛੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਚਹਿਕਣਾ ਭੁੱਲ ਗਏ, ਉਹ ਸੋਗ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਗਏ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸੋਗ ਵਿੱਚ ਹੋਣ।
ਫੁਲਮੋ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਈ, ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਹਨੇਰਾ ਹੀ ਦੇਖ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਹਨੇਰੀਆਂ ਰਾਤਾਂ, ਅਤੇ ਉੱਲੂ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਹੂੰਗ ਨੇ ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਡਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦਾ ਦਿਲ ਇੰਝ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਚੰਦ ਅਸਮਾਨ ਛੱਡ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿਧਵਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। "ਓਏ, ਅਸਮਾਨ ਦੇ ਤਾਰੇ! ਮੇਰੇ ਗਵਾਹ ਬਣੋ, ਦੇਖੋ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਖਰੀ ਸਾਹ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਤੀ ਸੱਚਾ ਸੀ। ਓਏ, ਪੰਛੀ ਅਤੇ ਰੁੱਖ! ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਗਵਾਹ ਹੋ ਕਿ ਮੈਂ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।" ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚੀ ਹੋਈ, ਫੁਲਮੋ ਨੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਦੀਵੇ ਦੀ ਲਾਟ 'ਤੇ ਫੂਕ ਮਾਰੀ। ਲਾਟ ਮਰ ਗਈ, ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਵੀ ਮਰ ਗਈਆਂ।

(ਪੰਨਾ 370)

ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਸੌਂ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਭੁੱਖੀ-ਪਿਆਸੀ ਰੋਂਦੀ ਸੀ; ਉਹ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਲੇਟ ਗਈ ਅਤੇ ਕਾਲੇ ਕੰਬਲ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਢੱਕ ਲਿਆ।
ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਪਹਾੜ ਤੋਂ ਲਾਲ ਸੂਰਜ ਬਲਦੀ ਹੋਈ ਲੋਹੇ ਦੀ ਪਲੇਟ ਵਾਂਗ ਨਿਕਲਿਆ। ਨਰਸਿੰਘਾ ਦੂਰੋਂ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਢੋਲ ਦੀਆਂ ਧੜਕਣਾਂ ਉਸਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਡਿੱਗੀਆਂ। ਰਾਂਝੂ ਪਾਲਕੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠੀ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਸੇਹਰਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਜਲੂਸ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਢੋਲ ਦੀਆਂ ਧੜਕਣਾਂ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਝ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਭਿਆਨਕ ਵਾਪਰਿਆ ਹੋਵੇ। ਰਾਂਝੂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਚਾਰ ਆਦਮੀ ਇੱਕ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਵਾਲੀ ਜਥਾ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, 'ਰਾਮ ਨਾਮ ਸੱਤਿਆ ਹੈ' (ਰਾਮ ਦਾ ਨਾਮ ਸੱਚ ਹੈ)। ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਜਲੂਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਫੁਲਮੋ ਦੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ, ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਰੰਗ ਉੱਡ ਗਿਆ। ਉਸਦਾ ਪੁਰਾਣਾ, ਦੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਪਿਆਰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਉਭਰ ਆਇਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਲਕੀ-ਵਾਹਕਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਕੀ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ, ਫੁਲਮੋ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਚਿਤਾ 'ਤੇ ਰੱਖੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ; ਰਾਂਝੂ ਨੇ ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਢੱਕਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪਿਆਰੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਸਨੇ ਚਿਤਾ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ, ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਸਦੇ ਪਿਆਰੇ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸਰੀਰ ਸੜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਪਟਾਂ ਅਸਮਾਨ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਰਾਂਝੂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਾ ਸਕਿਆ, ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਸੇਹਰਾ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੰਝ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਉੱਚੀਆਂ ਅੱਗਾਂ ਵਿੱਚ ਫੁਲਮੋ ਦਾ ਹੱਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਇੰਝ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, "ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਦੁਬਾਰਾ ਇਕੱਠੇ ਹਾਂ।"

ਭਾਗ ਪੰਜ: ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨਾ, ਅਤੇ ਸੁੰਦਰੀਕਰਨ

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਅਧਿਆਇ 53

ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਅਤੇ ਖੁਰਾਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ
ਲੱਖਾਂ ਲੋਕ
(1955-1966)

(ਪੰਨਾ 373)
ਕੈਰੋਂ ਅਤੇ ਸੱਚਰ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਝਗੜਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੁਣ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮੈਂ ਪੁਨਰਵਾਸ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਵੀ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਅਲਾਟ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਲਗਭਗ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਕੰਮ ਇਸਲਾਮੀਆ ਕਾਲਜ, ਜਲੰਧਰ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲਾਇਲਪੁਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਅਰਜ਼ੀ ਭੇਜੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀਆ ਕਾਲਜ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਲਾਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਲਾਇਲਪੁਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਇਸਲਾਮੀਆ ਕਾਲਜ, ਜਲੰਧਰ ਨੇ ਖੋਹ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਇਸ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਇੱਕ ਜਾਇਜ਼ ਮੰਗ ਸਮਝਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਲਾਇਲਪੁਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਹੁਣ ਜਲੰਧਰ ਵਿੱਚ ਵਸ ਗਿਆ ਸੀ; ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਇਮਾਰਤ ਅਲਾਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸੱਚਰ ਨੂੰ ਇਸ ਅਦਲਾ- ਬਦਲੀ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਇਹ ਇਮਾਰਤ ਆਰੀਆ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਸਭਾ ਨੂੰ ਅਲਾਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਫੈਸਲਾ ਸਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਉੱਜਲ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਕਿ ਪੁਨਰਵਾਸ ਮੰਤਰੀ ਸਨ, ਨੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਫੈਸਲੇ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ।
ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸੱਚਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ, ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਜੋ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਸਹੀ ਅਤੇ ਜਾਇਜ਼ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 374)
ਮੈਨੂੰ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੁੱਦੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੇ ਹੋਏ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਉੱਠ ਸਕਿਆ।
ਕੰਮ ਦੇ ਦਬਾਅ ਕਾਰਨ ਮੇਰੀ ਸਿਹਤ ਬਹੁਤ ਵਿਗੜ ਗਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿਟਾਮਿਨ ਬੀ-ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਟੀਕੇ ਲਗਾਉਣੇ ਪਏ। ਮੈਂ ਗੁੜਗਾਓਂ ਦੀ ਸੈਰ ਦੌਰਾਨ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੇ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। 247 ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਏ ਹੋ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਓਨਾ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਤਾਜ ਮਹਿਲ

ਨਹੀਂ ਬਣਾਏਗੀ।" ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਰਦਾ ਪਰ ਮਾਮੂਲੀਕਰਨ ਅਤੇ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਮੇਰੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੀ।
ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਪੀ.ਐਨ. ਥਾਪਰ ਦਾ ਤਬਾਦਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਬਣ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਸਾਈਂ ਅਜੀਤ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜੈਨ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰੋਫਾਈਲ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਥਾਪਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਤਬਦੀਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੀ.ਏ. ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਥਾਪਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਖੋਜ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ (ਆਈ.ਸੀ.ਏ.ਆਰ.) ਵਿੱਚ ਉਪ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਇੱਕ ਅਸਾਮੀ ਖਾਲੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕੈਰੋਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬੇਲੋੜੇ ਟਕਰਾਅ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੱਚਰ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ। ਸੱਚਰ ਨੇ ਕੈਰੋਂ ਦੇ ਇਸ ਸੁਝਾਅ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।

247 ਗੁਰੂਗ੍ਰਾਮ, ਅੱਜ।

ਮੈਂ ਸਤੰਬਰ 1965 ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ I.C.A.R. (ਭਾਰਤੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਖੋਜ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ) ਦਾ ਕਾਰਜਭਾਰ ਸੰਭਾਲਿਆ। ICAR ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸੰਗਠਨ ਹੈ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਖੋਜ ਇਸਦੀ ਮੁੱਖ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਉਪ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਕਈ ਖੋਜ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕੀਤੀ ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਫਸਲਾਂ 'ਤੇ ਖੋਜ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਕਪਾਹ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਦਫਤਰ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਨਾਰੀਅਲ ਅਤੇ ਸੁਪਾਰੀ ਲਈ ਕਮੇਟੀ ਕੇਰਲਾ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਜੂਟ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿੱਚ, ਤੰਬਾਕੂ ਮਦਰਾਸ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਤੇਲ ਬੀਜ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕਾਂਗਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਮਜ਼ਬੂਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। I.C.A.R. ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ, ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੁੱਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਰੂਸੀ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ।

(ਪੰਨਾ 375)
ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹੜੀ ਕਿਤਾਬ ਤੋਹਫ਼ੇ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਰਨਲ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਨਾਥ ਚੋਪੜਾ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਗਈ "ਭਾਰਤ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਪੌਦੇ" ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਲੈ ਕੇ ਆਏ। ਮੇਰਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਦੋਸਤ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਕਿਤਾਬ ਤੋਹਫ਼ੇ ਵਜੋਂ ਦੇਣਾ ਅਣਉਚਿਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਲਿਖ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਢੁਕਵੀਂ ਅਦਾਇਗੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਇਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਸੰਪਾਦਕਾਂ, ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫ਼ਰਾਂ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਕੀਤੀ। ਹਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੋਰਖਾ ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫ਼ਰ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਖੇਤਾਂ, ਪਿੰਡਾਂ, ਫਸਲਾਂ, ਜਾਨਵਰਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿੱਚਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਟੂਰ ਦੌਰਾਨ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿੱਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫ਼ਿਕ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੇ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਅਚੰਭੇ ਕੀਤੇ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਫੋਟੋਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਤਹਿਤ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਪੰਜ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਡਾ. ਬੀ.ਪੀ. ਪਾਲ, ਜੋ ਪੂਸਾ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਨ, ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਗੁਲਾਬ ਅਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਵੇਲਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਫਿਰ, ਮੈਂ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਮੋਨੋਗ੍ਰਾਫ਼ਾਂ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਐਲਗੀ ਅਤੇ ਫੰਜਾਈ 'ਤੇ ਮੋਨੋਗ੍ਰਾਫ਼ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਮੈਲਕਮ ਆਰਚਰਡ ਨਾਮ ਦੇ ਇੱਕ ਅਮਰੀਕੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਸਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਆਈਸੀਏਆਰ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਬੁਲੇਟਿਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਬੁਲੇਟਿਨ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਮਰੀਕੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਜੋ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਆਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇੱਥੇ ਸਿਰਫ਼ ਚੰਗੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸਨ। ਇਸ ਦਲੀਲ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਮੈਲਕਮ ਆਰਚਰਡ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਅਮਰੀਕੀ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਡਾ. ਫਰੈਂਕ ਪਾਰਕਰ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਚੰਗੇ ਦੋਸਤ ਸਾਬਤ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਤਹਿਤ ਤਰਾਈ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 376)
ਉਸਨੇ ਇਹ ਮੁੱਦਾ ਬਹੁਤ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਚੁੱਕਿਆ, ਪਰ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਕੈਰੋਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਖੁਦ ਇਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਗੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ।

ਕਪਾਹ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਮੀਟਿੰਗ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਮੀਟਿੰਗ ਲਈ ਬੰਬਈ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਰੁਕਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਨੇੜੇ ਹੀ ਇੱਕ ਬੱਸ ਸਟੈਂਡ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਸੌਂ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਟੈਂਡ ਤੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਆ ਰਹੇ ਸ਼ੋਰ ਨੇ ਮੇਰੀ ਨੀਂਦ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤੀ। ਚਿਮਨ ਲਾਲ ਪਾਰਿਖ ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਉਪ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਬਾਕੀ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਇੱਕ ਗੁਜਰਾਤੀ ਮਿੱਲ ਮਾਲਕ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਆਪਣੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕਪਾਹ ਦੀ ਫਸਲ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਫੈਬਰਿਕ ਮਿੱਲ ਮਾਲਕ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਸਾਲ ਫਸਲ ਚੰਗੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਕਪਾਹ ਖਰੀਦਣ ਦੀ ਕੀਮਤ ਘਟਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।
ਨਾਰੀਅਲ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਤ੍ਰਿਵੇਂਦਰਮ ਅਤੇ ਏਰਨਾਕੁਲਮ ਵਿੱਚ ਹੋਈ, ਜੋ ਕੇਰਲਾ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਹਨ। ਕੇਰਲਾ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਰਾਜ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਨਾਰੀਅਲ ਅਤੇ ਸੁਪਾਰੀ ਦੇ ਬਾਗ ਹਨ। ਕੇਰਲਾ ਵਿੱਚ ਈਸਾਈ ਆਬਾਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਨਾਰੀਅਲ, ਸੁਪਾਰੀ ਅਤੇ ਰਬੜ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਾਗ ਈਸਾਈਆਂ ਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਰੇਲਗੱਡੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਇੱਕ ਈਸਾਈ ਦੇਸ਼ ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੌਰਿਆਂ ਦੌਰਾਨ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਇੰਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ

ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਨੇਤਾ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਗ੍ਹਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ, ਖੂਹ ਦੇ ਡੱਡੂਆਂ ਵਾਂਗ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਯਾਤਰਾ ਕਰਵਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਇਸਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਣ। ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕੇਰਲਾ ਵਿੱਚ ਮਲਿਆਲਮ, ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਵਿੱਚ ਤਾਮਿਲ ਅਤੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਤੇਲਗੂ। ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੋਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਿਰਫ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪੈਨ-ਇੰਡੀਅਨ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੈ, ਹਿੰਦੀ ਨਹੀਂ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਰੇਡੀਓ ਜਾਂ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹਿੰਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਇਹ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਜੜ੍ਹ ਜਾਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਸਰਕਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਬਚੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਪੰਨਾ 377)
ਮੇਰਾ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਸਤੰਬਰ 1960 ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿੱਥੇ ਕੰਮ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਛੁੱਟੀ ਲਈ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਜੈਪੁਰ, ਚਿਤੌੜ, ਕਿਸ਼ਨਗੜ੍ਹ, ਉਦੈਪੁਰ, ਜੋਧਪੁਰ, ਕੋਟਾ ਅਤੇ ਬੂੰਦੀ - ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ 'ਤੇ ਖੋਜ ਕੀਤੀ। ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਲਾਹਕਾਰ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਐਮ.ਐਸ. ਸ਼ਿਵਰਾਮਨ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਸਵਾਮੀ ਸਨ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਨਾਖੁਸ਼ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਕਰੀਅਰ ਦੇ ਇੱਕ ਖਾਸ ਬਿੰਦੂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮਾਮੂਲੀ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗਾਲਬ੍ਰੈਥ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਜੋ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਮਰੀਕੀ ਡਿਪਲੋਮੈਟ ਸਨ। ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਕਾਂਗੜਾ ਘਾਟੀ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨੂਰਪੁਰ, ਗੁਲੇਰ, ਤਿਰਾ ਸੁਜਾਨਪੁਰ ਅਤੇ ਆਲਮਪੁਰ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਰਾਜਾ

ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਸੁਜਾਨਪੁਰ ਅਤੇ ਆਲਮਪੁਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਉਹ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕਾਰਨ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਾ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੌਰੇ ਦੌਰਾਨ, ਅਸੀਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇੱਕ ਆਮ ਆਦਮੀ ਵੀ ਇਸਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕੇ। ਇਸ ਦੌਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਛੁੱਟੀ ਲਈ। ਮੈਂ ਇਸ ਕੰਮ ਦਾ ਇੱਕ ਮੋਟਾ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਗਾਲਬ੍ਰੈਥ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਈ।

ਮੈਂ 1963 ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਇੱਕ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਜੇਨੇਵਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਡਾ. ਹੁਸੈਨ ਜ਼ਹੀਰ, ਡਾ. ਵੀ.ਕੇ.ਆਰ.ਵੀ. ਰਾਓ, ਹੋਮੀ ਭਾਭਾ, ਪ੍ਰੋ. ਬੇਕਰ, ਅਤੇ ਜੇ.ਆਰ.ਡੀ. ਟਾਟਾ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਸਨ। ਇੰਨੀ ਵੱਕਾਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ ਬੋਲਣ ਦਾ ਇਹ ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਮੌਕਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸੀ 'ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸਰੋਤ'। ਮੈਂ ਦੋ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਭਾਭਾ ਅਤੇ ਬੇਕਰ ਨੇ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ।
ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਆਉਣ 'ਤੇ, ਮੈਂ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਟੀ.ਟੀ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਮਚਾਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਕਿਸ ਲਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬੁੱਢੀਆਂ ਅਤੇ ਅਪਾਹਜ ਗਾਵਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਆਸਰਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਭੋਜਨ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸੰਘਣੀ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਟੀ.ਟੀ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਮਚਾਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲਣ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਭੋਜਨ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ।

(ਪੰਨਾ 378)
ਸਰਦਾਰ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਉਸ ਸਮੇਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮੰਤਰੀ ਸਨ। ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਸਹਿਪਾਠੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮੀਂਹ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਖਰੀਦੀ ਗਈ ਕਣਕ 'ਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਭੋਜਨ ਦੀ ਘਾਟ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹੀ ਹੱਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਰਸਾਇਣਕ ਖਾਦਾਂ ਦੀਆਂ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਅਤੇ ਇਹ ਰਸਾਇਣਕ ਖਾਦ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਾਈ ਜਾਣ। ਦੂਜਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ

ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਡਾ. ਬੋਰਲੌਗ ਨੇ ਕਣਕ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਛੋਟੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ।248 ਅਸੀਂ ਪੂਸਾ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਣਕ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਨੇ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਸੀ। ਪੂਸਾ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਐਮ.ਐਸ. ਸਵਾਮੀਨਾਥਨ ਨੇ ਇਸ ਵੱਲ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਣਕ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਏਕੜ ਦੇ ਖੇਤ ਅਲਾਟ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕਣਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਝਾੜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਸੰਘਣੀ ਖੇਤੀ ਬਹੁਤ ਸਫਲ ਹੋਈ ਪਰ ਰਸਾਇਣਕ ਖਾਦਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਨਾਜ ਦੀ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਸੀ. ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ ਨਵੇਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਚਲਾਕ ਅਤੇ ਸਿਆਣੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਰਾਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਰਪੱਖ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਆਈ.ਸੀ.ਏ.ਆਰ. ਵਿੱਚ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਅਸਾਮੀ ਖਾਲੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਮਿਲੀ। ਨਾਇਰ ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਉਹ ਓਡੀਸ਼ਾ ਤੋਂ ਸੀ। 'ਨਾਇਰ', ਇੱਕ ਕੇਰਲ ਦੇ ਉਪਨਾਮ, ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ, ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ ਮੰਨਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੇਰਲ ਤੋਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ, ਤਾਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਨਾਇਰ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਹੰਕਾਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਕਾਰਨ, ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

248 ਨੌਰਮਨ ਬੋਰਲੌਗ, ਅਮਰੀਕੀ ਖੇਤੀ ਵਿਗਿਆਨੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸਨੂੰ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ 54

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
ਇਸ ਨਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਸਜਾਉਣਾ
(1966-68)

(ਪੰਨਾ 379)
ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਨਾਜ ਦੀ ਘਾਟ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਸੀ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਇੰਨਾ ਔਖਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਚੁਣੇ ਗਏ ਉਪਜਾਊ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਕੇਜ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਆਮ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕੰਮ ਦਾ ਮੇਰੀ ਸਿਹਤ 'ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ, ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਸੱਜੀ ਲੱਤ ਵਿੱਚ ਸਾਇਟਿਕਾ ਦਾ ਦਰਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਦਰਦ ਇੰਨਾ ਤੀਬਰ ਸੀ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਅਸਹਿਣਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਮਾਰਚ 1966 ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਲਈ। ਇਸ ਛੁੱਟੀ ਦੌਰਾਨ, ਮੈਂ ਪੂਸਾ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਬਾਰੇ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ' (ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ) ਬਾਰੇ ਸਵਾਲ ਉੱਠਿਆ, ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਮੰਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਦੋ ਬਿੱਲੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਰੋਟੀ ਲਈ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਬਾਂਦਰ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।249 ਇਸ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।
ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸੋਚ ਕੇ, ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਕਰੀਬੀ ਦੋਸਤ ਧਰਮਵੀਰ ਕੈਬਨਿਟ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਤਾਇਨਾਤ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 380)
ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਇਸਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਸੰਭਾਲਣ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।
ਮੈਂ 1952 ਤੋਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। 1952 ਵਿੱਚ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਲਈ ਇੱਕ ਲੈਂਡਸਕੇਪ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਵਿੱਚ ਲੀ ਕੋਰਬੁਸੀਅਰ, ਜੀਨੇਰੇਟ ਅਤੇ ਪੀ.ਐਲ. ਵਰਮਾ, ਮੁੱਖ

ਇੰਜੀਨੀਅਰ, ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਇਸਦੀ ਲੈਂਡਸਕੇਪਿੰਗ ਅਤੇ ਬਗੀਚਿਆਂ ਲਈ ਸਾਰੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਬਣਾਈਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਕਲਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਦੋ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਬਣਾਏ ਜਾਣ।
ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹੋਣ। ਇਹ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਅੱਜ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅਤੇ ਆਰਕੀਟੈਕਟਾਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਦੇ ਇੱਕ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਜੀਨੇਰੇਟ ਦੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੀ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਰਬੁਜ਼ੀਅਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜੀਨੇਰੇਟ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਸਮਰਪਣ ਨਾਲ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਇਹ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਉਸਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦੀ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਲਗਾਤਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਕਾਰਨ, ਜੀਨੇਰੇਟ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਮੋਤੀਆਬਿੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਨਜ਼ਰ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਮਜਬੂਰ ਸੀ

249 ਇਹ ਇੱਕ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਬਿੱਲੀਆਂ ਇੱਕ ਰੋਟੀ/ਚਪੱਟੀ ਲਈ ਲੜਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਬਾਂਦਰ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਨਿਰਣੇ ਅਤੇ ਵੰਡ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ, ਬਾਂਦਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਭੋਜਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਲੈਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਥੋੜ੍ਹਾ-ਥੋੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ, ਬਾਂਦਰ ਬਿੱਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਵੰਡਣ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਸਾਰਾ ਭੋਜਨ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਿੱਲੀਆਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਦੇਖਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਵਾਪਸ ਜਾਓ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਵਿਦਾਇਗੀ ਪਾਰਟੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪਾਲਮ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਮਿਲਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਹੰਝੂ ਆ ਗਏ। ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਉਸਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਅਸਥੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੀ ਝੀਲ ਵਿੱਚ ਡੁਬੋਇਆ ਜਾਵੇ। ਉਸਦੀ ਭਤੀਜੀ ਉਸਦੀ ਅਸਥੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਆਈ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਝੀਲ ਵਿੱਚ ਡੁਬੋ ਦਿੱਤਾ। ਜੀਨੇਰੇਟ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਮੈਂ ਉਸ ਵੱਡੀ ਇਮਾਰਤ ਦਾ ਨਾਮ ਰੱਖਿਆ ਜਿੱਥੇ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਚੀਫ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਅਤੇ ਆਰਕੀਟੈਕਟ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਸਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ। ਮੈਂ ਸੈਕਟਰ 5 ਦੇ ਘਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਉੱਕਰੀ ਹੋਈ ਪਲੇਟ ਲਗਾਈ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, 'ਜੀਨੇਰੇਟ 1952-1964 ਤੱਕ ਇੱਥੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ'। ਜੀਨੇਰੇਟ ਨੇ ਬਾਂਸ ਦੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਸਨ ਜੋ ਬਹੁਤ ਆਰਾਮਦਾਇਕ ਸਨ ਅਤੇ

ਕਰਾਹੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈਂਪ ਬਣਾਏ ਸਨ ਜੋ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉਸ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਦੇ ਨਾਲ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਲੇ ਪੌਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਲਗਾਈਆਂ, ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੀ ਲੈਂਡਸਕੇਪ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।
1966 ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਖਾਨਪੁਰ ਗਾਰਡਨ ਕਲੋਨੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਘਰ ਆ ਗਿਆ।

(ਪੰਨਾ 381)
ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪਹਾੜ ਦਾ ਭਾਰ ਲਹਿ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਸਾਇਟਿਕਾ ਦਾ ਦਰਦ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇਹ ਦਰਦ ਦਵਾਈਆਂ ਨਾਲ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਜ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਤਰੀਕਾ ਤਖ਼ਤਪੋਸ਼ 'ਤੇ ਸੌਣਾ ਅਤੇ ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਸਰਤਾਂ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕਦੇ ਵੀ ਅੱਗੇ ਨਾ ਝੁਕੋ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਿੱਧਾ ਬੈਠੋ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਧਰਮਵੀਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜਪਾਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੈਪੀਟਲ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦਾ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੀਮਤ ਸੀ।
ਸਤੰਬਰ 1966 ਵਿੱਚ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈ ਸੀ; ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸਦਾ ਮੁੱਖ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਲਈ ਇੱਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਢਾਂਚਾ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਸਰਕਾਰਾਂ ਜਿੰਨੇ ਵਿਭਾਗ ਸਨ, ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਨਵੇਂ ਕੰਮ ਲਈ 3500 ਰੁਪਏ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਲਈ 4000 ਰੁਪਏ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਕੰਮ ਇੰਨਾ ਦਿਲਚਸਪ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਤਨਖਾਹ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਗਲਤ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਮੈਂ ਉਸ ਆਮਦਨ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਦੂਜਾ, ਮੈਨੂੰ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੁਣ, ਇੱਕ ਸਵਾਲ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿੱਥੇ ਰਹਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਖਰੜ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਫਾਰਮ ਹਾਊਸ ਵਿੱਚ ਰਹਾਂਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।

ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਦਫ਼ਤਰ ਅਸਟੇਟ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਪੂਰੀ ਇਮਾਰਤ ਅਣਗੌਲੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੈੱਡ ਹੋਵੇ। ਪਹਿਲਾ ਹੁਕਮ ਜੋ ਮੈਂ ਦਿੱਤਾ ਉਹ ਸੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨਾ, ਸਾਰੀਆਂ ਵਾਧੂ ਫਾਈਲਾਂ ਨੂੰ ਛਾਂਟਣਾ ਅਤੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਬਣਾਉਣਾ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਇੱਕ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਦੋ ਕਮਰੇ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦਫ਼ਤਰ ਬਣਾਇਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਦੋ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ। ਮੈਂ ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਿੱਤ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਦਮੋਦਰ ਦਾਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਸਕੱਤਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤੀ, ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਸਨ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਮੁੱਖ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਨ, ਜੋ ਪੂਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 382)
ਮੈਂ ਮੁੱਖ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਆਰਕੀਟੈਕਟ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਸਕੱਤਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਮੁੱਖ ਇੰਜੀਨੀਅਰ, ਇੱਕ ਮਿਹਨਤੀ, ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਦੀ ਗਤੀ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੈਂ ਕਲਾ ਅਜਾਇਬ ਘਰ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਡਿਪਰੈਸ਼ਨ ਸੀ, ਇਹ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਪਿੰਡ ਦਾ ਟੋਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ ਭਰਨ ਲਈ, ਮੈਂ ਸਿਹਤ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੂੜੇ ਨਾਲ ਭਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਹ ਟੋਆ ਕੂੜੇ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ। ਫਿਰ, ਇਸਨੂੰ ਢੱਕਣ ਲਈ ਇਸ ਉੱਤੇ ਮਿੱਟੀ ਵਿਛਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪਏ ਦੀ ਬਚਤ ਹੋਈ। ਜਦੋਂ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਰਤਨਾ ਫੈਬਰੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵਿੱਚ ਗੰਧਾਰ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜਾ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ; ਇਸਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰ ਕੋਨੇ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।
ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਪੌਦੇ ਕਿਵੇਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ, ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਅੱਜ ਦੇ ਬਨਸਪਤੀ ਬਣੇ, ਉਹ ਫਸਲਾਂ ਅਤੇ ਫਲਾਂ ਦੇ ਰੁੱਖ ਕਿਵੇਂ ਬਣੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਮਨੁੱਖ ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਜੀਵ ਮੱਛੀਆਂ, ਡੱਡੂਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਲੀਆਂ ਦੇ ਪੜਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਥਣਧਾਰੀ ਜੀਵਾਂ

ਦੇ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਹੋਮੋ ਸੇਪੀਅਨਜ਼ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋਏ। ਮੈਂ ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਖੁਦ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਤਰਾਲੇ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਸਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਇੱਥੇ ਮੈਂ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਯੋਜਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਇੰਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਦੱਤ ਸ਼ਰਮਾ, ਆਰਕੀਟੈਕਟ ਦੁਆਰਾ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸਦੇ ਲਈ ਵੱਡੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਸਨ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇਸ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਭਾਰ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ।
ਮੁੱਖ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਇਮਾਰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਅਪੀਲਾਂ ਸੁਣਨ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲੇ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪਲਾਟ ਖਰੀਦਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ 'ਤੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਲਾਟ ਜ਼ਬਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨੋਟਿਸ ਮਿਲਣਗੇ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਹਤ ਦੇਵਾਂਗਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦਾ ਪਲਾਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਿਰਮਾਣ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇਵਾਂਗਾ।

(ਪੰਨਾ 383)
ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਪਲਾਟ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਘਰ ਬਣਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ।
ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਝੁੱਗੀਆਂ-ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਦੀ ਗੰਦਗੀ ਹਟਾਈ। ਇਹ ਝੁੱਗੀਆਂ-ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਗੰਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੈਕਟਰ 22 ਦੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮਾਰਕੀਟ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਲਈ ਵਿਕਲਪਿਕ ਥਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੈਕਟਰ 22 ਦੀ ਸਫਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ।
ਇਸ ਸਫਾਈ ਮੁਹਿੰਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਬਾਗ ਲਈ ਇੱਕ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਗ ਨੂੰ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਜ਼ਾਕਿਰ ਰੋਜ਼ ਗਾਰਡਨ ਕਿਸਨੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਬਾਗ ਦਾ ਨਾਮ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਜੋੜਨਾ ਬੇਲੋੜਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਚਾਪਲੂਸੀ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਲੋਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਅਤੇ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਗ ਦਾ ਨਾਮ 'ਰੋਜ਼ ਗਾਰਡਨ' ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਗ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਇੱਕ ਹੋਰ

ਸਮੱਸਿਆ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਸ ਬਾਗ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਕਵਿਤਾ ਉੱਕਰੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਗੁਲਾਬ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਇੱਕ ਕਵਿਤਾ 'ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:

Daali Naalon Tod Na Saanu, ਸਾਨੂੰ ਟਾਹਣੀ ਨਾਲੋਂ ਨਾ ਤੋੜੋ,
ਆਸਨ ਹੱਟ ਮਹਿਕ ਦੀ ਲਾਈ। ਅਸੀਂ ਪਰਫਿਊਮ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।
ਲਖ ਗਾਹਕ ਜੇ ਸੁੰਘੇ ਆਕੇ, ਲੱਖਾਂ ਗ੍ਰਾਹਕ ਸਾਨੂੰ ਮਹਿਕਦੇ ਆ,
ਖਲੀ ਇਕੁ ਨ ਜਾਇ ॥ ਸਾਡੀ ਮਹਿਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ.
ਤੂੰ ਜੇ ਇੱਕ ਤਾਂ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆਂ, ਜੇ ਤੂੰ ਇੱਕ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਲੈ ਲਵੇਂ,
ਇੱਕ ਜੋਗਾ ਰਹਿ ਜਾਸਨ। ਤੁਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਦਾ ਸੁਆਦ ਲਓਗੇ।
ਓ, ਵੀ ਪਲਕ ਝਲਕ ਦਾ ਮੇਲਾ, ਇਹ ਪਲਕ ਝਪਕਦੇ ਹੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ,
ਰੂਪ ਮਹਿਕ ਨਾਸ ਜਾਯੀ। ਖੁਸ਼ਬੂ ਉੱਡ ਜਾਵੇਗੀ।

ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਉੱਕਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਉੱਕਰੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਢੁਕਵੀਂ ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲੱਭਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜੋ ਮੈਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਉੱਕਰੀ ਕਰਵਾਵਾਂ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਗੁਲਾਬ 'ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਿਆ।
ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਮੈਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ ਜੋ ਉਦਯੋਗਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕੋਲੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਮਿਟ ਨਾ ਦੇਣਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਜੋ ਕੋਲੇ ਦਾ ਧੂੰਆਂ ਹਵਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਿਤ ਨਾ ਕਰੇ।

(ਪੰਨਾ 384)
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਸ਼ਹਿਰ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਿਜਵਾੜਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਘਰ ਅਜੇ ਵੀ ਬਚੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਲੁਹਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਮਿਹਨਤੀ ਲੋਕ ਸਨ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵੀ ਢਾਹ ਦਿੱਤੇ

ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਦਯੋਗਿਕ ਪਲਾਟ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰਜ਼ੇ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਜਵਾੜਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੁਹਾਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਸ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਘਰ ਢਾਹ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਮੈਂ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਜਿਹੀ ਯੋਜਨਾ ਲਾਗੂ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ।
ਫਿਰ ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਉਹ ਲੋਕ ਹੀ ਪਲਾਟ ਖਰੀਦ ਸਕਦੇ ਸਨ ਜੋ ਅਮੀਰ ਸਨ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕਾਲਾ ਧਨ ਸੀ। ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਲੋਕ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਲਾਕਾਰ, ਲੇਖਕ, ਵਿਗਿਆਨੀ, ਜਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਸਨ, ਕੋਲ ਪਲਾਟ ਖਰੀਦਣ ਦੀ ਵਿੱਤੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ, ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਅਕੈਡਮੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ, ਸਾਹਿਤ (ਸਾਹਿਤ), ਸੰਗੀਤ-ਨਾਟਕ (ਸੰਗੀਤ-ਨਾਟਕ) ਅਤੇ ਲਲਿਤ ਕਲਾ (ਕਲਾ)। ਮੈਂ ਸਾਹਿਤ ਅਕੈਡਮੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੰਗੀਤ-ਨਾਟਕ ਅਕੈਡਮੀ ਵਿੱਚ ਨ੍ਰਿਤਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਲਿਤ ਕਲਾ ਅਕੈਡਮੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾਇਆ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਮਤਾਂ 'ਤੇ ਸਸਤੇ ਪਲਾਟ ਦਿੱਤੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਮੈਂ ਪੀ.ਜੀ.ਆਈ. ਦੇ ਡਾਕਟਰਾਂ, ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਦੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਰਕੀਟੈਕਟਾਂ ਨੂੰ ਪਲਾਟ ਦਿੱਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਫੌਜੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇੱਥੇ ਵਸਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਜਨਰਲ ਹਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਇੱਕ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਲਾਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।
ਮੈਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਤਰੀਕਾ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਦੁਪਹਿਰ 2 ਵਜੇ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮ 4 ਵਜੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਰਾਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਤੱਥ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਘਰਾਂ ਦੇ ਪਲਾਨਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਹੀ ਢਿੱਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਲਰਕ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੱਕ ਪਲਾਨਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਰਿਸ਼ਵਤ ਮੰਗਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਸਦੇ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਹੱਲ ਲੱਭਿਆ: ਅਸਟੇਟ ਵਿਭਾਗ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ਜੋ 15 ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਦੱਸਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

(ਪੰਨਾ 385)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚੋਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਿਨੈਕਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਪਲਾਨ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ।
ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਲਈ ਦੂਸਰਾ ਖੇਤਰ ਉਦਯੋਗਿਕ ਪਲਾਟਾਂ ਦੀ ਅਲਾਟਮੈਂਟ ਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਤਾਰੀਖ਼ ਤੈਅ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਪਲਾਟਾਂ ਲਈ ਸਾਰੀਆਂ ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਮਿਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਅਲਾਟਮੈਂਟ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਲਰਕਾਂ ਨੂੰ ਦਖਲ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਬਿਨੈਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਲਈ ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾਈ, ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪਲਾਟ ਕਿਸਨੂੰ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਸੈਕਟਰਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਹਰ ਸੈਕਟਰ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਸਬੰਧ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੇ।
ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਕਮੇਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਕਾਲਜ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਕੌਸ਼ਲਿਆ ਆਤਮਾ ਰਾਮ, ਜੋ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਫਾਰ ਗਰਲਜ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਲਜ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਚਲਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਨੇ ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪੀ.ਜੀ.ਆਈ. ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਡਾ. ਚੁਟਾਨੀ ਨੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲਈ। ਬਿਮਾਰ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪੀ.ਜੀ.ਆਈ. ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਸਰਾਏ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ। ਦੂਜਾ, ਪੀ.ਜੀ.ਆਈ. ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀ 60 ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ, ਜੋ ਮੈਂ ਹਸਪਤਾਲ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਜੋ ਇੰਨੀ ਸਮਰਪਿਤ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਅੱਗੇ ਵਧਦੀ ਅਤੇ ਵਧਦੀ ਰਹੇ।
ਰਾਓ ਬੀਰੇਂਦਰ ਸਿੰਘ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸਨ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਸਬੰਧ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਚੋਣ ਹਾਰ ਗਈ ਅਤੇ ਚੌਧਰੀ ਬੰਸੀ ਲਾਲ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੁੱਖ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੰਸੀ ਲਾਲ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਚਾਹ ਪਿਲਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸੁੱਕੇ ਆਦਮੀ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਬੰਸੀ ਲਾਲ ਨੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਦਯੋਗਿਕ ਪਲਾਟ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਹੇ। ਮੈਂ ਬੰਸੀ

ਲਾਲ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਹਰਿਆਣਵੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਭੇਜਣ ਜੋ ਉਦਯੋਗਿਕ ਪਲਾਟ ਖਰੀਦਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਸੂਚੀ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਕਿੰਨਾ ਬੇਬੁਨਿਆਦ ਅਤੇ ਖੋਖਲਾ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 386)
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਮੋਹਾਲੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਲੈ ਕੇ ਆਏ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਖਰਾਬ ਨਾ ਕਰਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਮੋਹਾਲੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਰਗੇ ਸੈਕਟਰ ਹੋਣਗੇ। ਟਾਊਨ ਪਲੈਨਰ ਐਨ.ਐਸ. ਲਾਂਬਾ ਨੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਪਲਾਟਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਯੋਜਨਾ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ-ਖਰੜ ਸੜਕ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਫੈਕਟਰੀਆਂ, ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਟਾਰਚ ਫੈਕਟਰੀ ਜਦੋਂ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਵਗਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵੱਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਧੂੰਆਂ ਭੇਜਦੀ ਹੈ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਮੈਨੂੰ ਨੇਕ ਚੰਦ ਸੈਣੀ ਨਾਮ ਦੇ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਦਾ ਕੰਮ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਇੱਕ ਰੋਡ ਓਵਰਸੀਅਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਢੋਲ ਦੀ ਇੱਕ ਸੀਮਾ ਬਣਾਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਪੱਥਰ ਲਗਾਏ ਸਨ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਚੋਅ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਸਨ, ਉਸ ਸੀਮਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੁਨਰ ਨਾਲ। ਮੈਂ

ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਦਮੀ ਬਹੁਤ ਸਮਰਪਿਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕੈਪੀਟਲ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਰਾਹੀਂ ਫੰਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਰੌਕ ਗਾਰਡਨ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਰੌਕ ਗਾਰਡਨ ਅੱਜ ਕਾਫ਼ੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ 55

ਇੱਕ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ

(ਪੰਨਾ 387)
ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਦੇ ਇੱਕ ਕੈਪਟਨ ਨੇ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਕੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਘਰ ਬਣਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸਦਾ ਘਰ ਉਸਾਰੀ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਉਸਾਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਖਰੀਦਣ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਿਆ ਰਿਹਾ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਘਰ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਉੱਥੇ ਰਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਲਰਕਾਂ ਨੂੰ ਸਕੱਤਰੇਤ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੁੰਦੇ ਦੇਖਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਹਲਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ, ਉਸਨੇ ਅਖਬਾਰ 'ਦਿ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ' ਦਾ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਫਲ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਬਾਜ਼ਾਰ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
ਉਹ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸੈਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਘਾਟ ਉਸਨੂੰ ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਜਾਪਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਜੰਗਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਜੰਗੀ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਲਖਨਊ ਅਤੇ ਅੰਬਾਲਾ ਦੀਆਂ ਛਾਉਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਕੋਈ ਉਸਨੂੰ ਸਲਾਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ; ਸ਼ਰਾਬ ਵਾਂਗ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਧੁੱਤ ਫੌਜੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਲਾਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਇਸ ਸ਼ਾਂਤ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਥੱਕ ਗਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਇਸ ਲਈ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਉੱਥੇ ਬਿਹਤਰ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਰਪੰਚ ਚੁਣਿਆ; ਉਸਨੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਨਾਲੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ।

(ਪੰਨਾ 388)
ਉਸਨੂੰ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਹਰਿਆਲੀ ਉਸਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੀ ਬੇਸੁਆਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਾਪਸ ਲੈ ਗਈ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵੋਲਟੇਅਰ ਦਾ ਨਾਵਲ "ਕੈਂਡਾਈਡ" ਪੜ੍ਹਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸਦਾ ਅਨੁਭਵ ਇਸ ਪੰਜਾਬੀ ਕੈਪਟਨ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਹੋਵੇ। ਕੈਂਡਾਈਡ, ਇੱਕ ਸਧਾਰਨ ਨੌਜਵਾਨ, ਵੈਸਟਫਾਲੀਆ ਦੇ ਇੱਕ ਮਹਿਲ ਵਿੱਚ ਬੈਰਨ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਬੈਰਨ ਦੀ ਧੀ "ਕਿਊਨੇਗੋਂਡ" ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ "ਕਿਊਨੇਗੋਂਡ" ਸੀ। ਇੱਕ ਸ਼ਾਮ, ਜਦੋਂ ਕੈਂਡਾਈਡ ਅਤੇ ਕੁਨੇਗੋਂਡ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਦੀ ਮੇਜ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ, ਉਹ ਇੱਕ ਪਰਦੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਕੁਨੇਗੋਂਡ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰੁਮਾਲ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਕੈਂਡਾਈਡ ਨੇ ਚੁੱਕਿਆ। ਕੁੜੀ ਨੇ ਮਾਸੂਮੀਅਤ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ। ਆਦਮੀ ਨੇ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਹੱਥ ਚੁੰਮਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਮਿਲੇ, ਅੱਖਾਂ ਚਮਕੀਆਂ, ਗੋਡੇ ਕੰਬਣ ਲੱਗੇ, ਅਤੇ ਹੱਥ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਬੈਰਨ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪਰਦੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕੈਂਡਾਈਡ ਦੇ ਤਲ 'ਤੇ ਲੱਤ ਮਾਰੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਮਹਿਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ।
ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਬੁਲਗਾਰੀਆਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁਲਗਾਰੀਆਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਡਰਾਉਣੀ ਸਾਖ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਠਾਣਾਂ ਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਬੁਲਗਾਰੀਆਈ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਕੁਨੇਗੋਂਡੇ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੈਪਟਨ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਬਚਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਕੈਪਟਨ ਦੇ ਨਾਲ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਹਾਜ਼ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ, ਤਾਂ ਕਾਲੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਡਾਕੂਆਂ ਨੇ ਜਹਾਜ਼ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕਰ ਲਿਆ। ਹੁਣ, ਕੁਨੇਗੋਂਡੇ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਇਸ ਵਾਰ ਕਾਲਿਆਂ ਦੇ ਕੈਪਟਨ ਨੇ। ਜਦੋਂ ਬੁਲਗਾਰੀਆਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕੈਂਡਾਈਡ ਨੂੰ ਵੀ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸਨੂੰ ਬੁਲਗਾਰੀਆਈ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਲੰਘਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਕੋੜੇ ਮਾਰ ਸਕਣ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਪੇਨ ਭੱਜ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੂੰ ਫਿਰ ਸੋਟੀ ਨਾਲ ਕੁੱਟਿਆ ਗਿਆ।
ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਕੈਂਡਾਈਡ, ਕੁਨੇਗੋਂਡ ਅਤੇ ਵੈਸਟਫਾਲੀਆ ਦੇ ਮਹਿਲ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਦੋਸਤ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਪੈਂਗਲੋਸ ਅਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਮਾਰਟਿਨ, ਕਾਂਸਟੈਂਟੀਨੋਪਲ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦੀ।

ਅਨੁਵਾਦ © ਰਾਇਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ਼ ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਐਂਡ ਆਇਰਲੈਂਡ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਬਿਨਾਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਘੁੰਮਣਾ ਨਾ ਛੱਡੋ। ਉੱਥੇ ਖੇਤੀ ਲਈ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਤੁਰਕ ਗੁਆਂਢੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤਰੇ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਬੈਠਾ ਬੁੱਢਾ ਤੁਰਕ ਮਿਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤਰੇ ਦੇ

ਰੱਖ-ਰਖਾਅ ਅਤੇ ਪਿਸਤਾ ਭੇਟ ਕੀਤੇ। ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਦੋ ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮੁਫ਼ਤੀ ਬਾਰੇ ਅਫਵਾਹ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਲਾ ਘੁੱਟ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਲੀਬ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੁੱਢੇ ਤੁਰਕ ਤੋਂ ਉਸ ਮੁਫ਼ਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਪੁੱਛਿਆ ਜਿਸਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 389)
ਉਸ ਬੁੱਢੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਮੰਤਰੀ ਜਾਂ ਮੁਫ਼ਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ। ਮੇਰਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਕਾਂਸਟੈਂਟੀਨੋਪਲ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਦਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਾਗ਼ ਦੀ ਉਪਜ ਨੂੰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਭੇਜ ਕੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਿਰਫ਼ 20 ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਇਸਦੀ ਖੇਤੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਮੈਨੂੰ ਤਿੰਨ ਬੁਰਾਈਆਂ - ਬੋਰੀਅਤ, ਬੁਰਾਈ ਅਤੇ ਗਰੀਬੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।” ਕੈਂਡਾਈਡ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬੁੱਢੇ ਤੁਰਕ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੀ ਗਈ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਛੇ ਸਮਰਾਟਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਕੈਂਡਾਈਡ ਅਤੇ ਮਾਰਟਿਨ ਨੇ ਕੁੱਤੀ ਕੱਢਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲੀ, ਪੈਂਗਲੋਸ ਨੇ ਸਿੰਚਾਈ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕੁਨੇਗੋਂਡ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਖਾਣਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ।
ਹਰ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ।
ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਹ ਨੌਕਰੀ ਗੁਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਆਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਦੇਸ਼ਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਗੁਆਉਣ ਦੇ ਇਸ ਦਰਦ ਨਾਲ ਸਿੱਝਣਾ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਉਸ ਸਾਈਕਲ ਸਵਾਰ ਵਰਗੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਾਈਕਲ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਟਾਇਰ ਪੰਕਚਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਉਹ ਨਿੱਜੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਰਕ ਵਰਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਰੁੱਖ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਬਾਗ ਨੂੰ ਵਧਣ-ਫੁੱਲਣ ਲਈ ਲਗਭਗ ਦਸ ਸਾਲ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਫਲ ਮਾਣਦੀ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ 1964 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸਲਾਹਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿੱਥੇ ਰਹਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਹੌਜ਼ ਖਾਸ ਕਲੋਨੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਲਾਟ ਖਰੀਦਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ 1947 ਵਿੱਚ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਵਾਰ ਲੰਘਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਜਗ੍ਹਾ, ਤੁਗਲਕ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮਕਬਰੇ ਦੇ ਨਾਲ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਰਹਿਣ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਜਲਦੀ ਹੀ, ਇੱਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਘਰ ਬਣਾਏ ਗਏ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਪੈਨਸ਼ਨਰ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਵਰਾਂਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਅਖ਼ਬਾਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 390)
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਗਰਾਊਂਡ ਫਲੋਰ ਕਮਰਿਆਂ ਲਈ ਅਮੀਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਰਾਏਦਾਰਾਂ ਵਜੋਂ ਲੱਭਣ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਰਹਿ ਸਕਣ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ, ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਹੌਜ਼ ਖਾਸ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਲੋਨੀ ਮੇਰੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ।
ਮੈਂ 1954 ਤੋਂ ਖਾਨਪੁਰ ਪਿੰਡ ਦੀ ਗਾਰਡਨ ਕਲੋਨੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਇੱਕ ਬਾਗ਼ ਲਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਅੱਠ ਮੀਲ ਦੂਰ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ, ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਪਹਾੜੀਆਂ ਇਸਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਹਨ। ਮੈਂ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੰਚਾਈ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਲਗਾਇਆ। ਇਸਦਾ ਪਾਣੀ ਮਿੱਠਾ ਸੁਆਦ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਕੱਪੜੇ ਜਾਂ ਵਾਲ ਧੋਣ ਲਈ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਧਾਤੂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਇੱਕ ਦੋਸਤ, ਇੱਕ ਕੈਮਿਸਟ, ਨੇ ਇਸ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਨਰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਤਰੀਕਾ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ

ਮੈਂ, ਇੱਥੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਆਖਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਰੁਪਏ ਦੀ ਡਿੱਗਦੀ ਕੀਮਤ ਕਾਰਨ ਮੇਰੀ ਬੱਚਤ ਖਤਮ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਵੀਡੈਂਟ ਫੰਡ ਵਿੱਚੋਂ 50,000 ਰੁਪਏ ਕੱਢਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਘਰ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
ਘਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਗਾਂ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਸਾਡੇ ਆਰਕੀਟੈਕਟ, ਸ਼੍ਰੀ ਬੀ.ਪੀ. ਮਾਥੁਰ ਨੇ ਘਰ ਨੂੰ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਵੱਡੀਆਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਲਗਾਈਆਂ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸੀ, ਕੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀਆਂ

ਸ਼ੈਲਫਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕੀਮਤੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਮੀਂਹ ਅਤੇ ਦੀਮਕ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਨੋਰਾ ਰਿਚਰਡ ਦੇ ਅਜੀਬ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੱਚੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੱਚੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਤਰੇੜਾਂ ਦਿਖਾਉਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਲੱਕੜ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਗੈਕੋ ਅਤੇ ਚੂਹੇ ਤੜਫਦੇ ਹਨ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਛੱਤ ਦੇ ਲੱਕੜ ਦੇ ਫਰੇਮ ਨੂੰ ਹਰ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਬਦਲਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਰਹਿਣ ਦਾ ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਇੱਕ ਮਹਿੰਗਾ ਲਗਜ਼ਰੀ ਹੈ। ਕੱਚੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਕੜ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅਤੇ ਖਿੜਕੀਆਂ ਦੀਮਕ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਗਰਮ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਓਨਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਵਧ ਸਕਿਆ ਜਿੰਨਾ ਠੰਡੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ, ਮੈਂ ਲਿੰਟਲ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਪੱਕਾ ਘਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਬਾਗ਼ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਵਿੱਤੀ ਲਾਭ ਦੇਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ, ਮੈਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਮਰੂਦ, ਅੰਬ ਅਤੇ ਸੰਤਰੇ ਲਗਾਏ। ਜੇਕਰ ਬਾਗ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖਰਚਿਆਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਲਗਾਇਆ ਜਾਵੇ: ਡੀਜ਼ਲ, ਮਜ਼ਦੂਰੀ, ਖਾਦ, ਬਿਜਲੀ, ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦਾ ਖਰਾਬ ਹੋਣਾ, ਤਾਂ ਬਾਗ਼ ਕੋਈ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਮਈ ਅਤੇ ਜੂਨ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਧੂੜ-ਤੂਫ਼ਾਨ ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

(ਪੰਨਾ 391)
ਜਦੋਂ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਅੰਬਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਫ਼ਸਲ ਖਿੜੀ, ਤਾਂ ਇਹ ਧੂੜ-ਤੂਫ਼ਾਨਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਅੰਬ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਨੂੰ ਧੂੜ-ਤੂਫ਼ਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ, ਮੈਂ ਇਸਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਯੂਕੇਲਿਪਟਸ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਕੰਧ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਰੁੱਖ ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਸੰਘਣੀ ਹਰੇ ਰੰਗ ਦੀ ਕੰਧ ਵਿੱਚ ਵਧੇ ਅਤੇ ਧੂੜ-ਤੂਫ਼ਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੰਬ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਜਦੋਂ ਯੂਕੇਲਿਪਟਸ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਹਰੇ ਤਾਜ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਝੂਲਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਯੂਕੇਲਿਪਟਸ ਦੇ ਰੁੱਖ ਇੰਨੀ ਜਲਦੀ ਇੰਨੇ ਉੱਚੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ, ਅਤੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਸਾਡੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਰੋਕ ਦੇਣਗੇ।
ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਲੇ ਰੁੱਖ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਵੀ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਰੰਗੀਨ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਹੋ ਸਕੇ। ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਬੀ.ਪੀ. ਪਾਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੌਹਿਨੀਆ × ਬਲੇਕੇਨਾ ਆਰਕਿਡ ਦਾ ਇੱਕ ਪੌਦਾ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਉਹ ਹਾਂਗ ਕਾਂਗ ਤੋਂ ਲਿਆਇਆ ਸੀ।

[illegible]

[illegible] 1971 [illegible]

[illegible]

[illegible] 29 [illegible] 1966 [illegible]

(□□□□ 392)

[illegible]

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਾਰੇ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਰਸਤਾ ਠੰਢੀ, ਸੁਹਾਵਣੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਾਂਗ ਚਮਕਦਾ ਹੈ। ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਦੇ ਹੀ ਉੱਠਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਡੁੱਬਦਾ ਦੇਖਣ ਲਈ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਮੈਂ ਰੁੱਤਾਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਚੜ੍ਹਦੀ ਦੌੜ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇਖੀ। ਇਹ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਅਤੇ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਬਦਲਦਾ ਹੈ।
ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਫਾਰਮ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਫਾਰਮ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਲਈ ਇੱਕ ਕੁੱਤਾ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਤਾ ਪਿਛਲੇ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਾਥੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਧਾਤੂ ਯੁੱਗ ਦੌਰਾਨ, ਮਨੁੱਖ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਅਤੇ ਖਾਣ ਲਈ ਭਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅੱਜ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਕੁੱਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਮ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨਸਲ ਹੀ ਬਚ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਗਲੀ ਦੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁੱਧ ਨਸਲ ਦੇ ਅਲਸੇਸ਼ੀਅਨ ਜਾਂ ਮਿਸ਼ਰਤ ਅਲਸੇਸ਼ੀਅਨ ਲੱਭਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਾਗ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ, ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਮੇਰੇ ਲਈ 'ਪੱਪੂ' ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਮਿਸ਼ਰਤ ਨਸਲ ਦਾ ਕੁੱਤਾ ਲੈ ਕੇ ਆਏ। ਸਾਨੂੰ ਇਸਦੀ ਸਹੀ ਨਸਲ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੱਪੂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਉੱਪਰੋਂ ਕਾਲਾ ਸੀ, ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੁਆਲੇ ਪੀਲੇ ਧੱਬੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਰੰਗ ਭੂਰਾ ਸੀ।
ਪੱਪੂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚੀਜ਼ਾਂ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਨਸੂਨ ਵਿੱਚ ਡੱਡੂ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਸਨੂੰ ਡੱਡੂਆਂ ਦਾ 'ਫਰਾਂਸੀਸੀ' ਸੁਆਦ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਘਰੇਲੂ ਕਿਰਲੀਆਂ ਖਾਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰਜਨਨ ਸੀਜ਼ਨ ਜੂਨ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਘਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਤਰੇ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਚਹਿਕਦੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਪੱਪੂ ਨੂੰ ਛਾਲ ਮਾਰਦੇ ਅਤੇ ਚਿੜੀਆਂ ਨੂੰ ਖਾਂਦੇ ਦੇਖਿਆ।
ਪੱਪੂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੀ ਨਸਲ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅੰਬ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਤੋਂ ਬਿਮਾਰ ਅੰਬ ਦੇ ਫੁੱਲ ਕੱਟ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਇੱਕ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ। ਉਸਦੀ ਧੀ, ਜੋ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਮਾਧਿਅਮ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦੀ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਪੁੱਛਣ ਆਇਆ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਸਾਨੂੰ ਮੈਕਸੀਕਨ ਕਣਕ ਦੇ ਹਾਈਬ੍ਰਿਡ ਬੀਜ ਮਿਲੇ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬੀਜ ਬਲਾਕ ਕਮੇਟੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਗਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵੀ ਬੀਜ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਅੰਬ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਦੀ ਛਾਂਟੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ, ਉਸਦੀ ਧੀ, ਜੋ ਅਣਜਾਣੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਸੀ, ਨੇ ਇਸ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਫਰ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।

(ਪੰਨਾ 393)
ਇਸ ਕੁੱਤੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੂਛ ਹਿਲਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਛਾਲ ਮਾਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਪੱਪੂ ਕਿੱਥੋਂ ਆਇਆ। ਇਸਨੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇਸ ਗਰੀਬ ਕੁੱਤੇ 'ਤੇ ਝਪਟ ਮਾਰੀ। ਇਸਨੇ ਛੋਟੇ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗਰਦਨ ਤੋਂ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਬਿੱਲੀ ਵਾਂਗ ਚੂਹੇ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਭੱਜਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਅਸੀਂ ਪੱਪੂ 'ਤੇ ਪੱਥਰ ਸੁੱਟੇ ਪਰ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ, ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਡੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ। ਅਸੀਂ ਜ਼ਖਮੀ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂ ਹਸਪਤਾਲ ਲੈ ਗਏ, ਪਰ ਉਹ ਦੋ ਘੰਟਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਮਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਛੋਟੇ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਦੁਖੀ ਸੀ।

ਪੱਪੂ ਨੂੰ ਬਾਗ਼ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਜਾਨਵਰ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੀ ਨਸਲ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੁੱਤਾ ਉਸਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਆਰਾਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਭਜਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਵੱਡੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਨਫ਼ਰਤ ਨਾਲ ਕੱਟਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਛੋਟੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
ਜਦੋਂ ਉਹ ਤਾਤੀਰੀ ਪੰਛੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਭੱਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਫੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਘੰਟਿਆਂ ਤੱਕ ਤਾਤੀਰੀ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਵੀ ਸੁਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪੱਪੂ ਦੀ ਜੰਗਲੀ ਬਿੱਲੀਆਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਸੀ। ਇਹ ਬਿੱਲੀਆਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੁਰਗੀਆਂ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਚੂਹੇ ਖਾਣ ਲਈ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ।
ਪੱਪੂ ਕਦੇ ਵੀ ਛੋਟੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਖਸ਼ਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਵੱਡੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਡਰਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਅਲਸੇਸ਼ੀਅਨ 'ਤੇ ਝਪਟ ਮਾਰੀ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਤੋਂ ਦੁੱਗਣਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਉਸ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਹ ਅਲਸੇਸ਼ੀਅਨ ਪੱਪੂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਹਟ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਪੂਛ ਉਸਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਨੇ ਪੱਪੂ ਨੂੰ ਗਲੀ ਦੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਘਰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਤੋਂ ਅੱਧਾ ਮੀਲ ਦੂਰ ਸੀ ਅਤੇ ਪੱਪੂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਗਲੀ ਦੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਦੇ ਕਈ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ, ਉਸਨੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਪਿਆਰ ਨੂੰ

ਜ਼ਿੰਦਾ ਰੱਖਿਆ। ਉਹ ਹਰ ਸ਼ਾਮ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਉਦੋਂ ਹੀ ਰੁਕਿਆ ਜਦੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇੱਕ ਟਰੈਕਟਰ ਹਾਦਸੇ ਵਿੱਚ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਇੱਕ ਵਾਰ, ਪੰਜ ਗਲੀ ਦੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜਿਆ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਦੀ ਚਮੜੀ ਦਾ ਇੱਕ ਟੁਕੜਾ ਕੱਟ ਲਿਆ। ਪੱਪੂ ਸਾਨੂੰ ਉਸ 'ਤੇ ਦਵਾਈ ਨਹੀਂ ਲਗਾਉਣ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਨੂੰ ਮੱਖੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਕਣਕ ਦੇ ਤੂੜੀ ਨਾਲ ਭਰੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਇੱਕ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਲੁਕ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
ਜ਼ਖ਼ਮ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਸਦੀ ਪੀੜ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਸੁਲਾ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਪਸ਼ੂ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਟੀਕਾ ਲਗਾਇਆ।

(ਪੰਨਾ 394)
ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਪੱਪੂ ਦੇ ਮੋਢੇ ਵਿੱਚ ਟੀਕਾ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਹ ਟੀਕਾ ਲੈ ਕੇ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਫਿਰ, ਅਸੀਂ ਪੱਪੂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਬੰਦੂਕਧਾਰੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਹ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲੁਕਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਲੱਭਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਜਦੋਂ ਬੰਦੂਕਧਾਰੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਥੱਕ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਅਸੀਂ ਉਸਦੇ ਦੁੱਧ ਵਿੱਚ ਐਲਡਰਿਨ ਮਿਲਾਇਆ। ਇਸਦਾ ਵੀ ਪੱਪੂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਹੁਣ, ਸਾਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਕਾਲਾ ਜਾਦੂ ਉਸਨੂੰ ਜਿਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਕੁੱਤੇ ਦਾ ਨਾਮ 'ਰਸਪੁਟਿਨ' ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਮਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਸਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਠੀਕ ਹੋ ਗਏ; ਉਹ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੁੱਤੇ ਦੇ ਰਸਤੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ।
ਇੱਕ ਬਾਗ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸਤੰਬਰ 1966-ਦਸੰਬਰ 1966 ਦੌਰਾਨ ਉੱਲੂਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੀਕ-ਚਿਹਾੜਾ ਇੰਨੀ ਭਿਆਨਕ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੁਣਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਬਾਕੀ ਦੀ ਰਾਤ ਲਈ ਸੌਂ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਉੱਲੂਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਦੋਸਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਚੂਹਿਆਂ ਨੂੰ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੈਂ ਉੱਲੂਆਂ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਚੂਹਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਨੁਕਸਾਨ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ ਲਈ ਛੱਤ 'ਤੇ ਇੱਕ ਡਰਾਉਣਾ ਬਣਾਇਆ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਘੜੇ ਨੂੰ ਚਿੱਟਾ ਪੇਂਟ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ 'ਤੇ ਲੰਬੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿਹਰਾ ਬਣਾਇਆ। ਹਵਾ ਨਾਲ ਹਿੱਲਣ ਲਈ ਇਸਦੇ ਹੇਠਾਂ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੀ ਚਾਦਰ ਲਟਕਾਈ ਗਈ। ਇਹ ਚਾਲ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੱਕ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਜਲਦੀ ਹੀ, ਉੱਲੂ ਇਸ ਨੂੰ

ਸਮਝ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ 'ਤੇ ਬੈਠਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਜਤਿੰਦਰ ਨੂੰ ਇਸ ਜ਼ਿੱਦੀ ਉੱਲੂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇੱਕ ਸਵੇਰ, ਉਸਨੇ ਇਸ ਉੱਲੂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ; ਇਹ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਫਿਰ ਗੰਨੇ ਦੇ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ, ਅਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਗਾਜਰ ਦੇ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ। ਇਸਦੇ ਖੰਭ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਛੇਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਛਾਲ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉੱਡ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਦੋ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਇਸਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ। ਇਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਭਿਆਨਕ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਕੰਨ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ, ਅਤੇ ਇਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਲੋਹੇ ਦੀ ਜ਼ੰਜੀਰ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਮਰ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ

ਅਨੁਵਾਦ © ਰਾਇਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ਼ ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਐਂਡ ਆਇਰਲੈਂਡ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਬਿਨਾਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾ ਘੁੰਮਾਓ। ਅੰਬਾਲਾ ਤੋਂ ਟੈਕਸੀਡਰਮਿਸਟ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ ਉੱਲੂ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਇਸਨੂੰ ਭਰ ਕੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਇੱਕ ਕਾਲਜ ਦੇ ਜ਼ੂਆਲੋਜੀ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ।
ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੱਕੀ ਪੱਕ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਗਲੀ-ਮੁਹੱਲੇ ਦੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਮੱਕੀ ਦੇ ਛਿਲਕੇ ਖਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਰੋਂਦੇ ਸਨ। ਸਤੰਬਰ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਵੀ ਬਸੰਤ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੁੱਤੀਆਂ ਗਰਮੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਕੁੱਤਿਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦੇ ਸਨ। ਕਾਂ ਮੱਕੀ ਖਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਤੋਤੇ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਅਮਰੂਦ ਤੋੜਦੇ ਸਨ।

(ਪੰਨਾ 395)
ਸ਼ਹਿਰੀ ਲੋਕ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਕਿ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਬਾਗਾਂ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਫਲਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਕੀ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਸਵੇਰ 'ਹੋਏ, ਹੋਏ' ਵਰਗੇ ਸ਼ੋਰ ਮਚਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪਟਾਕੇ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲੋਕ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਫਲਾਂ ਨਾਲ ਸਜੀਆਂ ਟੋਕਰੀਆਂ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਉਪਜ ਨੂੰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿੱਚ ਲੱਗਣ ਵਾਲੀ ਮਿਹਨਤ ਬਾਰੇ ਕੀ ਪਤਾ ਹੋਵੇਗਾ?
ਹੁਣ ਤੱਕ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਹੁਣ, ਮੈਂ ਸਵੇਰ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗਾ। ਪਾਣੀਪਤ ਵੂਲਨ ਮਿੱਲਾਂ ਦਾ ਸਾਇਰਨ ਸਵੇਰੇ ਜਲਦੀ ਵੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਿਨ-ਰਾਤ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਿਉਹਾਰ 'ਤੇ ਲਾਊਡਸਪੀਕਰ ਵੱਜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਤੋਹਫ਼ੇ ਨੇ

ਭਾਰਤੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਲਾਊਡਸਪੀਕਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇੰਨੀ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਗੱਲ ਬਣ ਗਈ ਹੈ।
1965 ਦੀਆਂ ਸਵੇਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਘੰਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਿੱਠੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਹੁਣ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਹੁਣ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਹੀ। ਹੁਣ ਸਤੰਬਰ ਤੋਂ ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਅਤੇ ਫਿਰ ਜੂਨ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਟਰਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਟਰੈਕਟਰਾਂ ਦੇ ਗੂੰਜਣ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਈ ਅਤੇ ਜੂਨ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਥਰੈਸ਼ਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਛਣਾਈ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਘਟਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸ਼ੋਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।
ਪੰਛੀ ਦੇਖਣਾ ਇੱਕ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦੇ ਅਨੰਦ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਜਾਮਨੀ ਸੂਰਜੀ ਪੰਛੀ ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਆਰਕਿਡਾਂ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਚੂਸਦਾ ਹੈ। ਟੈਲੀਫੋਨ ਕੇਬਲਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਲੱਕੜਹਾਰਾ, ਭਾਰਤੀ ਨੀਲੀ ਜੈ ਅਤੇ ਹਰੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਗਹਿਣਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸਜਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਲੱਕੜਹਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਜਨਨ ਸੀਜ਼ਨ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਗਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਲੱਕੜਹਾਰਾ ਦਸ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਮੇਰੀ ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ 'ਤੇ ਚੁੰਝਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਭਜਾ ਦਿੰਦਾ, ਪਰ ਇਹ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਿਵਾਏ ਗੋਲੀ ਮਾਰਨ ਦੇ, ਪਰ ਸਵੇਰੇ ਇੱਕ ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰਨਾ ਬਹੁਤ ਦੁਖਦਾਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਕੀ ਦਿਨ ਵੀ ਗੋਲੀ ਮਾਰਨ ਨਾਲ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਮੈਂ ਕੁਝ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇੱਕ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦੇ ਆਨੰਦ ਬਾਰੇ ਦੱਸਾਂਗਾ। ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਹਾਉਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਆਨੰਦ ਹੈ। ਮੈਂ ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਇੱਕ ਕੰਧ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਲੋਹੇ ਦਾ ਗੇਟ ਲਗਾਇਆ।

(ਪੰਨਾ 396)
ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਨੀਲੀਆਂ ਟਾਈਲਾਂ ਲਗਾਈਆਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਨਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖੁਰਦਰੀ ਟਾਈਲਾਂ ਲਗਾਈਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਨਹਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਤਿਲਕ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਛੱਤ ਦਾ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਚਾਦਰਾਂ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਅੱਧਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ਅਧਿਆਇ 56

ਇੱਕ ਸੜਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ

(ਪੰਨਾ 397)
1947 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ; ਇਸ ਵੰਡ ਨੇ ਬਹੁਤ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾਈ। ਲੱਖਾਂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਸੇਬੇ ਲਈ ਇੱਕ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀਆ ਕਾਲਜ, ਜਲੰਧਰ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਤੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਅਲਾਟਮੈਂਟ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। 7000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਟਵਾਰੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉੱਥੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ 1948 ਵਿੱਚ ਪੁਨਰਵਾਸ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਬਣਾਇਆ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਤਹਿਤ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਵੀਂ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ, ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੀ ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਟਰੈਕਟਰ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਕਿਊਬੈਕ ਸ਼ਹਿਰ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਫੂਡ ਐਂਡ ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਆਰਗੇਨਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਫ੍ਰੈਂਚ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਇਲਾਕਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਗਏ ਹੋਈਏ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਾਨਫਰੰਸ ਖਤਮ ਹੋਈ, ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ, ਸਰਦਾਰ ਹਬੀਬੁੱਲਾ, ਸਰਦਾਰ ਉੱਜਲ ਸਿੰਘ, ਅਤੇ ਸਰ ਵਿਜੇ ਰਾਘਵਾਚਾਰੀ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਇੰਨੀ ਦੂਰ ਆ ਗਏ ਹਾਂ, ਸਾਨੂੰ ਟੈਨੇਸੀ ਵੈਲੀ ਅਥਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਿਊਬੈਕ ਤੋਂ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਆਏ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਰ ਗਿਰੀਜਾ ਸ਼ੰਕਰ ਬਾਜਪਾਈ ਨੇ ਸਾਡੇ ਟੀ.ਵੀ.ਏ. ਦੇ ਦੌਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ।

(ਪੰਨਾ 398)
ਅਸੀਂ ਚਾਰੋਂ ਹੀ ਨੌਕਸਵਿਲ ਵਿਖੇ ਟੀ.ਵੀ.ਏ. ਦੇ ਮੁੱਖ ਦਫ਼ਤਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਟੈਨੇਸੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਗੋਰਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਕਾਲੇ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਠਹਿਰੇ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਕਾਲੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਵੇਟਰੈਸ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਗੋਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੇਟਰੈਸ ਵਜੋਂ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਗੋਰਿਆਂ ਅਤੇ ਕਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਨਫ਼ਰਤ ਸੀ। ਕਾਲਿਆਂ ਜਾਂ ਗੋਰਿਆਂ ਲਈ ਟਾਇਲਟ ਅਤੇ ਬੱਸਾਂ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸਾਡਾ ਸਾਥੀ ਸਰ ਵਿਜੇ ਰਾਘਵਾਚਾਰੀ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਮਦਰਾਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ, ਕਾਲੀਆਂ ਵੇਟਰੈਸਾਂ ਨਾਲੋਂ ਗੋਰੀਆਂ ਵੇਟਰੈਸਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗੋਇਰਿੰਗ ਦੀ

ਮਰਸੀਡੀਜ਼ ਬੈਂਜ਼ ਕਾਰ ਨੌਕਸਵਿਲ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਆਈ ਸੀ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਮਰੀਕੀ ਉਸ ਕਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਸਾਡਾ ਸਮੂਹ ਇਸ ਕਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸਾਰੇ ਗੋਰੇ ਲੋਕ ਸਰਦਾਰ ਉੱਜਲ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਜਿਸਨੇ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਫਿਕਸੋ ਨਾਲ ਠੀਕ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸਰ ਵਿਜੇ ਰਾਘਵਾਚਾਰੀ ਦੀ ਬਨਾਰਸੀ ਪੱਗ ਵੀ ਗੋਰਿਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਮਰੀਕੀ ਗੋਇਰਿੰਗ ਦੀ ਕਾਰ ਬਾਰੇ ਭੁੱਲ ਗਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਬੰਦਿਆਂ ਦੁਆਲੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਭੀੜ ਤੋਂ ਬਚ ਨਿਕਲੇ।
ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਅਸੀਂ ਫਾਰਮਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਉੱਥੇ 350 ਏਕੜ ਦਾ ਇੱਕ ਫਾਰਮ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਅਮਰੀਕੀ ਗੋਰਾ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ 15 ਸਾਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਟਰੈਕਟਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਭਾਰਤੀ ਕਿਸਾਨ ਵੱਡੇ ਟਰੈਕਟਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦੇ, ਪਰ ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਕਾਢ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸੁਧਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਲੈਕਟ੍ਰਿਕ ਮੋਟਰ ਦੀ ਕਾਢ ਹੈ, ਜੋ ਅੱਧੇ ਹਾਰਸਪਾਵਰ ਤੋਂ 5 ਹਾਰਸਪਾਵਰ ਤੱਕ ਉਪਲਬਧ ਹੈ; ਅਮਰੀਕੀ ਕਿਸਾਨ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਇਸ ਮੋਟਰ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਜਾਨਵਰਾਂ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨੀ ਪਾਣੀ ਕੱਢਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਚਾਰਾ ਕੱਟਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਆਟਾ ਮਿੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਸੀ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਬਿਜਲੀ ਵਾਲੇ ਟਿਊਬਵੈੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਸਧਾਰਨ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ।

ਸਮਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ, ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਅਲਾਟ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।

(ਪੰਨਾ 399)
ਸਰਦਾਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਤਜਰਬੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੋਰਿੰਗ ਰਿੰਗ ਖਰੀਦੇ। ਅਸੀਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ 10 ਏਕੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਚੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ੇ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ

ਸੂਚੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਪੁੱਟੇ। ਬਿਜਲੀ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਿਊਬਵੈੱਲਾਂ ਲਈ ਬਿਜਲੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇੱਥੇ, ਮੈਂ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਅਮਰੀਕੀ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਬਾਰੇ ਨਾ ਸੋਚਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਾ ਸੋਚਿਆ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬਿਜਲੀ ਵਾਲੇ ਟਿਊਬਵੈੱਲਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਸ਼ੁਰੂ ਨਾ ਹੁੰਦੀ।
ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗਾਰਡਨ ਕਲੋਨੀ ਸਕੀਮ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸਾਰੇ ਮਾਲਟਾ ਦੇ ਬਾਗ ਲਾਇਲਪੁਰ, ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਅਤੇ ਸਰਗੋਧਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਕੋਈ ਬਾਗ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸਕੀਮ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਸ ਸਕੀਮ ਵਿੱਚ 10,000 ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਬਾਗਾਂ ਲਈ ਰਾਖਵੀਂ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਹਰੇਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਦੋ ਗਾਰਡਨ ਕਲੋਨੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਏਕੀਕਰਨ ਦੂਜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਟਿਊਬਵੈੱਲਾਂ ਲਈ ਕਰਜ਼ੇ ਵੰਡੇ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਸ ਸਕੀਮ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਮੈਂ ਡਾ. ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਆਨੰਦ ਦੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਦੀਆਂ ਗਾਰਡਨ ਕਲੋਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਫਲਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬਦਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।
ਮੈਨੂੰ ਖਰੜ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ 1 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਖਾਨਪੁਰ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ 15 ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਅਲਾਟ ਹੋਈ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਗਾਰਡਨ ਕਲੋਨੀ ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਸਕੀਮ ਵੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਲੋਂ ਗਾਰਡਨ ਕਲੋਨੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਿਹਤਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਕਲੋਨੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣਿਆ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

(ਪੰਨਾ 400)
ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਸ ਕਲੋਨੀ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅਲਾਟੀਆਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਸਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗੇ ਲੋਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਮੈਂ ਚੌਧਰੀ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਲਾਇਲਪੁਰ ਤੋਂ ਸ਼ਿਫਟ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉੱਥੇ ਵਸਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਪਾਣੀ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਾਲੀ ਖੇਤੀ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਇੱਕ ਬੋਰਿੰਗ ਰਿੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 450 ਫੁੱਟ ਡੂੰਘਾਈ ਤੱਕ ਜ਼ਮੀਨ ਪੁੱਟ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਚੰਗੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਦਾ ਕੁੱਲ ਖਰਚਾ ਲਗਭਗ 5000 ਰੁਪਏ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਅੰਬ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਨੂੰ ਵੇਚ ਕੇ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਪੁੱਟਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ। ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੇ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਓਵਰਸੀਅਰ, ਸ਼੍ਰੀ ਮੁੰਨੀ ਲਾਲ ਸਨ, ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਪਾਣੀ ਲੱਭਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਪਿੰਡ ਮੁੰਡੀ ਖਰੜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਆਏ ਸਨ। ਉਹ ਧਾਗੇ ਨਾਲ ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਕਤਾਈ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਲੱਭਦੇ ਸਨ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਪਾਣੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਉੱਪਰਲੇ ਧਾਗੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਧਾਗੇ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਝਟਕਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਆਦਮੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਲੱਭਿਆ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਲਗਾਇਆ।

ਉਦੋਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਸਾਂਝੀ ਖੇਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਗਾਰਡਨ ਕਲੋਨੀ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਸਨ, ਉਹ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਆਰਮੀ ਵਿੱਚ ਸਾਬਕਾ ਕੈਪਟਨ ਸਨ। ਉਹ ਟਰੈਕਟਰ ਚਲਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਖਾਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਸਾਂਝੀ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਬਹੁਤ ਕੌੜਾ ਤਜਰਬਾ ਰਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਟਰੈਕਟਰ ਨਾਲ ਵਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਇਸਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਟਰੈਕਟਰ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।
ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗਾਰਡਨ ਕਲੋਨੀ ਤੋਂ 50 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਤਨਖਾਹ ਮਿਲਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ 6-7 ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ ਜਿਸ 'ਤੇ ਉਹ ਖੇਤੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਖਾਨਪੁਰ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇੱਕ ਡੀਜ਼ਲ-ਇੰਜਣ ਖਰੀਦਿਆ। ਇਹ ਇੰਜਣ ਸਾਡੇ ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਟਿਊਬਵੈੱਲਾਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। 1955 ਵਿੱਚ, ਮੈਨੂੰ ਆਈ.ਸੀ.ਏ.ਆਰ. ਦੇ ਉਪ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਜੋਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਫਾਰਮ ਲਈ ਕੁਝ ਵਿਕਲਪਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਪਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜ਼ਮੀਨ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੰਮ ਕਰਾਂਗਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਬਾਗ਼ ਲਗਾਵਾਂਗਾ।" ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੋ ਬਲਦ ਖਰੀਦੇ।

(ਪੰਨਾ 401)

(ਪੰਨਾ 402)
"ਪੰਜਾਬ ਵਾਪਸ ਆਓ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲੋ।" ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਵਾਪਸ ਆਵਾਂ, ਮੈਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਫਾਰਮ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਸਰਦਾਰ ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਤੁਰੰਤ ਉਸ ਅਣ-ਪੱਧਰੀ ਸੜਕ ਨੂੰ ਪੱਕੀ ਸੜਕ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦੇਣ। ਇਸ ਸੜਕ ਨੂੰ ਪੱਕੀ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਢੱਕਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਖਾਲਸਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਦੇ ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ ਸਰਦਾਰ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਸਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਆਰਟ ਗੈਲਰੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਕੂਲੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਕੈਂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਢੱਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਸੜਕ ਲਈ ਗਾਰਡਨ ਕਲੋਨੀ ਤੋਂ ਮੁਫ਼ਤ ਜ਼ਮੀਨ ਦਿੱਤੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਖਰੜ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੜਕ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਲਿਆ।
ਸਰਦਾਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਦੇ ਟਕਰਾਅ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਖਾਸ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸ਼੍ਰੀ ਲਾਲ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਲਜ਼ਾਰੀ ਲਾਲ ਨੰਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਸ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਅਜਿਹਾ ਬਦਨਾਮ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਾਹੌਲ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕੈਰੋਂ ਲਈ ਰਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਨਾਜ ਦੀ ਭਾਰੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਮੈਂ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਯੋਜਨਾ ਭਵਨ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਟੀ.ਟੀ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਮਾਚਾਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਇੱਥੇ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ? ਇਹ ਇੱਕ ਗਊਸ਼ਾਲਾ ਵਰਗਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਬੁੱਢੀਆਂ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਗਾਵਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋ। ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਵਜੋਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲੋ।" ਸਰ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਉਸ ਸਮੇਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮੰਤਰੀ ਸਨ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਹਿਪਾਠੀ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਖੇਤੀ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ, ਮੋਟਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਜੀਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਕੰਮ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਮਾਨਸਿਕ ਬੋਝ ਸੀ, ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸਾਇਟਿਕਾ ਦਾ ਦਰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਲਈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਮੇਰਾ ਤਬਾਦਲਾ ਪੰਜਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਜੂਨ 1966 ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹਾ

ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਭਾਰ ਹਟਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹੋਣ। ਮੈਂ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਚੰਦ ਅਤੇ ਤਾਰੇ ਵੇਖੇ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਧੂੜ ਅਤੇ ਸਟਰੀਟ ਲਾਈਟਾਂ ਕਾਰਨ ਚੰਦ ਅਤੇ ਤਾਰੇ ਘੱਟ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਹਾਉਣਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਅਨੰਦਦਾਇਕ ਕੰਮ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 403)
ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕੈਪੀਟਲ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦਾ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਗੁਲਾਬ ਦਾ ਇੱਕ ਬਾਗ਼ ਲਗਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿੱਤ ਸਕੱਤਰ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਫੰਡ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਤੰਬਰ ਵਿੱਚ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਇੱਕ ਯੂ.ਟੀ. ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸਦਾ ਮੁੱਖ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਯੂ.ਟੀ. ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੰਮ ਜਲਦੀ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਮੁੱਖ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਆਰਕੀਟੈਕਟ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਸਰਦਾਰ ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਮੁੱਖ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਦੇ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ, ਸਰਦਾਰ ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਿੱਤ ਸਕੱਤਰ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਦਿਲ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬਾਗ਼ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪੂਸਾ ਖੋਜ ਸੰਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਗੁਲਾਬ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉੱਥੋਂ ਪੌਦੇ ਲਿਆ ਕੇ ਬਾਗ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਸ਼੍ਰੀ ਧਰਮਵੀਰ ਮੇਰੇ ਚੰਗੇ ਦੋਸਤ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਗ਼ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਵੀ ਸਨ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਮੈਂ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਮਿਲਿਆ; ਉਹ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ

। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਕਿੱਥੋਂ ਆਏ ਹੋ?" ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਸੈਰ ਕਰਕੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।"
"ਸ਼ਾਇਦ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਾਗ਼ ਦਾ ਆਨੰਦ ਨਹੀਂ ਮਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ," ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।
ਇੱਕ ਦਿਨ, ਬਢੇਦੀ, ਪੀਰ ਸੋਹਾਣਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਸੜਕ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇੱਕ ਲਿੰਕ ਸੜਕ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਧਾਗੇ ਵਾਲੇ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲੀ

ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ। ਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਸੜਕ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਸਾਇਟਿਕਾ ਕਾਰਨ ਦਰਦ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਖ਼ਤ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਸੌਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਹਰ ਸਵੇਰ, ਮੈਂ ਲਿੰਕ ਸੜਕ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬਢੇਦੀ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਡਾ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਡਾਇਥਰਮੀ ਇਲਾਜ ਲੈਣ ਲਈ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪਹੁੰਚਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ, ਮੈਂ ਸਕੱਤਰੇਤ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸੋਫੇ ਤੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਾਇਟਿਕਾ ਦੇ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਿੱਠ ਮੋੜਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਸੋਫੇ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਪਾਉਣੀ ਪਈ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ, ਮੈਂ ਬਿਹਤਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।
ਸੜਕ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਸਰਦਾਰ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਿੱਖਾ ਮੋੜ ਆਇਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸੜਕ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆਈ। ਮੈਂ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਛੱਡ ਕੇ ਸੜਕ ਲਈ ਹੋਰ ਰਸਤਾ ਛੱਡ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਢਲਾਣ ਵਾਲੇ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਸੜਕ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦੇਵੇ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਸਲਾਹ ਮੰਨ ਲਈ, ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੜਕ ਸਿੱਧੀ ਹੋ ਗਈ।

(ਪੰਨਾ 404)
ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇਸ ਸੜਕ ਨੇ ਖਾਨਪੁਰ ਅਤੇ ਛੇ-ਸੱਤ ਹੋਰ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਂਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਖਰੜ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਮੱਝਾਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਦੁੱਧ ਵੇਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਬੀਜਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਹੋਰ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ।
ਇੱਥੇ, ਮੈਂ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸੜਕ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ, ਤਾਂ ਇੱਕ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਨੇ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸੜਕ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਚੋਣ ਲੜਾਂਗਾ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੁਰਸੀ ਲੈ ਕੇ ਸੜਕ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਬੈਠਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨੋਟਬੁੱਕ ਰੱਖੋ ਅਤੇ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰੋ ਕਿ ਕਿੰਨੇ ਸਾਈਕਲ ਸਵਾਰ, ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਸਵਾਰ ਅਤੇ ਪੈਦਲ ਯਾਤਰੀ ਇਸ ਸੜਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਸ ਸੜਕ ਨਾਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਫਾਇਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।" ਇਸ ਸੜਕ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਵੱਲ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ,

ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੇ ਖਰੜ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਧਾਰਿਆ। ਖਰੜ ਇੱਕ ਸੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ ਜੋ ਟੁੱਟੀਆਂ-ਭੱਜੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਕਣਕ, ਚੌਲ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਖਰੜ ਦੀ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ, ਤਾਂ ਖਰੜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਫਾਇਦਾ ਹੋਇਆ। ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਇਸ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ 20-25 ਮਣ ਅਨਾਜ ਅਤੇ ਗੁੜ ਦੇ ਢੇਰ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਨ। ਪਰ ਹੁਣ, ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਇੱਥੇ ਇੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਨਾਜ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ ਇੱਕ ਅਨਾਜ ਮੰਡੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨੀ ਪਈ।
ਜਦੋਂ ਸੜਕ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ, ਤਾਂ ਖਰੜ ਦੇ ਕੁਝ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੇ ਇਸਦੇ ਆਲੇ- ਦੁਆਲੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬਣਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਭੂਰੋ ਨਾਮ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ, ਜਿਸਦੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਚਾਹ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਸੀ, ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੋਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਪੂਰੀ ਜਗ੍ਹਾ ਨੂੰ ਕੂੜਾ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਘਰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫੁੱਲ ਲਗਾਏ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਕੰਧ 'ਤੇ ਰੰਧਾਵਾ ਰੋਡ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੜਕ ਦਾ ਨਾਮ ਇਸ ਲਈ ਪਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਨਾਮ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਵਿਧਾਇਕ ਸਨ, ਉਹ ਖਰੜ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਊਰਜਾਵਾਨ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਭੰਗੋ ਮਾਜਰਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਾਲਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ।

ਅਨੁਵਾਦ © ਰਾਇਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ਼ ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਐਂਡ ਆਇਰਲੈਂਡ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਬਿਨਾਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਅਤੇ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਦੇ ਘੁੰਮਾਓ ਨਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਿਊਂਸੀਪਲ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸੜਕ ਐਮ.ਐਸ. ਰੰਧਾਵਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਸੜਕ ਦਾ ਨਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 405)
ਮਿਊਂਸੀਪਲ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਸ ਸੁਝਾਅ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸੜਕ 'ਤੇ 'ਰੰਧਾਵਾ ਰੋਡ' ਲਿਖਿਆ ਇੱਕ ਬੋਰਡ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਬੋਰਡ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਲੱਭਣ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦਿੱਤੀ।
ਇੱਥੇ ਮੈਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਨੇ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੱਜ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ

ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬਹਾਦਰ ਆਦਮੀ ਸਨ, ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਠੇਕੇਦਾਰ ਜੋ ਪੀਡਬਲਯੂਡੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਡਰਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬਿੱਲਾਂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਮਫ਼ਤੂਨ ਮੇਰੇ ਖਾਸ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਸਨ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ, "ਰੰਧਾਵਾ ਸਾਹਿਬ, ਮੰਤਰਾਲੇ ਆਉਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਯੋਜਨਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਲਈ ਪਿਆਰੀ ਲੱਗੇ।" ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਹਨ ਜੋ ਇੱਕ ਤੋਂ ਦੋ ਮੀਲ ਲੰਬੀਆਂ ਕੱਚੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਕਾਰਨ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਚੰਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹਨ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਅਨਾਜ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਵੇਚਣ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਛੱਡ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਲਿੰਕ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿੱਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਦੇਖਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।" ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਲਿੰਕ ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਰੰਧਾਵਾ ਰੋਡ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਬਦਲਾਅ ਦੇਖਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀ ਸੀ, ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਜਗਰਾਉਂ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਹਲਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਬਦਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿੰਕ ਸੜਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੱਕੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ, ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਚੌਧਰੀ ਬੰਸੀ ਲਾਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਅਕਾਲੀ ਚੋਣਾਂ ਹਾਰ ਗਏ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਮਿਲੀ, ਤਾਂ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਵਧਾਇਆ। ਇਸ ਲਈ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਰਾਜ਼ ਸਿਰਫ ਨਵੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਇਸਦੀਆਂ ਲਿੰਕ ਸੜਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ, ਤੁਸੀਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋਵੋਗੇ ਕਿ ਰੰਧਾਵਾ ਰੋਡ ਨਾਮਕ ਇਸ ਸੜਕ ਨੇ ਸਿਰਫ ਕੁਝ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਇਆ, ਇਸਨੇ ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਇਆ।

(ਪੰਨਾ 406)
ਲਿੰਕ ਸੜਕਾਂ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮੈਂ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਨੂੰ ਬੱਸਾਂ ਅਤੇ ਮੀਲ ਪੱਥਰਾਂ 'ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲੋਕਾਂ

ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਵੇ। ਉਸਨੇ ਤੁਰੰਤ ਇੱਕ ਹੁਕਮ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਮੀਲ ਪੱਥਰਾਂ 'ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ; ਪੰਜਾਬ ਰੋਡਵੇਜ਼ ਦੀਆਂ ਬੱਸਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਵੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ।

ਅਧਿਆਇ 57

ਖੇਤੀ ਦਾ ਸਾਡਾ ਤਜਰਬਾ
(1966-1984)

(ਪੰਨਾ 407)
ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਮੈਂ ਬਾਗਬਾਨੀ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਵੱਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਲਈ, ਮੈਂ ਇਹ ਕੰਮ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇਕਬਾਲ ਕੌਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ। ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਖੇਤੀ ਇੱਕ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕਸਰਤ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਤਜਰਬੇ ਵਿੱਚ, ਖੇਤੀ ਸਿਰਫ਼ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਹੈ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਖਰਚੇ ਕੱਢ ਲੈਂਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਲਾਭ ਬਚਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਲੋਕ ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਕਾਲਾ ਬਾਜ਼ਾਰੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੈਸਾ ਕਾਲਾ ਧਨ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਤੀ ਏਕੜ 2000-3000 ਰੁਪਏ ਦਾ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਖੇਤੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਨਤੀਜੇ ਦਿੰਦੀ, ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ। ਸਿਰਫ਼ ਉਹ ਲੋਕ ਹੀ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪੈਸਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਲੋਕ ਸਿਰਫ਼ ਖੇਤੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਸਕਾਰਫ਼ (ਪਰਨਾ) ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੰਦੀਆਂ ਕਮੀਜ਼ਾਂ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਖੇਤ ਤੋਂ ਸਮਝਿਆ, ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ (ਪੀਏਯੂ) ਦੇ ਖੇਤੀ ਆਮਦਨ ਦੇ ਖਾਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਤੀ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀ ਏਕੜ 200-300 ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਸਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਖੇਤੀ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ 25,000 ਰੁਪਏ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ 12,000 ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਨੌਕਰਾਂ ਨੂੰ ਤਨਖਾਹ ਦੇਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਦੇਣ 'ਤੇ ਖਰਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 15-16 ਏਕੜ ਵਾਲੇ ਖੇਤਾਂ 'ਤੇ ਵੀ 5000 ਰੁਪਏ ਦੀ ਖਾਦ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, 1000 ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਬਿੱਲ,

(ਪੰਨਾ 408)
ਡੀਜ਼ਲ ਲਈ 2000 ਰੁਪਏ, ਕੀਟਨਾਸ਼ਕਾਂ 'ਤੇ 500-600 ਰੁਪਏ, ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੇ ਖਰਾਬ ਹੋਣ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਲਈ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਖਰਚੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿਸਾਨ ਜਾਣਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਨ।

80,000 ਰੁਪਏ ਵਿੱਚ ਖਰੀਦੇ ਗਏ ਟਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਖਰਾਬ ਹੋਣ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ 'ਤੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 10,000 ਰੁਪਏ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਖਰਚਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਅੱਜ ਦੀ ਖੇਤੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਉਤਪਾਦਕ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਭੁੱਖਮਰੀ ਅਤੇ ਗਰੀਬੀ ਤੋਂ ਬਚਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸ ਵਰਗ ਨੂੰ 'ਹੀਰੋ' ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਹਾਂਗੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖ ਕਿਸਾਨ ਇਸ ਖਿਤਾਬ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਈ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਭੁੱਖਮਰੀ ਅਤੇ ਗਰੀਬੀ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ। ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਕਹਾਣੀ ਇਕਬਾਲ ਕੌਰ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੋ:
"ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਬਾਅਦ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਮੇਰਾ ਪਤੀ ਇੱਕ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਸਾਡਾ ਵੀ ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਤਬਾਦਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੋਸਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, 1968 ਵਿੱਚ, ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤਬਾਦਲਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ 15 ਏਕੜ ਦੇ ਫਾਰਮ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਜੋ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ 8 ਮੀਲ ਦੂਰ ਸੀ। ਇਹ ਫਾਰਮ ਖਾਨਪੁਰ ਗਾਰਡਨ ਕਲੋਨੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਗਾਰਡਨ ਕਲੋਨੀ ਸਕੀਮ ਦੇ ਤਹਿਤ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਏ ਬਾਗ-ਉਤਪਾਦਾਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚ ਗਈ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਬਦਲੇ ਇੱਥੇ ਜ਼ਮੀਨ ਅਲਾਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਮੋਂਟਗੋਮਰੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ 18 ਏਕੜ ਨਹਿਰੀ-ਪਾਣੀ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਬਦਲੇ, ਸਾਨੂੰ ਇੱਥੇ 15 ਏਕੜ ਸਿੰਜਾਈ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਅਲਾਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਕੋਈ ਅਹਿਸਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਸਿਰਫ ਇਸ ਲਈ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਲੋਕ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਖੇਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਜ਼ਰਬਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਸਕਣ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਤਾਂ INA ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਡੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲਈ। ਉਹ ਗਾਰਡਨ ਕਲੋਨੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਲਰਕ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ 6 ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਦੀ ਇੱਕ ਨਰਸਰੀ ਤੋਂ ਅੰਬ ਅਤੇ ਅਮਰੂਦ ਦੇ ਵਧੀਆ ਕੁਆਲਿਟੀ ਦੇ ਪੌਦੇ ਲਿਆਏ ਜੋ ਉਸਨੇ ਸਾਡੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਲਗਾਏ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਉਸ ਅਣਵਰਤੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਫਸਲਾਂ ਉਗਾਉਣ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਆਮਦਨ ਆਪਣੇ ਲਈ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਵੀ ਲਗਾਇਆ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ ਖਾਦਾਂ ਦੇ ਬਿੱਲਾਂ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਬਲਦ ਵੀ ਖਰੀਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ,

ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੀ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਸਾਡੇ ਬਾਗ ਦੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਭਾਲ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਪੈਸਾ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ 1967 ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਘਰ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

(ਪੰਨਾ 409)
ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ 1964 ਵਿੱਚ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਘਰ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਹਰ ਸਾਲ ਇੱਥੇ ਆਉਂਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਲਈ ਉੱਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਆਉਂਦੇ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਸੰਤਰੇ, ਅਮਰੂਦ ਅਤੇ ਅੰਬ ਦੇ ਪੌਦੇ ਲਗਾਉਂਦੇ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਕੁਝ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਲਾਂ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਹੇਠ ਆ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਸਾਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਲਈ ਉੱਥੇ ਰਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਸਾਡੇ ਲਈ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਅਨੁਭਵ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੇਰਾ ਪਤੀ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਹੈ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਵੀ ਪਿੰਡ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਤੋੜਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਹਰ ਮੌਸਮ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਅਤੇ ਫਲ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਖੇਤਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ, ਸਵਰਗੀ ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਨੇਤਰ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੋਜਰਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਫਾਰਮ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਪੂਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਇਸ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉੱਥੇ ਕਿਹੜੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਬੀਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਕਦੋਂ ਉਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਫਾਰਮ ਵਿੱਚ ਮਾਲਟਾ, ਸੰਤਰੇ ਅਤੇ ਪੋਮੇਲੋ ਉੱਗਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਫਸਲਾਂ ਵੀ ਬੀਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਆਪਣੇ ਫਾਰਮ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।
ਮੈਂ ਹੁਣ ਜੋ ਖੇਤੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਾਡੀ ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲਵਾਂਗਾ, ਪਰ ਇੱਥੇ, ਮੈਂ ਖੇਤ ਅਤੇ ਬਾਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਦੂਜਾ, ਹੁਣ ਮੈਂ ਰਸਾਇਣਕ ਖਾਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ। ਹੋਰ ਵੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਹੁਣ ਜਾਣੂ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਇਲੈਕਟ੍ਰਿਕ ਮੋਟਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਐਡਜਸਟ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਸਾਲ ਇੱਕ ਖਾਸ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਫਸਲਾਂ 'ਤੇ ਛਿੜਕਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਰਸਾਇਣਕ ਖਾਦਾਂ ਅਤੇ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕਾਂ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੋਈ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦਾ ਤੁਰੰਤ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਖੇਤੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ, PH ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਖਾਰੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਜਿਪਸਮ ਪਾਉਣਾ।

□□ □□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□ □□□ □□□□ □□□ □□□ □□□ □□□□□ □□ □□ □□□□ □□□□ □□, □□ '□□ □□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□□□□ □□□ □□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□□□□□ '□□ □□□ □□□□□□ □□□□ □□□ (□□□□□□□) □□□□□ □□, □□□□ □□□□□ □□□□□ □□□□ □□□□□ □□□ □□□ □□□□□□□□ □□ □□□□ □□□ □□□□□ □□□□□ □□□□

(□□□□ 410)

□□□□ □□ □□□ □□□ □□□ □□□□□ □□; □□ □□□□ □□□ □□□□□□□ □□ □□ □□ □□□□□□ □□□ □□□□ □□ □□□□ □□□ □□□□□□ □□ □□□□□ □□□□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□□□□ □□□ □□ □□ □□□□ □□□□□□ □□□ □□ □□□□□ □□ □□□ □□□ '□□ □□□□□□□□ □□□

□□□□□□□□ □□□□□ □□□□□ □□□□ □□ □□□□ □□□□□, □□□□ □□□□□□□□□ □□ □□□□ □□□□ □□□ □□□□□□ □□□□, □□□□ □□□□ □□ □□□□ □□□ □□□□□ □□, □□□ □□□□□□□□ □□□□□□ □□□ □□□ □□□□ □□□ □□□□□□ □□ □□□□ □□□ □□□ □□□□□ □□, □□ 15 □□□□□□ □□□□ □□□□ □□□□□□ □□□ □□□□, □□□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□ □□□□□ □□□□□□ □□□ □□□□□□□ □□□□□ □□□

◌□□ □□□□□□□□ □□ □□□□ □□□□; □□□□□□ □□□□□□□□ □□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□□□ □□□ □□□□□□ □□□□ □□□□□ □□□□ □□□□□□□ □□, □□□ □□□□□□□ □□ □□□□□□ '□□ 300 □□□□ □□□ □□□□□ □□□

□□ □□□□□ □□ □□□□□ □□□ □□□□, □□□□□ □□ □□ □□□ □□□□ □□ □□ □□□ □□ □□□□□□□□ □□□□□ □□□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□□ □□ □□□□□ □□□□□□ □□□□, □□□□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□□ □□□□□ □□, □□ □□□□ □□□□□ □□ □□□□ □□□□□□ □□□□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□ □□□□□ □□, □□□ □□□ □□□□ □□□□□□□ □□ □□□□□ □□□ □□□ □□ □□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□□ □□, □□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□ □□□, □□□□□□ □□□□ □□□□ □□□□□□□, □□□ □□ □□□ □□□□ □□□-□□□□□□□ □□□□□ □□, □□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□□ □□ □□□□, □□□□□ □□ □□□□□□□ □□□ □□□□ □□□ □□ □□□□□ □□□ □□ □□□ □□□□□, □□□□ □□□ □□□□□□□□ □□□□ □□□□□ □□ □□□□□□□ '□□ □□□□ □□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□□□□□□ □□□ □□□□□ □□ □□□□□□ '□□ □□□□□□□□ □□□□□□ □□□□□ □□□ □□□ □□□ □□□□ □□□□ □□ □□□□□□ '□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□ □□□ □□□□ □□□ □□□□ □□, □□□ □□□□ □□□□ □□□□□ □□ □□□□□ □□, □□□ □□□□ □□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□ □□□□ □□□□□ □□□□ □□□ □□□□□ □□□ □□□□ □□□□□□□ □□ □□□□□ □□□□ □□□□ □□□ □□□□□ □□

ਤੇਲ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਕੀੜੇ ਲੁਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਤਰੇ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਮਰ ਗਏ, ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਟਣਾ ਪਿਆ। ਸਾਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਰੁੱਖ ਚੰਗੇ ਫਲ ਦੇਣਗੇ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਚੰਗੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇਣਗੇ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਵੀ 5-6 ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਉੱਪਰੋਂ ਸੁੱਕਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।
ਤੋਤੇ ਬਾਗ਼ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਨਾਸ਼ਪਾਤੀ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਲਗਾਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 10 ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਫਲ ਲੱਗਾ, ਪਰ ਤੋਤਿਆਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਫਲ ਖਾ ਲਏ। ਅੰਬ ਅਤੇ ਅਮਰੂਦ ਨੂੰ ਮੰਡੀ ਲਿਜਾਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਠੇਕੇਦਾਰ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਉਹ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦਿਨ-ਰਾਤ 'ਹੋ, ਹੋ' ਕਹਿ ਕੇ ਤੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਭਜਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।
ਜਦੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਸਾਡਾ ਬਾਗ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤ ਗਿਆ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦੋ ਬਲਦ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ।

(ਪੰਨਾ 411)
ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਹੁਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਟਰੈਕਟਰ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਟਰੈਕਟਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਰਹਿਣਗੇ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਸਹੀ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਹੁਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਸੀ। ਫਿਰ 1968 ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਰਜ਼ੀ ਭੇਜੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਟਰੈਕਟਰ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਪਰਮਿਟ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਨੇ 25,000 ਰੁਪਏ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜ਼ੈਟਰ ਟਰੈਕਟਰ, ਇੱਕ ਟਰਾਲੀ, ਸੰਦ, ਇੱਕ ਬੀਜ-ਡਰਿੱਲ, ਇੱਕ ਵਾਢੀ ਮਸ਼ੀਨ ਆਦਿ ਖਰੀਦੇ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਛੋਟੇ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ ਟਰੈਕਟਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਲਾਭਦਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਿਕਲਪ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਟਰੈਕਟਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਖੇਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਪਹਿਲੂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।
ਮੈਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਤਿੰਨ ਕਾਮੇ ਹਨ ਜੋ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਟਰੈਕਟਰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੀਜ ਬੀਜਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਨਾਸ਼ਤੇ ਵਾਲੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਟਰੈਕਟਰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਸਨੂੰ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਟਰੈਕਟਰ ਚਲਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਾਨਸੂਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੰਗਲੀ ਬੂਟੀ ਉੱਗਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦਾ ਨਾਮ ਕਿਸ਼ਨ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਟਰੈਕਟਰ ਵਰਤਣ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਖੇਤੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਜ਼ਦੂਰ, ਜਸਵੰਤ ਹਰੀਜਨ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਚਾਰਾ ਕੱਟਦਾ ਹੈ ਅਤੇ

ਮੱਝਾਂ ਨੂੰ ਖੁਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਮਿੱਟੀ ਵੀ ਪੁੱਟਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਨੌਕਰ, ਪ੍ਰਤਾਪ, ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਣਕ ਬੀਜਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੰਚਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਸਨੂੰ ਖੇਤਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਦ ਵੀ ਖਰੀਦਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ... ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਖਾਦ, ਡੀਜ਼ਲ, ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਆਦਿ। ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਦੀ ਅਕਸਰ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਉਸਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਕਾਰ ਡਰਾਈਵਰ ਆਪਣੇ ਖਾਲੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਅੰਬ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰ ਟਾਹਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੱਟਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਦਿਨ ਕਾਰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਖਾਲੀ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੂਜੇ ਪੌਦਿਆਂ ਦੀ ਛਾਂਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾੜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਛਾਂਟਦਾ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 412)
ਬਾਗ਼ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਕੰਡਿਆਲੀ ਤਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਜਾਨਵਰ ਅਤੇ ਮੁੰਡੇ ਅੰਦਰ ਨਾ ਜਾ ਸਕਣ। ਇਸੇ ਲਈ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਸੀਮਿੰਟ ਦੇ ਥੰਮ੍ਹ ਅਤੇ ਕੰਡਿਆਲੀ ਤਾਰਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨੀ ਮਹਿੰਗੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਨੌਕਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਅਸੀਂ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਝੋਨਾ ਬੀਜਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ। ਕਣਕ ਦੀ ਕਟਾਈ ਅਤੇ ਆਲੂ ਪੁੱਟਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰੋ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰੋ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਕਾਮੇ ਉਹੀ ਭੋਜਨ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਅਸੀਂ ਖਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇੱਕ ਆਂਡਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਗਲਾਸ ਦੁੱਧ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੌਸਮ ਅਨੁਸਾਰ ਖਾਣ ਲਈ ਫਲ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤੱਥ ਸਾਨੂੰ ਦੂਜੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇਣਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਅਨਾਜ ਅਤੇ ਫਲ ਉਗਾਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪਣੇ ਫਾਰਮ 'ਤੇ ਮੁਰਗੀਆਂ ਅਤੇ ਮੱਝਾਂ ਵੀ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਅੰਡੇ ਅਤੇ ਦੁੱਧ ਸਿਰਫ਼ ਘਰ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਡੇ ਦੇਣਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਡਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅੰਡੇ ਸਾਡੀ ਸਿਹਤ ਲਈ ਚੰਗੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਲਈ ਵੀ ਚੰਗੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਪ੍ਰੋਟੀਨ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਭੋਜਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ

ਸਿਹਤਮੰਦ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਵੱਡੇ ਹੋਣ 'ਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਰਹਿਣਗੇ। ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਵਾਨੀ ਵਿੱਚ ਲੋੜੀਂਦਾ ਪ੍ਰੋਟੀਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਉਹ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵੱਡੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਜੇਕਰ ਖੁਰਾਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਟੀਨ ਦੀ ਕਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕਾਮਿਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਪੋਤੇ-ਪੋਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਧਣ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ, ਮੈਂ ਵਿਹਾਰਕ ਸਮਾਜਵਾਦ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਨਾਅਰੇ ਲਗਾਉਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਹੈ।
ਨੇੜਲੇ ਪਿੰਡ ਨਯਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਡਾਲਾ ਤੋਂ ਕੁਝ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਸਾਡੇ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਾਖੀ, ਲੋਹੜੀ ਅਤੇ ਰੱਖੜੀ 'ਤੇ ਕੱਪੜੇ ਤੋਹਫ਼ੇ ਦਿੰਦੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਚਾਰਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੋਕਦੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣ ਲਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਾਪਸ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਭੋਜਨ ਦਿੰਦੀ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਕੋਈ ਬਿਮਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੋਟੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਲਈ ਦਵਾਈ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਹਾਂ। ਜਿਹੜੇ ਗਰੀਬ ਲੋਕ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀ ਫੀਸ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਇਲਾਜ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਹਸਪਤਾਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸੱਚਮੁੱਚ ਬਿਮਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
ਰਸੋਈ ਖੇਤੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਪਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ; ਸਾਡੇ ਨੌਕਰ ਕਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸ਼ੀਲਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਲਈ ਖਾਣਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹਾਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਚਾਹ ਦੀ ਕੇਤਲੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੁੱਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਦੋ ਵਾਰ ਚਾਹ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 413)
ਇਸ ਨਾਲ ਹਰ ਮਹੀਨੇ 200 ਰੁਪਏ ਖੰਡ ਦਾ ਖਰਚਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।
ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਰੱਖਣਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕੰਮ ਹੈ, ਮੈਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਰੁੱਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨੌਕਰਾਂ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੋ ਵੀ ਖਰੀਦਦੇ ਹਨ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਸੀਦਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੁਗਤਾਨ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਭੁਗਤਾਨ ਰਿਕਾਰਡ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਗੂਠੇ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਲੋਕ ਹਰ ਸਮੇਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਭੁਗਤਾਨ ਰਜਿਸਟਰ ਵਿੱਚ ਦਸਤਖਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

(стр. 414)

[illegible]

ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਇਕੱਲਤਾ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਫਾਰਮ 'ਤੇ ਇੰਨਾ ਕੰਮ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕਿਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਦੂਜਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੈਟਰੋਲ ਮਹਿੰਗਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਦੋਸਤ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸੁਮਿੱਤਰਾ ਜੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਵਾਰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ। ਉਹ ਸਵਰਗੀ ਡਾ. ਏ.ਸੀ. ਜੋਸ਼ੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੈ; ਉਸਨੂੰ ਦਮਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ।
ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖੇਤੀ ਬਾਰੇ ਜੋ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਦੱਸੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਸਾਡੇ ਲਈ ਆਮਦਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਕਿਵੇਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇੱਕ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। 1970 ਵਿੱਚ, ਖਾਦਾਂ 'ਤੇ 2000 ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਅੱਜ ਇਸਦੀ ਕੀਮਤ 5000 ਰੁਪਏ ਹੈ। ਰਸਾਇਣਕ ਖਾਦ ਅਤੇ ਖਾਦ ਦੋਵੇਂ ਮਹਿੰਗੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟਰੱਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲਿਆਉਣਾ ਵੀ ਮਹਿੰਗਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਡੀਆਂ ਦੋ ਮੱਝਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਛੇ ਸਿਰਫ਼ 3 ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਲਈ ਖਾਦ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਰਸਾਇਣਕ ਖਾਦ ਛਿੜਕਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਾਂ ਇਸ ਲਈ ਖਾਦ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਖਰੀਦਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ 10 ਟਰੱਕ ਖਾਦ ਖਰੀਦਦੇ ਹਾਂ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਲ 10,000 ਰੁਪਏ ਬਣਦੇ ਹਨ।
ਇਸ ਖੇਤੀ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਜੋ ਸਮਝਿਆ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਵਾਇਤੀ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਉਤਪਾਦਕ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਮਹਿੰਗਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆਮਦਨ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਰੋਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾ ਸਕਦੇ। ਮਸ਼ੀਨੀ ਖੇਤੀ ਮਹਿੰਗੀ ਹੈ। ਟਰੈਕਟਰ ਅਤੇ ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਦੇ ਬਿੱਲ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਜੋ ਵੀ ਅਸੀਂ ਉਪਜ ਵੇਚ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਉਹ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੰਦ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੈਸਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਲੈਕਟ੍ਰੀਸ਼ੀਅਨਾਂ ਕੋਲ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਛੋਟੀਆਂ ਮੁਰੰਮਤਾਂ ਲਈ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਬਾਕੀ ਉਹ ਲੋਕ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਖੇਤ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਖਾਤੇ ਜੋੜਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਚਾਉਂਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਫਾਰਮ ਮੈਨੇਜਰ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਲਗਭਗ 250 ਰੁਪਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਇੱਕ ਵਰਕਰ ਦੀ ਕਮਾਈ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਇਮਾਰਤਾਂ, ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਅਤੇ ਸੰਦਾਂ ਦੀ ਖਰਾਬੀ ਅਤੇ ਅੱਥਰੂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਲ 3000 ਰੁਪਏ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਸਾਰੀ ਉਪਜ ਸਾਡੇ ਖਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਉਦੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਬਾਰਿਸ਼ ਚੰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਪੈਸਾ ਖਰਚ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ 415)
ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪਛਤਾਵਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਮਿਲਾਵਟ ਰਹਿਤ ਭੋਜਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਦੁੱਧ ਤੋਂ ਮੱਖਣ ਬਣਾਉਣਾ ਕਸਰਤ ਲਈ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਮੱਖਣ ਕੱਢਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਜੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਾਂ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਸਰਤ ਕਰਨਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਟਿਊਬਵੈੱਲ 'ਤੇ ਨਹਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਨੰਦਦਾਇਕ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਸਕਦੇ। ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਦਾ ਪਾਣੀ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਠੰਡਾ ਅਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸਿਰਫ਼ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਜੋ ਵੀ ਉਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਵੰਡਣਾ ਅਤੇ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਮਿਸਾਲ 'ਤੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹਾਂ; ਉਸਨੂੰ ਜੀਤਾ ਰੰਧਾਵਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਖਰੀ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਜ਼ਮੀਨ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਉਪਜ ਲੰਗਰ ਵਿੱਚ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਸੈਲਾਨੀ ਉਸ ਭੋਜਨ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ; ਅਸੀਂ ਜੋ ਵੀ ਉਗਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਕਾਮਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪਸੰਦ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਹੈ।

___

[redacted]

[redacted]: [redacted]/[redacted] [redacted]

[redacted]: [redacted] [redacted] [redacted]

ਬਾਣੀ: ਜਾਂ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਬੋਲੀ/ਸ਼ਬਦ। ਇਸ ਲਈ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ, ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਬਾਣੀਆ: ਹਿੰਦੂ ਦੁਕਾਨਦਾਰ, ਕਰਿਆਨੇ ਵਾਲਾ, ਵਪਾਰੀ, ਵਪਾਰੀ, ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ, ਕਾਰੋਬਾਰੀ। ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀ ਵੈਸ਼ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ।
ਬਨਵਾਸੀ/ਵਨਵਾਸੀ: ਜੰਗਲ-ਨਿਵਾਸੀ। (ਬਨ/ਵਨ: ਜੰਗਲ, ਅਤੇ ਵਾਸੀ, ਜਾਂ ਨਿਵਾਸੀ/ਨਿਵਾਸੀ।) ਬਾਓਲੀ: ਪੌੜੀਆਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ। ਹਵਾਲੇ ਲਈ ਅਗਰਸੇਨ-ਕੀ ਬਾਓਲੀ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪੌੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਖੂਹ ਵੇਖੋ। ਬਾਰਾਤ: ਵਿਆਹ ਦਾ ਜਲੂਸ
ਬਰਾਤੀ: ਵਿਆਹ ਦੀ ਜਲੂਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਾਰਾਸਿੰਘਾ: ਕਈ ਸਿੰਗਾਂ ਵਾਲੇ ਦਲਦਲੀ ਹਿਰਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਜਾਤੀ (ਕੰਮ = 12, ਸਿੰਘਾ = ਕੀੜੀ) ਬਾਸੂਹਤੀ: ਕੇਪ ਮਰਟਲ ਫੁੱਲ
ਬਾਜ਼ਾਰ: ਬਾਜ਼ਾਰ
ਬੇਦੀ: ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਖੱਤਰੀਆਂ/ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਜਾਤੀ। ਬੀਨ: ਹਵਾ ਦਾ ਸਾਜ਼, ਜਿਸਨੂੰ ਪੂੰਗੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬੇਗਮ: ਰਾਣੀ, ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ।
ਬੇਰ/ਬੇਰੀ: ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤੀ ਬੇਰੀਆਂ; ਜ਼ੀਜ਼ੀਫਸ ਮੌਰੀਸ਼ੀਆਨਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਚੀਨੀ ਖਜੂਰ, ਬੇਰ, ਚੀਨੀ ਸੇਬ, ਜੁਜੂਬ, ਭਾਰਤੀ ਪਲੱਮ, ਰੇਜੀ ਪਾਂਡੂ, ਭਾਰਤੀ ਜੁਜੂਬ, ਡੰਕਸ (ਬਾਰਬਾਡੋਸ ਵਿੱਚ) ਅਤੇ ਮਸਾਉ (ਜ਼ਿੰਬਾਬਵੇ ਵਿੱਚ) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਗਰਮ ਖੰਡੀ ਫਲਾਂ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਹੈ ਜੋ ਰਮਨੇਸੀਏ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਬੇਸਨ, ਵੇਸਨ: ਛੋਲੇ ਦਾ ਆਟਾ
ਭਾਬੀ ਜੀ: ਭਾਬੀ
ਭਾਦੋਂ: ਅਗਸਤ-ਸਤੰਬਰ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤੀ ਕੈਲੰਡਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਜਨ: ਹਿੰਦੂ ਭਗਤੀ ਗੀਤ, ਸਿੱਖ ਸਮੇਤ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਭਗਤੀ ਗੀਤਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਭਗਤੀ: ਪੂਜਾ
ਭੱਲਾ: ਦਾਲ ਦਾ ਡੰਪਲਿੰਗ
ਭਾਪਾ: ਅੱਜ, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਅਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮੁੜ ਵਸੇਬੇ ਲਈ ਭਾਰਤ ਆਏ ਸਨ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਖੱਤਰੀ ਅਤੇ ਅਰੋੜਾ ਸਿੱਖ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸੀ (ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰੰਧਾਵਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ), ਅਤੇ ਇਹ ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ

ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ - 'ਭਾਪਾ' ਜਾਂ 'ਭਾਪਾ ਜੀ' ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ 'ਭਰਾ' ਹੈ।
ਭਟੂਰਾ: ਫੁੱਲੀ ਹੋਈ ਤਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਰੋਟੀਆਂ
ਬੀਬੀ: ਨਾਂਵ, ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਸਤਿਕਾਰ ਲਈ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਸ਼ਬਦ, ਗੈਰ-ਰਸਮੀ: ਮਾਂ/ਭੈਣ/ਧੀ/ਨੂੰਹ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸੰਬੋਧਨ ਦਾ ਬੋਲਚਾਲ ਸ਼ਬਦ।
ਬੀਘਾ: ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਇੱਕ ਮਾਪ ਜੋ ਸਥਾਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ 1/3 ਤੋਂ 1 ਏਕੜ (1/8 ਤੋਂ 2/5 ਹੈਕਟੇਅਰ) ਤੱਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਿੰਦ: ਛੋਟੇ ਮੌਨਸੂਨ ਕੀੜੇ
ਬੋਲੀ (ਬਹੁਵਚਨ: ਬੋਲੀਆਂ): ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਤਾੜੀਆਂ ਦੀ ਤਾਲ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤ ਬੁਰਜ: ਬੁਰਜ, ਮੀਨਾਰ, ਥੰਮ੍ਹ, ਗੁੰਬਦ।

ਚਾਚਾ ਜੀ: ਚਾਚਾ, ਪਿਤਾ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਚਾਚੀ ਜੀ: ਮਾਸੀ, ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਦੀ ਪਤਨੀ। ਚਮਾਰਦੀ: ਦਲਿਤ ਬਸਤੀ, ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਜਿੱਥੇ ਚਮੜੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ (ਚਮਰੀ, ਜਾਂ ਚਮੜਾ) ਦਲਿਤ ਜਾਤੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਚੰਬਾ/ਚੰਪਾ: ਮੈਗਨੋਲੀਆ ਚੰਪਾਕਾ, ਇੱਕ ਫੁੱਲਦਾਰ ਰੁੱਖ ਜੋ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਲਈ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਚਮੇਲੀ: ਚਮੇਲੀ
ਚਪੱਤੀ: ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਣੀ ਪਤਲੀ ਬੇਖਮੀਰੀ ਚਪਟੀ ਰੋਟੀ, ਚੜੀ ਜਾਂ ਚੜੀ: ਸੋਰਘਮ
ਚੌਰ: ਮੱਖੀਆਂ ਨੂੰ ਭਜਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਫਲਾਈਵਿਸਕ, ਜੋ ਯਾਕ ਦੀ ਪੂਛ, ਮੋਰ ਦੇ ਖੰਭਾਂ, ਜਾਂ ਸਿੰਥੈਟਿਕ ਸਮੱਗਰੀ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਮੱਖੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੱਖੇ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਿਵਾਜ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਚਿਮਟੇ: ਲੰਬੇ ਚਿਮਟੇ ਵਰਗੇ ਯੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਵਜਾ ਕੇ ਸੰਗੀਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਚੌਂਕ-ਫੁਲ: ਸ਼ਾਇਦ ਸਿਰ ਦੇ ਉੱਪਰ ਵਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁੰਦਿਆ ਹੋਇਆ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਟੁਕੜਾ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਵਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁੰਦਿਆ ਹੋਇਆ ਫੁੱਲ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
ਚੂੜਾ: ਦੁਲਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਹਿਨੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਲਾਲ ਅਤੇ ਚਿੱਟੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ। ਚੂੜੀਦਾਰ: ਇੱਕ ਖਿੱਚਿਆ ਅਤੇ ਤੰਗ-ਲੜਾਈ ਵਾਲਾ ਪਜਾਮਾ, ਜੋ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਹਿਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੂੜੀਦਾਰ ਪਜਾਮਾ/ਪਜਾਮਾ ਤੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਲੱਤਾਂ ਨਾਲ ਚਿਪਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਚਟਨੀ: ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦਾ ਮਸਾਲੇਦਾਰ ਮਸਾਲਾ, ਸਿਰਕੇ, ਮਸਾਲੇ ਅਤੇ ਖੰਡ ਦੇ ਨਾਲ ਫਲਾਂ ਜਾਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ; ਸਾਸ ਜਾਂ ਸਾਸ ਲਈ ਸੁੱਕਾ ਬੇਸ।

ਅਨੁਵਾਦ © ਰਾਇਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ਼ ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਐਂਡ ਆਇਰਲੈਂਡ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਬਿਨਾਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਘੁੰਮਾਓ। ਡਾਂਗ: ਬਾਂਸ ਦੀ ਸੋਟੀ, ਕਲੱਬ, ਬਲਡਜਨ, ਕੁਡਗਲ, ਡੰਡਾ, ਸਟਾਫ, ਨਾਈਟਸਟਿਕ ਦਾਦੀ: ਦਾਦੀ
ਦਾਦਰਾਸੀ: ਰਾਹਤ
ਦਰਬਾਰ: ਸਭਾ, ਦਰਬਾਰ, ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਦਰਸ਼ਨ: ਸ਼ਾਬਦਿਕ, ਦੇਖਣ ਲਈ। ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ 'ਦੇਖਦੇ' ਹਨ।
ਦਰਵਾਜ਼ਾ: ਦਰਵਾਜ਼ਾ
ਦਾਤੁਨ: ਦੰਦ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਨਿੰਮ ਦੀ ਟਹਿਣੀ
ਡੇਰਾ: ਸਮਾਜਿਕ-ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਗਠਨ
ਦੇਸੀ ਘਿਓ: ਦੇਸੀ ਸਥਾਨਕ, ਦੇਸੀ, ਜਾਂ ਦੇਸੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਘਿਓ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਮੱਖਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਢੱਡ: ਛੋਟਾ ਢੋਲ
ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ: ਸਰਾਂ, ਯਾਤਰੀਆਂ ਲਈ ਆਰਾਮ ਘਰ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜਾਂ ਦਾਨੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਧੋਬੀ: ਧੋਬੀ, ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਰਦ।
ਧੋਤੀ: ਕਮਰ 'ਤੇ ਪਹਿਨਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਲੱਤਾਂ ਨੂੰ ਢੱਕਣ ਵਾਲਾ ਕੱਪੜਾ ਡੋਗਰਾ: ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਇੱਕ ਇੰਡੋ-ਆਰੀਅਨ ਨਸਲੀ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੂਹ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ, ਕਿਉਂਕਿ ਐਮ.ਐਸ. ਰੰਧਾਵਾ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਪਹਾੜੀ ਲੜੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਦੋਆਬਾ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਡੋਗਰੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਯਾਨੀ ਕਿ ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ। ਡੋਲੀ: ਵਿਆਹ ਦੌਰਾਨ ਦੁਲਹਨ ਨੂੰ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਪਾਲਕੀ। ਦੁਪੱਟਾ/ਚੁੰਨੀ: ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਸਕਾਰਫ਼, ਰੈਪਰ, ਜਾਂ ਪਰਦਾ।

ਫਕੀਰ: ਭਟਕਦਾ ਭਟਕਣ ਵਾਲਾ
ਫਲਾਹੀ ਰੁੱਖ: ਅਕਾਸੀਆ ਮੋਡੇਸਟਾ, ਇੱਕ ਕੰਡਿਆਲਾ ਰੁੱਖ ਹੈ।

ਗੈਂਡਾ: ਗੈਂਡਾ

ਗਲਗਲ: ਸਿਟਰਸ ਸੂਡੋਲਿਮੋਨ ਇੱਕ ਦੇਸੀ ਨਿੰਬੂ ਜਾਤੀ ਦਾ ਫਲ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ 'ਪਹਾੜੀ ਨਿੰਬੂ' ਜਾਂ 'ਕੁਮਾਊਂ ਨਿੰਬੂ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਗਲੀ: ਗਲੀ (ਇਸਨੂੰ ਗਲੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ)
ਗਣੇਸ਼: ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਹਾਥੀ-ਦੇਵਤਾ, ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ, ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੋਣ, ਅਤੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਦੌਲਤ, ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ ਅਸੀਸ ਦੇਣ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਘੱਗਰਾ: ਲੰਬਾ, ਢਿੱਲਾ ਵਹਿੰਦਾ ਸਕਰਟ ਗ਼ਜ਼ਲ: ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਸ਼ਾਇਰਾਨਾ ਤੁਕਾਂਤਬੱਧ ਕਵਿਤਾ
ਗੋਲੂ: ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਰੰਗ। ਇਸਨੂੰ ਨੀਲ, ਜਾਂ ਨੀਲ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੋਪੀਆਂ: ਦੁੱਧ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ, ਗਊ-ਆਜੜੀਆਂ ਦੇ ਦੇਵਤਾ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਮਾਦਾ ਸਹੇਲੀਆਂ ਗੁਲੂਬੰਦ: ਮਫਲਰ
ਗੁਰਬਾਣੀ: ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ
ਗੁਰਦੁਆਰਾ: ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪੂਜਾ ਸਥਾਨ
ਗੁਰਸਿੱਖ: ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿੱਖ।

ਹਲਦੂ: ਅਦੀਨਾ ਕੋਰਡੀਫੋਲੀਆ, ਇੱਕ ਪਤਝੜ ਵਾਲਾ ਰੁੱਖ ਜਿਸਦੇ ਅੰਡਾਕਾਰ ਪੱਤੇ 20 ਮੀਟਰ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੱਕ ਵਧ ਸਕਦੇ ਹਨ।

। ਹਲਵਾ: ਕਣਕ ਦੇ ਫੁੱਲ ਜਾਂ ਦਾਣੇਦਾਰ ਕਣਕ, ਖੰਡ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਮੱਖਣ ਜਾਂ ਘਿਓ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪੁਡਿੰਗ।
ਹਨੂੰਮਾਨ: ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਰਾਮ ਦੇ ਮੁੱਖ ਭਗਤ, ਇੱਕ ਬਾਂਦਰ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਹਰਦ: ਇੱਕ ਔਸ਼ਧੀ ਪੌਦਾ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਮ: ਟਰਮੀਨਲੀਆ ਚੇਬੁਲਾ ਹਵਨ: ਅਗਨੀ-ਪੂਜਾ
ਹਵੇਲੀ: ਮਹਿਲ
ਹਵਾਲਦਾਰ: ਸਾਰਜੈਂਟ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਫੌਜੀ ਰੈਂਕ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜਾਂ ਵਿੱਚ, ਮੂਲ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਗੈਰ-ਕਮਿਸ਼ਨਡ ਅਫਸਰ।
ਹੁੱਕਾ: ਸਿਗਰਟਨੋਸ਼ੀ ਦੀ ਪਾਈਪ
ਹੁਰਾਂ, ਅਪਸਰਾ: ਸੁੰਦਰ ਔਰਤਾਂ, ਸਵਰਗੀ ਨ੍ਰਿਤਕ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰੀ: ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੀ

ਹਜ਼ੂਰ: ਸੰਬੋਧਨ ਦਾ ਸਨਮਾਨਜਨਕ ਢੰਗ: ਤੁਹਾਡਾ ਸਨਮਾਨ, ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ, ਤੁਹਾਡੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ; ਨਾਂਵ ਪੁਲਿੰਗ: ਮੌਜੂਦਗੀ, ਹਾਜ਼ਰੀ; ਦਰਬਾਰ।

ਇਤੇਲਾਹੀ: ਜਾਣਕਾਰੀ

ਜਗੀਰਦਾਰੀ: ਜਗੀਰਦਾਰੀ, ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਜਿੱਥੇ ਜਾਗੀਰ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਖੇਤਰ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਜਾਗਰਣ ਤੋਂ ਟੈਕਸ/ਵਸੂਲੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ: ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਗਾਉਂਦੀ ਹੈ; ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਜਲੇਬੀ: ਖੰਡ ਦੇ ਸ਼ਰਬਤ ਵਿੱਚ ਭਿੱਜਿਆ ਇੱਕ ਸਪਿਰਲ ਮਿੱਠਾ। ਕਣਕ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਸਪਿਰਲ ਤੋਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਤੇਲ ਵਿੱਚ ਤਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਖੰਡ ਦੇ ਸ਼ਰਬਤ ਵਿੱਚ ਭਿੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਲੇਬੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆਈ ਮਿੱਠਾ ਹੈ। ਜਨਾਬ: ਮਾਣਯੋਗ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ/ ਤੁਹਾਡਾ ਸਤਿਕਾਰ
ਜਨਮ ਅਸ਼ਟਮੀ: ਹਿੰਦੂ ਤਿਉਹਾਰ ਹਰ ਸਾਲ ਅਗਸਤ ਜਾਂ ਸਤੰਬਰ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਜਨਮ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿੱਚ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ: ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਮੁੱਖ ਸਿੱਖ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪਹਿਲੀ ਪਵਿੱਤਰ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਸਿਹਰਾ ਪਹਿਲੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਟ/ਜੱਟ: ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇੱਕ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਨਾਮ; ਇਸ ਜਾਤੀ ਦੇ ਇੱਕ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਕਿਸਾਨ, ਕਿਸਾਨ, ਜਾਂ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।
ਜਥਾ: ਇੱਕੋ ਮਿਸ਼ਨ/ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਜਥੇਦਾਰ: ਕਿਸੇ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਜਥੇ ਦਾ ਆਗੂ/ਕਮਾਂਡਰ ਜਵਾਨ: ਫੌਜ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ, ਜਵਾਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਿਪਾਹੀ। ਆਮ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ, ਜਵਾਨ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।
ਜੇਠ-ਹਾੜ: ਮਈ/ਜੂਨ ਤੋਂ ਜੂਨ/ਜੁਲਾਈ
ਝਰੋਖਾ: ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੀ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਅਤੇ ਇੰਡੋ-ਇਸਲਾਮੀ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਉੱਪਰੋਂ ਲਟਕਦੀ ਬੰਦ ਬਾਲਕੋਨੀ।
ਝਿਓਰੀ (ਝਿਓਰੀ: ਔਰਤ, ਝਿਓਰ: ਮਰਦ): ਵਿਆਹਾਂ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਜਸ਼ਨਾਂ/ਮੌਕਿਆਂ ਲਈ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਰਸੋਈਏ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਜਾਤੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭੱਠੇ ਝਿਓਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹਨ, ਇੱਥੇ ਇਹ ਇੱਕ ਔਰਤ ਝਿਓਰੀ ਦੀ ਭੱਠੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੀ: ਸਨਮਾਨ ਜਾਂ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਪਿਛੇਤਰ, ਪਿਆਰ ਜਾਂ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ, ਸਰ; ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਹਾਂ ਸਰ ਜਾਂ ਹਾਂ ਮੈਡਮ।

ਕਚਨਾਰ: ਆਰਕਿਡ ਰੁੱਖ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

ਕਾਫਿਰ: ਕਾਫ਼ਰ
ਕੈਂਥਾ ਦਾ ਰੁੱਖ: ਕੈਸੀਆ ਫਿਸਟੁਲਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੋਲਡਨ ਸ਼ਾਵਰ, ਪਰਜਿੰਗ ਕੈਸੀਆ, ਇੰਡੀਅਨ ਲੈਬਰਨਮ, ਜਾਂ ਪੁਡਿੰਗ-ਪਾਈਪ ਟ੍ਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੀਲੇ ਫੁੱਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਜਾਵਟੀ ਪੌਦੇ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਅਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦਾ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀ ਹੈ। ਕਾਕੋ: ਪਿਆਰ ਦਾ ਸ਼ਬਦ। ਕਾਕਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਬੱਚਾ, ਜਾਂ ਬੱਚਾ। ਇਹ ਪੁਲਿੰਗ ਰੂਪ ਲਈ ਵੀ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਾਕੀ ਜਾਂ ਕਾਕੋ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਹੈ।
ਕਲਸ਼: ਇੱਕ ਧਾਤ ਦਾ ਘੜਾ, ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਿਖਰ ਜਾਂ ਮੰਦਰ ਦੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਹੋਰ ਰਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਕਲੀਰਾ: ਇੱਕ ਸੋਨੇ/ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਛਤਰੀ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਗਹਿਣਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ ਜਾਂ ਚੂੜੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਲਗੀ: ਆਈਗਰੇਟ, ਪੱਗ ਦਾ ਗਹਿਣਾ।
ਕਮਲਾ ਜਾਂ ਕਮਲ ਦਾ ਰੁੱਖ: ਮੈਲੋਟਸ ਫਿਲੀਪੇਨਸਿਸ, ਲਾਲ ਕਮਲ ਜਾਂ ਕੁਮਕੁਮ ਦਾ ਰੁੱਖ ਕਾਮਨੀ: ਸੰਤਰੀ ਚਮੇਲੀ ਦਾ ਫੁੱਲ
ਕਾਨੇਰ: ਕੈਸਕਾਬੇਲਾ ਥੇਵੇਟੀਆ, ਪੀਲਾ ਓਲੀਐਂਡਰ, ਅਰਧ-ਸੁੱਕੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਗਦਾ ਹੈ ਕਾਨੂਨਗੋ: ਸਥਾਨਕ ਕਾਨੂੰਨ ਅਧਿਕਾਰੀ
ਕੰਵਰ: ਰਾਜਕੁਮਾਰ
ਕੜਾ: ਸਟੀਲ ਦੀ ਚੂੜੀ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਕੜਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ: ਕਣਕ ਦੇ ਆਟੇ, ਖੰਡ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਮੱਖਣ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮਿੱਠੀ ਦੀ ਰਸਮੀ ਭੇਟ, ਜੋ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ; ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵੀ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਾਹੀ: ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆਈ ਖਾਣਾ ਪਕਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਵੋਕ-ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਤਲ਼ਣ ਵਾਲਾ ਪੈਨ ਕੱਤਕ: 15 ਅਕਤੂਬਰ - 13 ਨਵੰਬਰ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤੀ ਕੈਲੰਡਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਬਾਬ ਅਤੇ ਕੀਮਾ: ਮਸਾਲੇਦਾਰ ਮੀਟ ਰੋਲ, ਅਤੇ ਬਾਰੀਕ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਮੀਟ, ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਕੇਸ਼ਧਾਰੀ: ਉਹ ਜੋ ਲੰਬੇ ਵਾਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ: ਕੇਸ਼ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਾਲ, ਅਤੇ ਧਾਰੀ (ਪਿਛੇਤਰ) ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਉਹ ਜੋ ਇਸਨੂੰ ਪਹਿਨਦਾ ਹੈ।
ਖਾਦੀ: ਹੱਥ ਨਾਲ ਕੱਤਿਆ; ਖੱਦਰ ਵੀ
ਖੰਡਾ: ਦੋਧਾਰੀ ਤਲਵਾਰ

ਖਰਤਾਲ: ਹੱਥਾਂ 'ਤੇ ਪਹਿਨਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਪਰਕਸ਼ਨ ਸਾਜ਼। ਹੱਥ ਤਾੜੀ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਹਿਲਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਖਰਤਾਲ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਤੇਜ਼ ਧੜਕਣ ਵਿੱਚ ਟਕਰਾ ਸਕਣ। ਖੇਸ: ਭਾਰੀ ਸੂਤੀ ਸ਼ਾਲ ਜਾਂ ਚਾਦਰ, ਇੱਕ ਕੰਬਲ ਦਾ ਸੂਤੀ ਬਦਲ। ਕਰਿਸ-ਕਰਾਸ ਪੈਟਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁਣਿਆ ਗਿਆ, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮੋਟਾਈ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿੱਘ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਖਿਚੜੀ: ਚੌਲ, ਦਾਲ, ਘਿਓ ਅਤੇ ਮਸਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੁਆਦੀ ਦਲੀਆ ਖੋਆ: ਸੰਘਣਾ ਦੁੱਧ
ਖੁਦਾ: ਰੱਬ
ਕਿੱਕਰ: ਬਬੂਲ ਦਾ ਰੁੱਖ; ਬਾਬੂਲ ਜਾਂ ਥੌਰਨ ਮੀਮੋਸਾ ਦਾ ਰੁੱਖ, ਵੈਚੇਲੀਆ ਨੀਲੋਟਿਕਾ। ਕੀਰਤਨ: ਭਗਤੀ ਸੰਗੀਤ।
ਕੋਠਾ: ਇੱਕ ਉੱਪਰਲਾ ਕਮਰਾ ਜਾਂ ਫਰਸ਼, ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਵੇਸ਼ਵਾਘਰ ਕੁੰਭ: ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਪਾਣੀ ਦਾ ਇੱਕ ਭਾਂਡਾ; ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰਦਾਸ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ, ਇਹ ਪਾਣੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਕੁਸ਼ਤੀ: ਕੁਸ਼ਤੀ
ਕੱਚਾ: ਅਸਥਾਈ, ਅਸਥਾਈ, ਕੱਚਾ, ਅੱਧਾ-ਪਕਾਇਆ; ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਜਾਂ ਕੰਕਰੀਟ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ।

ਲੱਡੂ: ਇੱਕ ਗੋਲ ਗੋਲਾ ਵਰਗਾ ਮਿਠਾਈ ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਰਾਈਆਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਸਮੱਗਰੀ ਆਟਾ, ਚਰਬੀ ਅਤੇ ਖੰਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਟੇ, ਸੁੱਕੇ ਮੇਵੇ ਅਤੇ ਗਿਰੀਆਂ, ਟੌਪਿੰਗਜ਼, ਸੁਆਦ ਅਤੇ ਰੰਗ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਪਰ ਇਸਦਾ ਗੋਲ ਆਕਾਰ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ।

ਲਾਲਾ: ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਵਪਾਰੀ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਜਾਂ ਸੰਬੋਧਨ ਦਾ ਰੂਪ ਲੰਗਰ: ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਰਸੋਈ
ਲੰਗੋਟ: ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ, ਸੂਮੋ ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ। ਲੱਸੀ: ਛਾਛ
ਲਾਠੀ: ਇੱਕ ਲੱਕੜ ਦੀ ਸੋਟੀ, ਜਿਸਦੀ ਸ਼ਕਲ ਡੰਡੇ ਵਰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੀਲਾ ਜਾਂ ਲੀਲਾ: ਖੇਡ ਜਾਂ ਖੇਡਣ ਵਾਲਾ ਰਿਸ਼ਤਾ। ਇੱਥੇ, ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਰਾਧਾ ਅਤੇ ਗੋਪੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਿਆਰ ਦੀ ਖੇਡ ਹੈ।

ਲਿੰਗ: ਸ਼ੈਵ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵਤਾ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਅਮੂਰਤ ਜਾਂ ਅਨਿਕੋਨਿਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ।
ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਮੂਰਤੀ ਜਾਂ ਪੰਥ ਦੀ ਮੂਰਤੀ, ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਫਾਲਸ ਵਰਗੀ ਸ਼ਕਲ ਵਾਲੀ। ਲੋਬਾਣਾ: ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਜਾਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੇਸ਼ੇ (ਆਵਾਜਾਈ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਸਿਪਾਹੀ ਆਦਿ) ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।
ਲੂ: ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਤੇਜ਼, ਧੂੜ ਭਰੀ, ਤੇਜ਼, ਗਰਮ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਹਵਾ ਜੋ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਹਿੰਦ-ਗੰਗਾ ਮੈਦਾਨੀ ਖੇਤਰ ਉੱਤੇ ਵਗਦੀ ਹੈ। ਲੁਗਦੀ: ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਆਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਵਾਲਾ ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਪਦਾਰਥ, ਇਹ ਚੌਲਾਂ ਜਾਂ ਜੌਂ ਨੂੰ ਖਮੀਰ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਾਂਹ ਦਾਲ: ਦਾਲ ਜਾਂ ਦਾਲ ਦੀ ਕਿਸਮ, ਘੋੜੇ ਦੀ ਫਲੀ, ਫੇਸੀਓਲਸ ਰੇਡੀਏਟਸ। ਮਾਧਵੀ ਵੇਲ: ਹਿਪਟੇਜ ਬੇਂਗਹਾਲੇਨਸਿਸ
ਮਾਘੀ: ਮਾਘ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਤਿਉਹਾਰ, ਜਾਂ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤੀ ਕੈਲੰਡਰ ਦੇ 11 ਵੇਂ ਮਹੀਨੇ।
ਮਹਾਜਨ: ਵਪਾਰੀਆਂ, ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਦੀ ਜਾਤੀ; ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਪੇਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ।
ਮਹੰਤ: ਇੱਕ ਮੰਦਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪੁਜਾਰੀ
ਮਹਾਰਾਜਾ: ਰਾਜਾ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼। ਮਹਾ: ਮਹਾਨ, ਰਾਜਾ: ਰਾਜਾ ਮਹਾਵਤ: ਹਾਥੀ ਟ੍ਰੇਨਰ/ਕੇਅਰਟੇਕਰ
ਮਹਸੀਰ: ਕਾਰਪ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਖਾਣ ਯੋਗ ਸ਼ਿਕਾਰ ਮੱਛੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਲਈ ਵੀ ਆਮ ਨਾਮ ਮੱਖਣ ਰੁੱਖ: ਫਿਕਸ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨੇ, ਜਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦਾ ਬਟਰਕਪ; ਅੰਜੀਰ ਦੀ ਇੱਕ ਕਿਸਮ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਕੱਪ-ਆਕਾਰ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਲਈ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੱਖਣ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੇਵਤਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਮੱਕੀ ਦੀ ਰੋਟੀ: ਮੱਕੀ ਦੀ ਰੋਟੀ
ਮਾਲਵੇਈ: ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਵਾ ਖੇਤਰ ਦੇ ਲੋਕ ਮਾਮਾ ਜੀ: ਚਾਚਾ, ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਭਰਾ ਮੰਡਪ: ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਵਿੱਚ, ਜਨਤਕ ਰਸਮਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਥੰਮ੍ਹ ਵਾਲਾ ਹਾਲ ਜਾਂ ਮੰਡਪ ਮਨਸਬਦਾਰ: ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਫੌਜੀ-ਕਮ-ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਕਮਾਂਡ ਦੀ ਇੱਕ ਲੜੀ। ਮਨਸਬ ਇੱਕ ਦਰਜੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਮਨਸਬਦਾਰ

ਇੱਕ ਦਰਜੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਰਾਸੀ/ਮਿਰਾਸੀ: ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਰਵਾਇਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਨੱਚਦੇ ਹਨ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮਾਰਵਾੜੀ: ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਮਾਰਵਾੜ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਭਾਈਚਾਰਾ; ਸਫਲ ਵਪਾਰਕ ਭਾਈਚਾਰਾ
ਮਸ਼ਕ: ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਚਮੜੀ ਦੀਆਂ ਤੈਰਦੀਆਂ ਟਿਊਬਾਂ। ਮਸ਼ਕ ਬੱਕਰੀ ਦੀ ਚਮੜੀ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਇੱਕ ਰਵਾਇਤੀ ਯੰਤਰ ਹੈ ਜੋ ਪਾਣੀ ਢੋਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਰਵਾਇਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਿਸ਼ਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਜਨਤਕ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰੇ ਮਸ਼ਕ ਨੂੰ ਢੋਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਉਪ-ਜਾਤੀ ਹੈ। ਮਾਤਾ: ਮਾਂ

ਮੌਲਸਰੀ: ਮੀਮੂਸੋਪਸ ਏਲੇਂਗੀ ਇੱਕ ਦਰਮਿਆਨੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਸਦਾਬਹਾਰ ਰੁੱਖ ਹੈ ਜੋ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ, ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਦੇ ਗਰਮ ਖੰਡੀ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਮੌਲਵੀ: ਮੁਸਲਿਮ ਪੁਜਾਰੀ
ਮੌਂਡ ਜਾਂ ਮਾਨ: ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ 'ਤੇ, ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਮੌਂਡ ਦਾ ਭਾਰ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 25 ਪੌਂਡ (11 ਕਿਲੋਗ੍ਰਾਮ) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 160 ਪੌਂਡ (72½ ਕਿਲੋਗ੍ਰਾਮ) ਤੱਕ। ਮੀਨਾਰ: ਬੁਰਜ ਜਾਂ ਬੁਰਜ
ਮਿਸ਼ਰੀ: ਖੰਡ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸਟਲ
ਮਿਸ਼ਲ: ਸੰਪਰਦਾ/ਸਮੂਹ
ਮੁਹੱਲਾ: ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਖੇਤਰ/ਇਲਾਕਾ; ਗਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਦਰਸਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਮੂਡੀ: ਇੱਕ ਸਿਲੰਡਰ ਵਾਲਾ ਟੱਟੀ (ਕਈ ਵਾਰ ਮੂਢਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਮੂੰਗ ਦਾਲ: ਹਰਾ ਛੋਲਾ
ਮੋਰਚਾ: ਯੁੱਧ ਦੀ ਇੱਕ ਤਕਨੀਕ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤੋਪਖਾਨਾ, ਪੈਦਲ ਸੈਨਾ, ਘੋੜਸਵਾਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਵੰਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਰੈਲੀਆਂ ਦੇ ਆਯੋਜਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੁਹਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।
ਮੋਤੀਆ: ਚਮੇਲੀ ਦੇ ਫੁੱਲ ਦੀ ਇੱਕ ਕਿਸਮ।
ਮੁਫ਼ਤੀ: ਮੁਸਲਿਮ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮਾਹਰ ਜੋ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ 'ਤੇ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮੁਜਰਾ: ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਵਿਕਸਤ ਹੋਏ ਵੇਸ਼ਿਆ ਦੁਆਰਾ ਗਾਇਨ ਅਤੇ ਨੱਚਣਾ। ਮੁੰਡਨ: ਮੁੰਡਨ ਦੀ ਰਸਮ ਹਿੰਦੂ ਨਵਜੰਮੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪਹਿਲੀ ਰਸਮ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਲ ਮੁੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਪੂਜਾ (ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ) ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਨਾਇਬ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ: ਸਹਾਇਕ/ਡਿਪਟੀ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਨੈਨ: ਔਰਤ ਨਾਈ। ਉਹ ਮੈਚ ਮੇਕਰ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹਾਂ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨੰਬਰਦਾਰ/ਲੰਬਰਦਾਰ: ਪਿੰਡ ਦੀ ਮੁਖੀ ਨਾਨੀ ਜੀ: ਨਾਨੀ
ਨਰਸਿੰਘ: ਤੁਰ੍ਹੀ
ਨੈਟ: ਇੱਕ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਧੱਕੀ ਗਈ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਝ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਵਜੋਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਿੰਮ: ਜ਼ੀਜ਼ੀਫਸ ਮੌਰੀਸ਼ੀਆਨਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਚੀਨੀ ਖਜੂਰ, ਬੇਰ, ਚੀਨੀ ਸੇਬ, ਜੁਜੂਬ, ਭਾਰਤੀ ਪਲੱਮ, ਰੇਜੀ ਪਾਂਡੂ, ਭਾਰਤੀ ਜੁਜੂਬ, ਡੰਕਸ (ਬਾਰਬਾਡੋਸ ਵਿੱਚ) ਅਤੇ ਮਸਾਉ (ਜ਼ਿੰਬਾਬਵੇ ਵਿੱਚ) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਗਰਮ ਖੰਡੀ ਫਲਾਂ ਦੇ ਰੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਹੈ ਜੋ ਰਮਨੇਸੀਏ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਨਿਹੰਗ: ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਯੋਧੇ, ਅੱਜ ਰਵਾਇਤੀ ਜੰਗਜੂ ਕਲਾ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕੁਝ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਜੋਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪੱਗਾਂ ਪਹਿਨਣ ਲਈ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨੂਰ ਜਾਂ ਨੂਰ: ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

ਪਾਕੜ: ਚਿੱਟਾ ਅੰਜੀਰ ਦਾ ਰੁੱਖ। ਇਸਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਾਮ ਫਿਕਸ ਵੀਰੇਂਸ ਹੈ। ਪਾਨ: ਸੁਪਾਰੀ ਅਤੇ ਸੁਪਾਰੀ ਦੀ ਇੱਕ ਤਿਆਰੀ ਪਦਮ: ਜੰਗਲੀ ਹਿਮਾਲੀਅਨ ਚੈਰੀ ਦਾ ਰੁੱਖ।
ਪਹਾੜੀ: ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਪਹਾੜੀ/ਪਹਾੜ ਦਾ।
ਪਕੌੜੀ ਰਾਇਤਾ ਜਾਂ ਬੂੰਦੀ ਰਾਇਤਾ: ਇੱਕ ਠੰਡਾ, ਮਸਾਲੇਦਾਰ ਦਹੀਂ ਵਾਲਾ ਪਕਵਾਨ ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੌਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਛੋਲਿਆਂ ਦੇ ਆਟੇ ਦੀਆਂ ਤਲੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਜਾਂ ਪਕੌੜੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਕੌੜਾ: ਪਕੌੜਾ

ਪੰਚਾਇਤ ਘਰ: ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪੰਚਾਇਤ (ਪਿੰਡ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਪੰਚ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪੰਜ, ਅਤੇ ਪੰਚਾਇਤ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚੋਂ ਚੁਣੇ ਗਏ ਪੰਜ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸਭਾ), ਅਤੇ ਘਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਘਰ/ਘਰ, ਇੱਥੇ ਪੰਚਾਇਤ ਦਫ਼ਤਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਾਂਦੀ: ਸਜਾਵਟੀ ਵਾਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ। ਪਰਾਂਦੀ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਣ ਜਾਂ ਗੁੰਦਣ ਲਈ ਇੱਕ ਟੈਸਲ ਵਾਲਾ ਟੈਗ ਹੈ। ਪਰਾਂਠਾ: ਭਾਰਤੀ ਰੋਟੀ ਮੱਖਣ ਨਾਲ ਭਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਤਲੀ/ਟੋਸਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਬਜ਼ੀਆਂ, ਮੀਟ ਆਦਿ ਤੋਂ ਬਣੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਾਈ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰਦਾ: ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਰਦਾਂ ਜਾਂ ਅਜਨਬੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਪਰਦਾ/ਪਰਦਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਟਾਸ਼ਾ; ਬਹੁਵਚਨ ਪਟਾਸ਼ਾਏ, ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਮਿੱਠਾ-ਬੂੰਦ, ਖੰਡ ਦਾ ਬੁਲਬੁਲਾ ਪਟਵਾਰੀ: ਪਿੰਡ-ਪੱਧਰੀ ਮਾਲੀਆ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਿਸਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਾਪ, ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲਕੀ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਰੱਖਣ, ਫਸਲਾਂ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਏ ਦੀ ਗਣਨਾ ਕਰਨ, ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਵਿਵਾਦਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਵਿਚੋਲਗੀ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।
ਪਿੱਪਲ ਦਾ ਰੁੱਖ: ਪਵਿੱਤਰ ਅੰਜੀਰ ਦਾ ਰੁੱਖ, ਫਿਕਸ ਧਾਰਮਿਕ ਫੱਗਣ: ਮਾਰਚ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਚੇਤ ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ। ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕੈਲੰਡਰ ਵੇਖੋ। ਪੀਹਾਈ: ਘੱਟ ਟੱਟੀ ਦਾ ਨਾਮ।
ਫੁਲਕਾਰੀ: ਕਢਾਈ ਵਾਲਾ ਕੱਪੜਾ, ਫੁੱਲਦਾਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਰਵਾਇਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਘਰ ਵਿੱਚ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਪਿੰਨੀ: ਇੱਕ ਗੋਲ ਮਿਠਾਈ ਜੋ ਘਿਓ ਵਿੱਚ ਭੁੰਨੇ ਹੋਏ ਆਟੇ, ਸੁੱਕੇ ਮੇਵੇ ਅਤੇ ਗਿਰੀਆਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਣ ਨੂੰ ਰੋਲ ਕਰਕੇ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
ਪੀਰ: ਮੁਸਲਿਮ ਸੂਫ਼ੀ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ ਪਿਤਾ: ਪਿਤਾ
ਪੋਹ: ਦਸੰਬਰ-ਜਨਵਰੀ। ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਚਾਰਟ ਕੈਲੰਡਰ ਵੇਖੋ। ਪੂਨੀ: ਧਾਗੇ ਨਾਲ ਢੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸਪਿੰਡਲ।
ਪੋਠੋਹਾਰੀ: ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ, ਪੋਠੋਹਾਰ, ਪੋਠੋਹਾਰ ਖੇਤਰ ਦੇ ਲੋਕ। ਪੋਠੋਹਾਰ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਠਾਰ ਖੇਤਰ ਹੈ।
ਪੱਕਾ: ਕੰਕਰੀਟ ਜਾਂ ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ, ਸਥਾਈ, ਸਥਾਈ ਪੁੰਗਾਰਾ ਫੁੱਲ: ਏਕਲਿਪਟਾ ਪ੍ਰੋਸਟ੍ਰਾਟਾ ਜਾਂ ਨਕਲੀ ਡੇਜ਼ੀ/ਭ੍ਰਿੰਗਰਾਜ

ਰਬਾਬੀ: ਸ਼ਬਦੀ, ਰਬਾਬ-ਵਾਦਕ; ਰਬਾਬ ਇੱਕ ਲੂਤ ਵਰਗਾ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ ਹੈ ਰਾਗ: ਸੰਗੀਤਕ ਪੈਮਾਨਾ
ਰਾਗੀ: ਉਹ ਜੋ ਰਾਗ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਸਿੱਖ ਭਜਨ-ਗਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਮ ਚੰਦਰ: ਜਾਂ ਭਗਵਾਨ ਰਾਮ, ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਥਾ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਰਾਮਾਇਣ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।
ਰਾਮਧਾਰੀ: ਭਗਵਾਨ ਰਾਮ ਦਾ ਭਗਤ
ਰਾਮਲੀਲਾ: ਰਾਮਾਇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ
ਰੋਸ਼ਨ ਦਾਨ: ਘਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੈਂਟੀਲੇਟਰ ਵਰਗਾ ਖੁੱਲਾ ਜੋ ਘਰ ਵਿੱਚ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਆਉਣ ਅਤੇ ਹਵਾ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾਲ ਹਵਾਦਾਰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

□□□□ □□□□□ □□□□ □□□□ □□□ '□□□□' □□□□ □□ □□□□□ □□□ □□ '□□□□□ □□□□□□' □□□□□□ '□□□□□' □□ □□□ □□ □□□□□□□

□□□□: □□□□□-□□□□□ □□□□□□□□ □□ □□□ □□□□ □□□□□□ □□ □□□□ □□□ □□□□□ □□□□□: □□□□, □□□□□, □□□, □□□□□□□□□ □□□□□□; □□, □□□□□ □□□ □□□□□□□ '□□ □□□□ □□□□□□□□ □□□□□ □□□□ □□□□□□ □□□ □□□□□□□□□ □□□ □□□□□□ □□ □□ □□□□□ □□□□□ □□□

◌□□ □□□□□: □□□□□ □□□□□ □□□□□, □□□□□ □□□□, □□□□□ □□ □□□□ □□ □□□□□□□/□□□□□□□□□: □□□□□□ □□□□□□ □□ □□□□□□ □□ □□□□□ □□ □□□□□ □□□, □□□□□□ □□ □□□ □□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□□□□□

□□□□□□: □□□□□ □□□ □□□□□ □□□ □□□ □□□□ □□□□□□□: □□□□ □□□

□□□□ □□ □□□: □□□□□□ □□ □□□ □□□ □□□ □□□ □□□□□ □□□□□: □□□□□□ □□□□□

□□□□□: □□□□□□, □□□□□ □□□ □□□□, □□ □□□ '□□ □□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□□ □□□ □□□ '□□ □□□□□□□ □□□□□ □□ □□ □□□□ □□ □□□□□ □□□ □□□□□ □□□

□□□: □□□□ □□□□□ □□□ □□□□□□□□, □□□□□□□□, □□□□ □□□□□□ □□□□: □□□□

□□□□ □□□□□: □□□□ □□□□□□ □□□

□□□□: □□□ □□□□ □□□□□ □□ □□□□□□ □□□□□ □□□□□ □□ □□□□□□□□□□□□ □□□ □□□□□□□□□□□□ □□ □□□□□□□ □□ □□□□□□ □□□□ □□ □□□ '□□ □□□□□, □□□□□□□ □□□ □□□□ □□ □□□□□□ □□□□□ □□□

□□□□□□: □□□□□ □□ □□□□

□□□□□□ □□□ □□□□□: □□□□□ □□□□□ □□ □□□□ □□ □□□□ □□□□□□: □□□□ □□ □□□□□□ □□□□□ □□□□□□: □□□□□□□□ □□□□

□□□□□□□□□: □□□□□□□□ □□□, □□□□□□□/□□□□□□□

□□□□□□□□□□ □□: □□□□□ □□□□, □□□□□□ □□□ □□□□□□□ □□ □□ (□□□□ □□□ '□□, □□□□) □□□□□/□□□□ □□□□: □□□□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□ □□□□, □□□ □□□□□-□□□□; □□□ □□□□ □□ □□□□□ □□ □□□□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□□□ □□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□□□ □□□□ □□□□ □□□□ □□□□□ □□□ □□□□ □□□□□□ □□□ □□□□□□ □□□□ □□□□ □□□□ 5 □□□□□□ □□□□ □□□ □□□□ □□□□□ □□□□□ □□□

ਸਿੰਦੂਰ: ਸਿੰਦੂਰ; ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਰੇਖਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਔਰਤ ਦੀ ਵਿਆਹੁਤਾ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।
ਸਿਰੋਪਾ: ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਪਹਿਰਾਵਾ, ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸਕਾਰਫ਼ ਸੂਆ: ਇੱਕ ਨਹਿਰ ਦਾ ਵਿਤਰਕ ਸੂਬੇਦਾਰ: ਸੂਬਾਈ ਗਵਰਨਰ; ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜੂਨੀਅਰ ਕਮਿਸ਼ਨਡ ਰੈਂਕ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ: ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਅਤੇ 5 ਵੇਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ। 84 ਲੱਖ ਜਨਮ ਜਾਂ ਜੂਨੀਅਨ ਜਨਮ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਉਸ ਅਟੱਲ ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਇਸ ਚੱਕਰ, ਜਾਂ ਮੋਕਸ਼ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੰਘਣ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕੁਝ ਸਿੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
ਸੁੱਖਾ: ਇੱਕ ਓਪੀਔਡ ਨਸ਼ੀਲਾ ਪਦਾਰਥ, ਜਿਸਨੂੰ ਭੰਗ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸੁਨਿਆਰ: ਸੁਨਿਆਰ, ਸੁਨਿਆਰ ਜਾਤੀ

ਤਾਯਾ: ਪਿਤਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ
ਤਖ਼ਤਪੋਸ਼: ਤਖ਼ਤ ਜਾਂ ਨੀਵਾਂ, ਲੱਕੜ ਦਾ ਬਿਸਤਰਾ/ਚਾਪਟਾ ਤਾਲੁਕਦਾਰ/ਤਾਲੁਕਦਾਰ: ਮੁਗਲ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਹਾਕਮ ਵਰਗ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕੁਲੀਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਰਾਸਤੀ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਟੈਕਸ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ। ਤਾਲੁਕਦਾਰਨੀ ਔਰਤ-ਤਾਲੁਕਦਾਰ ਹੈ।
ਤਾਲੁਕਦਾਰੀ/ ਤਾਲੁਕਦਾਰੀ: ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਾਂ ਸੰਪੱਤੀ ਜਿਸ 'ਤੇ ਤਾਲੁਕਦਾਰ ਦਾ ਰਾਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ

ਟੈਪੇ: ਅਰਧ-ਕਲਾਸੀਕਲ ਗੀਤ, ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਵਾਲੇ, ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ/ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗਾਣੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਤਾਲਬੱਧ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੀਟਾਂ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਤਰਖਾਣ: ਤਰਖਾਣ, ਤਰਖਾਣਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਜਾਤੀ ਨਾਮ ਵੀ ਤਾਤੀਰੀ: ਲਾਲ-ਵਾਟਲਡ ਲੈਪਵਿੰਗ
ਤਹਿਸੀਲ: ਕਿਸੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਮਾਲੀਆ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਉਪ-ਵਿਭਾਗ; ਇਸਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਜਾਂ ਹੈੱਡਕੁਆਰਟਰ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ: ਕਿਸੇ ਤਹਿਸੀਲ ਦੇ ਮਾਲੀਆ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਮੁਖੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤਰਾਈ: ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਦਲਦਲੀ ਜੰਗਲ ਦੀ ਇੱਕ ਪੱਟੀ

ਤੇਰਨਾ: ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਛੋਟਾ ਚਰਖਾ ਜੋ ਧਾਗੇ ਦੇ ਗੋਲੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਥਡਾ: ਸੀਮਿੰਟ ਵਾਲਾ ਪਲੇਟਫਾਰਮ
ਠਾਕੁਰ: ਕੁਲੀਨ/ਜ਼ਮੀਨ ਮਾਲਕ ਲਈ ਖਿਤਾਬ
ਠਾਕੁਰੈਨ/ਠਾਕੁਰਾਨੀ: ਇੱਕ ਠਾਕੁਰ ਠਾਣੇਦਾਰ ਦੀ ਪਤਨੀ: ਇੱਕ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ (ਥਾਣਾ) ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤਿਲਯਾਰ: ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਛੋਟਾ, ਭੂਰਾ, ਜਾਂ ਕਾਲਾ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਛੀ ਟੋਂਗਾ: ਜਾਂ ਟਾਂਗਾ, ਇੱਕ ਹਲਕਾ ਦੋ-ਪਹੀਆ ਵਾਹਨ ਜਿਸਨੂੰ ਇੱਕ ਜਾਂ ਵੱਧ ਘੋੜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਵਾਜਾਈ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਵੱਡੇ ਪਹੀਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਜੋੜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਗੱਡੀ ਦੇ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਛੱਤਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
ਟੁੰਬਾ: ਪੰਜਾਬ ਖੇਤਰ ਦਾ ਰਵਾਇਤੀ ਸੰਗੀਤ ਯੰਤਰ। ਇਸਨੂੰ 'ਟੁੰਬੀ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਇੱਕ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਇੱਕ ਸਿੰਗਲ ਤਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਜੋੜਨ ਲਈ ਤੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਤੂਨ ਦਾ ਰੁੱਖ: ਲਾਲ ਦਿਆਰ
ਟੂਟਾਨੀ: ਦੋ ਬੰਸਰੀਆਂ ਵਾਲਾ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼

ਵੜੀ: ਦਾਲ ਦੇ ਪਕੌੜੇ
ਵੰਝਲੀ: ਬੰਸਰੀ ਵਰਗਾ ਰਵਾਇਤੀ ਹਵਾ ਦਾ ਸਾਜ਼ ਵਤਨਾ: ਤੇਲ, ਜੌਂ ਦੇ ਆਟੇ ਅਤੇ ਹਲਦੀ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਪੇਸਟ। ਪਵਿੱਤਰ ਅੱਗ/ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ (ਸਿੱਖ ਵਿਆਹ) ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸੁੱਖਣਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਵਜੋਂ ਲਾੜੀ ਅਤੇ ਲਾੜੀ ਦੀ ਮਾਲਿਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਮੰਤਰੀ: ਮੰਤਰੀ
ਵੇਲਨਾ: ਉਹ ਇਲਾਕਾ ਜਿੱਥੇ ਗੰਨੇ ਦੇ ਰਸ ਨੂੰ ਗੁੜ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਾਹ: ਵਾਹ! ਜਾਂ ਮਹਾਨ!; ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਵਿਸਮਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਿਹ!: ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਣਾਮ ਵਾਹਿਗੁਰੂ: ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਾਂ ਅੰਤਮ ਹਕੀਕਤ ਲਈ ਨਾਮ

ਜ਼ਰਾਬਕਤਰ: ਫੌਜੀ ਵਰਦੀ
ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ: ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਵਿਭਾਗ

ਜ਼ਿੱਲਦਾਰ : ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ

[redacted]

[redacted]

[redacted]

[redacted]

[redacted]

[redacted]

[redacted]

[redacted]

[redacted]

[redacted]

[redacted]

[redacted]

[redacted]

[redacted]

[redacted]

[redacted]

[redacted]

[redacted]

[redacted]

[redacted]

□□□□□ □□□□□ □□□□□□ □□ □□□□□

□□□□ □□□ □□□□□□ □□□ □□□□□□□□□□ □□□□□ □□□□

1 Chet 31 14 March – 13 April Basant (Spring) □□□

2 Vaisakh 31 14 April – 14 May Basant (Spring) □□□□□

3 Jeth 31 15 May – 14 June Garikham (Summer) □□□

4 Harh 31 15 June – 15 July Garisham (Summer) □□□

5 □□□□ 31 16 □□□□□ – 15 □□□□ □□□ □□□ (□□□□□ □□ □□□□) □□□□

6 Bhadon 30 16 August – 14 Rut Baras (Rainy season) □□□□□

□□□□□

7 Assu 30 15 September – 14 Sard (Autumn) □□□□

□□□□□□

8 Kattak 30 15 October – 13 Sard (Autumn) □□□□

□□□□□

9 Maghar 30 14 November – 13 Sisiar (Winter) □□□□

□□□□□

10 Poh 30 14 December – 12 Sisiar (Winter) □□□

□□□□□

11 □□□ 30 13 □□□□□ – 11 □□□□□ □□□□□ (□□□□□□ □□ □□□□/□□□□□□□□ □□□)

□□□□)

12 Phagun 30/31 12 February – 13 March Himkar (late Winter/early □□□□

□□□□)

ਨੋਟ: ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਮ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਮਹੀਨੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਹਨ, ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਮਾਮੂਲੀ ਅੰਤਰ ਦੇ ਨਾਲ।

ਕੈਲੰਡਰ: ਕੋਹਲੀ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਕਲਪਿਕ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼, ਮਨੋਹਰ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼ ਅਤੇ ਡਿਸਟ੍ਰੀਬਿਊਟਰਜ਼, 1992।